

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 11

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №11

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2023

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BDU, Zəhid Xəlilov küç. 23

kamillik@mail.ru

BİR HECALI ط//ت ƏSASLI OMOFONLAR (CVC TIPLİ)

Xülasə

Fonetik prinsiplərə əsaslanan əlifbaya malik dillərin lüğət tərkibində omofonlar az miqdarda olduğu halda fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir. “Omofonlar – yazılış və məna cəhətdən müxtəlif, tələffüz cəhətdən eyni olan müxtəlif morfoloji tərkibli sözlərdir. İngiliscə - homophones, homomorphes; fransızca – homophones adlanır. (1, s. 288; 8, s. 35) Fars dilində iki müxtəlif qrafik formaya malik ط və ت hərfləri eyni bir məxrəcdə tələffüz olunduğlarından bu dildə qrafikaya görə müxtəlif, səslənməyə görə eyni olan bir qrup sözlər- omofonlar mövcuddur. Bu leksik vahidlər “Fərhəng-e Moin”, “Русско-персидский словарь”, “Logatname”, “Fərhəng-e bozorg-e soxən” əsasında araşdırılaraq, tədqiq edilmişdir. Fars dilində iki müxtəlif “t” hərfinin eyni səslənməyə, tələffüzə malik olması nəticəsində formalaşan yüzlərlə omofonlar mövcuddur. Bu araşdırmada həmin tədqiqatın yalnız kiçik bir hissəsini, /t/ əsaslı omofonlar arasından aşağıda 4 və 5 variantlı bir neçə /t/ əsaslı omofonların şərhini verməklə məsələnin mühümlüyünə diqqət cəkməyə çalışdıq.

Açar sözlər: Fars dili, ərəb dili, omofon, fonetika, qrafika, tələffüz

Əsas araşdırma : /t/ samitinin fonetik xüsusiyyətləri

Fonetik xüsusiyyətinə görə fars dilində /t/ samiti /d/ samtinə çox yaxın bir məxrəcdə tələffüz olunur. Bu samitin tələffüzü zamanı qapanma dilin ucu və yuxarı dişlərin arxasında baş verir. Dilin yanları sərt damaq və yuxarı dişlərin arxasına sıxılaraq havanın azad olmasına maneçilik yaradır. Yumşaq damaq isə yuxarı çəkilərək, hava axınının burundan xaric olmasına sədd yaradır. Hava axını ağızda yaranmış maneəni dəf edərək, “bir anın içərisində sıçrayır və bu zaman /t/ samiti formalaşır”(7, s. 41). /t/ kar samit olduğundan, təbii ki, onun formalaşmasında səs telləri iştirak etmir. Bu samitin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun nəfəsli və küylü olmasıdır. Bu səs vurğulu hecalarda, eləcə də söz başında söz sonuna nisbətən

daha küylü və daha nəfəsli olur. Eksperiment işlərinə əsasən fars dilinin /t/ fonemini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar. “Ağızda formalaşan, sərt, kar, nəfəsli, partlayışlı dil-diş samitidir.” Fars dilinin bu samit səsi hər cür sövti tərkibdə işləyə bilər:

söz başında: /tar/, /təng/, /tərsidən/, /tebb/, /tour/, /tir/ və s.

söz ortasında: /bastan/, /sətr/, /bədtər/, /bistom/, /vosta/, /bute/ və s.

söz sonunda: /xətt/, /dəst/, /bot/, /şərt/, /sost/, /məlamət/, /çist/ və s.

2. /t/-nin fonem variantları /t/ samitinin distributiv xarakterini araşdırsaq, müxtəlif səslərlə yanaşı və onların əhatəsində gəldikdə yanaşşı səslərin təsiri altında öz səciyyəvi xarakterini dəyişərək aşağıdakı fonem variantlarında təzahür edir:

1. Söz başı və söz sonunda bu samit nəfəsli şəkildə - /t^h/ kimi tələffüz edilir. Məs.: /t^hut^h/, /t^ha`qut^h/;

2. İki sait arasında tələffüz olunduqda nəfəsliliyinin bir qismini itirərək, yarım nəfəsli variantda keçərək, /t_h/ kimi səslənir. Məs.: /set_hudən/, /at_həşkəde/;

3. Samit səslərdən sonra gəldikdə /t/ fonemi nəfəssiz tələffüz edilir: Məs.: /ketri/, /notq/;

4. /o/, /u/ və /ou/ saitlərindən əvvəl gəldikdə /t^o/ kimi tələffüz edilir. Məs.: /t^ouran/, /t^ooroq/ və s.

Qeyd etdik ki, “həmzə” və “ayn” hərflərinin verdiyi səs fars dilində ərəb dilində olduğu kimi səslənmir. Ərəb qrammatiklərinə görə saitlə başlayan bütün sözlərin əvvəlində “həmzə” səsi gəlir. Burada eşidilən ilkin səs “həmzə”dir. Qrammatiklərin dediyi kimi ərəblər bu səsi boğaz arxası samiti kimi tələffüz etdikləri halda, fars dilində söz başında bu səs ümumiyyətlə tələffüz edilmir. Odur ki, “həmzə” və “ayn”nin verdiyi bu fonem /a/, /ə/, /e/, /o/, /ou/ saitlərindən əvvəl gələrək, məhz onların məxrəcində tələffüz edilir. Bu baxımdan “ayn” hərfinin verdiyi səs də təxminən “həmzə”nin verdiyi səsə bərabər olur. Yazıda başqa hərflərin yerləşməsinə və sırasına görə eyni olan yalnız bu iki hərfə görə fərqlənən sözlər eyni artikuliyada tələffüz olunmaqla da bir qrup omofonlar yaradır. Məsələn: ابر/əbr/- “bulud”, عبر/əbr/- “keçid” (yolu keçmə); آجل /acel/- “gələcək”, “axirət”, عاجل/acel/- “tələsən”, “dünya”; ارس /ərs/- “yapışmış”, “möhkəm”, عرص/ərs/- “çadırın sütunu”; آزم /azem/- “neşlər”, “iti uclu diş” عازم /azem/- “gedən”, “hərəkət edən” və s.

Bu tədqiqat işində ط//ت samit hərfləri ilə yazılan bir hecalı omofonlarda bəzən samitdən rekusda yazılan ع//ع fars dilində tələffüz edilmədiyindən, eləcə də bu dildə qoşa samiti bildirən “təşdid” də (xüsusilə, söz sonunda- Ə.M.) oxunmadığından, bu leksemlərin hər biri omofon olurlar. Omofonların nümunələrlə şərh:

1. تب təb [fa. is.] qızdırma; istilik; hərərət

حرارت تب او را که حس کردی، حالا دوايش كن. (آل احمد)

(Onun istiliyinin dərəcəsinə hiss etdin, indi müalicə elə)

تب آوردن، تب آمدن، تبرفکندن، تب بریدن

- تب بستن، تب بلغمی، تب سودایی، تب داشتن، تب پریدن و غیره
2. تب tēb` [ər. f. is.] kiminsə ardıcılı olma; kiməsə tabe olma
زن های او نیز به تب او همین محبت را ابراز می کردند. (اسلامی ندوشن)
(Onun qadınları da onun ardıcılı kimi məhəbbət, ehtiram ifadə edirdilər)
3. طب tēb [ər. f. is.] mülayim rəftarlı olma; işini üsulluca görmə
Əli Əkbər Dehxoda "Lügətnamə"də bu söz maddəsinin şərhində منتھی الاراب
və انتدراج lügətlərinə əsaslanaraq aşağıdakı izahı vermişdir:
طب – هر که دوست دارد کاری را با آهستگی و نرمی کند و (ل، ج. 9، ص. 13522)
شتابزدگی نکند.
(tēb - işini mülayim şəkildə tələsmədən, yavaş-yavaş, üsulluca görməyi sevən şəxs)
4. طبع tēb` [ər. is.] tēb, ilham; təbiət; ilhamı
- ilham; tēb mənasında:
این سخن پرور بی همتا معانی سهل را درغزلیات با طبع خداداد خود استادانه پرورانده است.
(جمال زاده)
(Bu misilsiz söz ustası sadə və asan mənalara öz qəzəllərində Allahın ona bəxş etdiyi təblə, ilhamla ustadcasına yeni həyat bəxş etmişdir)
1. تَل təl/l/ [ər. is.] tēpə, kiçik qum topası; tēpəcik, hündür yer
- tēpə mənasında:
در راه تلی بدین بلندی گستاخ مشو به زورمندی (نظامی)
(Qarşında uca tēpə kimi maneə varsa, öz gücünə, igidliyinə bu qədər arxalanma)
- qum topası, qum tēpəsi
زدم تیشه یک روز بر تل خاک به گوش آمدم ناله ای دردناک (سعدی)
(Bir gün torpaq bir tēpəyə küllüng vururdum, oradan qulağıma dərddli bir nalə, fəryad səsi gəldi)
2. تلע təl` [ər. f. is.] günəşin doğması; baş qaldırma, boylanma
تلع- بر آمدن آفتاب (لغتنامه؛ از اقرب الموارد)
(təl- günəşin doğması)
3. تل təl/l/ [ər. is.] çiskin, narın yağış
ز ابر بزل تو و آفتاب همت تو چنان شدند که بستان به نو بهار از تل (مختاری)
(Sənin bəxş etdiyin bulud, günəş və yağdırdığın yağışdan bağ-bostan(bahara çevrildi) bahar libası geyind)
4. طلע təl` [ər. is.] xurma ağacının çiçəyi
بوی خوش طلعه فضای اطراف را پر کرده است. (محمود)
(Xurma ağacının təzə tər çiçəklərinin ətri ətrafı bürümüşdür)
1. شت šət [fa. is.] zər (nərd oyunu üçün); şirinlik, yer pulu (qumar oyununda)
شت – مخفف شتل است و آن زری باشد که در آخر قمار به حاضران دهند. (برهان قاطع؛ فرهنگ جهانگیری؛ لغتنامه، جلد 9؛ ص. 12473)
(šet- šətəlin qısalmış formasıdır. Qumar oyununun sonunda orada olanlara və (qumarxana sahibinə) verilən pul)

2. شتَع ` [ər. f. is.] çılqın olma; dözümsüz olma
 شتَع - جَزَع کردن از بیماری یا از گرسنگی (منتهی الارب؛ اقرب الموارد؛ لغتنامه، ج. 9 ص. 12488)
 (şət- xəstəlik və ya aclığa tab gətirməmək, dözməmək.
 3. شَط şət/t/ [ər. is.] böyük çay
 در میان نخلستان های آن طرف شط انگار دریای مهبی موج می زد. (آل احمد)
 (Böyük çayın o tərəfindəki xurmalıqlar sanki dəniz kimi dalğalanırdı)
 4. شَطع şət` [ər. f. is.] xəstəliyə dözməmə, zəif iradəli olma
 شَطع - نا شکیبایی از بیماری و مانند آن. (منتهی الارب؛ آناندراج؛ اقرب الموارد؛ ل. ج. 9، ص. 12597)
 (şət` - xəstəlik və ona oxşar vəziyyətə dözməmək, nalə etmək)
 1. غات qat [hind is.] Hindistanda dağ silsiləsinin adı
 Bu söz maddəsi üçün “Lügətnamə”də yuxarıdakı mənə; “Fərhənge bozorge soxən” də isə bu söz müasir danışq dilində شدن köməkçi feili ilə işlənir və aşağıdakı mənəni verir:
 در تخته نرد، بردن مهره با مهره هایی از خانه حریف . (فرهنگ بزرگ سخن، ج. 6، ص. 5137)
 (Nərd oyununda öz daşları ilə rəqibin xanasının daşlarını udmaq)
 2. غاط qat [ər. is.] qat; dəstə; qrup; düz və geniş sahə
 غاط - گروه؛ زمین پست فراخ (منتهی الارب؛ ل. ج. 10، ص. 14595)
 (qat- qrup; dəstə; düzənlik və geniş sahə)
 3. قات qat [ər. is.] Şərqi Afrikada bitən bitki (müal. əhəmiyyətli)
 قات - گیاه قات که در مشرق آفریقا بیشتر یافت می شود، برگ های با طراوت آن دارای عطر خوش و محتوای ماده ی مخدر می باشد. (الموسو عة العربيه)
 (qat-Afrikanın şərqində daha çox rast gəlinən yaşıl (təzə) yarpaqları xoş ətrə və narkotik maddəyə malik bitkidir)
 4. قاط qat [ər. is.] yüksək qiymət; bahalıq
 “Lügətnamə” müəllifi bu söz maddəsinin şərhı üçün - منتهی الارب əsasla- naraq ərəb dilində aşağıdakı cümləni vermişdir:
 يقال وردنا ارضا قاطا ای غالباً سعرها . (منتهی الارب)
 یعنی : وارد بودیم مکانی که گران بود نرخ های آن . (لغتنامه، ج. 10، ص. 15321)
 (Qiymətləri həddən artıq baha olan bir məkana gəldik)
 1. غَت qət/t / [ər. f. is.] kimi isə sözlə incitmə; işlə incitmə
 کلمه ی «غت» که مأخوذ از زبان عربی است، به فارسی چند معنی دارد که یکی از آنها - رنجیدن کسی را با سخن است. (محمد میر کیانی)
 (Ərəb dilindən alınmış “qət/t/” sözünün fars dilində bir neçə mənası vardır ki, onlardan biri də “birisini sözlə incitmək”dir)
 2. غَط qət/t/ [ər. f. is.] birisini suda boğma; xoruldama
 چون فتح از دجله بر نگشت بعضی ها ظنین شدند که شاید کسی او را در دجله غت کرده است. (از کتاب قابوسنامه)
 (Fəth Dəclədən qayıtmadıqda bəziləri şübhələndilər ki, bəlkə kimsə onu Dəclədə batırmışdır)
 3. قَت qət/t/ [ər. f. is.] kəsmə; doğrama; azaltma

چرا این طور کردی عزیزم، به عقیده ی من این را آن قدر قت کردی که دیگر به درد چیزی نمیخورد. (محسن حجازی)

(Əzizəm, niyə belə etdin? Məncə, bunu o qədər kəsdi ki, daha heç bir şeyə yaramaz)

4. قط ğət/t/[ər. f. is.] yonma; tərəş etmə (qələmi)

صاف باید قلم باری تا بر آید ز دست تو کاری (سلطان علی مشهری)

(Heç olmazsa, qələmi düzgün yonmaq lazımdır ki, əlindən bir iş gəlsin (yaxşı yazasan))

5. قطع ğət/t/[ər. f. is.] ayırma; ayrılma; çap məhsulunun ölçüləri

- ayrılma mənasında:

نه قطع است و نه وصل و نه زیان است و نه سود. (خواجہ عبداللہ)

/Nə ayrılma, nə vüsəl, nə zərər, nə də mənəfətdir)

- çap məhsulunun ölçüləri mənasında:

اگر روزنامه قطعش کوچک و مطالبش مفید است...بیش تردوام خواهد نمود. (عشقی)

(Əgər qəzetin ölçüsü kiçik, mövzuları faydalı olsa, daha uzun müddət nəşr oluna bilər)

Nəticə: “Omofonlar–yazılış və məna cəhətdən müxtəlif, tələffüzə görə isə eyni cür səslənən leksik vahidlərdir. Omofonlar, omonimlər, omoqraflar, cinaslar hər biri ayrı-ayrı dil hadisələri olduğundan dilçilik lüğətlərində, ensiklopediyalarda onların hər birinə ayrıca tərif verilmiş və ayrı-ayrılıqda izah olunmuşdur. Lakin fars dilinin əlaqədar ədəbiyyatda bunlar arasında o qədər də ciddi fərq qoyulmur, demək olar omonimlər başlığı altında tədqiq olunur.

Bu mövzu əsasında apardığımız geniş tədqiqat göstərir ki, fars dili omofonlarla zəngin olduğu kimi omofonlar özləri də bu dildə maraqlı, (nisbətən çətin) öyrənməli, geniş tədqiqata cəlb olunmalı, bu dillə məşğul olan hər bir kəsin diqqət verməli olduğu leksik vahidlərdir.

Мамедова Асметханум

РЕЗЮМЕ

Омофоны образующие на основы ط//ت (тип слога CVC)

Одной из особенностей персидского языка использующего арабскую графику является наличие данным языке омофонов, которые образуются по графическому принципу. Исследования показывают, что в словарном составе языков, алфавит которых построен по фонетическому принципу, омофоны представленный очень малым количестве. Персидский язык благодаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омофонами.

Данной статье речь идет об особенностях произношения 2 букв- ط//ت выражающих в звук /t/. Как известно, все эти буквы в персидском языке произносятся посредством единой фонемы/t/. В результате этого, вне

предложения или контекста представляется, сложным определить с каким из двух букв пишется отдельно взятое слово.

Ключевые слова: персидский язык, арабский язык, омофоны, фонетика, графика, произношение

Asmatkhanum Mamedova

SUMMARY

On ت// ط grounds homophones (CVC syllabic type)

One of main problems distinguishing the Persian using from the Arabian alphabet homophones arising according to drawing being in this language.

Investigations show that homophones almost, less quantity in the vocabulary structure of the languages having the alphabet based on phonetic principles. This language's homophones are rich depending on the feature of other phonetic fundamental Arab drawing used Persian.

The article investigates /t/ having to 2 graphic examples in the Persian language letters /t/ phoneme in this article is been pronunciation. Sentence and context if it is impossible to define write with which /t/ of the any word and is difficult therefore.

Key words: Persian language, Arabic language, homophones, phonotice, qrafica, pronication

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов, Москва:1966
2. Dehxoda Əli Əkbər, Loğatname-ye Dehxoda, celdha-ye 3,4,9; Tehran: 1345-1350
“İran filologiyası məsələləri” toplusu, 1-ci buraxılış, Bakı: 2010
3. Həsən Ənvəri, Fərhəng-e bozorg-e soxən, çap- çəharom, celdha-ye 3, 5; Tehran: 1386
4. Məmmədova Ə. B., Fars dilində vurğu (eksperimental tədqiqat işi), Bakı: 2007
5. Məmmədova Ə. B., Fars dilinin omofon probleminə dair, BDU, Şərqşünaslıq fakültəsinin “İran filologiyası məsələləri” toplusu, 1-ci buraxılış, Bakı: 2010
6. Mostəfa Moqərrəbi, Dər bare-ye kəlamət-e motəşəbeh, Soxən, Şomare-1,2., Tehran: 1339
7. Səməre Yədulla, Avaşenasi-ye zəban-e farsī, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e danəşqahi, Tehran:1378
8. Veysəlli F.Y. Dilçilik enciklopediyası, 2-ci cild, Mütərcim, Bakı: 2008

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Musayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRMİN ƏLİYEVƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Kompüter dilçiliyi şöbəsinin baş elmi işçisi,
f.e.d., dos.
Rajabova.narmin@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALMAN DİLİNDƏN ALINMALARININ DİNAMİKASI

Alınmalar bir ölkəyə digərindən gətirilən sözlərdir. Sözlər adətən iki fərqli mədəniyyət bir-biri ilə təmasda olduqda “alınır”. Bu, immiqrasiya, ticarət, moda, yemək, incəsənət, texnologiya, müharibə və ya müstəmləkəçiliklə əlaqəli ola bilər. Alınmış sözlərin əksəriyyəti isim olur. Xaricdən gələn yeni obyektlər və ya münasibətlər yeni sözlərə ehtiyac duyur və tez-tez alınmalar orijinal sözü özləri kimi qəbul edirlər. Eynilə, bir dildə danışanların bəziləri orijinal dili də bilirlər və ya ən azı müvafiq sözləri istifadə edəcək qədər bilirlər. İnsanlar alınmış bir dildə danışdıqları zaman onları qəbul edirlər. Əgər onlar mənbə dildə ikidillidirsə, bu çox vaxt belə olur, onlar sözləri mənbə dildə necə tələffüz edildiyi ilə eyni və ya oxşar tələffüz edə bilirlər. Ehtimal ki, ingilis dilində sözün ən erkən danışanları ən azı bir qədər fransızca bilirdilər və fransızca danışanların istifadə etdiyi sözü eşitmişlər. Yeni sözü ilk dəfə istifadə edənlər əvvəlcə ondan yalnız sözü bilən mənbə dilində danışanlarla istifadə edə bilər. Lakin müəyyən bir nöqtədə sözün əvvəllər məlum olmadığı şəxslərlə sözü işlətməyə başlayırlar. Danışanlara bu söz “yad” görünə də bilər. Bu mərhələdə danışanların çoxu sözü bilməyəndə və eşidəndə başqa dildən olduğunu düşündüyü zaman sözü yad söz adlandırmaq olar.

Lakin zaman keçdikcə daha çox danışan yeni xarici sözlə tanış ola biləcək. İstifadəçilər birliyi o dərəcədə böyüyə bilər ki, hətta orijinal dil haqqında çox az və ya heç nə bilməyən insanlar yeni sözü özləri anlayır və hətta istifadə edirlər. Yeni söz şərti olur. Bu mərhələdə bu, alınma adlanır (xarici sözlərin heç də hamısı alınma sayılmır). Sözlər geniş yayılmadan istifadədən çıxsa, alınma mərhələsinə çatmaz.

Açar sözlər: leksik system, alınma, dilçilik, dinamika, tarixi

Ключевые слова: лексическая система, заимствования, лингвистика, динамика, история

Keywords: lexical system, borrowing, linguistics, dynamics, history

Leksik sistem dilin digər bölmələrindən daha çevikdir və müxtəlif dəyişikliklərə daha çox meyllidir. Dilin leksik sistemini doldurmağın bir yolu başqa dillərdən alınma sözlərdir. Bu kontekstdə bu məqalədə mühüm məsələ tezaurları dolduran alınma sözlərin mahiyyətinə diqqət yetirmək, bu proseslərin hərəkətvericilərini və dinamikasını müəyyənləşdirmək və bu “hərəkətin” leksik sistem daxilində dönməzliyini qiymətləndirməkdir.

Alınma termini, ilk baxışdan müəyyən etmək nisbətən asan olsa da, müəyyən terminoloji problemlər yarada bilər. P.Durkinin [4, s. 3] yanaşmasını izləyərək görə bilərik ki: Dilçilikdə “alınma” termini ilə bir dilin digər dildən linqvistik xüsusiyyəti tamamilə və ya qismən təkrarladığı prosesi təsvir edilir. Alınma dilin inkişafının təbii prosesidir və çox nadir istisnalar istisna olmaqla, dünyada heç bir dil başqa dillərlə əlaqə saxlamaqdan qaça bilməz. “Alınma” termini müasir dilçilikdə iki mənada işlənir. Geniş mənada “alınma” dil əlaqəsi nəzəriyyəsi, dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri ilə dil lüğətinin zənginləşdirilməsi yollarından biri kimi qəbul edilir [6; 7]. “Alınma” termini dar mənada, tarixi (genetik) inkişaf nəticəsində deyil, dil təmasları nəticəsində bir dildən digər dilə keçən alınma lüğətin daxil olması və uyğunlaşması prosesini ifadə etmək üçün, ünsiyyət və qavrayış vasitəsi kimi dilin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunur [3].

Birbaşa alınmalar dilin lüğətini doldurmağın ən məhsuldar üsullarından biridir. Bu zaman leksik vahidlərin fonetik və morfoloji variantlarının bilavasitə istehsalçı dildən reseptor dilə keçməsi baş verir [10]. Birbaşa alınmaların iki növü var: tam və qismən. Dilçilər birinci tipə dilin lüğət tərkibində həm daxili, həm də zəhəri formanın alınma prosesi nəticəsində yaranan leksik vahidləri aid etmişlər. Birbaşa alınmaların ikinci növü, dildə formal və xarici ifadəsi olan anlayışları ehtiva edərsə, alınma leksik vahidlər tərəfindən təqdim olunur. Müasir tədqiqatçılar bu növ birbaşa alınmaların qismən deyə səciyyəyləndirmişlər. Onların yaradılmasının əsas üsulu söz və konstruksiyaların xarici nümunələrdən sonra modelləşdirilməsidir (kalka və ya alınma tərcümə), bu, söz ünsürlərinin istehsalçı dildən reseptor dilinə hərfi tərcüməsidir, məsələn, almanca - Mittelalter, ingiliscə - the Middle ages.

Bu prosesi təsvir etmək üçün “alınma” sözünün metaforik istifadəsi bəzi məlum qüsurlara malikdir: mənbə dili adlandırılan dildən heç bir şey götürülmür və 'borc alma'nın heç vaxt geri qaytarılacağına dair heç bir fərziyyə yoxdur. Bir çox cəhətdən təsir ideyası daha uyğun olardı. Bununla belə, “alınma” termini XIX əsrdən bəri bu prosesi təsvir etmək üçün adi bir termin kimi dilçilikdə möhkəm şəkildə yerləşmişdir, o dərəcədə ki, əksər dilçilər artıq onu metafora kimi düşünmürlər. Biz P.Durkinin [4, s.3] yanaşmasına uyğun olaraq, “intizamın fundamental terminologiyasını dəyişdirməyə cəhd etmirik”, lakin “alınma, donorlar, alıcıların əsas çərçivəsinə” riayət edirik.

Alınma sözlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, C.Platt və başqaları [11, s. 88] müşahidə edir ki, dillər arasında linqvistik təmaslar başqa dillərdən gələn bəzi sözlərin daxil olması ilə nəticələnir. Beləliklə, əcnəbi sözlərin qəbulu prosesi yekcins deyil. Bu proses bütün dillərə, dialektlərə və jarqonlara müxtəlif dərəcədə və üsullarla təsir edir, çünki həmin dillərdə danışan icmalar ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərmir. Dillərdə alınma sözlərin meydana gəlməsinin bir neçə səbəbi var. Hər şeydən əvvəl, yeni söz hədəf mədəniyyətə daxil olan mühitlə uyğunlaşa bildikdə daxil edilir [13, s.36]. Alınma sözlərinin uyğunlaşdırılması ilə bağlı bir neçə mərhələ də var. Proses aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) resipient dilinin necə inkişaf etdiyi; 2)

danışanların nə dərəcədə “milli şüurlu” olması; 3) beynəlxalq üstünlüklər; 4) dil anlamada filoloji bilik və anlama çətinlikləri [1, s.15]. Alınmış sözlərə gəldikdə, C.Platt və başqalarının tipologiyadan istifadə edərək onların istifadəsini təsnif edə bilərlik [11, s. 88-89]. Ən məşhur sözlər bunlardır: 1. arabir, lakin təsadüfi işlənən; 2. bir sıra natiqlər tərəfindən daha tez-tez istifadə olunur (sabitləşdirici alınma sözləri); 3. danışanların əksəriyyəti tərəfindən istifadə olunan və ya tanınan (sabitləşdirilmiş alınma sözlər). İngilis dili zəngin və müxtəlif leksikaya malik bir dildir [2, s.116]. İngilis dili digər dillərlə intensiv təmaslar və dil təkamülü nəticəsində dəyişir ki, bu da birləşmə, funksional yerdəyişmə, affiks kimi linqvistik proseslərdə əks olunur [5, s.364]. İngilis xalqının təşəbbüskar ruhu, onların səyahət və müstəmləkəçiliyə olan həvəsi, eləcə də ticarətinin böyük inkişafı dünyanın hər yerindən müxtəlif sözlər gətirmişdir. İngilis dili leksikonunu 84 dildən götürüb, fransız dili (25%) ən mühüm donor dildir. Digər təsirli dillər yapon, ispan, Afrika dilləri, alman və yunan dilləridir [8, s. 42]. Xarici dillərin ingilis dilinə daxil olmasının müxtəlif səbəbləri var. Onlardan biri ticarət və ya müstəmləkə işğalı ilə bağlıdır. Məhz buna görə də IX əsrdə skandinaviya sözləri ingilis leksikonuna daxil olmuşdur [9, s.143]. Eyni şey flamand/holland dilinin orta ingilis dilinin yaradılmasında roluna da aiddir. İngilis işgüzar ünsiyyətdə istifadə edilən holland ifadələri *dollar*, *groat*, *gulder* və *mart* kimi sözlərdir [8, s.40]. Digər dillər də ingilis dilinə alınma mənbəyi kimi xidmət edir. Məsələn, *skunk* Algonquian dil ailəsindən gətirilirdi [12, s.91]. Elm və ya ticarətlə bağlı bəzi sözlər Şərq dillərindən gəlir: *algebra*, *almanac*, *amber*, *camphor*, *orange*, *saffron*, *syrup* [2, s.116].

İngilis və alman dilləri eyni əcdad dilindən - qərbi german dilindən əmələ gəlir və buna görə də bəzi ingilis sözləri ya orfoqrafik (*Hand*, *Sand*, *Finger*) və ya tələffüz baxımından (*balıq* = *Fisch*, *siçan* = *Maus*) alman leksik vahidlərinə mahiyyətcə oxşardır. Digər bir xüsusiyyət də ondan ibarətdir ki, son illərdə bir çox ingilis sözləri birbaşa alman dilindən götürülmüşdür və məhz bu səbəbdən onların əksəriyyəti ingilis dilində bir çox danışan tərəfindən tanınır. Yemək və içkidəki alınma sözlərə *delicatessen*, *Gummi bear*, *Berliner*, *weisse*, *kirschwasser*, *hefeweizen*, *schnaps*, *spritzer*, *stein*, *pilsner*, *hasenpfeffer*, *lager*, *bundt cake*, *kipfel*, *biergarten*, *bratwurst*, *muesli*, *pretzel*, *pumpernickel*, *rollmops*, *sauerkraut* və s; idman sahəsindəki alınmalar *rucksack*, *turnverein*, *kletterschuh*, *volkssport*, *blitz*, *wanderlust*, *Gemütlichkeit*, *Gesundheit* və s. var. Gündəlik həyatda istifadə olunan digər sözlərə *zeitgeist*, *Gestalt*, *doktorvater*, *festschrift*, *kitsch*, *privatdozent*, *Professoriat*, *gemutlich*, *kaffeeklatsch*, *kaput*, *wrangle*, *yodel*, *strudel*, *schadenfreude*, *waldsterben* kimi sözləri aid etmək olar.

İngilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar keçmişdir, bəziləri bu dildə bərqərar olmuş, bəziləri isə işləklidən çıxmışdır. Alman dilindən ingilis dilinə keçən alınmaların tarixinə nəzər salaq.

İngilis dili lüğətində ilk alman dilindən alınmalar XVI əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə ticarət, döyüş sənəti, bəzi bitkilərin adları, müəyyən peşə terminləri, sosial

statuslar və s. ilə bağlı sözlər alındı, məsələn, halt "stop", lans-knight "Landsknecht", kreuzer "kreutzer - sikkənin adı", junker "kadet".

Hələ XVI əsrdə İngiltərə filiz yataqlarının aktiv hasilatına başlamış, metallurgiya inkişaf etmişdir. O zaman Almaniya mədənçıxarma və metallurgiya sənayesində qabaqcıl ölkə idi və buna görə də Almaniya İngiltərəyə çoxlu mütəxəssislər göndirdi. Alman dilli insanlar bilavasitə ünsiyyət nəticəsində ilk olaraq alman sözlərinin şifahi qəbulu baş verdi. Yazılı sənədlərdə bu sözlər XVII əsrdən tez gəlməmişdir. Mədən sənayesinin sink, vismut, kobalt və başqaları kimi terminləri ingilis dilinə alman dilindən daxil olmuşdur. XVII əsrdə ingilis dilində ticarət və müharibə sənəti sahələrində yeni alınmalar meydana çıxdı, məsələn, groschen "farthing, köhnə alman gümüş sikkəsi", drilling "geologiya - üçlü, üç kristalın böyüməsi", fieldmarşal "feld marşal" və s.

XVIII əsrdə alman dilinin ingilis dilinə təsiri əvvəlki əsrə nisbətən daha zəif olmuşdur. Bu fenomen Almaniyanın uzun sürən müharibədən sonra ümumi iqtisadi və siyasi tənəzzülü ilə izah edilə bilər. XVIII əsrin ikinci yarısında geologiya, mineralogiya və mədənçilikdən bəzi sözlər götürüldü: *iceberg*, *wolfram*, *nickel*, *glitchier*. XVIII əsrin sonlarından etibarən qabaqcıl texnologiyaya malik lider ölkə kimi İngiltərənin dil təsiri özünü daha da artırdı. İctimai və siyasi həyat, ticarət, sənaye və maliyyə, dəmir yolları və nəqliyyatla əlaqəli ingilis leksik vahidləri alman dilinə, məsələn, ictimai və siyasi həyatda bir çox söz alındı: *das Parliament*, *das Bill*, *das Interview*; iqtisadi həyat: *der Export*, *die Obligation*, *die Banknote*, *der Trust*. Beynəlmilləşmiş bu ingilis sözlərinin çoxu fransız və latın dillərindən və ümumilikdə ingilis lüğətinin əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bununla belə, bəzilərinin beynəlxalq lüğətə daxil olmaq üçün xüsusi mənasını qazandıran ingilis dili idi.

XIX əsrdə alman dilindən ingilis dilinə alınmalar sahəsi xeyli genişləndi. Humanitar elmləri, ictimai həyat və siyasət sahəsindən bəzi alınmalar meydana çıxdı. Kimya, fizika, dilçilik, incəsənət sahələrində çoxlu terminlər alındı. Bu alınmaların çoxu kalka və ya beynəlxalq sözlərdir. Beləliklə, indiyə qədər dilçilik sahəsində də mövcud olan bəzi terminlər, məsələn, Hind-german (Indogermanisch), orta ingilis (Mittelenglisch), umlaut, ablaut, xalq etimologiyası (Folksetymologie), alınma (Lehnwort) alındı. Bu dövrdə ingilis dilinə qeyri-adi qida məhsulları və məişət əşyaları daxil olmuşdur: *marzipan*, *kohl-rabi*, *schnapps*, *kummel*, *kirsch*, *vermuth*; musiqi sahəsinə aid terminlər: *leitmotiv*, *kapellmeister*, *humoresque*; heyvanların adları: *spitz*, *poodle*.

XX əsrin alınmaları müharibə ilə əlaqəli sözlərin nəzərə çarpan üstünlüyü ilə səciyyələnir. Onlardan ən məşhurları: qara köynək (Schwarzhemd), qəhvəyi köynək (Braunhemd), Gestapo, Hitlerizm, Nasist, fırtınalı əsgər (Sturmabteilungsman), Üçüncü Reyx (das Dritte Reich), blitzkrieg, bunker, Luftvaffe, Wehrmacht. I Dünya müharibəsindən sonra ingilis dilinin alman dilinə təsiri gücləndi, II Dünya müharibəsindən sonra isə görünməmiş miqyas aldı. Almaniyanın parçalanması və iki fərqli sosial və siyasi sistemə malik iki ayrı ölkənin yaradılması nəticəsində dilin

inkişafı divergensiyaya və sabit diferensial markerlərin formalaşmasına meyl göstərdi, bu da hər iki alman dilinin tədqiqatçıların xüsusi diqqət obyektinə çevrildi. Bu ölkələrdəki hakim ideologiyalardan bilavasitə asılı olan dil təmaslarının nəticələri Şərqi Almaniya və Qərbi Almaniyadakı alman dili üçün də səciyyəvi idi. Bu da Almaniyanın bölünməsi və iki fərqli, ayrı ictimai və siyasi ölkənin yaradılması nəticəsində baş verdi. Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, linqvistik materialın təhlili ingilis və alman lüğətlərində alınmaların təsirinin müxtəlif yollarla baş verdiyini söyləməyə imkan verir. Alman dilində alınma alman sözlərinin struktur və semantik xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir, onların daxili quruluşunu və üslub çalarını dəyişir, omonim, sinonim və semantik əlaqələrin qurulmasına kömək edir. Alınma prosesinin nəticələrinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, biz bu işdə tədqiq olunan lüğət sahəsində alman dilindən keçən sözlərin dinamikasına nəzər saldıq. Beləliklə, anglisizmlər sinonimik əlaqələrin qurulmasını asanlaşdırır. Nəticələr ingilis və alman dillərinin qarşılıqlı əlaqə mexanizmini dillərarası təmaslar kontekstində anlamağa imkan vermişdir. Bu kiçik tədqiqatdan hər iki dilin tədrisində və öyrənilməsində, leksikologiya və ya dilçilik kursunda istifadə etmək bilər.

Ədəbiyyat:

1. Baldunciks J. "West European Loanwords in Modern Latvian", in Ivir Vladimir, Kalogjer A. Damir (Eds), Languages in contact and contrast: essays in contact linguistics, Berlin New York, Mouton de Gruyter, 1991. Pp.15-24.
2. Carter R., Goddard A., Reah D., Sanger K. and Bowring M. Working with texts: a core introduction to language analysis, London, Routledge, 2001.
3. Carstensen, B. Anglicisms in German: the description of the loan-process. In Hg, G.Meder & A.Dorner, (eds.), Lexikographische Beiträge zum Essener Linguistischen Kolloquium. [Lexicographical reports ap the Essen Linguistics Colloquium] (pp. 87- 103). Tübingen: Niemeyer. 1992.
4. Durkin, P. 2014. Borrowed Words. A History of Loanwords in English. Oxford: Oxford University Press. 2014.
5. Gilsdorf J. "Standard Englishes and World Englishes: Living with a Polymorph Business Language", Journal of Business Communication, vol. 39, 2002: 364 - 378.
6. Haspelmath, M. Lexical borrowing: Concepts and issues. In M. Haspelmath & U.Tadmor (eds). Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook. (pp. 35-54). Berlin: De Gruyter Mouton. 2009.
7. Hock, H., & Brian, D. Language History, Language Change, and Language Relationship: An Introduction to Historical and Comparative Linguistics (2nd ed.). Berlin: Mouton de Gruyter. 2009.
8. Jackson H. and Ze Amvela Etienne. Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology, London, Continuum International Publishing Group, 2002.

9. Katamba F. English Words: Structure, History, Usage, Abingdon, Routledge, 2004.
10. Kudelko Z.B. The Influence of Borrowings and Internationalism on the Development of Diplomatic Terminology. Current issues of Social Studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal, 4, 126-129. 2017.
11. Platt J., Weber H., Ho M.L, The New Englishes: What are They? Abingdon, Routledge, 1984.
12. Thomason Sara G. Language Contact: An Introduction, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2001.
13. Usubier Jean-Claude and Lee J. Marketing Across Cultures, Harlow, Pearson, 2005.

Нармин Алиева

Динамика заимствований из немецкого в английском языке

Резюме

Заимствованные слова – это слова, привезенные в одну страну из другой. Слова обычно «заимствуются», когда две разные культуры вступают в контакт друг с другом. Это может быть связано с иммиграцией, торговлей, модой или едой, искусством, технологиями, войнами или колонизацией. Большинство заимствованных слов, как правило, являются существительными. Новые объекты или отношения, пришедшие из-за границы, нуждаются в новых словах, и часто заемщики принимают исходное слово как свое собственное. Аналогично, некоторые носители заимствованного языка также знают исходный язык или, по крайней мере, знают его в достаточной степени, чтобы использовать соответствующие слова. Они перенимают их, когда говорят на языке заимствований. Если они двуязычны на исходном языке, что часто бывает, они могут произносить слова так же или похоже на то, как они произносятся на исходном языке. Предположительно, самые первые носители этого слова на английском языке хотя бы немного знали французский язык и слышали это слово, используемое франкоговорящими. Те, кто впервые использует новое слово, могут сначала использовать его только с носителями исходного языка, которые знают это слово, но в какой-то момент они начинают использовать это слово с теми, кому это слово ранее не было известно. Для этих говорящих это слово может показаться «иностранным». На этом этапе, когда большинство говорящих не знают этого слова и, если они его слышат, думают, что оно из другого языка, это слово можно назвать иностранным словом. Однако со временем больше говорящих смогут познакомиться с новым иностранным словом. Сообщество пользователей может вырасти до такой степени, что даже люди, которые мало или вообще ничего не знают об исходном языке, понимают и даже сами используют новое слово. Новое слово становится условным. На этом этапе это называется заимствованием или заимствованным словом (не все иностранные слова становятся

заимствованными. Если они выходят из употребления до того, как станут широко распространенными, они не достигают стадии заимствований.

NARMIN ALIYEVA

DYNAMICS OF GERMAN BORROWINGS IN ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

The borrowings are words brought to one country from another. Words are usually "borrowed" when two different cultures come into contact with each other. It could be related to immigration, trade, fashion or food, art, technology, war or colonization. Most borrowed words tend to be nouns. New objects or relationships coming from abroad need new words, and often borrowers adopt the original word as their own. Likewise, some speakers of a borrowed language also know the original language, or at least know it enough to use the corresponding words. They adopt them when they speak a borrowed language. If they are bilingual in the source language, which is often the case, they may pronounce words the same or similar to how they are pronounced in the source language. Presumably the earliest speakers of the word in English knew at least some French and had heard the word used by French speakers. First-time users of a new word may initially only use it with native speakers of the source language who know the word, but at some point they begin to use the word with those to whom the word was not previously known. To these speakers, the word may seem "foreign." At this stage, when most speakers do not know the word and, if they hear it, think it is from another language, the word can be called a foreign word.

However, over time, more speakers will be able to become familiar with the new foreign word. A community of users can grow to such an extent that even people who know little or nothing about the original language understand and even use the new word themselves. The new word becomes conventional. At this stage it is called a borrowing or a loanword (not all foreign words become borrowed. If they fall out of use before they become widespread, they do not reach the borrowing stage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: f.e.d, dos. L.Q.Qurbanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ХУРАМАН МАГЕРРАМОВА

Доцент кафедры азербайджанского языка АМУ,
кандидат филологических наук
email: khuramanmaharramova@gmail.com

ТОПОНИМИКА ОБЪЕКТ ГЕОГРАФИИ ИЛИ ЛИНГВИСТИКИ

Резюме

Топонимика была отраслью науки, связанной с географией, историей и языкознанием, отражала экономико-политическую, культурную жизнь любого народа и составляла ономастическое пространство этого народа. Топонимика, считающаяся учением о географических названиях, изучает и анализирует совокупность названий, их происхождение, эволюцию, этимологию, включая распространение, переход от языка к языку, передачу, повторение на разных территориях, варианты, модели. В связи с этим топонимы следует признать лингвистическим этапом этимологии географических названий, если присущей им действительностью является мир географии, то Лингвистика проводит детальный анализ того, как она возникла.

Ключевые слова: Лингвистика, география, история, миграция, топонимика, человеко-окружающая среда, территория.

Рассмотрена основная задача топонимики как географо-историко-лингвистической науки. Выявлены различные точки зрения на предмет топонимики как науки о географических названиях. «Топонимы – это, – как пишет Г.Я. Рылюк, – выражение мироощущения людей, культуры, быта, обычаев, повседневного их окружения, психологического состояния и общения» (1, 7-8). Топонимы являются продуктами социального познания. Они возникают в процессе освоения объективных явлений в географической среде и этноязыковом составе населения. Это связано с потенциальными возможностями, которые они несут в изучение социосферы, миграционных процессов, классовой структуры общества, этнического состава населения, окружающей физико-географической среды, вопросов истории языка, лексикологии и лексикографии. «В современную эпоху ни одна наука не может возникать и развиваться независимо от других. Взаимопроникновение и взаимовлияние различных наук – закономерный процесс. На этой основе появляются стыковые науки. Среди них топонимика – наука, возникшая и развивающаяся на стыке географии, истории и языкознания. Несмотря на этот неоспоримый факт, до сих пор нет единства о предмете этой науки» (2). Топонимика, как древняя наука, своим происхождением обязана географии, и не случайно А.М. Маракуев пишет: «...Под топонимикой мы понимаем ту часть географии, которая занимается вопросами возникновения и эволюции

географических названий (топонимов), которая изучает их форму, семантику, смысловую сторону и синонимию, вырабатывает правила их орфографии, правописания и орфоэпии (правильного произношения), а также приемы их изображения на карте существующими системами письма и картографическими шрифтами» (3). Топоним (географическое название) – продукт географической оболочки, который, в свою очередь, является географической средой, то есть той частью, которая подвергнута хозяйственному освоению. В результате освоения последней, чтобы отличить один объект от другого, человек дает ему имя (наименование). Если основа топонимики – география, то ее временная обусловленность – история, а лингвистика выступает как лексическое выражение первой и второй. Территориальный аспект мотивировки имен собственных, по мнению А.В. Суперанской и В.Е. Сталтмане, ярче всего проявляется в топонимии, где на выбор названия оказывают влияние природные условия определенной местности (4). облесения. Нельзя не согласиться с Витальдом Тащицким, что дальнейшее развитие лингвистики, во всяком случае некоторых ее областей, расширяет горизонты топонимики (5, 11).

В исследовании «Топонимика» А.И. Попов подчеркивает, что учение о географических названиях выделилось в обособленную науку сравнительно недавно. Мы бы сказали топонимика выделилась не в обособленную науку, а в самостоятельную, используя материалы ее географического, исторического и лингвистического направлений. В работе «Некоторые соображения в связи с построением теоретической топономастики» А.Н. Топоров считает топонимику языковедческой наукой (6, 5). Об отношении ее к топонимическому разделу мы согласиться не можем, и, по нашему глубокому убеждению, топонимика, как уже отмечено, своим возникновением обязана географии. Об этом написано в работе «Географический фактор в топонимии». Это же можно сказать и насчет исторического направления топонимики. Все задачи топонимики целиком и полностью принадлежат лингвистике и не требуют для своего решения никаких других методов, кроме лингвистических, пишет А.К.Матвеев (7, 11).

Одни ученые считают ее пограничной наукой, наукой на стыке географии, истории и языковедения, вторые выделяют в самостоятельную, третьи считают лингвистической, а сам он сторонник последнего направления. Конечно, мы с ним не согласны. Касаясь предмета топонимики, В.А. Никонов выделяет ее как особый раздел языкознания, пересекающийся с историей языка, диалектологией, этимологией, лексикологией и другими разделами лингвистики, связан языковедческими науками. Топонимика входит в состав языкознания, представляя в каждом языке свой специальный раздел со своими принципами и интересами, и может быть признана, прежде всего, лингвистической, языковедческой наукой, – пишет в статье «Топонимика» А.П. Нерознак о том, что топонимика является разделом ономастики,

исследующей географические названия (топонимы), их функционирование, значение и происхождение, структуру, ареал распространения, развитие и изменение во времени (8, 515).

Здесь он не говорит, что это область географии, истории или лингвистики, но из контекста можно догадаться, что он имеет ввиду лингвистику. В статье «Ономастика» Н.В. Подольская отмечает ономастику как раздел языкознания. Топонимика – географическая область географической науки, а не филологическая. Ограничиваясь одними географическими и лингвистическими методами исследования топонимов, нельзя получить данные об этиологии топонимов. Как замечает Ю.А. Карпенко, лингвистический этап этимологизирования собственных географических названий следует признавать лишь первым, начальным, но никак не окончательным, конечным. За этим первым этапом должен идти второй, на котором исследователь выходит к реальному миру. Специфическим для топонимии миром реальности является, прежде всего, география. Если лингвист дает лишь обстоятельный анализ того, как возник топоним, то география зачастую может сообщить, почему он возник (9, 66).

Кроме безудержного и беспомощного этимологизаторства опасен и «вульгарный географизм. Привлекая топонимику, он игнорирует тот факт, что общезыковые закономерности преломляются в ней в специфические и возникают свои отсутствующие в языке вне топонимики. В то же время нельзя согласиться с ним, когда он пишет, что название не присуще объекту, продиктовано историей, а не физической географией. В работе «Происхождение географических названий» Э.М.Мурзаев не дает определения топонимики, но отмечает ее интердисциплинарность, то есть принадлежность к географии, истории, лингвистике. В другой своей работе, «Очерки топонимики», он отмечает, что топонимика изучает, анализирует совокупность географических названий, их происхождение, эволюцию, смысловое значение, распространение, повторяемость, модели. Не чужды ей также вопросы написания и передачи топонимов с языка на язык, и то, что она может способствовать их стабилизации и унификации (10, 4).

Далее он пишет: «Топонимика – учение о географических названиях без определения предмета ... топономастика – часть ономастики, изучающая собственные географические названия, тоже топонимика» (10, 26).

Вслед за Э.М. Мурзаевым, Н.Г. Мамедов считает топонимику вполне самостоятельной наукой, занимающейся всесторонним изучением географических названий (11, 3). Вспомогательной научной дисциплиной, изучающей географические названия, признает топонимику В.А. Жучкевич. Он подробно рассматривает ее интердисциплинарность как географо-историко-лингвистической науки. Внутри топонимического ландшафта он выделяет несколько закономерностей: 1) внутри самого географического ландшафта;

2) между элементами географического ландшафта и их словесными обозначениями; 3) между общими и единичными географическими понятиями, которые находят свое выражение в соотношениях апеллятивов и собственных имен; 4) во внутренних лексических закономерностях; 5) между современными топонимическими ландшафтами и их предшественниками. Топонимика тесно связана с исторической наукой.

Такого мнения в своих исследованиях придерживаются В.А. Жучкевич, Э.М. Мурзаев, Е.М. Поспелов, Х.Л. Ханмагомедов, Н.Г. Мамедов, А.И. Попов. Последний, касаясь историчности (исторических основ) топонимики, в работе «Об историческом методе топонимических исследований», подытоживает:

1) прежде всего, необходимо изучение совокупности исторических данных о племенном составе древнего населения изучаемого края, поскольку такие данные вообще могут быть условными;

2) необходимо более подробное исследование всего документального материала, богатого древними упоминаниями об изучаемых местностях, а также более позднего картографического материала;

3) изучение двойных наиболее распространенных массовых типов названий края. При этом должно быть тщательно выяснено, какие массовые явления действительно типичные (на материале мордовских – лей, лий, коми – ва и т.д.), какие современные страны могут иметь различное происхождение (-нга);

4) необходимо установить соответствие смысла названия с его реалиями – естественно-географическими характеристиками и т.п. Все это должно входить в состав топонимического исследования, исторического в самом широком смысле слова. В своей работе Ф.С. Эфендиев рассматривает в целом взаимоотношение этнического сознания и ономастики не только с точки зрения учения о географических названиях как исторического фактора. Он подчеркивает, что только рассматривая в историческом аспекте эту проблему, можно выявить основные закономерности, которые способствуют формированию национального сознания. В.З. Дробижев, И.Д. Ковальченко и А.В. Муравьев показывают, какую роль играют топонимические исследования для историков, занимающихся исторической географией, изучением морской и речной топонимии и полисонимов (названий городов, их места для экономической, политической географии, географии народонаселения, исторической физической географии). Это совершенно верно. К истории науки приходится обращаться не только для того, чтобы устанавливать связь настоящего с прошлым, но и для того, чтобы найти путь в будущее: когда-то принятые, но не реализованные решения, иной раз оказываются такими, к которым приходится возвращаться иногда в старом, а иногда и в новом аспекте.

«В истории географической науки на каждом шагу видим замену в некоторые моменты точного и истинного ложным и неправильным», – эти слова принадлежат Ю.К. Щукину. Так же есть направления, которые «потеряли» свою материнскую почву, опять-таки, по нашей недалёковидности. Таким направлением в географической науке является топонимика.

Топонимика, возникшая на базе физической и социальной географии, «потеряла» свое географическое развитие. В этом отношении лучше обстоит дело в Азербайджанской Республике, где на всех факультетах вузов введены обязательные курсы «Общая топонимика» и «Топонимика Азербайджана». Основной задачей топонимики как географо-историко-лингвистической науки является изучение влияния географической среды и этноязыкового состава населения на возникновение топонимов, а объектом изучения в области географической науки – территориальные общности людей, классовый и этноязыковой состав населения, демографические процессы, социально-экономическое развитие территории, части природной среды, подвергнутой освоению человека, рассматриваемые в единстве с физико-географическими и историческими условиями как фактор номинации географических объектов и развивающей внутренним законам и закономерностям.

Литература

1. Рылюк, Г.Я. Истоки географических названий Беларуси с основами общей топонимики : учеб. книга – пособие для преп. и студ. геогр. спец. / Г.Я. Рылюк. – Минск : Веды, 1999. – 247 с.
2. Ханмагомедов, Х.Л. Географический фактор в топонимии / Х.Л. Ханмагомедов // Вестн. Прикарпат. ун-та. Сер. филология. – 2011. – № 29–31. – С. 31–35.
3. Маракуев, А.М. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины / А.М. Маракуев // Учен. записки Казах. ун-та: Сер. «Геология и география». – Алма-Ата, 1954. – Т. 18, Вып. 2. – С. 29–72.
4. Суперанская, А.В. Ономастическая номинация / А.В. Суперанская, В.Е. Сталтмане // Теория и методика ономаст. исследований : коллектив. монография. – М., 1986. – С. 15–25.
5. Тащицкий, В. Место ономастики среди других гуманитарных наук / В. Тащицкий // Вопр. языкознания. – 1961. – Вып. 2. – С. 3–11.
6. Топоров, А.И. Некоторые соображения в связи с построением теоретической топономастики / А.И. Топоров // Принципы топонимики : мат. совещания 15–16 мая 1962 г., г. Москва / Отделение яз. и лит. АН СССР, отделение истор. наук АН СССР, отделение геолог.-геогр. наук АН СССР ; под ред. В.А. Никонова, О.Н. Трубачева. – М., 1964 – С. 3–22.
7. Матвеев, А.К. Тезисы о топонимике / А.К. Матвеев // Вопр. топономастики. – 1974. – Вып. 7. – С. 5–18.

8. Нерознак, А.П. Топонимика / А.П. Нерознак // Лингв. энцикл. слов / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 515–516.

9. Карпенко, Ю.А. Лингвистика – география – история (проблема топонимического этимологизирования) / Ю.А. Карпенко // Совет. славяноведение. – 1970. – № 4. – С. 64–70.

10. Мурзаев, Э.М. Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1974. – 382 с.

11. Мамедов, Н.Г. Исследование географических названий Муганской и Сальянской равнин Азербайджанской ССР : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.01 / Н.Г. Мамедов. – Баку, 1975. – 32 с. 10

Xuraman Məhərrəmov

ATU-nun Azərbaycan dili kafedrasının dosenti,
filologiya elmləri namizədi

Топонимика coğrafiyanın yoxsa dilçiliyin obyektidir

XÜLASƏ

Топонимика elmi coğrafiya, tarix və dilçilik elmləri ilə əlaqəli bir sahə olub, hər hansı bir xalqın iqtisadi-siyasi, mədəni həyatını əks etdirir və həmin xalqın onomastik məkanını təşkil edir. Coğrafi adların doktrinası hesab olunan toponimika adların məcmusunu, mənşəyini, təkamülünü, etimologiyasını, o cümlədən yayılmasını, dildən-dilə keçməsinə, ötürülməsini, müxtəlif ərazilərdə təkrarlanmasını, variantlarını, modellərini öyrənir və təhlil edir. Bu baxımdan, toponimlər coğrafi adların etimologiyasının lingvistik mərhələsi kimi tanınmalıdır, onlara xas olan reallıq coğrafiya dünyasıdırsa, dilçilik onun necə yarandığına dair ətraflı təhlil aparır.

Açar sözlər: dilçilik, coğrafiya, tarix, miqrasiya, toponimika, insan-mühit, ərazi.

Khuraman Maharramova

Associate professor of the Azerbaijani Language Department of AMU,
candidate of philological Sciences

Toponymics is the object of geography or linguistics

Summary

The science of toponymy is a field related to the sciences of geography, history and Linguistics, reflects the economic, political, cultural life of any people and forms the onomastic space of that people. Toponymy, considered the doctrine of Geographical Names, studies and analyzes the totality of names, their origin, evolution, etymology, including their distribution, language-to-language passage,

transmission, repetition in different territories, variants, models. In this regard, toponyms should be recognized as the linguistic stage of the etymology of Geographical Names, if the reality inherent in them is the world of geography, then linguistics conducts a detailed analysis of how it arose.

Keywords: linguistics, geography, history, migration, toponymics, man-environment, territory.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor Natəvan Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LƏTAFƏT ƏLİYEVƏ
fil.ü.f.d.dosent
BDU,
Zahid Xəlilov küç.,23.
Latafat_alieva@mail.ru

FRAZEOLGİZMLƏR EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA VAHİDİ KİMİ

Kommunikasiyanın əlverişli olması üçün həmsöhbətlər leksik vasitələrdən düzgün və məharətlə, qanunauyğun şəkildə istifadə etməklə yanaşı, daha mənalı, anlaşılıqly ifadələri seçib işlətməyi də bacarmalıdırlar ki, məqsədə çatmış olsunlar.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında mənə tutumuna, üslubi imkanlarının, kommunikativ funksiyasının genişliyinə görə fərqlənən dil vahidlərindən biri də frazeologizmlərdir. Onlar fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil etməklə yanaşı, onun ekspressivlik və emosionallıq cəhətdən zənginləşməsinə xidmət edir. "Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyin şəkildə çox müxtəlif boyalarla ifadə etmək olur"(6,s.73). Frazeologizmlər vasitəsilə kommunikatorlar öz fikirlərini dəqiq, lakonik şəkildə bildirmək imkanı qazanırlar. Belə ki, onlar məcazi mənalı birləşmələr olub, məfhumu dolayı yolla ifadə etməklə fikrin daha konkret anlaşılmasına səbəb olur. Çünki söz məcazi mənada əşya, hadisə və hərəkəti adlandırmaqla yanaşı, onları təsvir etmək iqtidarına malikdir. "Məcazi mənə əşyalar arasında oxşarlığa, əlaqəyə, bir-birinə yaxınlığına və funksiya ümumiliyinə əsasən meydana gəlir. Söz real varlığın əşya və hadisələri haqqında olan anlayışları obrazlı şəkildə ifadə etdiyi zaman məcazlaşır"(4,s.80-81). "Məcaz daima hiss-həyəcana, estetikaya, obrazlılığa meyl göstərən insan təfəkkürünün məhsuludur"(3,s.80). Frazeologizmlərin nitq situasiyasına uyğun işlədilməsi onların semantik mənasının rəngarəngliyini nümayiş etdirir. Ona görə də onların mənasını yaxşı bilmək lazımdır. Məcazilik bildirdiyinə görə onların əsas mənası mətn daxilində aydın olur, ünsiyyətin konkret məqamı ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxır, danışanın qiymətləndirmə və münasibətini ifadə edir." Söz daxilən yaxşı olsa da, xaricən onu pisə yoza bilərlər, çünki insanların çoxu bir-birindən bədgüman olar. Hər işdə sözün, əməlin, vəziyyətin imkanına münasib olmalıdır. Hər nə desən, elə də ki, hamı sənin sözlərinin doğruluğunu təsdiq etsin"(5,s.49). Danışan frazeologizmlərdən istifadə etməklə düşüncələrini hisslərinin, emosiyalarının təsiri altında daha inandırıcı ifadə etmək imkanı qazanır. "Bu birləşmələr nə qədər yerli-yerində işlədilsə, nitq bir o qədər də zəngin, əlvan və rəngarəng olar(1,s.174).

Frazeologizmlər iki ayrı-ayrı leksik mənaya malik olan sözlərin məcazlaşma yolu ilə birləşməsindən yaranır. Bu zaman komponentlər öz müstəqilliyini itirərək vahid mənə strukturlu yeni bir anlayış kəsb edir, semantik və qrammatik cəhətdən formalaşmış birləşmə əmələ gətirir. Birləşməni şərtləndirən əsas şərt isə obrazlılıqdır, hansı ki, birləşmənin bütövlükdə ifadə etdiyi mənaya əsasən yaranır və anlayışları daha təsirli edərək ekspressivliyi gücləndəndirir. Məsələn: zarafata salmaq, göz yummaq, əl qaldırmaq, ağzının suyu axmaq, səsə düşmək, içini yemək, ayağı ağır, yağlı tikə, iynə üstə oturmaq, ürəyi yanmaq, can vermək, gözü götürməmək, dərd çəkmək, pambıqla baş kəsmək və s. Frazeologizmlər nitqdə hazır şəkildə mövcud olur. Onlar emosional mənə və məzmunlu olub, insanın ətraf aləmi müşahidə etməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu ifadələr milli xarakterlidir, tariximizin, adət-ənənələrimizin qədimliyindən xəbər verir, tərkibində köhnəlmiş sözləri saxlaması baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn: Ağzından dürr tökülmək; evində yox urvalıq, könlündən keçir dağalıq; əcəl camını içmək; azara düşmək; bir parça əppək olub göyə çıxmaq; əlifdən başlamaq, xandan gəlmiş nökrəm, dinmə, dişini tökrəm və s. Professor M. Adilov "Niyə belə deyirik" kitabında xalq danışığı ifadələrinin mənasını, yaranma səbəblərini, məcazlaşma yolunu, işlənmə xüsusiyyətlərini, onların semantik inkişafını araşdırmışdır. O göstərir ki, bu ifadələrin əksəriyyəti xalqın həyatında baş verən əhəmiyyətli hadisə və faktlarla bağlıdır. Məsələn: Alına yazılmaq, acığı tutmaq, bağı yarımaq, başına dönmək, başına kül ələmək, beyninin qurdu tərpənmək, qara basmaq, qəmiş qoymaq, qılinc müsəlmanı, daşını atmaq, dövlət quşu, əmma qoymaq, quşu qonmaq, dilotu yemək, göz dəymək, ulduzu parıldamaq, dəvəsi ölmüş ərəb, səhərin gözü, dişinə vurmaq və s(2).

Frazeologizmlər xalqımızın həyat və təfəkkür tərzilə bağlı olduğundan istifadə dairəsi genişdir. İnsanın bütün həyatı davranışlarını əks etdirir, onun xarakterini, daxili aləmini açır, mədəni keyfiyyətlərini və qüsurlarını göstərir. Məsələn: Leyla könlü-gözü tox qızıdır(7,s.61); Anam danışdıqca mənim ürəyim genişlənir, iftixar hissim alovlanırdı(7,s.77); Mənim də şöhrətpərəstlikdən zəhləm gedir(7,s.57); Anamın sözü mənim qulağımda cingildədi(7,s.79); Özümü itirmişdim, nə edəcəyimi bilmirdim(7,s.24); Mirzə basımım üstünü kəsmişdi(7,s.50); Hirsli deyilsən ki, acığın tutmur ki?(7,s.54) və s.

Frazeologizmlər təbiətinə görə iki cür olur: söz birləşməli və cümlə tipli frazeologizmlər. Söz birləşməli frazeologizmlər sözlərin ekvivalenti kimi leksem funksiyalıdır, cümlənin formalaşmasına xidmət edir, sintaktik vəzifə daşıyır, mənə bütövlüyünə görə hər hansı bir informasiyanı verə bilir və emosianı ifadə edir. Onun məqsədi reallığı əks etdirməkdir, məlumatı daha dolğun, ətraflı, dəqiq çatdırmaqdır. "Bu vahidlər bütöv bir cümlənin mənə və məzmununu daşıya bilir"(9,s.95). Məsələn: Mənim sözüm deyəsən Mürsəldə maraq oyatmışdır(7,s.115); Bağışlayın, xəstə yanına gəlməyə adam xəcalət çəkir(7,s.33); Mən lap məəttəl qaldım(7,s.50); Bizim Ramiz bazardan alınan meyvəyə mahal qoymur(7,s.29); Mən

sualımdan peşman oldum(7,s.97); Nazimə fərəhləndi. Üzündə təbəssüm oynadı, gözləri parıldadı(7,s.97) və s.Cümlə tipli frazeologizmlər isə mətnin yaranmasını təmin edir, forma və məzmununa görə cümləyə bərabərdir, modallıq bildirir. Onlar semantik mənasına görə ünsiyyət prosesi ilə bağlıdır. Məsələn: Beynimin qurdu tərpendi; Ağzı isti yerdədir; Adı it dəftərində yoxdur; Qızlar bulaqından su içib; Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır; Beynimin qurdu tərpendi və s.

Hər iki tipli frazeologizmlər ünsiyyətdə müəyyən rol oynayır, fikri genişləndirir, təkcə informasiya ötürür, nitqi ifadəli, obrazlı edir. Kommunikasiyanın əsas şərtlərindən biri hiss- həyəcanı, emosiyaları ötürə bilmək bacarığıdır. Bu baxımdan frazeologizmlərin rolu böyükdür.” Nitq yalnız informasiya ötürülməsinə deyil, bu informasiyanın kommunikativ prosesdə iştirak edənlərə təsirini müəyyən cəhətlərlə göstərilməsinə də xidmət edir.”(8,s.110). Beləliklə, frazeologizmlər nominativ, kommunikativ və emotiv funksiya daşıyır.

Bu birləşmələrdəki məcazilik, məna rəngarəngliyi onların geniş üslubi imkanlarını göstərir. Dilimizin ayrı-ayrı funksional üslublarında (bədi, publisistik, məişət, adi danışiq, müəyyən qədər rəsmi-işgüzar) frazeoloji birləşmələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunur. Onlar dildə bir növ sözün obrazlı ekvivalenti, bədi ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək nitqi aydın, rəngarəng, ifadəli, metoforik edir, ünsiyyəti canlandırır. Frazeoloji birləşmələrin sinonimi, antonimi, omonimi, coxmənalılıqının olması onların yerinə uyğun işlədilməsini, dilin ekspressivlik-emosionallıq cəhətdən zənginləşməsini təmin edir.

Bədi üslubda: -Ay ərkansız arvad, harda qalmısan, çatladım ki, ürəyim partladı(7,s.58); And olsun vicdana, sənə bir toy tutduraram, külün göyə sovrular(7,s.24); Mənim belə şeylərdən gözüüm su içmir(7,s.25); Bu can ölsün ki, səni əldən buraxdı yoxdur!(7,s.48); İnsan əlində olan nemətin qədrini ancaq əldən çıxanda bilər(7,s.70); Siz çox sağ olun ki, mənim ümidimi qırmadınız(7,s.416) və s.

Məişət- danışiq dilində : -Ay doktor, başına dönüm, qurbanın olum, əgər sən Ofelyaya gündə ikicə dəfə xörək yedirdə bilsən, sənə ömrüm boyu minnətdar olaram! Yemir, a qadan alım!(7,s.345); Sağlıq olsun! Kölgən üstümdən əskik olmasın(7,s.82); Adın həqqi, xəbərim yoxdur!(7,s.92); Rica edirəm, buyurun görüm, mənə aid nə qulluq(7,s.59). Xoş gördük, ay etibarsız qırışmal!(7,s.47); Allah ömür versin!(7,s.110) və s.

Publisistik üslubda ən çox oçerk və felyetonların dilində işlədilir. Qəzetlərdə mövzunun şərhilə vəhdət təşkil edən sərlövhələrin adında xalq frazeologiyasına, dərin mənalı atalar sözlərinə və məsəllərə rast gəlmək olar. Bu isə oxucuların diqqətini cəlb etmək, onlarda ekspressiv-emosional təəssürat yaratmaq məqsədi daşıyır. Məsələn: “Torpağın ətri”, “Arzu dünyasından səslər”, “Soyuq günlərə soyuq münasibət”, “Gözdən uzaq, könüldən iraq”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşməyə”, “Qoca dünya, qoca tarix”, “Vaxt qızıldır”, “Dirilik suyu”, “El bir olsa, dağ oynadar yerindən”, “İlan ulduz görməsə ölməz” və s.

Rəsmi-işgüzar üslubda da müəyyən qədər sabit söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məsələn: Qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, dilindən iltizam almaq, hökm çıxarmaq, hüquq qazanmaq, məsuliyyət daşımaq, imza atmaq, iş kəsmək, qərara almaq, ikili standart, 69-cu maddəni rəhbər tutaraq, mülki qanunların geriyə qüvvəsi (mülki qanunlar ondan əvvəl yaranan münasibətlərə tətbiq edilmir mənasında), qanunvericilikdə boşluq(müəyyən məsələ hüquq vasitəsilə həll edilməlidir mənasında) və s. Lakin bu ifadələr rəsmi xarakter daşdığı üçün bunlarda məcazlaşma yoxdur. Bu cür hazır ifadələrin rəsmi-işgüzar üslubda işlənilməsi bir növ sənədlərin dilinin aydın olmasını, asan başa düşülməsini təmin edir.

Frazeologizmlərin bir qismi ədəbi dil normalarına uyğundur, bir qismi isə loru, kobud, qarğış xarakterlidir. Bunların işlədilmə dairəsi məhduddur. Məsələn: Yoxsa Hacınin daşı sənin başına düşüb?(7,s.57); Həkim bilsə, mənim atamı yandırar(7,s.74); Uşaq yerə dəysə idi, o saat canı çıxacaqdı(7,s.94); Başından yekə danışsən(7,s.452); Sən yaxşısı budur, dilini qoy qarnına, camaat içinə ikitərəlik salma(7,s.114); Tfu sənin murdar sifətinə! Sən bu evdə nə qədər çörək yemişsən, ay xain!(7,s.16); Hay namərd dünya! Çarxın sönsün fələk!(7,s.201); Baisin evi yıxılsın!(7,s.122) və s.

Dilimizdə eyni hadisəni dolayı yolla ifadə edən evfemistik frazeoloji birləşmələr də vardır. Bu birləşmələr dilimizdə qaba, xoşagəlməz, nalayiq ifadələri daha yumşaldıcı, incə formada, xoş təsirli şəkildə ifadə edərək kommunikasiya üçün zəruri hala çevirir. Kommunikator evfemizmlərdən istifadə edərək resipientin emosiyalarına effektiv təsir göstərməyə çalışır, qarşılıqlı anlaşmaya, xoş münasibətlərin qurulmasına nail olur. Evfemizmlər uğurlu ünsiyyətin əsas vasitələrindən biri kimi orijinal ifadələrdir. Məsələn:

Allah həyatdan köçənlərinizə rəhmət eləsin, mənim bir qayınxatınım var idi, başqa cür idi(7,s.56). Burada sərt formada işlənən ölmək sözünü yumşaltmaq üçün evfemistik frazeoloji birləşmədən istifadə olunmuşdur. Bu ifadəni əvəz edən bir neçə nəzakətli deyim formasına nəzər salaq: həyatını itirmək, cənnətə getmək, daha yaxşı dünyaya getmək, həyatdan uzaqlaşmaq, nəfəsini vermək, o biri dünyaya getmək, məkanını dəyişmək, dünyasını dəyişmək, ruhunu Allaha vermək, canını Allaha tapşırmaq, əbədi yuxuya getmək, gözlərini əbədi yummaq, vəfat etmək və s. Göründüyü kimi, insan təxəyyülünün məhsulu olan bu ifadələr dilimizin lüqət tərkibini zənginləşdirir, istənilən məqamda, kontekstə uyğun lazımı ifadələri seçib işlədə bilmək imkanı yaradır. Belə ifadələrin çoxluğu xalqın həyat hadisələrini düzgün xarakterizə etməsindən, insanlıq dəyərini qiymətləndirməsindən irəli gəlir. Evfemizmlər insanın mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi ünsiyyətin uğurunu şərtləndirən dil hadisəsidir.

Frazeologizmlər ünsiyyətin hər şəraitində işlədilə bilər. Onlar reallığı əks etdirərək, kommunikatorların bir-birinə münasibətini ifadə edir. Onların məqsədi məlumatı daha dolğun, dəqiq və ətraflı çatdırmaqdır. Frazeologizmlər danışanın xarakterini göstərir, psixoloji vəziyyətini müəyyən edir. Bu birləşmələrin

formalaşmasında insanın düşüncə və emosiyaları eyni dərəcədə iştirak edir. “Emosiya və düşüncə şüurda eyni vaxtda özünü göstərir. İnsan düşüncəsi nitq aktında və emosiyada öz həqiqi ifadəsini tapır. Emosiya ətraf aləmə münasibətin təzahür formasıdır və semantik ifadəsini dil vasitələrində tapır(10,s.27). Frazeoloji birləşmələr emosional ifadələrdir və hər zaman ekspressivdir. “Sözdə emosional-ekspressiv çalar həm fikri ifadə etmə, formalaşdırma, həm də hiss, duyğubildirmə vasitəsidir(4,s.333).

Frazeologizmlər dilin söz xəzinəsidir, xalqın müdrik ifadələridir. Atalar sözləri və zərbi məsəllər də frazeoloji vahidlər sistemində xüsusi lay təşkil edir, onlar xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini özündə əks etdirir. Lakin yalnız leksik tərkibləri daimi olan, bütöv məna ifadə edən, nominativ səciyyəli, cümlə tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi çıxış edən atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji vahid kimi qəbul etmək olar. Bunlar məcazi mənalı olmalıdır. Həqiqi mənalı atalar sözü və məsəllər öyüd, tərbiyə, nəsihət, əxlaq səciyyəli olur. Məsələn: Oz anasını sevməyən, özgə anasını da sevməz; Yaxşılığa yaxşılıq elə, pisliyə pislik eləmə; Ədalətli olmaq asandır, mehriban olmaq çətindir; Adam ac olanda pendir-çörək də ləzizdir; Dost dostu yaman gündə gərəkdir və s. Məcəzi mənalı atalar sözləri və məsəllər isə frazeologizm kimi işlənir. Məsələn: Elm ağılın çırağıdır; Haram gəldi, halalı da apardı; Təkrar biliyin anasıdır; Elin gücü bir olsa, düşməni dara çəkər; Damcı daş dələr; Adı it dəftərində yoxdur; Vaxt qızıldır; Dəyirmanın gözündən ölü salırsan, diri çıxır; Aşının suyunu vermək; Əti sənin, sümüyü mənim; Üz vermə, astar da istər və s.

Atalar sözləri və məsəllər xalqın tarixən həyat müşahidələrinin obrazlı ifadəsidir. Canlı danışiq dilində tez-tez işlədilən atalar sözləri və məsəllər insanların bir-birinə müsbət və mənfi münasibətini, psixologiyasını əks etdirir. Atalar sözləri vasitəsilə fikri daha canlı, təsirli və inandırıcı çatdırmaq olur, milli koloriti, keçmiş ənənələri əks etdirdiyi üçün dildə ekspressivlik yaradır. Məsələn: Mərdan: Gözləmək olmaz. Ehtiyat ıgıdın yaraşığıdır(7,s.23); Tahirzadə: Yaman günün ömrü az olar, deyiblər, fikir eləmə, anam gəlmi!(7,s.32); Məsmə: Qanı qan ilə yumazlar. Qızıışmaq yaxşı deyil! Acıqlı başda ağıl olmaz, atalar deyib!(7,s.52); Bəbir bəy: Yaxşı deyiblər, dərğah qapısı açıq olanda köpəyin yuxusu gəlir(7,s.16) və s.

Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlər xalqın mədəni dünyagörüşünün stereotipi kimi kommunikasiyada böyük əhəmiyyətə malikdir. Millilik, məcazilik, obrazlılıq, emosionallıq, ifadəlilik, aydınlıq, sadəlik, ekspressivlik xüsusiyyətləri onların fikrin məna incəliklərini, hiss və duyquları, emosiyaları çatdırmaq baxımından zəngin söz materialı rolunun əvəzedilməzliyini müəyyənləşdirir.

Frazeologiya geniş, coxcəhətli və mürəkkəb bir elm sahəsidir. Frazeologizmlərin məzmun və formaca zənginliyi onların hər zaman müxtəlif aspektdə tədqiq olunmasını labüdləşdirir. Biz də məqalədə frazeoloji birləşmələrin dildə spesifik xüsusiyyətləri, mənacə zənginliyi, funksiyacə rəngarəngliyi,

effektiv kommunikasiya üçün əhəmiyyəti haqqında özünəməxsus tərzdə müəyyən qədər söz açmağa çalışmışıq.

Ədəbiyyat siyahısı
Azərbaycan dilində

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2014, 278 s.
2. Adilov M. Niyə belə deyirik . Bakı, ADN, 1982, 241 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, 252 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Nurlan", 2005, 452 s.
5. Qabusnamə. Bakı, "Qızıl Şərq", 1989, 237 s.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Maarif, 562 s.
7. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005. 384 s.
8. Abbasəliyeva R.Z. Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri. Bakı, CBS poliqrafiya, 2018, 160s.

Rus dilində

9. Жуков В.П., Жуков А.В. Русская фразеология. М., Высшая школа, 2006. 408 с.
10. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография. Москва, Гнозис, 2008, 416 с.

Xülasə

Açar sözlər: kommunikasiya, frazeologizmlər, frazeoloji birləşmələr, emosionallıq, ekspressivlik, məcazilik, evfemistik frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər.

Frazeologiya linqvistikanın ən mürəkkəb və aktual problemlərindən biridir. Frazeologizmlərin məzmun və formaca zənginliyi onların müxtəlif aspektdə tətqiq olunmasını labüdləşdirir. Biz məqalədə frazeoloji birləşmələrin kommunikasiya prosesində effektiv dil vahidi kimi əhəmiyyətindən, dildə emosionallıq və ekspressivlik, millilik xüsusiyyətlərindən özünəməxsus tərzdə söz açmağa çalışmışıq. Frazeologizmlərdən ünsiyyətin hər şəraitində istifadə olunur. Onlar xalqın təfəkkür tərzilə bağlı olduğu üçün reallığı əks etdirərək kommunikatorların bir-birinə münasibətini ifadə edir. Məqalədə söz birləşməli və cümlə tipli frazeologizmlərin xarakterik cəhətləri izah edilmiş, insanın mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi ünsiyyətdə mühüm rol oynayan evfemistik frazeologizmlərdən bəhs olunmuşdur. Burada sözün obrazlı ekvivalenti olan frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanlarının genişliyindən söhbət açılmış, onlardan ayrı-ayrı üslublarda məqsəduyğun şəkildə istifadə olunmasına dair nümunələr verilmişdir. Məqalədə

atalar sözü və məsələlərin frazeoloji vahid kimi emosiyaları çatdırmaq, nitqdə ekspressivlik yaratmaq rolu göstərilmişdir.

Mövzunun məqsədi müasir dövrdə kommunikasiya prosesində hissiyyətləri, fikrin məna incəliklərini ötürmək, nitqi daha canlı, dəqiq, aydın, inandırıcı, ifadəli etmək üçün frazeoloji birləşmənin əhəmiyyətini göstərmək və onlardan düzgün istifadə etməyi vurğulamaqdır.

**Aliyeva Letafet,
Doctor of Philosophy in Philology, Baku State
University, Zahid Aliyev, 23**

PHRASEOLOGISMS AS EFFECTIVE COMMUNICATIVE UNIT

Keywords: communication, phraseologisms, phraseological combinations, emotionality, expressiveness, metaphoricity, euphemistic phraseological combinations, proverbs and sayings

Summary

Phraseology is one of the most complex and relevant problems of linguistics. Richness of form and content of phraseologisms dictates the need to study them in the various aspects. The article focuses on the significance of phraseological combinations as effective linguistic units in the communication process, their emotionality and expressiveness in the language, the national peculiarities. Phraseologisms are used in any communication conditions. Being connected with the way of thinking of the people and reflecting reality they express the attitude of communicators to each other. The article deals with the analysis of the characteristic features of phraseological combinations and phraseological sentences, euphemistic phraseological units that play an important role as indicators of cultural level in the communication process. The breadth of the stylistic possibilities of phraseological combinations which are figurative equivalent of the word is also noted here, examples of their appropriate use in the various styles are given. The article highlights the role of proverbs and sayings as phraseological units in creating emotions, expressiveness in speech.

The purpose of the research is to show the significance of phraseological combinations in the expression of feelings, emotions, all semantic subtleties of thoughts, in giving speech greater liveliness, accuracy, clarity, persuasiveness, expressiveness in the process of communication in the modern period and emphasize their correct use.

Алиева Лятафет,

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ЭФФЕКТИВНАЯ КОММУНИКАТИВНАЯ ЕДИНИЦА

Ключевые слова: коммуникация, фразеологизмы, фразеологические сочетания, эмоциональность, экспрессивность, метафоричность, эвфемистические фразеологические сочетания, пословицы и поговорки

Резюме

Фразеология является одной из самых сложных и актуальных проблем лингвистики. Богатство формы и содержания фразеологизмов диктует необходимость их исследования в различных аспектах. В настоящей статье речь идет о значимости фразеологических сочетаний как эффективных языковых единиц в процессе коммуникации, об их эмоциональности и экспрессивности в языке, национальных особенностях. Фразеологизмы используются в любых условиях общения. Будучи связанными с образом мышления народа и отражая реальность, они выражают отношение коммуникаторов друг к другу. В статье анализируются характерные особенности фразеологических сочетаний и фразеологизированных предложений, рассматриваются эвфемистические фразеологизмы, играющие важную роль как показатели культурного уровня в процессе общения. Здесь также отмечается широта стилистических возможностей фразеологических сочетаний, являющихся образным эквивалентом слова; приводятся примеры их целесообразного использования в различных стилях. В статье освещается роль пословиц и поговорок как фразеологических единиц в создании эмоций, экспрессивности в речи.

Цель исследования- показать значимость фразеологических сочетаний в выражении чувств, эмоций, всех смысловых тонкостей мысли, в придании речи большей живости, точности, ясности, убедительности, выразительности в процессе коммуникации на современном этапе и подчеркнуть их правильное использование.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,
Üzeyir Hacıbəyli küç.68
svetlanamammedova72@gmail.com

**ONE MEMBER SENTENCES AND TWO MEMBER SENTENCES IN
THE SIMPLE SENTENCES
SUMMARY**

The simple sentence problem is one of the most relevant areas of syntax. This issue is both complex and controversial, as well as wide and multifaceted. This includes a two-part sentence, the structure of its main members, the subject and the message, the place of the main and secondary members in the sentence, single-part sentences and their types, types according to purpose and intonation, etc. A simple sentence expresses only a finished idea. A simple sentence consists of a subject and a news group based on its composition. Simple sentences are divided into single and double sentences based on their content. Both main members are involved in a double sentence. divided into two types - brief and broad sentences. In brief sentences, only the main members are involved. In brief sentences, the subject of the brief sentences depends on the language expression of the logically categorized sentence expressed in the form of a message, and the predicate in the form of news. In the long sentences, in addition to the main members, secondary members are involved. Broad sentences It is a type of sentence formed with the participation of determination, unmediated and mediated completeness, adverbs, several identical secondary members. In single-component sentences, ba. One of the members does not participate. If the main part of single-component sentences is expressed by words in the nominative case, such sentences are called nominative sentences. Nominative sentences are sentences that confirm the existence of the object by means of intonation.

Key words: Sentence structure, unextended sentence. extended sentence, subject, predicate, linguistics. specific structure, conjunction, complex, comparative, intonation.

A sentence is a unit of language, this unit is characterized by its specific structure and it is an independent unit of speech; it consists of subject-predicate structure. It is realized in simple and complex models Sentences are divided into four categories: simple sentences, compound sentences, complex sentences, and compound-complex sentences. Simple sentence contains one independent clause.. A simple sentence contains a subject (a person or thing performing an action) and a

predicate (a verb or verbal phrase that describes the action) and expresses a complete thought as an independent clause. Simple sentences do not contain dependent or subordinate clauses. A sentence is typically associated with a clause, and a clause can be either a *clause simplex* or a *clause complex*. A clause is a clause simplex if it represents a single process going on through time, and it is a clause complex if it represents a logical relation between two or more processes and is thus composed of two or more clause simplexes.

A clause (simplex) typically contains a predication structure with a subject noun phrase and a finite verb. Although the subject is usually a noun phrase, other kinds of phrases (such as gerund phrases) work as well, and some languages allow subjects to be omitted. In the examples below, the subject of the outmost clause simplex is in italics and the subject of *boiling* is in square brackets. . In brief sentences, the subject of the brief sentences depends on the language expression of the logically categorized sentence expressed in the form of a message, and the predicate in the form of news. In the long sentences, in addition to the main members, secondary members are involved. Broad sentences It is a type of sentence formed with the participation of determination, unmediated and mediated completeness, adverbs, several identical secondary members. In single-component sentences, ba. One of the members does not participate. If the main part of single-component sentences is expressed by words in the nominative case, such sentences are called nominative sentences. Nominative sentences are sentences that confirm the existence of the object by means of intonation.

The problem of the sentence is one of the most studied and studied issues of theoretical linguistics. Nevertheless, the problem of the sentence is still being investigated as one of the most controversial, complex and comprehensive, central problems in linguistics that has not yet been fully explained. modal relationships, signs of predicativeness manifested in the message, and specific intonation features of the language in oral speech, etc. The sentence is the main and central unit of the syntactic structure of the language. The most important features of the language find their expression in the sentence. The language performs the role of thinking reality and communicative function through sentences. A simple sentence, which is a structural type of a sentence, is formed from words and word combinations. A simple sentence has a predicative center. A simple sentence is the most massive means of communication and exchange of ideas, it is used more often in the language compared to other types of sentences. The following structural types of simple sentences are distinguished:

1. Due to the participation of senior members;
2. Two member sentences
3. One member sentences

One-member sentences those sentences which have no separate subject and predicate but one main part only instead. One-member sentences in English are of

two types: nominal sentences and verbal sentences. Nominal sentences are those in which the principal part is expressed by a noun. They state the existence of the things expressed by them. They are typical of descriptions. Verbal sentences are those in which the principal part is expressed by a non-finite form of the verb, either an infinitive or a gerund. Infinitive and gerundial one-member sentences are mostly used to describe different emotional perceptions of reality. The basic pattern of a simple sentence in English is one subject-predicate unit, that is, it has two main (principal) positions: those of the subject and of the predicate. It is the pattern of a two-member sentence. There are several variations of this basic pattern, depending mainly on the kind of verb occupying the predicate position. The verb in the predicate position may be intransitive, transitive, ditransitive or a link verb.

We will try to analyze the similar and different features of the structural models (types) of simple sentences used in English and Azerbaijani languages - double-compound and single-compound. Different opinions have been expressed about both types of simple sentences in linguistics for many years. "In compound sentences, all persons, all tenses and all images equally serve to create this relationship. In single-component sentences, these categories (time, person and image) are limited to a certain extent." The concept of the structural model of the sentence was developed mainly in simple sentences (with a single predicate). In the modern era, linguists are trying to find answers to all questions about the structural models (types) of the simple sentence in English. The structural models of the simple sentence are given differently by linguists. Thus, "N. According to Steinsberg, there are 9 structural models of a simple sentence in English". (2, p. 26).

A simple sentence, which is a structural type of a sentence, is formed from words and word combinations. A simple sentence has a predicative center. A simple sentence is a basic sentence that expresses a complete thought. It contains:

1. A subject

2. A verb

3. A complete thought

A simple sentence is the most massive means of communication and exchange of ideas, it is used more often in the language compared to other types of sentences. The following structural types of simple sentences are distinguished:

- I. Due to the participation of senior members;

1. Two member sentences

2. One member sentences

- II. In addition to senior members, according to the participation of secondary members:

1. Simple extended sentences

2. Simple unextended sentences

- III. Due to dismissal of primary and secondary members:

1. Complete sentences - Simple extended sentences

2. Elliptical sentences

A complete sentence or a full sentence is a sentence that has a subject-verb pair, a complete thought, a capital letter in the beginning, and a period at the end. Sentences can be incomplete if they lack any of the essential components of a complete sentence.

Elliptical sentence construction involves the omission of words from a sentence. These omitted words are implied by other elements within the sentence. Elliptical structures include a noun ellipsis, a verb ellipsis, or a verb-phrase ellipsis. A simple sentence can contain multiple subjects or multiple verbs and still be a simple sentence as long as another clause is not added. If a new clause is added, the sentence is no longer considered a simple sentence. **Simple sentence:** Tom, Amy, and James were running together. **Not a Simple Sentence:** Tom, Amy, and James were running together when Amy sprained her ankle and Tom carried her home. In a simple sentence, only a finished idea is expressed, and in terms of composition, a simple sentence is formed based on the union of two main members, the subject and the message. The subject of a simple sentence also consists of members of the same gender, that is, two or more words that are connected with a conjunction or separated by a comma and agree with the same message. . a sentence **function** refers to a speaker's purpose in uttering a specific sentence, phrase, or clause. Whether a listener is present or not is sometimes irrelevant. It answers the question: "Why has this been said?" The four basic **sentence forms (or "structures")** in English are the *declarative*, *interrogative*, *exclamative*, and the *imperative*. These correspond to the **discourse functions** *statement*, *question*, *exclamation*, and *command* - respectively. The different forms involve different combinations in word order, the addition of certain auxiliaries or particles, or other times by providing a special form. There is no clear one-to-one correspondence between the forms/structures and their discourse functions. For example, a declarative form can be used to ask a question, and interrogative form can be used to make a statement.

1. **The Ottoman governors and generals arrested offending irregulars**

2. **Both Bulgarian Christian insurgents and Bashi Bozuks have considered such acts a desirable perquisite of war**

3. **The cities of Sofia ,Tirnova, Filibe,Tatar Pazarcık, Orbaniye and Edirne fell easily, without large civilian loss**

Among these sentences, the words "Ottoman governors" and "generals" in the first sentence are connected with the conjunction "and" with the message "arrested", the words "Bulgarian Christian insurgents" and "BaşıBozuks" in the second sentence are connected with the conjunction "and" and the message "have considered" in the third sentence. "Filibe", "Tatar Pazarcık", "Orhaniye" mubdas are separated by a comma and "fell" news is agreed with "Edirne" mubda by means of "and" connector. Simple sentences are sentences containing one independent clause, with a subject and a predicate. Modifiers, compound subjects, and compound

verbs/predicates can be used in simple sentences. The standard arrangement of a simple sentence is subject + verb + object, or SVO order.

The message of a simple sentence is connected with the same clauses as in the verb and the conjunction "and", in some cases it is expressed with a series of prepositions in the personal form that agree with the verb. In these cases, commas are used. A simple sentence contains a subject and a verb and communicates a single, complete thought. Here are steps to take when you're trying to identify a simple sentence.

Identify the subject and the predicate. A simple sentence must have at least one subject (someone or something performing an action) and a predicate (a verb or verbal phrase describing that action).

Look for a conjunction. You might have a simple sentence if a coordinating junction (and, but, or) joins two words or phrases that are equal parts of speech performing the same function in a sentence—for example, a compound subject. (If you identify a subordinating conjunction, then it is not a simple sentence but instead a complex sentence.)

Note any mid-sentence punctuation. A simple sentence contains at most one clause, but punctuation can indicate the joining of two clauses. For example, if a colon, a semicolon, or a comma paired with a coordinating conjunction appear mid-sentence, you have a compound sentence (the pairing of two independent clauses) rather than a simple sentence.

Check for a complete thought. If the clause ends with punctuation and needs no additional supporting material to communicate its message, the sentence is an independent clause and therefore a simple sentence.

Reference list

1. Abdulkasimova T.N. Intonational - semantic analysis of exclamatory speech units in English and Uzbek languages. Candidate's dissertation. Moscow, 1969.
2. Barkhudarov L.S. The structure of a simple sentence of the modern English language. Moscow, "High school", 1969.
3. Vinogradov V. Basic questions of sentence syntax // Questions of grammatical structure. 3Д-ВО АН СССР. М., 1955.
4. Rahimov I., Hidayatzade T. Practical English grammar. Baku, 1996.
5. Valiyev S. Simple sentences in Turkish languages. Baku, "Elm", 2005.
6. Ilyish B.A. The structure of Modern English. Leningrad, 1971.

МƏММƏДОВА SVETLANA NƏSİB qızı

SADƏ CÜMLƏLƏRDƏ BİR ÜZVLÜ VƏ İKİ ÜZVLÜ CÜMLƏLƏR

Açırsözlər: Cümləquruluşu, müxtəsərcümlə, genişcümlə, mübtəda, xəbər, dilçilik, spesifikstruktur, bağlayıcı, mürəkkəb, müqayisəli, intonasiya.

Xülasə

Sadə cümlə problemi sintaksisin ənaktual sahələrindən biridir. Bu məsələ həmmürəkkəb və mübahisəli, həm də geniş və çoxşahəlidir. Buraya cümlə bütövlüklə, onun baş üzvləri olan mübtəda və xəbərin quruluşu, baş və ikincidərəcəli üzvlərin cümlədə yeri, təktərkib cümlə və onların növləri, məqsəd və intonasiya görə növlərinə s. kim məsələlər daxildir. Sadə cümlədə yalnız bitmiş bir fikir ifadə olunur. Sadə cümlə tərkibetibarı ilə mübtəda və xəbər qrupundan ibarətdir. Tərkibetibarı ilə sadə cümlələr təktərkibli və cümlə bütövlüklə ayrılır. Cümlə bütövlüklə baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlə bütövlüklə ayrılır – müxtəsər və geniş cümlələr. Müxtəsərcümlələrdə təkcə baş üzvləri iştirak edir. Müxtəsərcümlələr subyekti mübtəda, predikatı isə xəbər şəklində ifadə olunan məntiqi kateqoriya olunan hökmündə ifadəsində nəzərdə tutulmuşdur. Geniş cümlələrdə isə baş üzvlərdən başqa ikincidərəcəli üzvlərdə iştirak edir. Geniş cümlələrin təyini, vasitəsiz və vasitəli təamamlığın, zərflərin, bir neçə eyni ikincidərəcəli üzvlərin iştirakı ilə formalaşan cümlə tipidir. Təktərkib cümlələrdə baş üzvlərdən biri iştirak etmir. Təktərkib cümlələrdə əsas hissə adlı qəsdə olunan sözlərlə ifadə olunarsa, belə cümlələr adlı cümlələr adlanır. Adlı cümlələr əşyanın varlığını intonasiya vasitəsi ilə təsdiq edən cümlələrdir.

Простое предложение в современном английском языке и его лингвистические особенности

Мамедова Светлана Насиб

Одночленные и двухчленные предложения в простых предложениях.

Резюме

Ключевые слова: Структура предложения, короткое предложение, расширенное предложение, подлежащие, сказуемое, лингвистика, специфическая структура, связка, сложное, сравнительное, интонация. Проблема простого предложения — одна из наиболее актуальных областей синтаксиса, проблема одновременно сложная и дискуссионная, а также широкая и многогранная. Сюда относится двусоставное предложение, строение его главных членов, подлежащее и сообщение, место главных и второстепенных членов в предложении, односоставные предложения и их виды, виды по назначению и интонации и т. д. Простое предложение выражает

только законченную мысль. Простое предложение состоит из подлежащего и группы новостей, исходя из его состава. Простые предложения делятся на одинарные и двойные предложения в зависимости от их содержания. В двойном предложении участвуют оба главных члена. на два типа - краткие и широкие предложения. В кратких предложениях участвуют только главные члены. В кратких предложениях подлежащее кратких предложений зависит от языкового выражения логически категоризированного предложения, выраженного в форме сообщения, и сказуемое в форме известия. В длинных предложениях, кроме главных членов, участвуют второстепенные члены. Расширенные предложения Это тип предложения, образованный с участием детерминации, непосредственной и опосредованной законченности, наречий, нескольких одинаковых второстепенных членов в односоставных предложениях. Один из членов не участвует. Если главная часть односоставных предложений выражена словами в именительном падеже, такие предложения называются именительными предложениями. Именительные предложения – это предложения, подтверждающие наличие предмета посредством интонации.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru. prof. Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KƏRİMLİ FİRƏNGİZ QABİL qızı
*Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının
dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
karimlifirangiz@gmail.com

TILIMKHAN'S VOCABULARY

Key words: Tilimkhan, the Azerbaijani language, the new time, literary language, vocabulary, standard, religious definitions.

Summary

The vocabulary of the Azerbaijani poet Tilimkhan (1763-1831) is exciting first and foremost due to the fact that it reflects the linguistic typology of the transition from the folk literature to the written tradition in the legacy of Molla Panah Vagif and other poets of his type. The list of renowned figures in literature influenced by Tilimkhan include Khasta Qasym, Makhtumqulu and M.P.Vagif in particular.

One of the major features of the poet's vocabulary is that it is excessively rich with religious terminology. Proper names and definitions of purely religious origin create a sort of verbal and semantic aura, so that words of general use not only stand out of this aura but, contrary to this, being completely motivated by the theme, they become the direct carriers of the general idea, e.g.: *light, might, pen, writing, sun, burn, world, obliging, attending, throne, crown, ascending, leaving, sky, head, the fourth, skyline, paying tribute, this, that book, reading, etc.*

Being absolutely loyal (and in full command of) the verbal traditions of the Turkoman-Terekeme society, Tilimkhan stands together with Vagif and Makhtumqulu in his passion to the novice. Speaking on the whole, the period of the 17-18 centuries presents the initial phase of so-called 'selection' era in the vocabularies of the Turkic languages the Turkmen, as well as in Azerbaijan and Turkey.

КАРИМЛИ ФИРЕНГИЗ ГАБИЛ ЛЕКСИКА ТИЛИМХАНА

Ключевые слова: «Тилимхан», «азербайджанский язык», «новый период», «литературный язык», «лексика», «норма», «религиозные термины».

Резюме

Лексика азербайджанского поэта Тилимхана (1763-1831) интересна в первую очередь тем, что отражает лингвистическую типологию перехода с народной литературы на письменную в творчестве такого поэта, как Молла Панах Вагиф и ряда других. В числе мастеров слова, испытавших на себе влияние Тилимхана, исследователи особенно отмечают Хаста Гасыма,

Махтумкулу и М.П.Вагифа. Одной из основных особенностей, отличающих лексикон поэта, является её чрезмерная насыщенность религиозной терминологией. Собственные имена, а также термины непосредственно религиозного происхождения как бы создают особую лексико-семантическую ауру, а многочисленные общеупотребительные слова не только отличаются от этой ауры, а, напротив, полностью мотивируясь тематикой, становятся непосредственными носителями общей идеи: «свет», «мощь», «перо», «писать», «солнце», «зажигать», «мир», «обязывать», «пожаловать», «приступать», «престол», «корона», «взбираться», «идти», «небо», «голова», «четвёртый», «небосвод», «платить дань», «этот», «тот», «книга», «читать» и т.п.

Тилимхан, подчиняясь (и владея) словесной традицией туркомано-терекеминского общества, в его страстной новизне наряду с Вагифом сопоставим также и с Махтумкулу. В целом же период XVII-XVIII веков может считаться началом периода литературной «селекции» тюркских языков туркмен, Азербайджана и Турции.

Kərimli Firəngiz Qabil qızı

TİLİMXANIN LEKSİKASI

Açar sözlər: Tilimxan, Azərbaycan dili, yeni dövr, ədəbi dil, leksika, norma, dini terminlər

Xülasə

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan şairi Tilimxanın (1763-1831) leksikası ilk növbədə ona görə maraq doğurur ki, M.P.Vaqif kimi onun da yaradıcılığı xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçidin linqvistik tipologiyasını əks etdirir. Tədqiqatçılar Tilimxanın təsirləndiyi söz ustalarından Xəstə Qasımı, Məhtumqulunu və M.P.Vaqifi xüsusi götürürlər.

Şairin leksikonunda diqqəti cəlb edən əsas cəhət dini terminologiyanın son dərəcə zənginliyidir. Bilavasitə dini məzmunlu xüsusi adlar, terminlər elə bir leksikosemantik aura yaradır ki, çox sayda ümumişlək sözlər həmin auradan nəinki seçilib fərqlənir, əksinə, mövzu üzrə tam motivləşməklə ümumi ideyanın birbaşa daşıyıcısına çevrilir: nur, qüdrət, qələm, yazmaq, gün, yandırmaq, aləm, sayə salmaq, buyurmaq, qədəm basmaq, təxt, tac, minmək, getmək, səma, baş, dördüncü, asman, bac vermək, o, bu, kitab, oxumaq və s.

Tilimxan tərəkamə-türkman cəmiyyətinin söz zövqünə tabe (və hakim) olduğuna görə onun yenilik ehtirası Vaqiflə yanaşı, Məhtumqulu ilə müqayisə oluna bilər. Ümumiyyətlə, XVII- XVIII əsrlər türkmən, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri leksikonlarının ədəbi səviyyədə “seleksiya” dövrünün başlanğıcıdır.

Ümumtürkoloji ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, türk dilləri (və dialektləri) orta əsrlərin son, yeni dövrün əvvəllərindən (XVI - XVII əsrlərdən) etibarən biri digərindən ayrılmağa, müstəqil türk dilləri, xüsusilə ədəbi (yazılı) dilləri

formalaşmağa başlamışdır (2, s.215). Lakin bu prosesin sxematik hamarlıqla getdiyini təsəvvür etmək ona görə mümkün deyil ki, normanın təkamülü bir sıra ekstralingvistik əhəmiyyətli təsiri ilə bağlıdır (3, s.104-106).

Əlbəttə, ədəbi dil normasının qərarlaşmasında dialekt diferensiasiyası ilə yanaşı, bu və ya digər səbəbdən (mədəni, ictimai-siyasi, inzibati və s.) hər hansı koynə seçimi də əhəmiyyətli rol oynayır (bu barədə bax. 4, s. 270-271).

Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının görkəmli tədqiqatçısı Elbrus Əzizov yazır: Azərbaycan dilinin əsas dialektləri (ləhcələri) tarixi-coğrafi ərazi çərçivəsində Kürdən Dərbəndədək olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (şimal-şərq ləhcəsi), Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb hissəsində (qərb ləhcəsi), cənubda-Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında (cənub ləhcəsi) XVIII əsrədək tədricən formalaşmışdır (5, s.217).

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan şairi Tilimxanın (1763-1831) leksikası ilk növbədə ona görə maraq doğurur ki, M.P.Vaqif kimi onun da yaradıcılığı xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçidin lingvistik tipologiyasını əks etdirir. Şairin əsərləri "Savə məntəqəsi, Qum, Əraq, Həmədan, Qəzvin, Zəncan vilayətləri və başqa türk bölgələrində dildən- dilə, sinədən- sinəyə dolaşmış və ümum əhali arasında geniş yayılmışdırsa, onların çap və nəşr olmadıqları ucundan şair bugünə qədər başqa türk ellərimiz və türk ölkələrində gərəkən qədər tanınmamışdır" (1, s.22). Tilimxanın müxtəlif janrlardakı şeirlərini ilk dəfə həmyerlisi Əli Kəmalî əksəriyyəti yazılı mənbələrdən olmaqla toplamış, bəzilərini yayımlamış, lakin şairin divanını ilk dəfə Əsədullah Əmiri nəşr (2007) etdirmişdir.

"Həkim Tilimxan divanı"nın ön sözündə Hüseyn Güneyli göstərir ki, Əli Kəmalinin topladığı yeddi yüz şeir artıq elmi tənqidi mətn səviyyəsində çapa hazır olmuş, tərtibçi vəfat etdiyindən işıq üzü görə bilməmişdir. Əsədullah Əmiri isə "Həkim Tilimxan divanı"na şairin (və özünün) həmyerlilərindən topladığı dörd yüz şeiri daxil etməklə kifayətlənmişdir (1, s.24-27).

Tədqiqatçılar Tilimxanın təsirləndiyi söz ustalarından Xəstə Qasımı, Məxtumqulunu və M.P.Vaqifi xüsusi götürürlər (1, s.30).

Şairin leksikonunda diqqəti cəlb edən əsas cəhət dini terminologiyanın son dərəcə zənginliyidir.

Elə qoşmaları var ki, demək olar, həmin terminlər üzərində qurulmuşdur:

Əzəl haq nurundan qüdrət qələmin

Yazdı ərşi-müəllayə Məhəmməd.

Küfrün gücü yandırır aləmi,

Şükr Allaha, saldı sayə Məhəmməd.

Mən edib batili, haqqı buyuran,

Halalı haramdan seçib ayıran,

Bütlər sındırıb mənbər qayıran,

Qədəm basan müsəllayə Məhəmməd.

Bu təxtə, bu taca təbarəkallah,
İbrahim də saldı Kəbə, Beytullah,
Musa Turda, kilisada Ruhullah,
Mindi getdi o səmaya Məhəmməd.
Ərşin bu yanında kəlamı rəvac,
Mələklər başına oldu nuru tac,
Dördüncü asmanda getdi verdi bac
Əngüştərin Yədullayə Məhəmməd.
Arif bilər bu kəlamı, bu dini,
Oxurlar həq kiabında yasini,
Ya Rəb, olur baxa qiyamət günü
Tilim kimi binəvaya Məhəmməd (1, s.40).

Bilavasitə dini məzmunlu xüsusi adlar, terminlər elə bir leksik- semantik aura yaradır ki, çox sayda ümumişlək sözlər həmin auradan nəinki seçilib fərqlənir, əksinə, mövzu üzrə tam motivləşməklə ümumi ideyanın birbaşa daşıyıcısına çevrilir: nur, qüdrət, qələm, yazmaq, gün, yandırmaq, aləm, sayə salmaq, buyurmaq, qədəm basmaq, təxt, tac, minmək, getmək, səma, baş, dördüncü, asman, bac vermək, o, bu, kitab, oxumaq və s.

Həzrət Əlinin vəsfinə həsr olunmuş qoşmasında (1, s. 46) şair 28 türk, 58 ərəb və ya fars mənşəli söz işlədir. Dini- ruhani mövzularda qələmə aldığı digər qoşmalarda həmin nisbət, məsələn, “Kimin vardı ümidvarı sənintək”də (1, s. 53) 25-in 54-ə, “Həzəran dərimin davası sənsən”də (1, s. 56) 32- nin 50-yədir. Ümumilikdə isə, Tilimxanın bu cür şeirlərinin lüğət tərkibində ərəb ya fars sözləri, xüsusilə, ərəbcə dini terminlər, müqəddəs adlar üstünlük təşkil edir. Yuxarıdakı hesablamaya görə, 65 faizi keçir, türk mənşəli sözlər 35 faizə qədərdir.

Dilin leksik normasındakı həmin xüsusiyyət, yeni mövzunun xarakterindən irəli gələn alınma artımı XIX əsrdə də davam etmişdir. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası kitabının müəllifi yazır: “XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibini, ən azından formal olaraq, “gerilik” faktı kimi təqdim etmək elə bir mübahisə doğurmamalıdır. Lakin bununla belə nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, Azərbaycan təriqət şeirinin leksikonu, orta əsrlərdən fərqli olaraq, XIX əsrdə “geriliy”in məhz demokratizmini nümayiş etdirir” (6, s. 5-6).

Bu isə o deməkdir ki, məsələn, Tilimxan kimi xalq arasında olan şairlər mürəkkəb dini anlayışları, “terminologiya”nı təhrif etmədən xalq kütləsinə anlatmağa çalışmaqla müxtəlif üsullar icad edirlər.

Tilimxan “Qurani- Kərim”in bəzi surələrini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə- şərh etmişdir. Məsələn, əl- Həmd surəsinin tərcümə- şərhində deyilir:

“Bismillahi” dildə cari eylədim,
“Ərrəhmanirrəhim” muradım həmin.

Yəqin ki, Xudiya-həq do aləmdir,
“Əlhəmdülilahi-rəbbül-aləmin”.
“Ərrəhman” deyəndə bəxşayəndədir,
“Ərrəhm” bəs o mehriban bəndədir,
“Məleykə” padşah həyyi-zindədir,
Səlatini-adil, şəhhi- “yovmiddin”.
“İyyakə nəbudu” ibadətdir bəs,
“Vəyyakə nəstəin” dadə çat, ey kəs,
“Ehdinəssiratə” eylədim həvəs,
“Müstəqim” oxudum “sirat-əlləzin”.
“Ənəmtə” eylədin ənam qaim,
“Əleyhim” olardır qaili-naim,”
“Qeyril məğzub” qıldın qəzəbi-daim,
Oldular “əleyhim vələzzallin”.
Tilimin cəzasın eylə sən asan,
Be həqqi- Əli və Hüseynü Həsən,
Be həqqi-hörməti-rəbiəlməsan,
Sərhəngi-ərəsat ya sahibəddin!(1,s.61).

Tilimxanın bu cür qoşmalarında (buraya əl- Fələq, ən- Nas surələrinin tərcümə-şərhi də aiddir) türk mənşəli sözlərə, təbii ki, daha az müraciət edir, köməkçi feillər (olmaq, etmək və qılmaq) ön plana keçir. Lakin Qurani-kərim ifadələri ilə yanaşı, bir sıra türk, yaxud ərəb və ya fars mənşəli kifayət qədər milli leksikon da özünü göstərməkdədir; məsələn: dildə cari eyləmək, murad, həmin, yəqin ki, aləm, demək, o mehriban bəndə, ibadət, dadə çatmaq, ey kəs, həvəs eyləmək, oxumaq, sən, cəzasını asan eyləmək (1, s. 61), pənah eyləmək, bərpa eyləmək, alim, buyurmaq, birlik (Allahın birliyi), lütf eyləmək, o, xaliq, bizlər, biz, Allah, (təəb) çəkmək, yazmaq, vərəq, Xuda, şərrə rədd eləmək, şərrə düçar olmaq, dərd, ara, gecə, mən, məzara getmək, sual eləmək, savab güdmək, pozulmaq (1, s. 62), qəm, özüm, çağırmaq, lütf eyləmək, az, çox, hər, uzaq, göyül (könül), ehsan eləmək, ehtiyac tapmaq, hifz etmək, şeytan, lənət, dərya, rəhmət, qüdrət, xəyal, əqlə girmək, sığınmaq, gülünü üzmək (1, s. 63) və s.

Göründüyü kimi, bu leksikonda türk mənşəli əvəzliliklər geniş yer tutur, frazeologiyanın mövqeyi də kifayət qədər yüksəkdir.

Tilimxanın didaktik- nəsihətamiz şeirlərində lüğət tərkibi daha xəlqidir:

...Səğir xanəsində qılma namazı,
Allah o namazdan olmayıb razı.
Hər məclisdə demə namərbut sözü,
Arifin boğazi yeddi bənd ola.
Köhnə düşmənnən lafi- dost vurma,

Nanəciblə gedib oturub-durma,
Namərd qapısında boynunu burma,
Gər sahibi-altmış parça kənd ola.
Tilimin sözlərin eyləmə haşa,
Özgə namusuna etmə tamaşa,
Yemə namərd aşın, tez qaxar başa,
Mənim sözüm qulağında pənd elə (1, s. 82).

Doğrudur, mətndə işlənən sözlərin təxminən yarısı türk mənşəlidir, lakin ümumxalq ünsiyyəti sferasından kənara çıxan, mənası anlaşılmayan, demək olar ki, bir söz belə yoxdur. Tilimxan bəzən Vaqifin leksikonunu, ifadə tərzini təkrar edir:

Ay qəmər gəbğəblim, günəş cəbinlim,
Gözün xumarlığı meyxanədəndir.
Müdam mənim məstü şeyda olduğum
Şirin ləblərin tək peymanədəndir.

Atdığın gətirir şeşü pənci də,
Farsı zəban danışdığı rəncdə,
Əgər oldum vətənimdən mən cuda,
Rəqibi-bədgüman, biganədəndir.

...Baxışın səbrimi aldı bədəndən,
Canı ixrac edib, xub aldı təndən,
Söyləsələr, Tilim dönübdü səndən,
İnanma bu sözlər əfsanədəndir (1, s.103).

Lakin bu cür təkrarlar birbaşa köçürmə deyil, dövrün ümumi söz zövqünə tabe olmaqdır ki, həmin zövqün önündə, heç şübhəsiz, Vaqifin poetik dil təcrübəsi getmişdir.

Əlbəttə, Tilimxan nə qədər böyük söz sənətkarı olsa da sələfi (və müasiri) Vaqiflə müqayisədə geri qalır. Ancaq Tilimxanın Vaqifdən bir üstünlüyü var ki, o da sosial səmimiyyəti, zamanəsinə tənqidi ictimai münasibətinin daha güclü olmasıdır. Bu isə şairin lüğət tərkibini “həyatın dibi”nə qədər endirir:

Ay ağalar, bəd zamanə olubdur,
Dövlətli yanında qul dolandırır.
Yad olub məhəbbət, gedib sədaqət,
İndi zamanəni pul dolandırır.

Yaxşı olur Gürcüstanın qərisi,
Savalan qarından ağdı dərisi.
Yalan danışmanın budur sorası,

Üz-üzə çatanda dil dolandırır.
...Tilimxanam, halım olub pərişan,
Yarın oxu sinəmdədir zər nizan.
Bitəsib qohumdan təsibli düşman,
Gələr qəbrim üstə gül dolandırır (1, s. 107).

Azərbaycan klassik poeziyası sözün türk, ərəb və fars mənşəli elə bir möhtəşəm heykəlini qoymuşdu ki, ona XVII- XVIII əsrlərin mövqeyindən artıq bir büt kimi baxıb yeni “inam yeri” axtarmaq lazım gəlirdi. Və bu elə bir “inam yeri” olmalı idi ki, xalqın gündəlik məişətini, gerçək etnoqrafik hissiyyatlarını, vərdislər sistemini əks etdirən anlayışlara əsaslanan obraz modellərini təyin etsin. Əlbəttə, ^{burada} söhbət Füzuli zirvəsinə yüksəlmiş sözü bəyənmeməkdən, ondan daha mükəmməlini yaratmaq iddiasına düşməkdən getmirdi, sadəcə, zamanə -yeni dövr taleyinin necə olub-olmamasına baxmayıb “yeni söz” istəyirdi ki, bunu da yeni dövrün söz ustaları həm klassik sözün qarşısında məsuliyyətlərini duyduqlarından çəkinə-çəkinə, həm də zamanənin tələbləri qarşısında məsuliyyətlərini daha çox hiss etdiklərindən cəsarətlə deyirdilər. Tilimxanın sözü Azərbaycan türkcəsindədir:

Saqi, doldur içim camı məstanə,
Gedər mey içənlər, meyxanə qalar.
Geçər bu dünyanın yaxşı- yamanı,
Qalsa bir yaxşılıq insanə qalar.
...Adam oğlu səbri gəlməz hesaba,
Mirasxorlar üçün düşər əzaba.
Hərislər bayqudur, dünya xaraba,
Bayqu uçub gedər, viranə qalar.
Min cova vermərəm dü və se-pənci,
Kim yığa dövləti, kim çəkə rənci.
Gedər dövlətmərdin dövləti- gənci,
Tilimdən bu sözlər nişanə qalar (1, s. 108).

Tilimxan şeir dediyi (və yazdığı) dili farsca və ərəbcə ilə din naminə “eyni dil” hesab edir:

Kişi odur əhli-irfan yanında
Dəmə dəm qatmaya, verə bir dəm guş.
Soruşsalar üsuli- din neçədi?
Ərəb xəms, fars pənc, türk beş.
Və davam edir:
...Ərəb “zərs”ü fars “dəndan”, türk “diş”...
...Ərəb “həzər”, fars “səng”, türk “daş”...
...Ərəb “haceb”, fars “əbru”, türk “qaş”...
Sonda deyir:

Tilim deyər: gəl geyinək külahə,
Səg rəqib gözünə dolsun kül a-hə?
O nədir ki, qalıb olub külahə:

Ərəb “rəs”, fars “sər”ü türk “baş” (1, s. 114).

Tilimxamn dedikləri yalnız fərdi- üslubi deyil, ədəbi dilin leksik normaya bədii söz ustalarının tarixi nəzarəti baxımından da əhəmiyyətlidir. Xüsusilə ona görə ki, bunu yeni dövrün yeni söz zövqü olan, xalqın ünsiyyət ehtiyaclarının linqvistik xarakterini bilavasitə ifadə edən milli ruhlu ziyalı bir şəxs deyir. Və göründüyü kimi, bu şəxsin təsəvvüründə ərəb, fars və türk sözü arasında “əhli- ürfan” yanında fərq olmamalıdır. Yəni ərəb sözü kimi fars, türk sözü də islamın sözüdür. Əgər Allaha inamdan gəlirsə vacib deyil ki, ərəbcə olsun, hər dildə təzahür edə bilər.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dili leksik normasının müəyyənləşməsində ona nə qədər əməl edilib- edilməməsindən asılı olmayaraq çox böyük elmi- nəzəri əhəmiyyəti vardır. Bu o deməkdir ki, ən ali kontekst sayılan dini ünsiyyətdə belə ərəb, fars və türk sözlərini birinci, ikinci və üçüncü dərəcələrə bölmək, birini o birindən üstün saymaq “dəmə dəm qatmaq”dır.

Ədəbiyyat

1. Həkim Tilimxan divanı, birinci cild, Tehran, 2007, 288 səh. Toplayanı Əsədullah Əmiri.
2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı: Elm və təhsil, 2016.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
4. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu, Bakı: Azərbaycan Tərcümə mərkəzi, 2018.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı: Elm və təhsil, 2016.
6. Qəribli A. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2015.
7. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild, I hissə, Bakı: Elm, 2016.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor Məhərrəm Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MİRİYEVA AYNUR FIZULİ QIZI
ADPU
miriyeva575@gmail.com
<https://orcid.org/000-0033155-464X>

**TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ
ZAMANI ŞAĞİRDŁƏRDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASININ
DİDAKTİK ƏSASLARI**

Xülasə

Məqalə tədrisin aşağı mərhələsində ingilis dilinin tədrisi zamanı şagirdlərdə yazı vərdişlərinin aşılmasının didaktik əsaslarının tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Orta məktəblərdə dil tədrisi prosesində bütün bacarıqlar kimi yazının da didaktik əsasları xüsusi yer tutur. Didaktik prinsipləri, metodları, yanaşmaları və strategiyaları bilmək və tədris prosesində istifadə etmək yazı vərdişlərinin aşılması prosesini asanlaşdırır.

Ümumiyyətlə, xarici dildə yazmağı öyrənmək və öyrətmək bütün nəzəri aspektləri baxımından çox çətin bir prosesdir. Dörd əsas dil bacarığından biri olan yazının öyrənilməsi şagirdlərin sadəcə akademik uğurları üçün deyil, həm də gələcək iş həyatlarında önəmli mövqe tutur. Orta məktəblərdə yazının linqvistik, psixoloji və didaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq yaxşı təməl bazanın qoyulması çox mühüm məsələ hesab olunur.

Açar sözlər: yazı vərdişləri, didaktik prinsiplər, tədrisin aşağı mərhələsi, yanaşmalar.

Aynur Fizuli kizi Miriyeva

**DIDACTIC FOUNDATIONS FOR INSTILLING WRITING SKILLS IN
STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH AT THE
LOWEST LEVEL OF EDUCATION**

Summary

The article deals with the study of the didactic foundations of instilling writing skills in students in the process of teaching English at the lowest level of education. The didactic foundations of writing, like all skills, occupy a special place in the process of teaching language in secondary schools. Knowledge and use of didactic principles, methods, approaches and strategies in the educational process facilitates the process of instilling writing skills.

In general, studying and teaching writing in a foreign language is a very complex process in all its theoretical aspects. Learning to write, one of the four core language skills, is important not only for students' academic success, but also for their future working lives. Taking into account the linguistic, psychological and didactic features of writing in a secondary school, laying a good foundation is considered a very important issue.

Key words: writing skills, didactic principles, lower level of education, approaches.

АЙНУР ФИЗУЛИ КЫЗЫ МИРИЕВА

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИВИТИЯ УЧАЩИМСЯ НАВЫКОВ
ПИСЬМА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА
НИЗШЕМ УРОВНЕ ОБРАЗОВАНИЯ.**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию дидактических основ привития учащимся навыков письма в процессе преподавания английского языка на низшем уровне образования.

Дидактические основы письма, как и все навыки, занимают особое место в процессе обучения языку в общеобразовательной школе. Знание и использование дидактических принципов, методов, подходов и стратегий в учебном процессе облегчает процесс привития навыков письма.

В целом изучение и обучение письму на иностранном языке – очень сложный процесс во всех его теоретических аспектах. Обучение письму, одному из четырех основных языковых навыков, важно не только для академических успехов учащихся, но и для их будущей трудовой жизни. Учитывая лингвистические, психологические и дидактические особенности письма в общеобразовательной школе, очень важным вопросом считается заложить хороший фундамент.

Ключевые слова: навыки письма, дидактические принципы, низшая ступень обучения, подходы

Aktuallıq. Yazı nitq fəaliyyətinin növü olaraq deyilən fikrin qrafik simvollarla ifadəsidir. Məlumat ötürülməsi də ünsiyyətin bir növü olaraq yazı vasitəsilə həyata keçirilir. İngilis dilinin aparıcı dil olduğunu nəzərə alaraq, bütün dil bacarıqlarının (oxu, şifahi nitq, eşidib-anlama, yazı) eləcə də, yazının tədrisinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Orta məktəb proqramında yazının qrafik, kalliqrafik, orfoqrafik cəhətləri nəzərə alınaraq tədrisinə yer verilmişdir. Bütün bu xüsusiyyətlər savadlı yazı təlimi

üçün mühüm cəhətlərdir. Yazının tədrisində istifadə olunan üsul və metodları dərinlən mənimsəməklə şagirdlər bu prosesə müvəffəq olurlar.

Annotasiya. Tədqiqatın obyektı ingilis dilinin tədrisi zamanı orta məktəblərdə yazı veridşlərinin aşılmasının didaktik əsaslarının araşdırılması prosesidir.

Metod. Məqələdə əsasən təhlil və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Tədris, öyrənmə və inkişaf didaktikanın ən önəmli məsələləridir. Yazı veridşlərinin inkişafı şagirdlərin dil tədrisi proqramının tərkib hissələrindən biri olaraq, onun didaktik aspektləri də böyük önəm daşıyır. Yazılı mətnin didaktikasını inşa yazı təlimatı da adlandırma bilərik. Didaktik yazı müəllimlə şagird arasında birbaşa əlaqə yaradır. Müasir yazı didaktikasının 5 əsas aspekti var.

1. Yazıdan sosial fəaliyyət kimi istifadə. Yazı bir ünsiyyət forması olduğundan şagirdlər şüurlu şəkildə yazıdan sosial fəaliyyət kimi istifadə etməlidirlər. Şagirdlərin kimə hansı məqsədlə yazdığını bilməsi önəmlidir. Əgər şagirdlərdən nə işə istənilirsə, əvvəlcədən onlar nə səbəbə yazdıqlarını bilməlidirlər. Sadəcə müəllimlərin yazı işini yoxlaması, qiymətləndirməsi şagirdlər üçün yetərli səbəb olmasa da xarici motivasiya yaradır. Şagirdlər yazını niyə yazdıqlarını bilməli və ona uyğun hazırlaşmalıdırlar.

2. Yazı işinin gündəlik həyatla əlaqəsi. Yazı tapşırıqlarının mövzusu şagirdlərin istəkləri və həyat mühiti ilə sıx əlaqədə olamlıdır ki, onlar motivasiyalı olsun. Şagirdlərin yazı işinə zehni olaraq hazır olması üçün əvvəlcədən müəllimlər tərəfindən qaydalar, meyarlar başa salınmalı və planlaşdırma mərhələsində nəzarəti olmalıdır.

3. Mətn növləri, mühiti və yazı haqqında fikir. Hal-hazırda yazı növləri müasir dövrün tələblərinə uyğun öyrədilir. Hesabatların, kreativ şeirlərin, hekayələrin, inşaların yazılması buna nümunə ola bilər. Bundan əlavə olaraq, internetin inkişafı ilə əlaqədar mail, poçt, e-məktublar, tövsiyyə məktubu və s. yazılmasının öyrədilməsi də təhsil proqramına daxildir və bu şagirdlərin marağına səbəb olur.

4. Nəzarətin olduğu yazı və sərbəst yazı. Nəzarətli yazı əsasən yazının qrammatik quruluşu ilə əlaqədardır. Yazının bu istiqamətinə yönələrək dilöyrənənlər linqvistik səriştələrini inkişaf etdirə bilirlər. Yüksək didaktik əhəmiyyətə sahib olan skafolding bu mənada şagirdlərə yazılarını xüsusi təyin olunmuş quruluşla yazarkən mətn səriştələrini genişləndirir. Sərbəst yazı ümumi bir struktur məhdudiyyətinin olmadığı yazıdır. Bu şagirdlərin öz ilhamından aslıdır. Sərbəst yazı sinif xaricində də istifadə olunduğu üçün önəmli didaktik əhəmiyyətə malikdir.

5. Proses yönümlü yazı strategiyaları. Yazı bacarıqlarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin diqqətini sadəcə nəticəyə yönəlməsi prosesi sıxıcı hala gətirir. Müəllimlər prosesi məntiqi ardıcılıqlara bölməli və hər birinin həll etmə strategiyalarını aşılmalıdır. Dilöyrənənlərin bu strategiyaları səmərəli və davamlı şəkildə mənimsəmələri, istifadə etmələri üçün müəllimlər prosesi nəzarətdə saxlamalı və izləməlidirlər.

Didaktik ədəbiyyatlarda didaktik prinsiplərin təsnifatı verilmişdir. Beş əsas didaktik prinsip vardır. Bunlar fərdiləşdirmə, sosiallaşma, nəzarət, aktiv iştirak və motivasiyadır. Yazı bacarıqlarının aşılmasının da didaktik prinsiplərlə əlaqəsi vardır.

Təhsilin didaktik prinsiplərindən biri olaraq fərdiləşdirmə şagirdlərin fərdi fərqlərinin nəzərə alınması və təmin olunması ilə əlaqədardır. Yazı vərdişlərinin aşılması prosesində müəllimlərin şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini nə dərəcədə nəzərə alması çox önəmlidir.

Didaktik siniflərdə müəllimlər hər uşağın öz potensialını inkişaf etdirməsinə kömək etməyə çalışırlar. Yazı tapşırıqlarının yoxlanılması, qiymətləndirilməsi prosesi şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan verir. Şagirdlərin inşada və ya başqa yazı nümunələrində fərdi yanaşmalarını müzakirə etmək didaktik cəhətdən vacib məqamdır. Ola bilər ki, bəzi şagirdlər yazı işlərindəki səhvlərin qrup müzakirələrində dilə gətirməyə utanırlar. Hətta bəzən sinif yoldaşlarının fikirlərini belə dinləmək istəmirlər. Bu da dilöyrənənin müəyyən mövzuda geri qalmasına səbəb olur. Böyük siniflərdə fərdi yanaşma prinsipi müəllimlərə çətinlik törədənə bilər.

Bu halda müəllim yazı tapşırıqlarında eyni kontekstdən yanaşmış və ya eyni tip səhvləri etmiş şagirdləri qruplaşdırma bilər.

Didaktikanın ikinci prinsipi olan sosiallaşma sinifdə uşaqlar arasında rəqabət yaratmaq deyil, onlar arasında əməkdaşlıq yaratmağa kömək edir. Cütlüklərlə, qrupla və ya bütün siniflə birlikdə işlədikdə şagirdlər digər insanların fərqli yanaşmaları olduğunu görür və onların mövqelərinə hörmət etməyi öyrənirlər.

Sosiallaşma prinsipinə əməl olunan siniflərdə şagirdlər yazının bütün mərhələlərində əməkdaşlıq edirlər. Şagirdlərin qrup halında çalışmalarının münasibətləri inkişaf etdirmək, mövzuya dair daha obyektiv münasibət bəsləməyə kömək etmək, alternativ qərar qəbul etmək, problem həll etmək üçün strategiyaların aşılması, mübahisə etmək, öz fikirlərini başqalarına inandırmaq kimi müsbət tərəfləri vardır.

Effektiv öyrənmə uşağın fitri istedadını inkişaf etdirməkdən daha çox bir fərd ilə öz həmkarı arasında baş verən daimi qarşılıqlı əlaqənin nəticəsidir. Şagirdlərin öz fərdi fikirlərini anlayaraq qrupda əməkdaşlıq etməyə alışması çox böyük didaktik əhəmiyyətə malikdir. Öyrənmənin sosial bir iş olduğunu nəzərə alaraq, müəllimlər şagirdlərin sosial münasibətlərinin inkişafına diqqət yetirməlidirlər.

Didaktik situasiyanın prinsiplərindən biri olaraq nəzarət didaktik hadisələrin ardıcılığından bəhs edir. Nəzarət çox vacib bir mərhələdir və onsuz didaktik situasiya tam olaraq başa çatmır. Nəzarət olmadan tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi aparıla bilməz. Qiymətləndirmə olmadan da tədris fəaliyyətinin uğurlu alınması mümkün deyil.

Müəllim sinifdə idarəedici funksiyasını yerinə yetirir. Lakin nəzarət dedikdə müəllimin tamamilə şagirdləri idarə etməsi başa düşülmür. Onlarla daha demokratik

üslubda nəzarət edilməli, şagirdləri dinləməli və onların problemlərini həll etməyə səy göstərməlidirlər.

Didaktik prinsiplərin sonuncusu olan motivasiya, öyrənənlərin onları öyrənməyə sövq edən istək olaraq başa düşülür. Didaktik öyrənmə situasiyalarında şagirdlər daha çox daxili motivasiyaya ehtiyac duyurlar. Daxili motivasiyanın artırılmasında şagirdlərin də rolu vardır.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, yazı linqvistikanın və didaktikanın bütün bölmələri ilə sıx bağlıdır. Müvəffəqiyyətli yazı yazmaq üçün tədris prosesində dilin linqvistik aspektləri şagirdlərə mütləq şəkildə yaxşı aşılmalı və onların önəmi vurğulanmalıdır. Dilin bu aspekti nəzərə alınmadan yazı tam olaraq formalaşa bilməz.

Şagirdlərin yazı bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməsi prosesi olduqca mürəkkəbdir və müəyyən zaman tələb edir. Yazının tədrisi proqramının orta məktəblərdə sistemli və mərhələli şəkildə hazırlanması yazının aşılmasına müsbət təsir edir.

Bu nəticəyə gəlirik ki, yazı vərdişlərinin aşılması məsələsinə orta məktəb proqramında xüsusi yer ayrılışdır. Yazının öyrənilməsi ingilis dilinin tədrisində əsas yer tutur. Buna görə də müəllimlər yazını sistemli şəkildə, xüsusi çalışmaların köməyi ilə tədris etməlidir. Yazı zamanı şagirdlərin səhvlərinin aşkar edilməsi, yazı qaydalarının aşılması müəllimin əsas vəzifələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Kurikulum elmi-metodik jurnal, Kurikulum, 2014, № 4. 152 s.
 2. Həmzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003, 280 s.
 3. Xarici dil kurikulumu. Bakı, 2013, 105 s.
 4. Səfiquliyev Ş.Ə. Xarici dildən şifahi nitqin inkişafında yazının rolu. Bakı, "Mütərcim", 2012, 252 s.
 5. Süleymanova L. Yazı və yazılı nitq bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün tədris-metodiki vəsait. Bakı, 2002.
- Rus dili
6. Хуторский А.В. Место учебника в дидактической системе. Педагогика, 2005, № 4.
 7. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: Аркти, 2003, 165 с.

İngilis dili

8. Boice, R. Increasing the writing productivity of blocked academicians. Behaviour Research and Therapy. 1982, 232 p.
9. Byrne, Donn. Teaching writing Skills. Longman Group UK Limited. 1988, 148 p.
10. Jeremy Harmer. How to teach writing. Pearson Education Limited. England: 2004, 162 p.
11. Raimes, Ann. Exploring Through Writing. New York. Oxford University Press. 1987, 164 p

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: p.f.d., dosent Fəridə Şükürova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

0000-0001-8243-8118

ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА

Бакинский славянский университет

Доктор философии по филологии, доцент

gadimova84@rambler.ru

О РОЛИ СТАРОСЛАВЯНИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема функционирования современного русского языка связана с исследованием языковых контактов, взаимодействия и взаимовлияния русского и других славянских языков. Как невозможно представить себе жизнь того или иного народа обособленной, изолированной, вне контактов с другими народами, так и нельзя представить развитие языка вне процесса заимствования слов из других языков. В истории русского языка важную роль сыграл старославянский язык. Старославянизмы составляют значительный пласт русской лексики. Старославянские заимствования имеют характерные фонетические, словообразовательные, а также семантические приметы. С точки зрения семантической многие старославянизмы представляют собой слова отвлеченной семантики, относящиеся к области духовной, религиозной жизни, философии, культуры, морали. Не менее значительную в количественном отношении группу составляют старославянизмы нейтральной окраски, которые являются в современном языке общеупотребительными словами. Многие старославянизмы не воспринимаются носителями современного русского языка как чужеродные. Старославянский язык играет роль как языка-источника, так и языка-посредника. Через посредство старославянского языка многие греческие слова были заимствованы русским языком. Многие слова греческого происхождения калькировались старославянским языком, а из старославянского попали в русский язык. В современном русском языке старославянизмы неоднородны также с точки зрения наличия или отсутствия стилистической окраски: нередко они служат одним из средств стилизации эпохи, архаизации стиля на библейско-евангельский лад или выступают в качестве речевой характеристики героев. Старославянский язык обогатил также и фразеологии, многие из которых представляют собой библеизмы.

Ключевые слова: старославянский язык, русский язык, заимствование.

Среди славянских заимствований в лексической системе современного русского языка особое место занимают старославянизмы. В истории русского языка старославянский язык сыграл очень важную роль. Старославянский язык явился посредником для восприятия русским народом христианской религии и греческого культурного наследия. Будучи языком богослужебных книг, старославянский язык вначале был далек от разговорной речи, однако со временем он испытывает заметное влияние восточнославянского языка и сам, в свою очередь, накладывает отпечаток на язык народа. Русские летописи отражают многочисленные случаи смешения этих родственных языков. С принятием на Руси христианства в X веке старославянский язык стал использоваться для богослужения и на Руси. Отсюда еще одно название этого языка — *церковнославянский язык* (или *древнецерковноболгарским*). В отдельных странах он принимал локальные черты разных славянских языков и в этом виде использовался за пределами литургических текстов, в произведениях древней славянской литературы, включая древнерусскую.

Усвоение южнославянской книжной традиции было обусловлено не столько культурной (или церковно-политической) ориентацией на Болгарию, сколько ролью южных славян как проводников греческого культурного влияния. Южные славяне играли вспомогательную, посредническую, но не самостоятельную роль: ориентация была греческой, письменность — болгарской. Принятие церковнославянского языка в южнославянском изводе совсем не предполагает с обязательностью наличия сколько-нибудь устойчивых болгаро-русских культурных контактов.

Церковнославянский язык выступает как средство византизации русской культуры, то есть трансплантации византийской культуры на русскую почву, в результате которой Россия в известном смысле становится частью византийского мира. Церковнославянский язык (в разных своих изводах) выступает как общий литературный язык православного славянства («*Slavia orthodoxa*»); при этом «*Slavia orthodoxa*» осмыслялась именно как славянская версия византийской культурной традиции [8, 41]. Лексика эпохи Киевской Руси характеризуется появлением новых слов, среди которых много заимствований из старославянского и из неславянских языков; некоторые слова исчезают, происходят семантические изменения. Знание греческого языка было в какой-то мере распространено в Киевской Руси. По мнению Б.А.Успенского, на определенном уровне образования предполагалось церковнославянско-греческого двуязычия, которое органически сочеталось с церковнославянско-русской диглоссией, то есть церковнославянский и греческий объединялись как культурные языки в своем противопоставлении не книжному русскому языку. Понятно, что образование, предполагающее знание греческого языка, не могло иметь массового характера, но речь сейчас идет о периоде, когда и само христианство не представляло собой

повсеместного явления (как уже отмечалось, как христианизация, так и распространение образования идут в этот период от социальных верхов). Такого рода образование выступало в качестве своего рода культурного ориентира [8, 52]. «Рядом со старославянским, хотя и близким к родному, языком, сделавшимся языком церкви и школы, большую роль в практическом употреблении культурных представителей восточнославянских племен уже в X в. играет родной, восточнославянский, сначала находящий себе широкое применение в сфере актовой и вообще практической речи, позже более или менее успешно контактирующий с церковным также и в светских художественных жанрах, в мемуарной литературе и под.» [1, 74].

Таким образом, древнерусский язык, использовавшийся в повседневной речевой практике и деловой письменности, и церковнославянский язык были очень близки, и потому многие старославянизмы органично вошли в лексику русского языка. Старославянизмы составляют значительный пласт лексики современного русского языка. Старославянские заимствования имеют характерные фонетические, словообразовательные и семантические приметы. Влияние старославянского языка было очень плодотворным. Старославянский язык обогатил древнерусский язык, сделал его более выразительным, гибким. В русской лексике стали употребляться старославянизмы, обозначавшие отвлеченные понятия, для которых еще не было своих названий. В составе старославянизмов, пополнивших русскую лексику, можно выделить несколько групп: 1) слова, восходящие к общеславянскому языку, имеющие восточнославянские варианты иного звучания или аффиксального оформления: *злато*, *нощь*, *рыбарь*, *ладья*; 2) старославянизмы, у которых нет созвучных русских слов: *перст*, *уста*, *ланины*, *перси* (ср. русские: *палец*, *губы*, *щеки*, *грудь*); 3) семантические старославянизмы, т. е. общеславянские слова, получившие в старославянском языке новое значение, связанное с христианством: *бог*, *грех*, *жертва*, *блуд*. Слова, заимствованные русским языком из старославянского языка, имеют фонетические и словообразовательные (морфемные) признаки.

Одним из фонетических признаков старославянизмов являются неполногласные сочетания *-ра-*, *-ла-*, *-ре-*, *-ле-*. Как известно, русскому языку свойственно полногласие: **борода**, **золото**, **дерево**, **ошеломить** и др. Между тем почти каждому русскому слову с полногласием можно найти соответствующее однокоренное слово со старославянским неполногласными сочетаниями **ра**, **ла**, **ре**, **ле**: *холод* – *прохладно*, *похороны* – *хранить*, *сберегательный* – *небрежный*, *волочит* – *облако* и др. Подобные сочетания сохраняются в составе сложных слов *Новгород* – *Калининград*, *Вышгород* – *Вышеград*, *Белгород* – *Волгоград* и др. По происхождению в современном русском языке слова с неполногласными сочетаниями являются старославянскими. Однако многие из них прочно вошли в русский язык.

Проникнув в русский язык из старославянского, слова с неполногласными сочетаниями вступили в контакт с соответствующими русскими словами с полногласием. Результаты взаимодействия русских и старославянских слов оказались различны, причем в одних случаях сохранились оба слова (однако эти слова различаются либо семантически, либо стилистически), в других – одно слово осталось в языке, а другое утратилось. Некоторые неполногласные формы оказались настолько активными, что вытеснили русские полногласные формы. Например, в современном русском языке употребляются слова *враг, время, вред, сладкий, срам* со старославянским неполногласием вместо исконно русских *ворог, веремья, веред, солодкий, сором* с полногласными сочетаниями. В современном русском языке выступают три группы слов с полногласными и неполногласными сочетаниями: исторически однокорневые полногласные и неполногласные формы, существующие параллельно, которые различаются семантически или стилистической окраской, например, *ворота – вратарь, голос – возглас, голова – глава, город – град, дорогой – драгоценный, здоровый – здравый, обморок – мрачный, торож – страж, сторона – страна, хоромы – храм, очередь – учредить, через – чрезмерный* и др. Вторую группу составляют слова, выступающие в русском литературном языке только с полногласными сочетаниями (неполногласные варианты полностью утрачены): *береза, колотушка, молот, мороз, переполох, полоса, порог, соловей, сорочка, стеречь, толочь, торопить, хворост, холостяк* и др. Третью группу составляют слова, выступающие в русском литературном языке только с неполногласными сочетаниями (полногласные варианты полностью утрачены): *благо, влажный, глагол, призрак, зрачок, пламя, срам, храбрый, чрево* и др.

Некоторые неполногласные формы сохранились во фразеологизмах, например, *глас вопиющего в пустыне; начать за здравие, а окончить за упокой; от младых ногтей; кипеть млеком и медом*. В поэтической речи XVIII – XIX вв. неполногласные формы были широко распространены, которые носили отпечаток высокого торжественного стиля: *Прошло сто лет, и юный град, Полнощных стран краса и диво, Из тьмы лесов, из топи блат Вознесся пышно, горделиво* (А.Пушкин, Медный всадник); *Я вдохну... и глас ой томный, Арфы голосу подобный, Тихо в воздухе умрет* (К.Батюшков, Привидение); *И наша жизнь стоит пред нами, Как призрак на краю земли,* (Ф.Тютчев, Бессонница); *За то, от головы до ног Обвешан и серебром и златом, Стоял в наряде пребогатом* (И.Крылов, Оракул). Выражение «Здравствуй, племя **младое**, незнакомое!» (А.Пушкина, Вновь я посетил...) используется как шутливо-торжественное приветствие, обращенное к молодежи. Для придания речи высокого, поэтического звучания неполногласные формы, хотя довольно редко, употребляются и XX в.: *И в зареве его – твоя безумна младость; Пусть укрыла от дольного горя утонувшая в розах стена* (А.Блок, Кармен). Фонетическими признаками

старославянизмов являются также: начальные сочетания *ра-*, *ла-* (на месте русских *ро-*, *ло-*), например, *раб*, *равный*, *ладья* (восточнославянские *робить*, *ровный*, *лодка*). Некоторые согласные или сочетания согласных возникли в языке под влиянием доисторического звука *j. Сочетание переднеязычного д с мягким *j, восходящее к единому общеславянскому созвучию [*dj], в русском языке изменилось в ж, а в старославянском в жд, например, *вождь*, *одежда*, *надежда*, *между* (восточнославянские: *вожь*, *одежа*, *надежа*, *меж*); сочетание переднеязычного т с мягким *j, также восходящие к одному и тому же общеславянскому созвучию [*tj], в русском языке изменилось в ч, а в старославянском в щ, например, *освещать* *ночь*, *дщерь* (восточнославянские: *свечение*, *ночь*, *дочь*). Старославянские заимствования имеют также такие фонетические приметы, как начальные *а-*, *е-*, *ю-* (соответствия русских *я-*, *о-*, *у-*), например: *агнец* (восточнославянский *ягня*), *единый*, *един*, *елень* (восточнославянские: *один*, *олень*), *юродивый* (восточнославянский *уродливый*); (гласный *е* под ударением перед твердым согласным на месте русского *о* (ё): *крест*, *небо*; ср. *крёстный*, *нёбо*).

В современном русском языке огромное количество слов со старославянскими фонетическими признаками. Однако подобные слова далеко не все могут быть признаны старославянизмами по происхождению. Восходя к старославянским корням, некоторые слова образованы уже на русской почве: *возвращенец*, *вынужденный переселенец*, *гласность*, *наукоград* и др. Эти слова со старославянскими корнями не заимствованы из старославянского языка, а образованы в русском языке морфологическим способом. Словообразовательными признаками являются префиксы *из-/ис-*, *низ-/нис-*, *во-*, *воз-/вос-*, *со-*, *чрез-/чрес-*, *пре-*, *пред-*, например, *избрать*, *изгнание*, *низвергнуть*, *ниспослать*, *вооружить*, *воздать* *воспеть*, *чрезвычайный*, *чересполосица*, *преступить*, *предсказать*; суффиксы *-стви(е)-*, *-ени(е)*, *-ани(е)*, *-знь*, *-ч(ий)*, *-त्व(а)*, *-ын(я)*, *-уц*, *-юц*, *-ац*, *-яц*, например, *шество*, *пришествие*, *моление*, *терзание*, *жизнь*, *казнь*, *молитва*, *битва*, *кормчий*, *ловчий*, *гордыня*, *ведущий*, *знающий*, *кричащий*, *разящий*; первые части сложных слов *благо-*, *бogo-*, *добро-*, *сue-*, например, *благодарить*, *благонаравие*, *богобоязнь*, *добродетель*, *суеверие*. Многие заимствованные из старославянского книжного языка «образцы-шаблоны» полностью обрусели в русском литературном языке: формы причастий на *-мый* (*несомый*, *любимы*), на *-щий* (*ведущий*, *гладящий*), на *-ший*, *-вший* (*шедший*, *видевший*); отглагольные имена существительные на *-ние* (*похождение*, *возмущение*); превосходная степень прилагательных на *-ейший* (*сильнейший*, *честнейший*); образования существительных на *-тель* (*любитель*, *мучитель*); на *-ство* (*художество*, *убожество*); на *-ость* (*слабость*, *пряность*). Следует отметить, что в современном русском языке имеются такие слова как *чрезвычайка*,

чрезвычайщина, предоплата, предприниматель и др., напоминающие старославянские словообразовательные элементы, однако подобные единицы появились в русском языке в более позднее время. Старославянизмы классифицируются также на основе семантико-стилистических признаков, отличающиеся от русских слов. Многие старославянизмы представляют собой церковные термины, слова отвлеченной семантики, относящиеся к области духовной, религиозной жизни, философии, культуры, морали. Например, *жертва, жезл, крест, священник, бессилие, блуждание, бытие, вдохновение, воспитание, восторг, грех, достояние, истина, качество, клевета, общество, победа, познание, порок, предубеждение, просвещение, равенство, совесть* и др. Большинство старославянизмов выделяются книжной окраской, торжественным, приподнятым звучанием: *младость, брег, длань, воспеть, священный, нетленный, вездесущий* и др. От таких старославянизмов резко отличаются те, которые стилистически не выделяются на фоне остальной лексики (многие из них вытеснили соответствующие восточнославянские варианты, продублировав их значение), например, *шлем, сладкий, работа, влага*; ср. устаревшие древнерусские: *шелом, солодкий, волога*. По степени употребительности в современном русском языке старославянизмы можно подразделить на три группы: 1) Старославянизмы, заимствованные русским языком для обозначения различных реалий и получившие широкое распространение в русском литературном языке: *близнец, виноград, волшебный, жестокий, пасха, пророк, собор, торжество, угождать, художник, чувство* и др. 2) Старославянизмы, вытеснившие исконно русские слова: *благо (болого), бремя (беремя), враг (ворог), время (веремья), жажда (жажа), мрак (морок), одежда (одежа), помощник (помочник), срам (сором), чрево (черево), хождение (хождение), храбрый (хоробрый)* и др. 3) Старославянизмы, имеющие достаточную частотность использования достаточную частотность использования в книжном языке XI – XVII вв., но тем не менее не закрепившиеся в последующий период развития русского языка, и современный русский язык ограничивает их употребление рамками устойчивых словосочетаний: *агнец, вечерня, глас, здравие, перст, словеса, царствие, чело* и др.

Стилистическая роль старославянизмов в разные периоды развития языка тоже была неодинакова. Длительное время заимствования из старославянского языка, призванного именовать абстрактные религиозные явления, были средством создания особой стилистической разновидности языка, которую М.В. Ломоносов назвал впоследствии «высоким штилем». Однако уже с середины XVIII века старославянизмы проникали и в жанры «среднего» стиля, будучи средством исконной русской лексики. В современном русском языке старославянская по происхождению лексика неоднородна с точки зрения наличия или отсутствия стилистической окраски.

Книжную окраску имеют, например, слова: *благо, внедрить, внимать, возбранять, воплотить, восхитить, изобличить, искоренить, исповедовать, исход, отечество, пресловутый, присуций, притязать, созидательный, юродивый*, а также слова религиозной лексики: *воскресение, господь, креститель, пророк, творец, святой, страсть* (страдание) и др.

Некоторые славянизмы представляют собой поэтизмы, слова «высокой» лексики: *бремя, деяния, лик, стезя, страж, таинство* и др. Роль стилистических славянизмов в русской художественной литературе трудно переоценить. Их активно использовали писатели и поэты как средство выразительности, для придания речи возвышенного, торжественного звучания. В произведениях А.С. Пушкина, Ф.И. Тютчева, Е. Боратынского и многих других довольно много стилистических славянизмов. Старославянизмы нередко служат одним из средств стилизации эпохи или архаизации стиля на библейско-евангельский лад («Борис Годунов» А.С.Пушкина, исторические драмы А.К. Толстого и др.). Старославянизмы могут создавать речевую характеристику героев (монахов, служителей церкви, представителей власти). Постоянное обращение к старославянским лексическим средствам, их органическое слияние в ряде жанров с исконной лексикой нередко приводили к развитию нового значения слова. Старославянский язык выступает не только в качестве языка-источника, из которого в русский язык заимствовались слова, но и в роли языка-посредника в передачи русскому языку слов из других языков. Е.В.Маринова отмечает особую роль старославянского языка в передаче русскому языку греческих слов, например, *евангелие, икона, лепта* [5, 99]. Значительная часть грецизмов пришла в русский язык именно через посредство старославянского языка, на который переводились греческие богослужебные книги после принятия христианства. Это так называемые книжные заимствования: *ад, амвон, анафема, ангел, архиерей, дьякон, епархия, ересь, икона, клирос, лавра* (большой монастырь), *ладан, лепта, монастырь, монах, панихида, пономарь* [5, 114]. Известно, заимствование русским языком латинизмов также было опосредованным, так как в период развития письменности, книжной культуры на Руси латынь уже являлась мертвым языком. Поэтому языками-посредниками для латинизмов были греческий и старославянский языки [5, 115]. Как известно, одним из способов заимствования является калькирование. «Первыми» кальками в русском языке можно считать кальки с греческого языка, которые были созданы в старославянском языке и «привились» в русском языке в период принятия христианства на Руси. Это отвлеченные имена существительные, богословские и философские термины, например: *благодетение, вдохновение, возмездие, единодушие, малодушие, предтеча, преображение, совесть, тщеславие, человеколюбие* и др. [5, 104].

Старославянский язык способствовал обогащению не только лексики русского языка, но и фразеологии. После принятия христианства в русский язык вошло большое количество устойчивых сочетаний из церковных книг. В современном русском языке достаточное количество фразеологизмов старославянского происхождения, многие из которых представляют собой библеизмы: *притча во языцех, ничтоже сумняшеся, власти предержащие, за други своя, на сон грядущий, глас вопиющего в пустыне, возвращается ветер на круги своя, хлеб насущный, ложь во спасение метать бисер перед свиньями, устами младенца глаголет истина, не от мира сего, на сон грядущий, краугольный камень, нищие духом, внести свою лепту, вавилонское столпотворение, святая святых* и др.

Старославянская лексика в современном русском языке представляет собой большую культурную ценность. За каждым старославянизмом – история какого-либо понятия, представления, верования – история, уходящая вглубь веков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. Том 1, Киев, 1952, 447 с.
2. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX вв. М., 1938, 528 с.
3. Винокур Г.О. О славянизмах в современном русском литературном языке // Избранные работы по русскому языку М., 1959, с. 443-459.
4. Крысин Л.П. Слово в современных текстах и словарях: Очерки о русской лексике и лексикографии. М., Знак, 2008, 320 с.
5. Маринова Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка. М., 2012, 295 с.
6. Супрун А.Е. Лексическая типология славянских языков. Минск, БГУ, 2020, 45 с.
7. Толстой Н. История и структура славянских литературных языков. М., 1988, 239 с.
8. Успенский Б. История русского литературного языка (XI-XVII вв.). М., 2002, 558 с.

C.Qədimova

STAROSLAVYANİZMLƏRİN MÜASİR RUS DİLİNDƏ ROLU HAQQINDA

Xülasə

Staroslavyanizmlər rus dili leksikasının əhəmiyyətli bir təbəqəsini təşkil edir. Qədim Slavyan dilindən alınma sözlərin xarakterik fonetik, sözyaratma və semantik əlamətləri vardır. Bir çox staroslavyanizmlər mənəvi, dini həyat, fəlsəfə, mədəniyyət, mənəviyyat sahəsinə aid mücərrəd semantikalı sözləridir. Rus dili

leksikamın zənginləşdirən staroslavyanizmlərin tərkibində bir neçə qrup fərqləndirilir: 1) Ümumslavyan dilinə aid olan sözlər (bu sözlərin səs və affikslərlə fərqlənən Şərqi Slavyan variantları vardır); 2) rus dilində analoqu olmayan sözlər; 3) semantik staroslavyanizmlər, yəni xristianlıqla bağlı qədim Slavyan dilində yeni mənə almış ümumslavyan sözlər. Müasir rus dilində istifadə dərəcəsinə görə, staroslavyanizmlər üç qrupa bölünə bilər: müxtəlif anlayışları ifadə edən və rus ədəbi dilində geniş yayılmış staroslavyanizmlər; rus variantını istiadədən çıxaran staroslavyanizmlər; XI – XVII əsr kitab dilində kifayət qədər istifadə olunan, lakin buna baxmayaraq, rus dilinin sonrakı inkişaf dövründə qorunub saxlanılmamış staroslavyanizmlər. Dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində staroslavyanizmlərin üslub rolu da eyni olmamışdır. Müasir rus dilində bəzi staroslavyanizmlər poetizmlər kimi çıxış edir. Qədim Slavyan dili yalnız mənbə dili kimi deyil, həm də rus dilinə başqa dillərdən alınma sözlərin daxil olmasında vasitəçi dil rolunda çıxış etmişdir. Qədim Slavyan dili yalnız rus dilinin lüğət tərkibini deyil, frazeologiyasının da zənginləşməsinə böyük rol oynamışdır. Müasir rus dilində kifayət qədər qədim slavyan mənşəli frazeoloji vahidlər vardır ki, bunların əksəriyyətini bibleizmlər təşkil edir.

Açar sözlər: qədim slavyan dili, rus dili, alınma sözlər.

Gadimova J.A.

ON THE ROLE OF OLD SLAVONISMS IN MODERN RUSSIAN

Summary

Among slavic borrowings in the lexical system of the modern Russian language, old slavicisms occupy a special place. In the history of the Russian language, the old slavic language has played a very important role. The old slavic language was an intermediary for the perception of the christian religion and the Greek cultural heritage by the Russian people. Old slavic borrowings have characteristic phonetic, word-formation and semantic signs. In the Russian vocabulary, Old slavicisms are used, which denote abstract concepts. Russian vocabulary can be divided into several groups: 1) Words that go back to the common Slavic language, having east Slavic variants of a different sound or affixal design; 2) Old slavicisms that do not have consonant Russian words 3) semantic old slavicisms, common Slavic words that have received a new meaning in the Old Slavic language associated with Christianity. According to the degree of use in modern Russian, old slavicisms can be divided into three groups: old slavicisms, borrowed by the Russian language to denote various realities and widely spread in the Russian literary language; old slavicisms that have displaced native Russian words; old slavicisms that have sufficient frequency of use sufficient frequency of use in the book language of the XI – XVII centuries, but nevertheless not fixed in the subsequent period of the development of the Russian language, and the modern Russian language restricts their use to the framework of stable phrases. The old

slavonic language contributed to the enrichment of not only the vocabulary of the Russian language, but also phraseology. The old Slavonic vocabulary in modern Russian is of great cultural value. Behind every old slavonism is the history of some concept, idea, belief – a history that goes back centuries.

Keywords: old church Slavonic language, Russian language, loan words.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: dos. Xalidə Babaşova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFTAB YAŞAR QIZI HACIZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Fil.f.d., dosent

İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICI MARKERLƏR

Xülasə:

Bağlayıcı markerlər həm xarici, həm də yerli dilçilikdə geniş tədqiq olunmaqdadır. Bu sahədə tədqiqat aparan dilçilərdən D.Kristal, T.A.vand Deyk, N.Enkvist, D.Şifrin, Y.Stepanov, V.Makarov, V.Karasik, V.Borbotko, K.M.Abdullayev, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, Ə.Ə.Abdullayev və başqalarını qeyd etmək olar.

Bağlayıcı markerlər cümlələri mənalı və məntiqli şəkildə əlaqələndirmək məqsədilə işlədilir. Onlar əsasən mətni və ya danışığı qurmaq üçün çox vacibdir. Onlar təzad, səbəb, məqsəd, nəticə və s. ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Sözlər və ifadələr müxtəlif səbəblərə görə əlaqələndirilməlidir. Məsələn, müqayisə etmək, kontrast qoymaq, məqsədi göstərmək və ya şərti nümayiş etdirmək üçün işlədilən söz və ifadələri bilmək vacibdir. Bağlayıcıların çoxu, əlaqəni ifadə etmək, iki cümləni birləşdirmək və ya əvvəlki ifadəni genişləndirərək yeni bir cümlə qurmaq üçün istifadə olunur.

Bağlayıcı markerlər danışığın yaranması və başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Onlar ünsiyyət prosesində bir növ istiqamətverici markerlərdir. Onların öyrənilməsi 1970-ci illərin ortalarına kimi dilçilərin diqqətini cəlb etməmişdir. 1980-ci illərdən başlayaraq tədricən bağlayıcı markerlərin öyrənilməsinə başlandı. Onlar son illərdə danışığ təhlili və pragmatik tədqiqatlarda yeni tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

Açar sözlər: bağlayıcı markerlər, nitq, yazı, mətn, diskurs, əlaqə, məna

Onlar (bağlayıcı markerlər) özlərinəməxsus işlənmə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan bəzilərinin işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Məsələn, *so, right, okay, as I say, to begin with* və digər bu kimi sözləri və ya ifadələri işlətməklə dediklərimizi və ya yazdıqlarımızı əlaqələndirmək, təşkil etmək, idarə etmək və ya münasibət bildirmək üçün istifadə edirik. Məsələn:

A: *I decided to go to the bank and apply for a car loan.* (Qərara gəldim ki, banka gedib avtomobil krediti üçün müraciət edirəm).

B: *That sounds like a good idea.* (Bu yaxşı fikir kimi səslənir).

C: **Well**, you need a car. (**Yaxşı**, deməli, sən avtomobilə ehtiyacın var).

B: **Right (Düzdür).**

A: **Anyway**, I was wondering if any of you would teach me how to drive. (**Hər halda**, fikirləşirdim ki, sizdən kimsə mənə maşın sürməyi öyrədərmə?)

İndi bu dialoqda işlədilən bağlayıcı markerlərin işlədilmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. *So* – söhbətin başladığını göstərir, *well* – diqqətin dəyişməsinə

göstərir, *right* – cavabda işlədilir, *anyway* – mövzunun dəyişməsinə göstərir.

Danışığda və yazıda müxtəlif bağlayıcı markerlərdən istifadə edirik. Danışığda aşağıdakı markerlər çox istifadə olunur [11]:

Anyway (hər halda)	Like (oxşar)	Right (düzdür)	You know (bilirsənmi)
Fine (yaxşı)	Now (indi)	So (beləliklə)	I mean (bunu ifadə edirəm)
Good (yaxşı)	Oh (ah)	Well (oldu; yaxşı)	As I say (dediyim kimi)
Great (əla; böyük)	Okay (oldu)	Mind you (diqqət edin)	For a start (başlanğıc üçün)

Yazıda isə aşağıdakı markerlərə çox rast gəlinir [11]:

Firsly (ilk əvvəl)	In addition (əlavə olaraq)	Moreover (əlavə)	On the other hand (digər tərəfdən)
Secondly (ikincisi)	In conclusion (nəticədə)	On the one hand (bir tərəfdən)	To begin with (...ilə başlayacaq)
Thirdly (üçüncüsü)	In sum (ümumiyyətlə)		

Bəzi bağlayıcı markerlər söhbətləri başlamaq və bitirmək üçün istifadə olunur. Bəziləri yeni mövzulara başlamaq və ya mövzuları dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

[at the beginning of the conversation]

A: **Right**, let's get started. We have to put the suitcases in the car. (**Düzdü**, başlayaq. Çamadanları maşına qoymalıyıq).

B: **Alright**, I will do it. Katie, will you help me? (**Tamam**. Mən bunu edəcəm. Ket, mənə kömək edəcəksən?)

[at the beginning of the radio interview]

Now, with us in the studio today is someone you'll recognize from TV. John Rice, welcome to the show. (**İndi**, bu gün studiyada bizimlə birlikdə televiziya taniyacağınız birisi var. Con Rays, şouya xoş gəlmisiniz).

[End the conversation]:

A: **So**, we'll meet on Sunday, Liz. (**Beləliklə**, bazar günü görüşəcəyik, Liz).

B: **Ok**, mother (**Oldu**, ana).

A: **Well**, see you then, dear. (**Yaxşı**, onda görüşərik, canım).

B: **Bye**, mother. Thank you for calling. (**Hələlik**, ana. Zəng etdiyiniz üçün təşəkkür edirəm).

A: **Bye**, Liz. (**Hələlik**, Liz).

[At the end of the meeting]

A: **Anyway**, is that it? Has anyone got any questions? (**Hər halda**, belədir?

Kiminsə sualı var?)

B: **No. I think**, we're done. (Xeyr. **Məncə**, işimiz bitdi).

A: **Right**, fine, thanks everyone for coming. We'll circulate the documents tomorrow and make some follow-up calls about the project. (**Düzdür**, yaxşı, gəldiyiniz üçün hər kəsə təşəkkür edirəm). Sabah sənədləri yayacağıq və layihə ilə bağlı bəzi təqib zəngləri edəcəyik).

[Changing or managing a topic]

B: We went to town to buy wallpaper to match the carpet. (Xalçaya uyğun divar kağızı almaq üçün şəhərə getdik).

A: Did you try that shop? They have a sale. (O mağazanı sınıamısan? Onlarda endirim var).

B: We looked there, but Jim said he thought it was too expensive and he didn't like any of their designs. (Biz oraya baxdıq, lakin Cim bunun çox bahalı olduğunu düşündüyünü və onların heç bir dizaynını bəyənmədiyini söylədi).

A: What does he like? (O nəyi xoşlayır?)

B: He likes geometric shapes. He hates flowers. **Anyway**, we eventually found some that we both liked and when we went to pay for it, we realised that neither of us had brought any money. (Anyway marks a return to the main topic of buying wallpaper.) (Həndəsi fiqurları sevir. Çiçəklərə nifrət edir. Nə isə, sonda ikimizin də xoşuna gələnləri tapdıq və pulunu ödəməyə gedəndə başa düşdük ki, heç birimiz pul gətirməmişik). (Hər halda divar kağızı almağın əsas mövzusunə qayıdış işarəsi verir.)

Biz həmçinin dediklərimizi sıralamaq və ya ardıcılılaşdırmaq üçün də bağlayıcı markerlərdən istifadə edirik. Bunun üçün istifadə etdiyimiz ümumi söz və ifadələrdən bəziləri bunlardır:

And	In general	second	To sum up
And then	In the end	secondly	What's more
First (of all)	Last of all	So	Well
Firstly	Next	lastly	Just
For a start	On top of that	thirdly	Then

Danışarkən biz nə dediyimizi və dinləyicimizin eşitdiklərini necə qəbul etdiyini dinləyirik. Dinləyicimizin necə cavab verməsindən asılı olaraq biz tez-tez dediklərimizi təkrar edirik və ya dəyişdiririk. Məsələn: *well, I mean, in other words, the thing is, you know, you know what I mean, you see, what I mean is ...* və s.

Bəzən danışarkən, dinləyicimizə dediklərimizi yenidən ifadə edəcəyimizi, təkrarlayacağımızı və ya dəyişdirəcəyimizi göstərmək üçün ifadələr əlavə edirik. Bu bağlayıcı markerlər dediklərimizi dinləyici üçün daha aydın etməyə kömək edir [4, s. 2]. Məsələn:

*I just had to leave early. **What I mean is** I hated the show. It just wasn't funny.*

*You exercise regularly, you have a good diet and you don't have too much stress. **In other words**, I think you have nothing to worry about. Your health seems very good.*

*I think I've found a house I'd like to buy. Well it's an apartment **actually**. It's ideal for me.*

Söhbət zamanı dinləyicimizlə nə qədər bilik paylaşdığımızı düşünürük. Biz tez-tez köhnə, paylaşılan və ya gözlənilən bildiyimizi sizinlə qeyd edirik və dinləyici ilə paylaşmadığını gördüyümüz yeni bilikləri *see, you see, the thing is...* və s. ifadələrlə deyirik. Məsələn:

You know, hiring a car was a great idea. (The speaker and the listener know about hiring the car.)

A: *Why don't you come and stay with me when you're in Lisbon?*

B: *It'd be difficult. I have to be back in Dublin by Friday. **You see**, my sister is getting married on Saturday so I won't have time to visit.* (B assumes that A doesn't know about her sister's wedding. This is new information)

Ümumi cavab markerlərinə aşağıdakılar daxildir:

Absolutely	fine	Okay	Wow
(all) right	Good	Quite (more formal)	Yeah
Certainly	Great	Really	Yes
Definitely	I see	Sure	Yeah

Bəzi ifadələr danışmaq və ya yazı zamanı münasibət və ya baxış bucağını bildirmək üçün istifadə olunur.

Ümumi münasibət ifadələri bunlardır:

Actually	Frankly	I think	I am sorry
Admittedly	Hopefully	Literally	Surprisingly
Amazingly	Honestly	Naturally	thankfully
Basically	Ideally	No doubt	To be honest
Certainly	If you ask me	Obviously	To tell you the truth
Clearly	I'm afraid	Of course	Understandably
Confidentially	I must admit	Predictably	Definitely
I must say	Really	Unfortunately	essentially
In fact	Sadly	Fortunately	indeed

Nümunələrə baxaq:

If you ask me, Neil is making a big mistake leaving his job to go travelling with his friends.

We will **obviously** have to pay for the damage done to the window.

The whole problem has been caused, **I think**, by having too many cars on the road at busy times.

Sadly, Hilda has decided not to come with us.

Danışarkən diqqətli oluruq ki, üslubumuz çox birbaşa və ya güclü səslənməsin. Dediklərimizi yumşaltmaq üçün, *like, maybe, sort of* və başqa söz və ifadələrdən istifadə edirik.

Biz tez-tez bu söz və ifadələri *hedging* kimi istifadə edirik:

Apparently	Kind of	perhaps	roughly
arguably	Like	presumably	Sort of/kind of
I think	Maybe	probably	Surely
Just	Certainly	obviously	supposingly

Nümunə:

*Can I **just** ask you a question?*

*We can **probably** add some more water to the sauce.*

*Is this **perhaps** one of your first times driving a car?*

Danışqda və ya yazıda zövq, sürpriz, şok və ikrah kimi duyğuları ifadə etmək üçün nida şəklində olan bağlayıcı markerlərdən istifadə edirik. Əksər ünsiyyət sözlərdən deyil, həm də sadəcə səslərdən ibarət ola bilər və bu cür markerlər dediklərimizin əvvəlində və ya sonunda gələ bilər. Bu cür markerlər yazıdan daha çox danışqda işlədilir. Məsələn:

*A: **Ouch!** It stings (**Vay!** Çox incidir). (ağrı bildirir)*

*B: You are going to the Maldives. That's a long way, **wow** (təəccüb və heyrat bildirir). (Sən Maldiv adalarına gedirsən. Heyrat! Vay! Bu olduqca uzun yoldur.*

*A: **Hooray**, here comes the bus at last! (expresses delight) (sevinc bildirir) (Ura, nəhayət ki, avtobus gəlir).*

*B: **Ugh**, sorry, I cannot eat tomatoes (express disgust). (Uf, bağışlayın, mən pamlıq yeyə bilmərəm)).*

Bağlayıcı markerlər (however, although və nevertheless və s.) daha çox “bağlayıcı sözlər” və “birləşdirici ifadələr” və ya “cümle bağlayıcıları” kimi istinad edilir. Onları bir yazı parçasını birləşdirən, mətnin müxtəlif hissələrini “bir-birinə yapışdırən” “yapışqan” kimi təsvir etmək olar. Danışq formal olmadığı halda, onlar nitqdə daha az istifadə olunur [5, s. 140].

M. Bednarek yazır ki, yazıda kifayət qədər bağlayıcı markerlər olmasa, mətn məntiqi cəhətdən qurulmuş görünməz və müxtəlif cümlələr və paraqraflar arasındakı əlaqələr aydın ifadə oluna bilməz [6, s. 172].

Bununla belə, bağlayıcı markerlərdən çox istifadə etməmək üçün diqqətli olmaq lazımdır. Onlardan çox istifadə etmək və ya lazımsız yerə istifadə etmək bir yazının çox ağır və “süni” səslənməsinə səbəb ola bilər. Onlar vacibdir, lakin yalnız zəruri hallarda istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 2011. – 272 s.
2. Məmmədov A.Y., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. – Bakı: Çarşıoğlu, 2010. 96 s.
3. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике / Дискурс, речь, речевая деятельность:

- функциональные и структурные аспекты: Сб. обзоры / ИНИОН РАН (Серия: Теория и история языкознания). – Москва, 2000. с. 7-25.
4. Aijmer K. Discourse variation and hedging / In B.Aarts and W.Meijs (eds.). Corpus Linguistics II: New Studies in the Analysis and exploitation of Computer Corpora. – Amsterdam: Rodopi, 1986. p.1-18.
 5. Baker P. and Ellece S. Key terms in discourse analysis. – Bloomsbury Academic: Continuum, 2013. 240 p.
 6. Bednarek M. Evaluation in Media Discourse. – London: Continuum, 2006. 272 p.
 7. Blommaert J. Discourse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 316 p.
 8. Bloor M. and Thomas B. Practice of critical discourse analysis: An introduction. – UK: Routledge, 2013. 216 p.
 9. Carter R., and M.McCarthy. //Taking, creating: interactional language, creativity and context // Applied linguistics, 25 (1), 2004. p.62-88.
 10. <https://dictionary.cambridge.org/grammar/british-grammar/discourse-markers-so-right-okay>
 11. <http://www.ub.edu/diccionarilinguistica/content/discourse-marker>

Hajizade A.

CONNECTING MARKERS IN ENGLISH

Summary

Connecting markers are widely studied in both foreign and local linguistics.

They are known to be thoroughly investigated in foreign linguistics as well as in local. Linguists conducting research in this field include D. Crystal, T.A. van Dijk, N. Enquist, D. Shifrin, Y. Stepanov, V. Makarov, V. Karasik, V. Borbotko, K. M. Abdullayev, F. Y. Veysalli, A. Y. Mammadov, A. A. Abdullayev and others.

Connecting markers are used to connect sentences in a meaningful and logical way. They are very important mainly to structure the text or speech. They are used to express *contrast, cause, purpose, result*, etc.

Words and phrases need to be linked for a variety of reasons. For example, it is important to know words and phrases used to denote compare, contrast, purpose, etc. Most conjunctions are used to express a relationship, join two sentences, or expand a previous sentence to form a new sentence.

Connecting markers play an important role in speech production and comprehension. They are a kind of guiding markers in the communication process. Their research did not attract the attention of linguists until the mid-1970s. Starting from the 1980s, the study of connective markers gradually began. They have become a new research topic in discourse analysis and pragmatic studies in recent years.

Key words: *connecting markers, speech, writing, text, discourse, communication, meaning*

Гаджизаде А.

МАРКЕРЫ-СВЯЗКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Маркеры-связки широко изучаются как в зарубежной, так и в отечественной лингвистике. Среди лингвистов, проводящих исследования в этой области, можно упомянуть имена Д. Кристала, Т. А. ван Дейка, Н.Энквиста, Д.Шифрина, Ю.Степанова, В.Макарова, В. Карасика, В. Борботько, К.М.Абдуллаева, Ф.Я.Вейсялли, А.Я.Мамедова, А.А.Абдуллаева и других. Маркеры-связки используются для осмысленного и логического соединения предложений. Они очень важны в основном для структурирования текста или речи. Они используются для выражения контраста, причины, цели, результата и т. д. Слова и фразы должны быть связаны по разным причинам. Например, необходимо знать слова и фразы, используемые для сравнения, противопоставления, демонстрации цели или состояния. Большинство союзов используются для выражения отношения, соединения двух предложений или расширения предыдущего предложения для образования нового предложения. Конъюнктивные маркеры играют важную роль в воспроизведении и понимании речи. Они являются своеобразными ориентирами в процессе общения. Их изучение не привлекало внимания лингвистов до середины 1970-х гг., начиная с 1980-х гг., постепенно началось изучение соединительных маркеров. В последние годы они стали новой темой исследований в дискурсивном анализе и прагматических исследованиях.

Ключевые слова: *соединительные маркеры, речь, письмо, текст, дискурс, общение, смысл*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: Fil.f.d., dosent Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HASANQULİYEVƏ ELNARƏ AKİF QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
ehasanquliyeva@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tədqiqi tarixi, sabitliyi, frazeologizmlərlə sərbəst söz birləşmələri arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri öz əksini tapır. Məqalədə həmçinin hazır şəkildə işlədilən birləşmələrin frazeologiyaya ekvivalentliyi məsələsindən də bəhs olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya çox vaxt bütün sabit birləşmələri deyil, yalnız dilin strukturunun tərkib hissəsinə çevrilən daha çox işlək birləşmələri öyrənir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də sözlərin bir qismi ancaq bir mənə daşıyır.

İngilis və dünya dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin linqvistikasında da frazeologiyadan bəhs edən dilçilərin müəyyən bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə, dar mənada nəzərdə tutmuşlar. Buna misal olaraq, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, X.Əliyev, A.Qurbanov, R.Həsənov, N.Rəhimzadə, G.Yusifov, İ.Seyidov, Ə.Hacıyeva, N.Vəliyeva və digərlərinin adlarını göstərmək olar.

Beləliklə, bəzi dilçilər frazeologizmləri mürəkkəb hesab edirlər. Bəziləri isə, frazeoloji birləşmələrin mürəkkəbliyini yalnız onların ibarət olduğu terminlərin çoxmənalılığı üzündən deyil, eyni zamanda, mənsub olduğu dilin ziddiyyətlərindən də asılı olduğunu qeyd edir. Linqvistikanın mühüm problemlərindən biri də dili sabit frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirməkdir.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, söz birləşmələri, frazeologiya, linqvistika, atalar sözləri.

Dildəki söz birləşmələrinin xarakteri müxtəlif olur. Belə ki, sözlər birləşərkən əvvəlki mənalarını həm saxlaya bilər, həm də itirə bilər. Birləşərkən yeni mənə əmələ gətirən birləşmələr – sərbəst söz birləşmələri adlanır. Frazeoloji birləşmələrdə isə, birləşmənin komponentləri əvvəlki mənalarından uzaqlaşmış olur. Onların lüğəvi mənalarının dəyişməsi iki halda baş verir: tam dəyişmə və ya qismən dəyişmə. Frazeoloji vahidin bütün komponentlərinin lüğəvi mənalarının semantik dəyişməsi – tam dəyişmə adlanır. Bir və ya bir neçə komponentin lüğəvi mənalarının semantik dəyişməsi isə qismən dəyişmə adlanır.

Frazeologiyanın tədqiqi müxtəlif xalqların maarifçi nümayəndələrinin xalq dilində işlənən zərb-məsəlləri, hikmətli sözləri, idiomatik ifadələri, atalar sözlərini

toplama və onların mənalarını izah etməyə çalışmaları ilə başlanmışdır. Müxtəlif izahlı və frazeoloji lüğətlərdə atalar sözləri və digər frazeoloji vahidlərin izahları verilmiş, ikidilli lüğətlər tərtib olunmuşdur. Yazıçılar, şairlər xalqın arasında işlənən hikmətli sözlərə geniş yer vermişlər. Bununla belə, yazıçı və şairlər özləri də nəinki hikmətli sözlər, eyni zamanda, frazeoloji birləşmələr də yaratmışlar.

Frazeologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi alimlərin diqqətini özünə XVIII əsrdə cəlb etmiş, XX əsrdən başlayaraq bu sahədə ardıcıl elmi araşdırmalar aparılmışdır. Frazeologiya, ilk dövrlərdə, leksikologiyada öyrənilmişdir. Leksikoqrafiyada frazeoloji vahidlərin toplanmasına, lüğətlərə daxil edilməsinə diqqət verilmişdir. Buna misal olaraq, Mahmud Kaşğarının lüğətində verilmiş atalar sözləri və frazeoloji vahidləri göstərmək olar.[5].

Rus dilçiliyində Y.D.Polivanov frazeologiyanın əsasını qoysa da, keçən əsrin 50-ci illərində, V.V.Vinoqradovun işlərində bu sahə öz əksini daha geniş tapmışdır. O, sabit birləşmələrin heç də hamısının sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlməsindən bəhs etmir və frazeoloji vahidləri bir neçə semantik qrupa bölür.[12, s.27]

- 1) *frazeoloji birləşmə*
- 2) *frazeoloji birikmə (yığım)*
- 3) *frazeoloji bitişmə*

O, frazeoloji birləşmə haqqında yazaraq göstərir ki, onları sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimləri ilə əvəz etmək mümkündür. Frazeoloji birikmələri isə ümumi mənaları və komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq və ya əlaqəsi olmayan sözlər adlandırır. Frazeoloji bitişmələri isə o, sözə potensial ekvivalent hesab edir.[12, s. 24].

S.Cəfərov qeyd edir ki, “qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o vahid bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir”. Məsələn: *öz gözündə tiri görməyib, özgə gözündə qıl axtarır; gözə gəlmək* və s. [4, s.93].

Atalar sözləri, deyimlər və zərb-məsəllər birmənalı şəkildə frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edilir [4, s.89].

Göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələr sırasına atalar sözləri, deyimlər və zərb-məsəllər də daxil edilir. Müxtəlif sistemli dillərə dair tədqiqatlarda buna rast gəlik. Lakin bəzi hallarda atalar sözləri və zərb-məsəllər ayrıca bir qrup kimi də tədqiq olunur. Atalar sözləri və zərb-məsəllər arasında, əslində, fərqlər də vardır. Bir çox tədqiqatçılar bu fərqlərə diqqət yetirmişlər. Məsələn: S.Cəfərov atalar sözləri və zərb-məsəllərin fərqi belə qeyd edir: “*Onlar mənə və qrammatik quruluşlarına görə bir-birlərinə yaxındırlar, hətta onları ayırmaq çətin olur. Məsəllərin atalar sözlərindən fərqi, onların mənanı tam şəkildə ifadə etməsidir. Zərb-məsəllər bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədilir*” [4, s.123-124].

İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin müqayisəli tədqiqinə dair müəyyən işlər, araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə ilk tədqiqatçılardan biri T.Abasquliyev olmuşdur [1]. O, tədqiqat işində ingilis, Azərbaycan və rus dillərində tam uyğun gələn bir çox atalar sözlərinin beynəlxalq miqyasda yayılmasını qeyd edərək dildə yaranan atalar sözlərinin, şifahi yolla da olsa, başqa dilə keçə biləcəyini vurğulayır.

İngilis dilində atalar sözlərinin tədqiqi tarixi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Seydl və Mak Mordini ingilis atalar sözlərinin ilk tədqiqatçısı hesab etmək olar [9].

Dilçilik ədəbiyyatlarında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

- 1) hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab;
- 2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinin ekvivalenti olub quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dünya linqvistikasında frazeologiyanın tarixini, adətən, üç mühüm dövrə bölürlər:

I dövrə M.M.Mixelsonun (1903-1904), Ş.Banuşinin (1905), S.İ.Abakumovun (1936) əsərlərindən, V.V.Vinoqradov əsərlərinə qədərki dövrə aid edilir.

II dövrə nisbətən qısadır. Buraya V.V.Vinoqradovun (1946-1947) əsərlərindən, B.A.Lariyanın (1956) və A.S.Smirnitskinin (1956) yaradıcılığına qədərki dövrə aid edilir.

III dövrə isə A.İ.Smirnitskinin tədqiqat dövründən N.N. Amosovanın (1962-1963), V.L. Arxanqelskinin (1964), A.V.Kuninin (1969-1970-1972), İ.İ. Çernişevin (1964-1970), M.A.Kopilenkonun (1967), A.M.Babkinanın və V.P.Jukovun əsərlərinin yarandığı ilə qədərki dövrə aid etmək olar. Lakin bu üç dövrdən yalnız sonuncusu dünya dilçiliyinə (1963) daha çox yenilik gətirmişdir. Frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlara V.V.Vinoqradovun konsepsiyaları böyük təsir göstərmişdir. 1963-cü ildə isə N.N.Amosovanın əsərləri də bu mənada öz tənqidiliyi ilə seçilir [2, s.10].

İllər boyu yaradılan əsərlər daim bir-biri ilə əlaqədar olmuşdur. Məsələn: S.Q.Qavrin ilk dəfə olaraq, V.V. Vinoqradovun klassifikasiyasından belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, onun əsərlərində mürəkkəb frazeoloji vahidlərin sabitləşməsi onların mənə mürəkkəbliyindən irəli gəlir. [12, s.21]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dildə hazır şəkildə işlədilən söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edən rus dilçiləri A.A. Buxalovski, A.İ.Yefimov, A.P.Mordvilko, S.Q.Qavrin, Q.M.Yalkina-Fedoruk, N.M.Şanski, Y.R.Gepner olmuşlar.

Hazır şəkildə işlədilərək komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan söz birləşmələrini frazeologiya hesab edənlərdən: Ferdinand de Sossyur, Şarl Balli, X.kasares, V.V.Vinoqradov, R.A.Budaqov, A.M.Babkin, O.S.Axmanova, N.N.Amosova, A.İ.Smirnitsik, V.L.Arxaqelski, V.P.Jukov olmuşlar.

Rus, ingilis və dünya dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin linqvistikasında da frazeologiyadan bəhs edən dilçilərin müəyyən bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə, mənada nəzərdə tutmuşlar. Buna misal olaraq,

M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, X.Əliyev, A.Qurbanov, R.Həsənov, N.Rəhimzadə, G.Yusifov, İ.Seyidov, Ə.Hacıyeva, N.Vəliyeva və digərlərinin adlarını göstərmək olar.

Frazeologiya çox vaxt bütün sabit birləşmələri deyil, yalnız dilin strukturunun tərkib hissəsinə çevrilən daha çox işlək birləşmələri öyrənir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də sözlərin bir qismi ancaq bir məna daşıyır. Məsələn: *tük*, *saç* Azərbaycan dilində, *hair(s)* ingilis dilində. Elə sözlər də vardır ki, onlar bir deyil, bir neçə mənaya malikdir: “*baş*” sözü insanın və ya digər canlıların bədən üzvü kimi və ya *ağacın başı*, *çayın*, *bulağın başı*, *süfrənin başı*, *ilin başı*, *yolun başı*, *sözü başı* və s. Digər mənalar, əsasən, sonralar yaranmışdır. İngilis dilində bu qəbildən olan kifayət qədər sözlər mövcuddur. Buna misal kimi *head –baş*; *hand – əl* sözlərini göstərmək olar.

Head sözünün nominativ mənası baş, insanın başı kimi işlədilir. Ancaq *bring to a head – qurtarmaq*, *sona çatdırmaq*; *make head or tail of something – təcrübəsiz*, *bacarıqsız*; *hand* sözünün nominativ mənası əl, daha sonralar saatin əqrəbi, frazeoloji birləşmələrdə isə *to give a hand – yardım etmək*. *əl tutmaq* (kömək etmək); *to call one’s hand – kömək istəmək*; *in hand – tabelikdə* və s.

“Well, I shall moot it at the next Board” He said: “Qui’tel!” said the manager. “Nothing like bringing things to a head, is there?” (The White Monkey, P.III, Ch.VII page 242).

O, dedi: “Yaxşı, sonrakı şurada mən bunu müzakirəyə çıxaracam”. “Lap yaxşı menecer” dedi. “Başqa bir şey lazım deyil, bircə bu işlər qurtarsın”.

No, sir James Foggart English Labour intends to call it’s own hand; and with all the old country’s drawbacks, still prefers it for itself and its children. We are not taking any, Sir James Foggart (The Silver Spoon, P.II, Ch.II page 101).

Xeyr, ser Ceyms Foqart, İngilis Əmək Partiyası özü kömək istəmək niyyətindədir və ölkənin bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, bunu özləri və uşaqları üçün üstün tutur.

Azərbaycan dilində:

Ey dili qafil! Necə oldu ki, mən belə mələk üzlü, süzgün baxışlı bir qızdan əl çəkib də, Pərinə istədim?[3, s.48]

Mən doğrudan da çox ac idim və çox da yorulmuşdum və bunu da bilirəm ki, insan necə çətinliyə düşsə gərək ədəbi və nazikliyi əlindən qoymasın[8, s. 242].

Yusif Seyidov “Azərbaycan dili” dərslərində söz birləşməsinin iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir. O, bu zaman həm ismi, həm də feili birləşmələri nəzərdə tutur. Məsələn: *hörmət qazanmaq*, *məktəb direktoru*, *televizora baxmaq*, *Bakı küçələri* və s. [10, s.16]. N.Vəliyeva isə iki sözdən ibarət olan söz birləşmələrini sadə, onların genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn birləşmələri isə mürəkkəb birləşmələr adlandırır [11, s.39]. Məsələn: sadə birləşmələrə misal olaraq aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *insanın gözü – a man’s eye*, *maraqlı kitab – an interesting book*;

mürəkkəb birləşmələrə isə: *məktəb direktorunun otağı* – *a school-headmaster's room*; *yaxşı oxumağın nəticəsi* – *the result of studying well* və s. misal göstərmək olar.

Frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər sözə ekvivalent hesab edilir. Bəzən bu fikrin əleyhinə çıxanlar da olur. Məsələn: Y.R.Qepner frazeologizmin sözə ekvivalentliyi məsələsindən danışarkən yazır: “*Frazeoloji tərkiblərin sözlə eyni qiymətdə olması tezisi heç olmasa, belə bir sadə səbəbə görə qanundan kənardır ki, eyni bir şeyi bir sözün köməyi ilə demək mümkün olduğu halda, iki sözün birləşməsinə müraciat etməyə ehtiyac yoxdur*” [7, s.38]. Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün göstərir ki, frazeologizmin sözə ekvivalent olduğunu təsdiq etməyin bir də ona görə mühüm düzəlişə ehtiyacı vardır ki, bu, emosionallığın, ekspressivliyin frazeoloji tərkibliyin mühüm əlaməti olmasını inkar etməyə aparıb çıxarır.

Bu fikirlə razılaşmayan dilçilərin sayı olduqca çoxdur. Belə ki, onların fikrincə, frazeologizmi sözə ekvivalent hesab etmək, heç də onu sözlə eyniləşdirmək demək deyil. Məsələ burasındadır ki, biz frazeologizmi sözə sinonim kimi işlədə bilərik. Məsələn: *to die* - *ölmək* sözünə *go home, go the way of nature, go to a better world, go the glory, go to one's last (long) home, go to heaven*.

Məhz bu halda frazeologizmlə söz bir-birinə ekvivalent sayılır və buna heç bir şübhə yoxdur. Sözlə frazeologizm bir-birindən müəyyən bir əlamətə görə fərqlənməseydi, əlbəttə, onlar dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinə aid edilməzdi. Bu fərq şübhəsiz ki, mövcuddur. Belə fərqlərdən biri də S.R.Gepnerin göstərdiyi kimi, frazeologizmlərdəki emosionallıq emosionallıq və ifadəlikdir [7, s.28].

Bəzi dilçilər frazeologizmləri mürəkkəb hesab edirlər. A.V.Kuninə görə, frazeoloji birləşmələrin mürəkkəbliyi yalnız onların ibarət olduğu terminlərin çoxmənalılığı üzündən deyil, eyni zamanda, mənsub olduğu dilin ziddiyyətlərindən də asılıdır. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, lingvistikanın mühüm problemlərindən biri də dili sabit frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirməkdir. Bununla bağlı o, yazırdı ki, belə bir problem xüsusi bölmədə tədqiq edilməlidir [6, s.26]. Belə bir bölməni isə o, “frazematika” adlandırmağı təklif etmişdir. Deməli, frazeologiya iki aspektdən öyrənilməlidir: 1) idiomatika 2) frazematika.

Bu mənada V.V.Vinoqradov idiomun frazadan, tərəflərinin sabitliyi və fərdiliyi nöqtəyi-nəzərindən fərqləndiyini qeyd edir. O, bu fikrə xarici dillərdə səciyyəvi olan mövqedən çıxış edərək “idiom” və “idiomatika” olaraq bildirmişdir [11, s.132].

“Frazəmlər və idiomatizm” haqqında ilk araşdırmalara M.V. Lomonosovun əsərlərində rast gəlmək olar. Dilçiliyinin bu şöbəsi ilə, eləcə də, A.A.Potebin, F.İ.Buslaeva, F.F.Fortunatov, A.V.Şaxmatov, İ.İ.Sreznevski, E.D.Polivanov məşğul olmuşlar. N.Rəhimzadə, S.Cəfərov da Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bir bütöv halında “sabit söz” birləşmələri adlandırırlar. Lakin S.Cəfərov əvvəlcə idiomları “sabit idiomlar” və “qeyri-sabit idiomlar” olmaq üzrə iki qrupa ayırır.

Müəllif bundan sonra, qeyri-sabit idiomları “qovuşma idiomları” və “uyuşma idiomları” adı ilə üç növə bölür [4, s.17].

Beləliklə, N.N.Amosova frazeoloji birləşmələrin 2 tipini göstərir: 1) frazemlər 2) idiomlar. Müəllif frazemləri daimi kontekstli birləşmələr, idiomları isə onlardan fərqli olaraq sözün ümumi mənasında real semantic element kimi ifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasquliyev, T.Ə. “İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılığı” / T.Ə.Abbasquliyev. – Bakı: Maarif, – 1981. – 308 s.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова. – Ленинград: Наука, – 1963. – 321 с.
3. Cəbbarlı, C.Q.–Əsərləri. Dörd cildə / C.Q.Cəbbarlı. –Bakı: “Şərq-Qərb”, – c.II.–2005.–359 s.
4. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: – 1982. – 215 s.
5. Kaşqarlı, M.ibn H. Divani-lüğət-it türk / M.ibn H.Kaşqarlı. – Bakı: Ozan, – 2006. – 400 s.
6. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка / Учебник для институтов иностранного языка. 2-ое издание. – Москва: Высшая школа, – 1996. – 336 с.
7. Гепнер, Ю.Р. “Фразеология в системе русского литературного языка” / Ю.Р.Гепнер. – Ташкент: Вопросы фразеологии, – 1965. – с. 28.
8. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri, Dörd Cildə / C.M.Məmmədquluzadə.–Bakı: “Öndər Nəşriyyatı”.–2004. 663 s.
9. Mordi, Mc. W. English idioms and how to use them/[Electronic resource] URL:https://www.google.com/idioms&oq=english+idioms+mc+mordi&gs_l
10. Seyidov, Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri / Y.M.Seyidov. – Bakı: Maarif, – 1966. – 340 s.
11. Vəliyeva, N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli-linqvistik təhlili / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Ünsiyyət, – 2001. – 218 s.
12. Виноградов, В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В.В.Виноградов. – Ленинград: Изд. АНССР, 1946. – 320 с.

ГАСАНКУЛИЕВА ЭЛНАРА АКИФ

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: фразеологизмы, словосочетания, фразеология, языкознание, пословицы.

В статье рассматривается история и стабильность изучения фразеологических сочетаний в английском и азербайджанском языках, а также мнения различных исследователей по определению границы между фразеологией и словосочетаниями.

Также в статье рассматривается вопрос эквивалентности готовых сочетаний фразеологии. Следует отметить, что фразеология зачастую изучает не все устойчивые сочетания, но и более функциональные единицы, входящие в структуру языка. Как и в других языках, некоторые слова в азербайджанском и английском имеют только одно значение.

Из английских, азербайджанских и мировых лингвистов, говоря о фразеологии в лингвистике имел в виду ее в широком смысле, а кто-то – в узком. Например, М. Гусейнзаде, С. Джафаров, С. Муртузаев, А. Демирчизаде, М. Адилов, Х. Алиев, А. Гурбанов, Р. Гасанов, Н. Рахимзаде, Г. Юсифов, И. Сеидов, А. Гаджиева. можно упомянуть Н. Валиеву и других.

Таким образом, некоторые лингвисты считают фразеологизмы сложными. Некоторые отмечают, что сложность фразеологических сочетаний зависит не только от многозначности терминов, из которых они состоят, но и от противоречивости языка, к которому они принадлежат. Одной из важных задач языкознания является обогащение языка устойчивыми фразеологическими единицами.

HASANGULIYEVA ELNARA AKİF

**HISTORY OF THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN
THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Summary

Key words: phraseological units, word combinations, phraseology, linguistics, proverbs

The article deals with the history and stability of the study of phraseological combinations in English and Azerbaijani languages, as well as the opinions of

various researchers to determine the border between phraseology and word combinations.

The article also discusses the issue of equivalence of ready-made combinations to phraseology. It should be noted that phraseology often studies not all stable combinations, but also more functional units that become part of the structure of the language. As in other languages, some words in Azerbaijani and English have only one meaning.

Some of the English, Azerbaijani and world linguists talking about phraseology in the linguistics meant it in a broad sense, and some in a narrow sense. For example, M. Huseynzade, S. Jafarov, S. Murtuzayev, A. Demirchizade, M. Adilov, X. Aliyev, A. Gurbanov, R. Hasanov, N. Rahimzade, G. Yusifov, I. Seyidov, A. Hacıyeva, N. Valiyeva and others can be mentioned.

Thus, some linguists consider phraseological units as complex. Some note that the complexity of phraseological combinations depends not only on the ambiguity of the terms they are composed of, but also on the contradictions of the language to which they belong. One of the important problems of linguistics is to enrich the language with stable phraseological units.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor M.Y. Qaziyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

АЙГЮН МАМЕДОВА ШАХНАЗАР КЫЗЫ

Доцент кафедры гуманитарных и общественных наук Азербайджанской государственной академии художеств, доктор филологических наук

Aygunmemmedova1515@gmail.com

Unvan: Heyder Aliyev prospekti 58

**СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ АНТРОПНИМИИ**

Резюме

Личные имена как знаки социокультурные, которые раскрывают национальнокультурную специфику речевого поведения определенного этноса. Актуальность исследования сопрягается с неугасающим интересом людей к именам. В статье рассматриваются имена собственные (антропнимы) как социокультурные знаки, отражающие изменения, происходящие в экстралингвистическом пространстве в своем морфонологическом составе. Проблема изучения социокультурного аспекта антропнимов предопределяет междисциплинарный характер, в ходе которого используются наработки не только в области лингвострановедения, но также культурологии, философии, социологии, этнографии, истории, мифологии.

Ключевые слова: языковая информация, идентификация, маркеры ареала, закономерности, сакральные элементы, социокультурная. сакральные элементы, социокультурная.

Одной из важнейших проблем ономастики является изучение механизма номинации и соотнесения в именах собственных таких основополагающих для ономастики концептов, как «реалия», «понятие», «имя». Характерную особенность этого класса слов они видели в том, что имена собственные могут выражать как общие свойства, присущие индивиду, так и личные. Языковая информация содержится в системных знаниях об именах собственных. При языковом подходе к изучению имен собственных, базирующемся на исследовании двух функций слов – идентифицирующей и классифицирующей. Это подразумевает, что имена собственные лишены какой-либо семантики и в языке функционируют в качестве ярлыков, которые присваиваются объектам именования. А.В. Суперанская подчеркивает, что «языковая информация имени (кроме первичной и минимальной, что это имя) – наиболее постоянная и неизменяющаяся часть его информации» (1, 47). Основа имени отражает его внутреннюю форму, на основании чего можно говорить об аналогичных

именах в родственных или контактирующих языках. Форманты имени, как правило, национально ориентированы и служат маркерами ареала распространения имени. Отмечая своеобразное место, которое принадлежит имени человека в культуре, он присваивает именам статус факта культуры. Им делается интересный вывод о том, что любое имя человека является определенным архетипом его духовного и личностного строения. Это заключение является следствием того факта, что количество личных имен, обслуживающих человечество на протяжении многих веков, ограничено в сравнении с ростом численности населения. Функционирование личных имен – это факт наличия языковой культуры, который базируется на теоретических знаниях, законах развития общества в синхронии и диахронии, а также на познаниях, заимствованных из социальной психологии (2, 44). Личные имена как знаки социокультурные, которые раскрывают национально-культурную специфику речевого поведения определенного этноса (3,23). Языковая информация содержится в системных знаниях об именах собственных. Личные имена являются средством идентификации в младенчестве и детском возрасте. Так, например, было выявлено, что для детей у тюркского народа дается по ритуалу и когда достигает определенного возраста по поступкам, дают новое имя. После инициации Кутлук был удостоен титула Эльтириш Бильге каган, означающий ‘Мудрый правитель’. Неправильно данное имя может негативно повлиять на дальнейшую судьбу человека: «могут быть неудачники имени, которые получают трудное, невыполнимое для себя имя... и нужно особое озарение благодати. İlahi (Божей), чтобы правильно наименовать, т.е. осуществить наибольшее соответствие имени и его носителя. Размышления о социальной природе имени базируются на анализе имен святых, имен народной словесности, а также выделении некоторых общих закономерностей в функционировании имен. На фоне данных исследований красной нитью проходит мысль о том, что имя не только идентифицирует отдельных людей, но на основе имени формируется и отдельный типический склад личности. В народном сознании имена делятся на группы. И это, в первую очередь, основывается на именах kutsal (святых) и şehit (великомучеников). İlahi – это не просто имя, выхваченное из всего многообразия имен, – это определенная духовная задача, которую должен выполнить его носитель. Типизация личности на основании духовной задачи, которую выполняет носитель канонического имени, однако, не объясняет типизацию личности в языческих культурах. Мы считаем, что в языческих культурах, которые в нашем исследовании представлены ранним древнетюркским периодом, происходил обратный процесс: не житие происходило по данному имени, а имя давалось в соответствии с культурными и социальными идеалами. Именно реалии повседневной жизни определяли и номенклатуру используемых имен. Признаки имени, и соответственно, и признаки типа личности, заложенного в

имени народным творчеством, находят свое выражение в пословицах и поговорках об именах, дразнилках и частушках, песнях, былинах и сказках, в которых признаки личности, имплицитно выступающие через имена, основаны на рифмовках или созвучии (4, 166). Небольшая группа антропонимов включает в себя элементы, соотносящиеся с сакральными понятиями: имя верховного бога в тюркской мифологии – Tengri (ас, божества – Erklık имя божества). Сакральные элементы этих антропонимов особенно важны для исследования взаимосвязи традиций имянаречения и общего культурологического фона того периода. На наш взгляд, мифологические понятия, отраженные в этих компонентах, легли в основу и лимитировали дальнейший отбор апеллятивов, используемых в древнетюркских личных именах. Полагается, что Bögü в первую очередь покровительствовал воинским союзам и олицетворял бога войны и военной дружины. Символом Bögü являлось ‘копье’, символизирующее военную власть и военную магию. Совпадение атрибутов Bögü с первыми двумя выделенными семантическими полями в личных именах является не только примером мифологичности сознания, но и во многом объясняет преобладание тем войны и завоеваний в семантике древнетюркской антропонимии. Одной из наиболее частотных апеллятивных основ древнетюркских антропонимов является существительное Bögü, имеющее прямое значение ‘волк’. Однако под влиянием таких факторов, как общий культурологический фон имянаречения, объект номинации и значение сопровождающих это существительное основ, а также под влиянием мифов и эпических поэм прямое значение в личном имени модифицируется в переносное – ‘воин’. Перенос, как правило, носит метафорический или метонимический характер. Использование эпитетов в имятворчестве является одним из наиболее часто применяемых поэтических средств. Как правило, характеристика второго компонента давалась с помощью эпитета с положительной семантикой. В качестве эпитетов употреблялись такие прилагательные, как soylu (благородный), parlak (яркий), mert (храбрый), eski (старый), uzun (высокий), zengin (дорогой), sevgili (возлюбленный), tanınmış (известный), şerefli (славный), harika (великолепный), güçlü (могущественный), şiddetli (сильный), katı (суровый), parlak (сверкающий). Данные прилагательные можно разделить на две группы: а) антропоморфные прилагательные. Наличие подобных прилагательных в антропониме значимо в силу того, что они во многом определяют толкование как значения имени в целом, так и переосмысление второго компонента, обозначающего неодушевленный предмет; не антропоморфные прилагательные (5, 34). В комбинации с неодушевленным существительным данный тип прилагательных образует метафорические или метонимические антропонимы. Так, прилагательное soylu (благородный) принадлежащее первой группе прилагательных, используется в комбинации как с одушевленными именами

существительными, так и с неодушевленными. В случае использования этого прилагательного в комбинации с одушевленными существительными мы имеем сложное слово, в котором прилагательное выступает в качестве эпитета к сопровождающему его существительному. В качестве примеров можно привести следующие имена. *Soylu taş* буквальное значение ‘благородный камень’; метафорическое значение – *savunucu* ‘защитник’, *asker* ‘воин’. В любом случае наличие прилагательного *soylu*, соотносимого и применительного только для характеристики человека и используемого в составе личного имени в комбинации с неодушевленным существительным, ведет к метафоризации композита *kişi*, заставляя переосмысливать его в плане поиска среди компонентов его значения тех, которые также обладали бы семами, соотносимыми с понятием ‘человек’. К таким семам можно отнести вторичное значение существительного *kati* ‘твердый’, *sert* ‘стойкий’. *Soylu mızrak* буквальное значение ‘благородное копье’; метонимическое значение – ‘asker’. Метонимический перенос основан на пространственно-временном тождестве композитов и в данном случае представлен синекдохическим образованием, при котором часть ‘*mızrak*’ репрезентирует целое ‘asker’. Прилагательное *soylu*, как и в предыдущем примере, выступает в качестве активизатора «одушевленных» сем существительного ‘*mızrak*’. *Soylu ordu* буквальное значение имени ‘благородное войско’, метонимическое значение имени – ‘asker’. Как и в предыдущем примере, метонимия базируется на отношении части к целому. При этом связь элементов по признаку одушевленности более очевидна, так как собирательное существительное «войско» в качестве единиц его собирательности подразумевает отдельных воинов. Имя – *kişi+börü* (человек + волк) может рассматриваться как тавтологическое только в непрямом значении. В этом случае оно читается как ‘asker’ + ‘asker’. Прямое значение имени складывается из первичной семантики элементов и читается как ‘*kişi*’ + ‘*börü*’. Однако это имя интересно именно тем, что под влиянием переносного значения каждый из элементов имени приобретает то поэтическое значение, которое закрепилось в именах собственных. Понятие «человек» включает в себя следующие семы: мужчина, защитник, деятель и т.д.; понятие «волк»: животное, хищник, захватчик и защитник, а также – агрессия, сила, ловкость, гибкость. Взаимопересечение и взаимовлияние сем ведет к формированию поэтического значения обоих композитов имени (6, 4). Дублирование значения в одном имени, как и в предыдущем случае, является средством усиления выражения основных приоритетов. О формировании метафорического значения личного имени, можно сделать вывод о том, что имя личное в древнетюркской культуре являлось средством поэтизации человека, а через нее – и отгадывания его функции и назначения в обществе. Морфонологический анализ показал, что в качестве композитов двусложного имени в древнетюркский период в основном

выступали существительные и прилагательные. В антропонимике древнетюркского периода входили имена, морфологическая целостность компонентов которых нарушалась под воздействием фонетических процессов ассимиляции и диссимиляции звуков. Среди исследуемых нами композитов двусоставных имен в редуцированной или видоизмененной форме наиболее часто выступают такие антропонимические компоненты, как *Aslan*, *Böğü* в которых выпадение маргинальных фонем происходило при наличии трех и более согласных звуков на стыке двух антропонимических композитов. В некоторых композитах в конце древнетюркского периода начался процесс монофтонгизации дифтонгов, зависящий от позиции компонента в имени. В целом изменения в антропонимах не являются типичными для развития языка вообще, но они были существенны для развития сложного антропонима и в целом, происходили из структуры сложного антропонима, наличие двух компонентов в котором и предопределило адаптацию их друг к другу в процессе функционирования имени собственного, как единого слова. Анализ семантики двусоставных антропонимов показал, что, во-первых, антропонимикон древнетюркского языка обладал ограниченным количеством нарицательных основ, используемых в процессе создания личных имен. Доминирующие семантические поля, охватывающие большинство мужских личных имен, связаны с темами *cesaret* (мужества) и *kahramanlık* (героизма), *savaş* (войны), *sosyal statü* (социального статуса), сферой сакральных понятий. Данные семантические группы являются своеобразным отражением основных ценностей того времени. Во-вторых, дистрибуция композитов имени в позиции инициалей или финалей была достаточно четко разграничена. Также в ходе проводимого исследования также было выявлено наличие поэтической окрашенности древнетюркских антропонимов, базирующейся в большинстве случаев на отношениях метонимии и метафоры между элементами имени. Тесная связь между нормами формирования поэтической и реальной антропонимии предполагает влияние поэтических традиций героической поэзии того периода как наиболее значимых в процессе имятворчества. Древнетюркский антропоним заключал в себе (в двусоставной структуре) значительную социокультурную информацию (7,98). Основная социальная функция антропонима заключалась, прежде всего, в указании на принадлежность к определенному роду. Анализ основных приемов указания родства и проведение аналогии с их экстралингвистической функцией позволяет сделать вывод о том, что в структуре двусоставного антропонима прослеживается аналогия с такими элементами развитой антропонимической формулы, как *adı* и *soyadı*.

На наш взгляд, объяснение этому лежит в стремлении тюркского народа сохранить свою самобытность в процессе адаптации к новой религии, а более обширно – к новой системе мировоззрений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 1973, с.260
2. Щербак А.С. Основные типы ономастических концептов (на материале региональной концептосферы) // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2009. Вып. 10 (78).
3. Щербак А.С. Когнитивный подход к изучению ономастики // Проблемы науки и образования в условиях мировой глобализации: труды 7 Международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию Южно-Казахстанского гуманитарного университета им. М. Сапарбаева. Шымкент, 2015. Т. 2.
4. Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974.
5. Джанузаков Т.Д. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.
6. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алма-Ата, 1997.
7. Никонов В.А. Системы личных имен // Системы личных имен у народов мира. М., 1989.

Aygün Məmmədova Şahnəzər qızı

Qədim türk antroponimlərinin sosiomədəni xüsusiyyətləri

Xüsusi adlar müəyyən bir etnik qrupun nitq davranışının milli və mədəni xüsusiyyətlərini meydana çıxaran sosial-mədəni əlamətdir. Tədqiqatın aktuallığı ondadır ki, insanların marağına uyğun olaraq xüsusi adlar ekstralingvistik məkanda özünü göstərən morfoloji quruluşdakı dəyişiklikləri əks etdirən sosial-mədəni əlamətlər kimi nəzərdən keçirilir. Sosiokultural aspektdə tədqiqat problemi antroponimiya fənlərarası xarakteri müəyyənləşdirir, yalnız dilçiliyin deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya, etnoqrafiya, tarix və mifologiyanın metodlarından istifadə olunur.

Açar sözlər: lingvistik məlumat, identifikasiya, areal markerləri, qanunauyğunluqlar, sakral elementlər, sosial-mədəni.

Aygün Məmmədova Şahnəzar

**SOCIOCULTURAL FEATURES OF THE ANCIENT TURKIC
ANTHROPONOMY**

Proper names as sociocultural signs, which open national and cultural peculiarities of speech behavior of determined ethnos. Actuality of the research matched with people's interest. This article considers proper names as sociocultural signs, reflecting changes in morphonological structure, which appear in extra linguistic space. The problem of research in sociocultural aspect of anthroponymies determines interdisciplinary nature during which we use not only developments in linguistics, but also in cultural studies, philosophy, sociology, ethnography, history and mythology.

Key words: linguistic information, identification, markers of areal, regularities, sacral elements, sociocultural.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Zəmfirə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

b.m.VALİDƏ ABIYEVA
m.AFƏT SƏFİXANOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
asefixanova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN DİPLOMATİYA SAHƏSİNDƏ ROLU

XÜLASƏ

İngilis dilinin vacib məqsədlərlə öyrənilməsi sahəsində diplomatik ingilis dili əsas yer tutur. Belə ki, bu dil dünyanın bir çox ölkələrində əsas dil kimi tədris olunur. Xarici dillərin içində ingilis dili ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrənilməsi dilin müxtəlif ixtisas sahələrində təsiri nəticənin də meydana gələn yeni dil tədrisidir. Diplomatik ingilis dili (Diplomatic English) Aviasiya üçün dili (English Aviation), Tibb üçün ingilis dili (English for Medicine), Biznes üçün ingilis dili (Business English) xüsusi sahələrdə işlədilir. Xüsusi sahələr üzrə ingilis dili özünün əsas proqram vasitəsilə tədris olunur. Günü-gündən inkişaf edən qloballaşan bir dildir. Dünyada ingilis dilindən hər bir sahədə inkişaf, geniş vüsət almaqdadır. Əvvəllər diplomatik sferada xarici dillərdən istifadə edilsə də, daha sonralar isə ingilis dili dünya dili olaraq üstünlük təşkil edir. Diplomatik ingilis dili müəyyən səviyyədə ingilis dili biliyi ilə yanaşı. Eyni zamanda düzgün ifadə seçimini, diplomatik danışq, yazıŞ oxu, dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirən mövzuları tərkibinə daxil edir.

Açar sözlər: diplomatiya, ingilis dili, inkişaf yolu, xüsusi məqsəd.

Diplomatik ingilis dili proramında iştirak edən öyrəncilər xüsusi vurğu və tonlarla ingilis dilində danışa və öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə edə bilirlər. Demək olar ki, tələbələr və ingilis dilini öyənənlər kütlə içində də əminliklə öz danışq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Praktik diplomatiya, diplomatik stimulyasiyalar, ictimai diplomatiya, beynəlxalq əlaqələr, siyasət və digər sahələrlə uğurlar geniş vüsət almışdır. İngilis dili dünyanın ən məşhur dili kimi peşəkar biznes sahələrində lüğət və biliklərin təkmilləşdirilməsində geniş imkanlar açmışdır. Biznes, diplomatik sahədə artıq ingilis dilində geniş miqyasla yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Beynəlxalq münasibətlər ixtisasi üzrə təhsil alan tələbələr diplomatik ingilis dilinin öyrənilməsində geniş uğurları əldə etmişlər.

Diplomatiya “Beynəlxalq münasibətlər” ən optimal ixtisasında sayılır. İngilis dili dünyada ən geniş yayılmış bir dil kimi, diplomatik sahələrdə əsas rol oynayır. Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışqlar və biznes dilinə çevrilib. Bu dil dünyada diplomatiya ilə bərabər kommersiya dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi

informasiya dili məşhurdur. Diplomatik ingilis dilində istifadə edilən terminlərin ifadələrin müxtəlifliyi ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi prosesinin səmərəli təşkili yollarının müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi göstərilir. Diplomatik ingilis materialları vasitəsilə beynəlxalq sferada tələbələrin diplomatik dil bacarıqları müəyyənləşdirilir. Məlumdur ki, xarici dillərin arasında ingilis dili dünyada ən çox maraq göstərilən dillərdən biridir. İngilis dili beynəlxalq dil olaraq, bütün ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən danışılır. Bir çox illər əvvəl ingilis dili xarici yaxud da ikinci dil kimi öyrədilirdi, burada da ingilis dili dilinin öyrədilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək və məhz həmin dildə ünsiyyət qurmamaq bacarmaq idi. Bu səbəbdən də ümumi ingilis dilinin öyrənilməsi daha çox məşhurlaşmışdı.

Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir. Dillərin analitik tipinə aiddir. Leksikanın 70 % götürülmə sözlərdir. Avropa dillərinin german dillərinə aid olan ingilis dili diplomatiya, biznes, tibb, kommertiya dilidir. İngilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dilindən biridir. İngilis dili ingilislərin təbii dili ABŞ-in, İrlandiyanın, Kanadanın və Maltanın iki rəsmi dilindən biri, Avstraliyanın yeni Zelandiyanın rəsmi dilidir (1, səh.3-6). Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlər, digər bir sözlə diplomatiya qədimliyi, eləcə də müasirliyi ilə hər zaman aktuallığını oruyan bir ixtisas sahəsidir. Hər nə qədər qərribə olsa da dövlətlər də bir-birindən insaları kimi kəsür inciyir və dostluq münasibətləri saxlayır. Bütün bu münasibətlər diplomatik əlaqələr vasitəsilə mümkün olur. Dövlət dediyimiz məhz insanların özüdür, çünki dövlətlərin bir-biri ilə saxladıkları münasibətlər, insanlar daha spesifik olaraq qeyd etsək diplomatlar tərəfindən formalaşır. Buna görə də hər bir texnologiya bu peşəni əvəz edə bilməz. Bu da o deməkdir ki, bir dövlətin diplomatları nə qədər güclüdürsə, həmin dövlət beynəlxalq arenada bir o qədər layiqincə təmsil olunacaq.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi dilin müxtəlif ixtisas sahələrinə təsiri nəticəsində meydana gələn yeni dil tədrisidir. Bu sahəyə dair müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bütün bu fikirləri ümumillədirərək ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahələrini xüsusi inkişaf xronologiyasına bilmək olar: erkən dövr (1960-1981) yaxın dövr (1981-1990) müasir dövr (1990-2011) gələcək dövr (2011) – indiyəək və sonrakı dövr. Bu dövrlər müddətində biz ingilis dilində cərəyan edən dəyişikləri, diplomatiya və biznes sahəsində ingilis dilinin rolunu qeyd edirik. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi kursunun mahiyyəti tələbələrin xüsusi dil biliyi ehtiyaclarına əsaslanır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsinə dair kurslar tələbələrin ingilis dilində bilməsi lazım olan dil səviyyəsi, bacarıq və müxtəlif sahələrə şamil olmasını qeyd edir. Diplomatiya sahəsində öyrədilən sözlə xüsusi bir sahənin sözləri kimi qeyd edilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi yalnız tələbələrin xüsusiyyətlərindən, məqsədlərindən asılı deyil, həmçinin buradakı təlimatların məqsədindən də asılıdır. Bu məqsədlər normalardan kənara çıxa bilər və həmin məqsədlər biri digərindən fərqlənə bilər. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi proqramı biznes idarəçiliyi sahəsini öyrənən və bu sahəni bitirməyə

çalışan tələbələrdə oxu vərdişlərini inkişaf etməsi nəzərə cərpacaq dərəcəsində olur. İngilis dilini diplomatiya və biznes sahələrində öyrədilməsi ən çox bu sahədə işlənən terminologiyayı mənimsəmək lazımdır. Tələbələrə həmin terminlər detallarına qədər çatdırılmalıdır. Həmçinin ingilis dilinin məlum sahələrə əsasən öyrədilməsi fənnin mahiyyətini və onun məzmununu özündə əks etdirir (2, səh.13-14). İngilis dili dərslərində öyrədiklərini mühasibatlıq, biznes idarəçiliyi, kompyuter elmləri, turizm, tibb, aviasiya, diplomatiya və digər tədris sahələrinə tətbiq edə biləcəklər. Belə ki, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsində tələbələr ixtisas sahələri üzrə öz səriştələrini, həmçinin ingilis dilinin mənimsənilməsində bilik bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Hər şeydən əvvəl tələbələrin özünəməxsus ixtisas sahələrinə dərin biliklərinin olması vacibdir. İxtisas sahələrində biliklərin olması onların gələcəkdə həmin sahədə işləyəndə bu bilik və bacarıqlardan səmərəli şəkildə istifadə etmələrinə şərait yaradacaq. Tələbələr nisbətən zəif dil səviyyəsinə malik olsalar da, ixtisas sahəsində biliklərin dərin olması onlara fənnin məzmununu anlamağa imkan verəcəkdir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrənilən auditoriyalarda kurslarda tələbələrə onların oxuduqları, öyrəndikləri ixtisaslarla əlaqədar məzmunun ingilis dilində necə ifadə etdiyini göstərir.

Xüsusi sahələrin özünün özünəməxsus terminləri mövcuddur. Həmin terminlərdən istifadə edərək xüsusi məqsədlərlə öyrədilən sahələrin özünəməxsus yeri vardır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsində işlədilən “xüsusi termini” ingilis dilinin tədrisində nəzərdə tutulan müxtəlif xüsusi məqsədlərə aid edilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi yanaşması yetkin dil öyrəncisinin öyrəndiklərinin aktuallığını artırır və onlara artıq bildikləri ingilis dili biliklərinin daha da inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Diplomatiya sahəsində siyasi terminlərin tələbələrə, öyrəncilərə xüsusi məqsədlərlə aparılır. Xüsusilə öz sahələrinə aid yeni çəlumət əldə etməyə və təcrübəli mütəxəssislə qarşılıqlı ünsiyyət qurmağa maraq, həvəs yaradacaq, onları bu işdə nailiyyət əldə etməyə motivə edəcək. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsi dünyadakı dil biliyi tələbatlarını qiymətləndirir və özünə motivasiya, xüsusi fənn, xüsusi məqsədlər üçün istifadə olunan terminlər və onlara müvafiq dil bacarıqlarının öyrədilməsi məzmunu kimi anlayışlarını daxil edir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi həm yeni, həm də aktual sahədir. Müəyyən və ya istənilən dil tədrisindəki kimi ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsini və dil təliminin əsas sahələrindən biri hesab olunur. Tibbi terminlərlə zəngin lüğətin vasitəsilə lazım olan xüsusi məqsədlərdən istifadə olunur. Tibb işçilərinin bu sahədə xarici ədəbiyyatlardan istifadə etmələri, beynəlxalq jurnallardan mənimsənilən məlumatlardan faydalanması onların biliklərinin zənginləşməsində əsas rol oynayır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsi araşdırıldıqda burada “hansı xüsusi məqsədlər mövcuddur?” deyilən xüsusi məqsədlərlə uyğun xarici dili necə öyrənmək olar? “Xarici dildə nəyi öyrənmək lazımdır?” kimi suallar meydana çıxar bilər (3, səh.21-23). Bu yanaşma əksəriyyət tərəfindən maraq göstərilən xarici dil

tələbatının tərkibini, onun nəzərə çarpılan, olduqca vacib xüsusiyyətlərini özündə cəmlədi. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi ümumiyyətlə bu dilin tədrisində müstəqil dil tədrisi sahəsidir. İngilis dilinin diplomatiya və digər sahələrdə öyrədilməsi haqqında tədqiqatlar tətbiqi Dilçilikdə araşdırılan tədqiqatların əsas komponenti kimi tanınır. Bəzi dilçilər ingilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsini fənn anlayışlarından daha çox yanaşma anlayışı kimi qəbul etmişlər və bunula da onlar İngilis dilinin xüsusi məqsədlər və sahələr üzrə öyrədilməsini heç bir dildə tədris materiallarına və ya hər hansı metodologiyaya aid olmadığını göstərmişlər. Onların qeyd etdikəri kimi, İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsinin əsası – “Tələbəyə xarici dil öyrənmək nəyə lazımdır?” sualı olmuşdur. Bu sualın cavabına da tələbələr tələb olunan dil və təlimin məzmunu kimi anlayışları daxil etmək olar. Bu kimi fikirlər həmçinin ingilis dilinin tədrisində vacib tələbatları formalaşdırır. Xüsusi məqsədlərlə tədris olunan dilin öyrədilməsi, tədris prosesinin iş və ya təhsil məqsədlərindən fərqlənməsi ilə müəyyən edilir. İngilis dilinin biznes məqsədilə, biznes sahələrində öyrədilməsi hər şeydən əvvəl öyrəncilərə bu sahənin terminoloji yazı tədris etmək lazımdır. İngilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsi, metodologiyası iki aspektdə qeyd olunur: 1) İngilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsi tədris qaydalarına və peşələrinə uyğun metodologiya ilə əks etdirilməlidir; 2) İngilis dilinin xüsusi sahələrdə xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi prosesində tələbə və müəllim arasındakı qarşılıqlı ünsiyyət ümumi ingilis dili tədrisindən fərqlənə bilər. İngilis dilinin xüsusi sahələrdə xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi haqqında bəzi dilçilər öz mülahizələrini söyləmişdilər: 1) İngilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsi məqsəd-yönlülməyə əsaslanır; 2) İngilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsi mütəxəssislər tərəfindən eyni xarakterli şəkildə öyrənilmələrə keçirilməsi qeyd olunur. İngilis dilinin xüsusi sahələrdə məqsədyönlü şəkildə tədris olunması proqramlarının uğurla hazırlanmasında və formalaşmasında sosial-siyasi məsələlər həlledicidir. Bu sosial siyasi məsələlər 3 aspekt ilə əlaqəli olur: 1) ingilis dilinin global dil kimi yayılması; 2) dil və təhsildə dil siyasəti; 3) ali məktəblərdə kurikulum innovasiyası və yeniliklərin əldə edilməsi. Məhz bu aspektlər İngilis dilinin xüsusi sahələrdə xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi, öyrənilməsi və tədqiqatına mühüm təsir göstərir. Diplomatiya və beynəlxalq biznes bazarının inkişafından yaranan tələblərlə əlaqədar, bir sıra müəssisələr, o cümlədən universitetlər öz üzvlərini, kadrlarını məlumatlandırmaq, bilikləndirmək üçün İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi kurslarının təşkilinə başladılar. Xüsusi sahələrin, ixtisas sahələrinin texnologiya və beynəlxalq inkişafı ilə bərabər addımlanması üçün universitet məzunları artıq İngilis dilinin xüsusi sahələrdə xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində kommunikativ bacarıq əldə etməyi vacib məsələ kimi qəbul etmişdilər. Bu da kommunikativ ehtiyacları, tələbatları ödəmək üçün universitet kollec kimi müəssisələr olduqca xüsusi akademik və peşəyönlü sahələrdə dair ingilis dilinin xüsusi sahələrdə məqsədyönlü öyrədilməsinin yeni tədris proqramlarını tərtib etmişdir. Bura mühəndislik, tibb, hüquq, turizm, diplomatiya, biznes kimi

məqsədyönlü sahələri aid etmək olar (4 . səh.16-19). Müasir dövrümüzdə ingilis dilinin istifadəsi təkcə diplomatiya sahəsində deyil, həmçinin dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində və universitetlərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Həmçinin müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-bir ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət dili kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis dilinin bu ölkələrdə birmənalı işlədilməsi diplomatik əlaqələrin inkişafında həlledici rol oynayır. Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi sahələrdə öyrədilməsi proqramlarının əksəriyyəti məzmun cəhətdən tələblərə uyğun olaraq elə tərtib olunur ki, İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrənmə tələbələrini dil tələbatlarını ehtiyaclarını qarşılaya bilsin. İxtisaslaşmış universitet məzunları ilk əvvəl ümumi ingilis dilində bilik və bacarıqlara sahib olmalı, bununla da özünəməxsus peşə sahələrində müvəffəqiyyətli ünsiyyət yaratmağı bacarmalı və bu dildə məlum informasiyalara yiyələnməlidirlər.

Abiyeva Valida G.

Safixanova Afat H.

**THE MAIN ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FIELD
OF DIPLOMACY
SUMMARY**

Key words: diplomatic, teach, problem, special purposes.

English is used in diplomatic context worldwide, including in situations where none of the interlocutors are native speaking. This groundbreaking volume brings together the perspectives of researchers and practitioners to discuss the needs of those using and learning English for Diplomatic purposes. Chapter authors use concepts from sociolinguistics world Englishes, place linguistic and English. The scientific novelty of the article is that for the first time in Azerbaijan, the study of the practice of teaching English for special purposes in the example of Diplomatic English is based on concrete examples. Students diplomatic language skills in the international arena are determined through diplomatic English language materials. We know that English is one of the most languages in the world. Today English is spoken by millions of people in almost every country and is used for variety of purposes. The field of teaching English for special purposes has further improved with the development of science. Diplomatic English is used all over the world. Besides diplomatic English the other fields of English language are used as a main language. The process of globalization in the world results in changes in the used and status of the English languages. The proliferation of English raises a number of other

issues that affect the teaching of English for special purposes. English also has been avidely and spread as the globalization of business environment. English is the real global language and is important in education, relations, business and diplomacy.

**Сафиханова Афат
Абыева Валида**

ГЛАВНАЯ РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ДИПЛОМАТИИ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: дипломатия, английский язык, путь развития, проблема.

Английский язык для дипломатов достаточно быстро улучшить свои навыки владения дипломатические темы. В процессе обучения изучите стиль дипломатического языка. Программа курса английского языка для дипломатов включает в себя теоретические и практические знания. Ведь знание дипломатического английского языка в сфере определяет уровень компетенции, образованности специалиста и уважение к деловому партнеру. С каждым годом дипломатический английский язык является все более актуальным. Научная новизна статьи заключается в том, что впервые в Азербайджане изучение практики преподавания английского языка для дипломатических целей. Исследования в области преподавания английского языка для специальных целей признаны ключевым компонентом исследований в области прикладной лингвистики. Преподавание английского языка для конкретной цели очень важно для дипломатам. Английский язык широко используется как в дипломатических, так и в деловых целях. Распространение английского языка поднимает ряд других вопросов, влияющих на преподавание английского языка для конкретных целей. Навыки дипломатического языка студентов на международной арене определяется с помощью дипломатических материалов на английском языке.

ƏDƏBİYYAT

1. O.Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası". 1998.
2. Barxudarov. "Грамматика английского языка". Москва, 1973.
3. Kassim. "English communicative events and skills needed at the workplace", 2010.
4. Arnold İ.V. "The Elnghish Word". Moscow, 1986.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RAMAZANOVA GÜNAY

ibadova.91@list.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: leksem, somatik vahid, çoxmənalılıq

Key words: lexeme, somatic unit, ambiguity

Ключевые слова: лексема, соматическая единица, неоднозначность

Somatik frazeologizmlərin tədqiqi vacib və aktual məsələlərdən biridir. Somatik frazeologizmlərin semantik- struktur təhlili problemi - məna nəzəriyyəsi məzmun M.V.Nikitinin konsepsiyaları nöqtəyi-nəzərindən yanaşılır.

Semantik somatik frazeologizmlər - Bu qrupa daxil olan somatik frazeologizmlərin komponentləri bir-biriləri ilə sıx əlaqələnmiş, fərdi məna bildirmək xüsusiyyətlərini itirərək bütöv halında məcazi məna qazanmışlar. Məsələn, *by word of mouth* (sözlə, şifahi) – *He had always a certain shyness in expressing himself by word of mouth (W.S.Maugham)* – *O, həmişə fikrini sözlə ifadə etməyə utanırdı; save one's face* (abrını gözləmək) - *We must tread very carefully. We must save our faces (J.Galsworthy, "The Country House", p.I, ch. IX) və s.*

Somatik frazeologizmlərin semantik quruluşunun öyrənilməsi onların semantik təhlilə cəlb edilməsi ilə mümkündür.

Semantik somatik frazeologizmlər qrupu üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyəvidir:

- 1) məcazilik, obrazlılıq onların bütövlüyünü təmin edir;
- 2) ekspressivliyin güclü olması anlayışları daha təsirli edir;
- 3) tərkibə daxil olan sözlərin əvəzlənməməsi;
- 4) bu tip frazeologizmlərin sinonim və ya yaxın mənalı ifadə ilə əvəz edilməsi mümkündür;

5) bu frazeologizmləri mənaca bir sözlə əvəzləmək mümkündür.

Somatik frazeologizmləri semantik-struktur cəhətdən belə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Somatik frazeoloji variantlar;
- 2) Somatik frazeoloji sinonimlər;
- 3) Somatik frazeoloji omonimlər;
- 4) Somatik frazeoloji antonimlər;
- 5) Çoxmənalı somatik frazeoloji ifadələr.

Somatik frazeoloji variantlar o zaman yaranır ki, ifadə daxilindəki komponentlərdən birinin dəyişməsi daxili formanın (məzmunun) dəyişməsinə səbəb olmasın. Məsələn, *have a level head* (özünü itirməmək) = *keep a level head* = *keep a cool head* = *keep one's head*

Somatik frazeologizmlərin sabitliyinin pozulması variantlığa səbəb olur. Beləki pozulma prosesinin davam etməsi ilə bir frazeologizmin müxtəlif formaları yaranır və dildə zənginləşmə gedir.

Somatik frazeoloji variantların müəyyən etmək üçün aşağıdakı cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1) somatik frazeoloji variantlar bir sıra frazeologizmlərin leksik və leksik-qrammatik cəhətdən deformasiyası nəticəsində yaranır;

2) somatik frazeoloji variantlarda məna eyniliyi mütləqdir;

3) somatik frazeoloji variantlar üçün ortaqlı komponentlərin olması əsasdır;

4) bu əvəzlənmə mətnin məzmununa xələl yetirməməlidir;

5) dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz edə bilməlidir.

Fərqləndirici xüsusiyyətinə görə somatik frazeoloji variantları a) leksik variantlar; b) qrammatik variantlar; c) leksik-qrammatik variantlar kim qruplaşdırmaq olar.

Leksik variantlar somatik frazeoloji variantların elə növüdür ki, bunlarda komponentlər özləri ilə eyni bir leksik-qrammatik səciyyəyə malik (eyni nitq hissəsinə aid) sözlə əvəzlənir. Məsələn, *keep a quiet tongue in one's head* (sirr saxlamaq) - *seal one's lips/seal one's mouth*; *follow smb's nose* (kiminsə yolu ilə getmək) - *follow one's foot-steps*; *ring in one's ears* (qulağı cingildəmək) - *in (into) smb's ears* və s.

İngilis dilinin somatik frazeoloji sistemi əsasən feli frazeoloji variantlarla zəngindir və feli frazeoloji variantlardan dildə daha geniş istifadə edilir. Məsələn,

- *catch it in the neck* (cəzalandırmaq) - *get (take) it in the neck*;

Grammatik variantlar eyni leksik vahidlərdən yaranıb, eyni mənaya malik olsalar da, komponentləri qrammatik cəhətdən dəyişir.

Leksik-qrammatik variantlar mənaca eyni olub, komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənən somatik frazeoloji variantlardır. Məsələn,

- *bathe (dip) one's hands in blood* (əlini qana batırmaq) - *have red hands*;

Somatik frazeoloji sinonimlər. Dilçilikdə frazeoloji sinonimlik adı altında "üslubi boyasına, leksik tərkibinə görə fərqlənən və mənaca bir-birinə yaxın olan müstəqil ifadələr" (Rəhimzadə H.R.) kompleksi nəzərdə tutulur.

Müasir ingilis dilində bir fikir bir neçə formada və müxtəlif ifadələrlə çatdırılır. Bu ifadələrdəki üslub və məna yaxınlığı aydın şəkildə müşahidə edilir. Məsələn,

- *not to harm a hair of smb's head* (başından bir tük əskik olmağa qoymamaq) - *not to hurt (touch) a hair of smb's head*;

Somatik frazeoloji sinonimlər məna baxımından nə qədər yaxın olsalar da, eynilik təşkil etmirlər. Məsələn,

- *to put smb's nose out/ one's nose has lost a join* - *planını alt-üst etmək*;

- *to travel on one's face/ to be up to the eyebrows/ up to the eyes/ up to one's neck* in - *borc içində yaşamaq*;

Nümunələrdən də görünür ki, ingilis dilində somatik frazeologizmlər tək ədəbi dildə deyil, həm də danışq dilində də geniş istifadə edilir.

Somatik frazeoloji sinonimləri nitq hissələrinə görə də qruplaşdırmaq olar.

a) ismi somatik frazeoloji sinonimlər:

-*face to face / nose to nose* (üz-üzə);

-*from head to foot (heel) / from top to toe* (başdan ayağa);

Göstərilən misallardan da görünür ki, frazeologizmlərin yaranmasında təkrarlardan istifadə edilir. A.A.Potebniya göstərmişdir ki, təkrar "hərəkətin sürəkliyini, keyfiyyətin intensivliyini, əşyaların çoxluğunu" göstərir və bu da əslində frazeoloji vahidlərdə ən çox təzahür edən cəhətdir.

b) fel komponentli somatik frazeoloji sinonimlər:

Əksər dünya dilləri kimi ingilis dili də fel komponentli frazeologizmlərlə zəngindir. Məsələn,

-*draw a long face / to make a long face / to pull a long face / to wear a long face* -üzünü turşutmaq;

Somatik frazeoloji omonimlər. Eyni somatik birləşmənin müxtəlif, fərqli mənalarda işlənməsi somatik frazeoloji omonimlik sayılır. Somatik frazeoloji omonimlər sinonimlər kimi çoxluq təşkil etməsə də, dildə mövcuddur.

İngilis dilində olan somatik frazeologizmlər aşağıda qeyd edilən hallarda omonimlik bildirirlər:

Bir frazeoloji vahid ilkin mənasından əlavə bir mənə kəsb edərsə, məsələn: *shake hands with smb.* - əl sıxmaq, görüşmək mənasında;

"*Sit down, sir*", said Mr. Baffin, *shaking hands with him* (Ch. Dickens, "Our Mutual Friend", book 1, ch. XV) – Əyləşin, cənab, deyə Boffin onun əlini sıxdı.

shake hands with smb. - əl çəkmək, üzülüşmək mənasında;

Çoxmənalı somatik frazeologizmlərin variantlarından birinin omonimləşməsi: Məsələn, *on foot* - ayaq üstündə, piyada mənalarından əlavə "qüvvədə olmaq, fəaliyyətdə olmaq" mənasını da bildirir.

I hear that plans are on foot to build a new school – Eşitdim ki, təzə məktəbin inşasına başlanılıb (fəaliyyətdədir, iş gedir).

Speak through the nose - burnunda danışmaq (1) adam xəstə olanda, soyuqlayanda burnunda danışır; (2) burnunda anadangəlmə qüsurlarsa burnunda danışır; (3) donquldamaq kimi burunda danışır.

Dildəki somatik frazeoloji omonimlər heç də birdən- birə yaranmamışlar, maraqlı tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İngilis dilində mövcud olan somatik frazeoloji omonimlərin hamısı bir sərbəst söz birləşməsindən törəməmişdir, bir qismi müəyyən dövr ərzində müstəqil şəkildə yaranmışdır.

Somatik frazeoloji antonimlər. Frazeoloji antonimlər ingilis dilində frazeoloji omonimlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Somatik frazeoloji antonimlər aşağıdakı keyfiyyətləri bildirir:

-kəmiyyət bildirənlər:

hot head (qızgın) - a cool head (soyuqqanlı); (as) scarce as hen's teeth (olduqca kasıb) - (as) plentiful as black berries (varlı) və s.

-əhval-ruhiyyə bildirənlər:

lose face (özünü hörmətdən salmaq) - save one's face (abrını gözləmək); keep a good heart (ümidlə) - lose heart (cəsarətsiz, ümidini itirmək) və s.

-hərəkət bildirənlər:

work with the left hand (başdan sovdu işləmək) -work with a heavy hand (can-başla işləmək); put smth. on foot (həyata keçirmək) - put smth. off on foot (iş saxlamaq) və s.

-hərəkətin tərzini bildirənlər:

laugh to smb's face (üzünə gülmək) - laugh behind smb's back (arxasınca gülmək); sit on one's hands / twiddle one's thumbs (əl-əl üstə oturmaq) -sweat one's guts out / work one's fingers to the bone (dişi -dırnağı ilə işləmək) və s.

-məsafə bildirənlər:

cheek by jowl / at one's elbow / (right) under one's nose (yaxınlıqda / böyür-böyürə) - put one's hand no further than your sleeve will reach (uzaqda / əlçatmaz yerdə) və s.

Digər somatik frazeologizmlər kimi frazeoloji antonimlərin də əksəriyyəti feli frazeologizmlərdir. İsim, sifət və digər nitq hissələrinin iştirakı ilə yaranan somatik frazeoloji antonimlər təqribən bərabərdir. Məsələn ,

on one's last leg (ölüm ayağında) - in full swing (çox böyük uğurla); with a light heart (açıq ürəklə) -with a heavy heart (ürək ağrısı ilə);

Çoxmənalı somatik frazeologizmlər. Çoxmənalılıq təkcə somatik frazeologizmlərə deyil, ümumilikdə frazeologizmlərə xas xüsusiyyətdir.

Somatik frazeoloji ifadələrin çoxmənalılığı müəyyənləşdirilərkən bu leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir. Leksik vahidlərin çoxmənalılığı N.M.Amosovanın qeyd etdiyi kimi "... eyni leksik vahidə bir sıra mənaların toplanması nəticəsində yaranır" (4).

Somatik frazeologizmlərdə çoxmənalılıq bir neçə yolla yaranır:

1.Somatik frazeologizmlərin tərkibindəki söz və ya sözlərin çoxmənalılığı əsasında: *to go one's head - 1) bütün diqqətini bir yerə toplamaq; 2) tərifdən başı gicəllənmək; 3) ağılı topuğuna vurmaq;*

1) *Unfortunately he can't spare you any time. He is very busy writing a book and it has gone his head - Təəssüf ki, o, sənə vaxt ayıra bilməz, çünki, çox məşğuldur, öz kitabı üzərində işləyir və bütün diqqətini ora yönəldib;*

2) *Success went to her head - Müvəffəqiyyət onun başını gicəlləndirib;*

3) *Either his winnings or the ways he had celebrated them had gone to his brother's head - Ya uduş, ya da bayram etmə üsulu onun başını xarab edib.*

at hand - 1) yaxınlıqda olmaq / qonşuluqda olmaq/ əlinin altında olmaq; 2) üstünü almaq / yaxınlaşmaq.

1) *They reside in various boarding – houses near at hand* (Ch. Dickens “American Notes”, ch. IV) – Onlar qonşuluqda olan müxtəlif pansionatda yaşayırlar;

2) *I saw that a crisis was at hand and it came* (Ch. Dickens, “David Copperfield”, ch. XLIX) – Mən anladım ki, krizis başımızın üstünü alıb və belə də oldu.

2. Somatik frazeologizmlərin özlərinin məcazlaşması yolu ilə də çoxmənalılıq yaranır. Yəni ki məcazlaşma nəticəsində yaranan bir frazeologizm yenidən məcazlaşaraq çoxmənalılıq qazanır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dilində somatik frazeologizmlərin çoxu əl və ayaq anlayışlarıyla bağlıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, əl və ayaq insan orqanizminin əsas hərəkətdirici hissələridir. İngilis dilində “əl” sözü ilə bağlı somatizmlərin tarixi çox qədimə gedib çıxır. Müasir ingilis dilində istifadə edilən “*to wash one’s hands*” (əlaqəsini kəsmək/ məsuliyyəti öz üzərindən atmaq) və “*to put one’s hand to something*” (the plough) (bir işdən yapışmaq/ əl yetirmək) somatik ifadələri Bibliyadan götürülmüşdür. Məsələn,

He had put his hand to the plough and he was not the man to turn back (E. Linton, “Paston Carew”, ch. XXV) – O elə adam deyil ki, başladığı işi yarımçıq qoysun.

Foot idioms

think on your feet - *cəld cavab vermək, hazır cavab olmaq*

People ask you the most unexpected questions in this job. You really have to think on your feet.

Hand idioms

live from hand to mouth - *qənaət edə bilməmək; güclə dolanmaq*

People who live from hand to mouth never save for tomorrow.

Ramzanova Günay Somatik frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Bütün dillərdə frazeologizmlərin olması, onların gündəlik nitq prosesində hər kəs tərəfindən istifadə edilməsi onların geniş şəkildə araşdırılmasını labüd edir. İngilis dilində isə frazeologizmlərin dilin böyük hissəsini təşkil etməsi və nitqdə bu ifadələrin sıx istifadəsi onu göstərir ki, frazeologizmlər ingilis xalqının mədəniyyətində, məişətində, ictimai, hətta siyasi həyatında bir möhürdür. İngilis dilinin frazeologiyası, xüsusilə somatik vahidlər tədqiqatın obyekt seçilmişdir. Tədqiqatdan da aydın olur ki, ingilis dilinə məxsus somatik vahidlər həm struktur baxımından, həm də semantik baxımdan rəngarəngdir.

Toplanmış materiallar somatik frazeologizmlərin obrazlı, emosional və ifadəli olmalarını təsdiq edir. L.P.Smit isə somatik frazeoloji vahidləri (bədən idiomları) “idiom nitqinin ürəyi” adlandırmışdır. Bu xüsusiyyətlər somatiklərin geniş üslubi imkanlarından xəbər verir. Somatik vahidlərin semantik çalarlılığı çox genişdir.

Bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələr somatiklərin ingilis ədəbiyyatında geniş istifadəsini göstərir.

Frazeologiyanın öyrənilməsi müəyyən tarixə malik olsa da, somatiklərin bir sahə kim öyrənilməsində hələ də problemlər qalmaqdadır.

Гюнай Рамазанова

Семантические особенности соматической фразеологии

Резюме

Наличие фразеологизмов во всех языках, употребление их всеми в процессе повседневной речи обуславливает необходимость их широкого изучения. В английском языке тот факт, что фразеологизмы составляют значительную часть языка и частое употребление этих выражений в речи, показывает, что фразеология является отпечатком в культуре, быту, социальной и даже политической жизни английского народа. Объектом исследования была выбрана фразеология английского языка, особенно соматические единицы. Из исследования также видно, что соматические единицы, принадлежащие английскому языку, разнообразны как по структуре, так и по семантике.

Собранные материалы подтверждают, что соматические фразеологизмы образны, эмоциональны и экспрессивны. Л. П. Смит называл соматические фразеологизмы (телесные фразеологизмы) «сердцем фразеологической речи». Эти особенности указывают на широкие стилистические возможности соматики. Семантический оттенок соматических единиц очень широк. Отдельные примеры из литературных произведений показывают широкое использование соматики в английской литературе.

Хотя изучение фразеологии имеет определенную историю, в изучении соматики как области до сих пор остаются проблемы.

Gunay Ramazanova

Semantic features of somatic phraseology

Summary

The presence of phraseologisms in all languages, their use by everyone in the process of daily speech, makes it necessary to study them extensively. In English, the fact that phraseologisms make up a large part of the language and the frequent use of these expressions in speech shows that phraseology is a stamp in the culture, everyday life, social and even political life of the English people. Phraseology of the English language, especially somatic units, was chosen as the object of research. It is also clear from the research that the somatic units belonging to the English language are diverse both in terms of structure and semantics.

The collected materials confirm that somatic phraseologisms are figurative, emotional and expressive. L.P. Smith called somatic phraseological units (body idioms) "the heart of idiom speech". These characteristics indicate the wide stylistic

possibilities of somatics. The semantic nuance of somatic units is very wide. Selected examples from literary works show the wide use of somatics in English literature.

Although the study of phraseology has a certain history, problems still remain in the study of somatics as a field.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

- 1.Fəxrəddin Y.V. Dilçiliyin əsasları. Bakı: “Mütərcim”, 2013, 417 s.
- 2.Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: “Nurlan”, 2004, 191 s.
3. Rəhimzadə H.R. Sinonim idiomatik ifadələr və onların variantları haqqında - “Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”, Bakı, 1969, 172 s.

Rus dilində:

- 4.Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, 208 с.
- 5.Арнолд И.В. Лексикология современного английского языка. М.:“ВШ”, 1986, 295 с.
- 6.Литвин Ф.А. Экспрессивность как свойство лексико-семантической группы. - Экспрессивность лексики и фразеологии. Новосибирск, 1983, 85 с.

İngilis dilində:

- 7.Hajiyeva A.H. Lectures and Exercises on English Lexicology. Baku:“Sabah”, 2000, 74 p.
- 8.Hajiyeva A., Najafli E. Contrastive Lexicology. Baku:“Science and Education”, 2011, 211 p.
- 9.Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Baku: “Elm və Təhsil”, 2009, 228 p.
- 10.Hajiyeva A.H. Exercises on English Phraseology.Bakı: “Elm və Təhsil”, 2010, 88 p.
- 11.Mustafayeva S. Everyday English idioms with Azerbaijani Equivalents in use. Baku: “Letterpress”, 2008, 344 p.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: f.ü.f.d. Həmidova Xəyalə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏLİMOVA NƏRGİZ SƏMƏD qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
Azərbaycan/Bakı/Təbriz 81
<https://orcid.org/0000-0001-5499-7035>
salimovanargiz.adu@gmail.com

SLƏNQ LÜĞƏTLƏRDƏ VƏ AMERİKA BƏDİİ DİSKURSUNDA

Diskurs kimi, bədii diskurs da zaman və məkanda mövcud olur, konkret zaman və məkanda, nitq situasiyasında yaranır, amma həmin şəraitdən kənara çıxdıqda məna tutumu dəyişilir, daha dəqiq desək, bu zaman diskursun qavranılması ilkin qavranışdan fərqli olur. Bu xüsusilə də bədii diskursa aiddir, çünki zaman keçdikcə həmin bədii diskursu qavrayanın dünya görüşündə, dünyanın dil mənzərəsində dəyişikliklər baş verir və əksər hallarda müəllifin çatdırmaq istədiyi fərqli qavranılır. Bədii diskurs bədii üslubun üstünlük təşkil etdiyi bədii əsərlərdə öz əksini tapır. Bədii üslubu isə birmənalı və birdəfəlik verilən xüsusiyyətlərin məcmusu deyil və ya qeyd olunduğu kimi, «Bədii əsərə müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərə malik diskurslar toplusu kimi baxmaq olmaz» [2, s.7-8]. «Bədii diskurs obrazlı diskursdur» [2, s.8]. Obrazlılıq isə ən müxtəlif dil vasitələrinin köməkliyi ilə yaranır. İkinci fəsildə slənqləri qruplaşdırmağa cəhd etdik və buna görə də onları fonetik, leksik, qrammatik qruplara bölərək nəzərdən keçirdik. Yəni dil praktikasında realizə olunmuş slənqləri müəyyən oxşar xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdirməyə cəhd etdik. Amma bu və ya digər dil vahidinin konkret diskursda (mətnə) necə realizə olunması və üslub yaratma funksiyasını yerinə yetirməsi məsələsi daha çox maraq doğurur. Amma slənqin ingilisdilli bədii diskursda üslubi vasitələr qismində necə işlədilməsini nəzərdən keçirməzdən öncə, bədii diskurs dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq.

Bədii üslub probleminin dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın kəsişmə nöqtəsində yerləşdiyini söyləsək səhv etmərik. Çünki ən sadələşdirilmiş şəkildə demək olar ki, bədii əsər dil və dil vasitələri hesabına yaranır və bədii üslubun üstünlük təşkil etdiyi bədii diskurs şəklində «qəlibləşir». Lakin bədii üslub anlayışının özü birmənalı qavranılmır, çünki müxtəlif səviyyələrdə onun məna tutumu fərqli olur. Buna görə ki, bədii üslubdan danışdıqda milli üslub, dövrün üslubu, ədəbi cərəyanın üslubu, məktəbin üslubu, müəllifin fərdi üslubu fərqləndirilir [1, s.181]. Yanaşmalar arasındakı əsas fərq üslubun müəyyənləşdirilməsində hansı «ünsürlər»dən çıxış etməyin vacibliyi həlledici rol oynayır. Əgər ədəbiyyatşünaslıqda bədii üslubun müəyyənləşdirilməsində əsərin ideya məzmunu, müəllifin həyat hadisələrinə baxışı və yanaşması, bir sözlə, məzmunun tərəfi üstünlük təşkil edirsə, dilçilikdə üslub müəyyənləşdirildikdə dil vasitələrindən hansılardan və necə istifadə ön plana çıxır. Özü də bu vasitələr sözün ən geniş mənasında dilin bütün qatlarının imkanlarından istifadə hesabına yaradılır (fonetik, leksik, qrammatik). Bədiiliyi formalaşdıran

vasitələr 1) bədii təsvir və 2) bədii ifadə vasitələrinə bölünür. Bu vasitələr son dərəcə rəngarəng olsalar da, onları adətən ritorik fiqurlar (ifadə vasitələri) və məcazlar (təsvir vasitələri) kimi nəzərdən keçirirlər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi slənq bədii üslubda özünə geniş yer alır və əsasən personajların öz nitqi vasitəsilə səciyyələndirilməsi funksiyasını yerinə yetirsə də, həm bədii təsvir, həm də bədii ifadə vasitəsi kimi geniş istifadə olunur.

Slənqləri ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa bölmək olar. Ümumi slənq, qeyri-standart leksikanın bir növü kimi, bu əlamətləri ilə səciyyələnir: ümumiyyətlə məlum olması (məlumluğu), emosional-qiyətləndirmə xarakterli olması, sosial və ya lokal (konkret əraziyə bağlılıq) əlamətinə görə məhdudiyyətin olmaması. Xüsusi slənq geniş məlum olmayıb, yalnız müəyyən sosial və ya peşə qrupu və kollektiv daxilində işlədilir.

Slənqləri sosialinqvistika baxımından öyrəndikdə, aydın olun ki, ümumi və xüsusi slənqlər arasında səciyyəvi fərqlər var. Belə ki, xüsusi slənq vahidləri cəmiyyətin sosial təbəqələşməsindən birbaşa asılıdır və sosial differensiasianın (sosial qruplar, peşə qrupları və s.) müəyyən aspektləri ilə bağlıdır. Slənq xüsusilə «özününkü» - «özgəninki» qarşılaşdırılmasına söykənir, ümumi slənq müəyyən kollektiv və ya qrup hədudları ilə məhdudlaşmır, yəni ümumi slənq vahidləri sosial damğalı deyil və müxtəlif qrup və təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən istifadə oluna bilər.

Slənqin dilin danışq variantı olduğunu artıq qeyd etmişdik. Slənqə sırf stilistik və ya sırf sosial yanaşmanın zəif tərəfi labüd şəkildə terminoloji qeyri-dəqiqliyin yaranması və onun başqa qeyri-standart leksika ilə qarışdırılmasıdır. Bu, məsələnin yalnız bir tərəfidir. Digər tərəfdən maraqlı bir məsələni qeyd etmək olar ki, bu da ingilis dilinin İngiltərədən kənardan yayılması, «yeni ərazilərdə» başqa dillərlə qarşılaşma, o yerlərin özəlliklərinin əks etdirilməsi və s. zamanı dilin müəyyən tendensiyalara uyğun dəyişməsi ilə bağlıdır. İngilis dili əsasən öz spesifikasiyasını saxlamaqla yanaşı yerli özəlliklər kəsb edir, «yeni ərazilərdə məskunlaşanlar ilkin mərhələdə doğma yerlərdən gətirdikləri» dili olduğu kimi saxlamağa çalışsalar da, tədricən dildə dəyişikliklər baş verir və ən «ənənəvi» vahidlərdə belə dəyişikliklər baş verə bilər: sözün zahiri «tərtibatı» dəyişilməz qalsa da, məna tutumunda dəyişikliklər baş verə bilər.

XIX əsr ABŞ ədəbiyyatı və ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdür. Məhz bu zaman Amerika ədəbiyyatı metropoliya ədəbiyyatı və dilinin təsir dairəsindən uzaqlaşmağa və öz yolunu tapmağa çalışır. Qeyd olunur ki, «metropoliya ədəbiyyatının təsirindən tam azad ədəbiyyat kimi formalaşma prosesi Amerika ədəbiyyatında ölkə və xalqın taleyində ən önəmli, həyat əhəmiyyətli iki tarixi hadisə arasında baş vermiş və İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə başlayıb Vətəndaş müharibəsi illərində əsasən başa çatmışdı» [3, s.45]. Bu deyimdə Amerika ədəbiyyatının formalaşmasından söhbət getsə də, deyilənləri Amerika ədəbi dilinin formalaşması, ingilis dilinin Amerika slənqinin formalaşmasına da aid etmək olar.

Həmin dövrdə ABŞ ərazisində işlədilən ingilis dili sürətlə yeni sözlər, yeni anlayışlarla zənginləşir və bu proses bir neçə istiqamətdə gedir. Müxtəlif bölgələrdə formalaşmış yerli «slənq»lər tədricən birləşərək vahid Amerika ingiliscəsinin əsasında durur, Amerika yazarları bu prosesdə həm ədəbi-bədii yaradıcılıqları, həm də nəzəri fikirləri ilə yaxından iştirak edir, metropoliya dilindən uzaqlaşmağa, həm dilin özündə, həm də yaratdıqları əsərlərin poetikasında öz yollarını tapmağa çalışırdılar. Bu, özünü həm mövzu baxımında, həm də poetik obrazların yaradılmasında yerli materiala müraciətdə göstərir.

XIX əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan Amerika ədəbiyyatı hələ ki, ingilis ədəbiyyatının yolu ilə gedirdi. İngiltərə ədəbiyyatının təsiri altında olan Amerika yazarları Amerika gerçəkliyini deyil, ingilis romantik ədəbiyyatında əks olunmuş gerçəkliyi əks etdirir, ingilis ədəbiyyatından gələn poetika, obrazlar, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət edirdilər. Bu özünü bariz şəkildə Amerika gerçəkliyində mövcud olmayan bülbül, torağay kimi realilərin işlədilməsində göstərirdi.

Amerika romantizminin banilərindən biri olan Kallen Brayant əsas təsvir obyektini doğma təbiət olan ilk Amerika şairidir. O, doğma vətənin təbiətini, flora və faunasını bütün incəliklərinə qədər təfərrüatları ilə əks etdirməklə kifayətlənməyib, başqalarını da Amerika gerçəkliyini olduğu kimi əks etdirməyə çağırırdı. O, 1832-ci ildə torağay haqqında şeir yazmış qardaşına müraciət edərək yazırdı: «Sən bu quşu nə vaxtsa görmüsən? İcazə ver, sənə təbiəti təsvir edəndə obrazları səni əhatə edən aləmdən almağı tövsiyyə edir... Torağay – ingilis quşudur, Avropada olmamış amerikalının isə ondan vəcdə gəlməyə haqqı yoxdur» [9, s.554].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil daim inkişafda olduğundan, bir vaxt qeyri-ədəbi kimi yaranan sözlər müəyyən vaxtdan sonra ədəbi dildə vətəndaşlıq qazanır, yəni bir laydan başqasına keçir. Məsələn, əvvəllər slənq kimi nəzərdən keçirilən «kid» sözü hazırda ədəbi sözdür; əvvəllər jarqonizm kimi fərqləndirilən «fun», «queer», «bluff», «fib», «humbug» kimi sözlər hazırda ədəbi sözlərdir.

Bir tərəfdən slənqlər yerli şəraitə uyğun olaraq ingilis dilinin leksik tərkibində olmayan yeni leksik vahidlədirsə, digər tərəfdən bilavasitə ingilis dilinin leksik tərkibindən gələn dil vahidlərinin mənasının genişlənməsi, yeni mənalar kəsb etməsi də müşahidə olunur. Amerika slənqlər lüğətində verilmiş misallar bunu bariz göstərir.

Bədii nitqdə slənq sözlər və ifadələr əsasən iki funksiya yerinə yetirə bilirlər. Onlar birinci növbədə müəllifin haqqında söhbət açdığı sosial mühitin nitqinin stilizə vasitəsi qismində çıxış edir.

Slənqlər həm həmin slənq daşıyıcıları olan oxucularla əlaqə yaratmağa kömək edən vasitə qismində də çıxış edə bilirlər. Bu halda slənqlərin artıq qeyd olunmuş xüsusiyyəti – dil baxımından fərqləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Müasir ingilis dilində slənq sözlərin xeyli qismi müxtəlif peşə nümayəndələrini arasında yaranır. Bu idman sahəsində daha geniş yayılmışdır. Onlar

həm qəhrəmanların nitqində, həm də müəllifin nitqin işlədilir. Məsələn, aşağıdakı parçada onlar müəllifin nitqində işlədilir:

«No real sportsman cares for money," he would say, borrowing a 'pony' if it was no use trying for a 'monkey'. There was something delicious about Montague Dartie. He was, as George Forsyte said, a 'daisy'» (Pony — 25 pounds, Mopkeu — 500 pounds, Daisy — first-rate thing or person (J. Galsworthy. *In Chancery*).

Müəyyən sosial təbəqədə yaranıb, başqa təbəqələr üçün «müəmmalı», anlaşılmaz görünən, lakin müəyyən vaxtdan sonra daha geniş yayılan, daha sürətlə inkişaf edən və yenilənən slenqlərə Amerika şagird və tələbə slenqini aid etmək olar. İnamla demək olar ki, heç bir dildə bu qism dil vahidlərində belə zənginlik və rəngarənglik yoxdur. Bunun da əsas səbəbi Amerika təhsil sistemi, daha doğrusu ABŞ məktəblərinin çoxunun «öz sifəti»nin olması ilə bağlıdır.

Bunun əsas səbəbi lap əzəldən Amerika təhsil sisteminin formalaşması və məktəblərin özəl kimi yaranması və özəl xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə bağlıdır. Bu da hər təhsil müəssisəsində şagird və müəllim, dərs prosesi və onun iştirakçıları ilə bağlı terminologiya formalaşmasına rəvac vermişdi.

Amerika tələbə slenqi anlamaq üçün xeyli çətindir. Bunun bir neçə səbəbi var:

1) Kommunikantların sərbəst anlaşılmaya can atmaları, şifahi nitqə yönümlülük, nitqin spontanlığı, öncədən hazırlanmaması, danışığın məzmununun təfərrüatlı düşünülməsinin olmaması;

2) Xarici dillərin öyrənilməsinə qeyri-adekvat yanaşma, bunun da əsas səbəbi dərsliklərin və onlardakı tapşırıqların təbii dil əsasında deyil, süni yaradılmış dilə söykənməsidir. Tələbələrə ideallaşdırılmış akademik dili tədris edirlər və onlar ətrafda eşitdikləri ingilis dilini qavramaq vərdişlərini özlərində aşılaya bilmirlər;

3) American Standard English-in tənzimləyici təsirinin azalma tendensiyası və dilin əsasən uzusa söykənən başqa növlərinin statusunun artması;

4) Gənclər jarqonunun ekspansiyası. Bu isə akademik dillə gündəlik həyatda istifadə olunan dil arasında fərqin artmasına rəvac verir.

Tələbə slenqi qrup jarqonudur. İngilis leksikoqrafiyasında bu dil altsistemi xüsusi slenqə aid edilir. Ümumi slenqə qarşı qoyulan tələbə slenqi daşıyıcılarını qrupdaxili əlaqələrlə birləşdirir. Tələbə slenqi vahidlərinin xeyli hissəsi əslində neytral və ya danışq vahidlərinin ikinciləridir.

Slenqlər kommunikasiya prosesində geniş istifadə edilir, nitqə ifadəlilik, obrazlılıq verir və bu xüsusiyyətləri onlara bədii diskursda geniş istifadə imkanları yaradır. Bu diskursda əsas göstəricisi obrazlılıqla bağlı olan bədii üslub üstünlük təşkil edir.

Amerika və ingilis leksikologiyasında slenqlərə vahid yanaşma yoxdur. Bir sıra ingilis və Amerika lüğətlərində konversiya yolu ilə yaranan sözləri də «slenq»ə aid edirlər. Məsələn, «agent» isminin qarşısında «agent» mənasında «slenq» qeydi yoxdur; ondan yaranan «to agent» felinin qarşısında – *agent olmaq* mənasında –

«slənq» qeydi var. «Altar» sözü stilistik neytraldır, lüğətlərdə onun qarşısında heç bir qeyd yoxdur; ondan düzəldilmiş «to altar» sözünün – *evlənmək* mənasında – qarşısında ingilis lüğətlərinin birində «slənq» qeydi verilir.

Eyni sözü «**ancient**» - *qədim, qədimi* - sifəti haqqında da demək olar. Konversiya yolu ilə ondan düzəldilmiş «**ancient**» ismi – *köhnə sakin* mənasında – «slənq» qeydi ilə verilir. Bəzi lüğətlərdə abbreviaturalar da «slənq» qeydi ilə verilir. Məsələn, «**rep**» (reputation sözündən ixtisar) — *reputasiya*; «**cig**» (cigarette sözündən) — *siqareta*; «**lab**» (laboratory sözündən) — *dərs otağı*. «**Ad**» (advertisement sözündən) – *elan* və «**flu**» (influenza sözündən) – *grip* sözləri də «Qısa ingilis slənqləri lüğəti»ndə «slənq» qeydi ilə verilir (5).

Maraqlıdır ki, əsasən danışiq dilində işlədilən «**sis**» (*sister* sözündən) — *bacı* sözü də «slənq» qeydi ilə verilir.

İngilis ədəbi dilinin hətta ən adi söz və söz birləşmələri «slənq»lərə aid edirlər. Məsələn, «**to go halves**» - *şərik olmaq* mənasında; «**to go in for**» - *nəvəsə aludə olmaq, həvəs göstərmək* mənasında; «**to cut off with a shilling**» - *vərəsəlikdən məhrum etmək*; «**affair**» - *məhəbbət macərası*; «**in a way**» - *ümumiyyətlə*; «**how come**» - *niyə, nə üçün* və b. «A Concise Dictionary of English Slang» (5) kitabında «slənq»lərə aid edirlər.

Əlbəttə, lüğətlərin heç də hamısı sözləri stilistik xarakteristikası baxımından eyni cür təsnif etmirlər. Ən çox fərqlər isə «slənq» qeydi olan yerlərdə müşahidə olunur. Məsələn, «**charmer**» ismi *cazibədar qadın* mənasında Beri və Bark lüğətində slənqə aid edilir, Oksford lüğətində arxaizm, Vebsterin Amerika lüğətində stilistik neytral kimi verilir.

«**To listen in**» ifadəsi *radioya qulaq asmaq* mənasında Beri və Bark lüğətində «slənq», Vebsterin lüğətində kollokvializm, Oksford lüğətində isə stilistik neytral kimi nəzərdən keçirilir.

«**To get the better of**» - *kimi isə üstələmək* – ifadəsi «İngilis dilinin qısa slənq lüğəti»ndə «slənq» qeydi ilə verilir, Vebster və Oksford lüğətlərində isə onun qarşısında heç bir qeyd yoxdur.

Lüğət müəlliflərinin bu və ya digər sözü «slənq»lərə nəyin əsasında aid etdikləri tamamilə aydın deyil. «Slənq» və dialektizm arasındakı fərq də çox vaxt göstərilmir. Bunu konkret faktlardan da görmək olar: bir sıra hallarda sözlərin qarşısında iki qeyd verilir: «sl. or dial». Məsələn, Vebsterin lüğətində (8) «**hook it**» - *qaçmaq, aradan çıxmaq* mənasında – ifadəsi iki qeydlə verilir: «slənq və ya dialekt» («slang or dial.»); Vebsterin lüğətində «**swallow-pipe**» sözü - *boğaz* mənasında – həmin iki qeydlə verilir.

Slənqlər əsas etibarilə obrazlılığı ilə fərqlənir. Bunlar içərisində, bir tərəfdən, obrazlı peşə sözlərini: məsələn, «**shark**» (hərfi – *köpək balığı*) – *əlaçı tələbə* mənasında (tələbə leksikası); «**suicide ditch**» (hərfi – *özünü öldürmək üçün səngər*) – *ön cəbhə* mənasında (hərbi leksikadan); «**black coat**» (hərfi – *qara paltar*) – *keşiş*; digər tərəfdən isə, ümumişlək obrazlı sözləri: məsələn, «**rabbit heart**» (hərfi –

dovşan ürək) – *qorxaq* mənasında və ya «**belly-acher**» (hərfi – *qarnı ağrıyan*) – *daim nədənsə şikayət edən adam* mənasında – fərqləndirmək olar.

Bədii nitqdə slənq sözlər və ifadələr əsasən iki funksiya yerinə yetirə bilirlər. Onlar birinci növbədə müəllifin haqqında söhbət açdığı sosial mühitin nitqinin stilizə vasitəsi qismində çıxış edir. Onlar həmin slənq daşıyıcıları olan oxucularla əlaqə yaratmağa kömək edən vasitə qismində də çıxış edir.

Slənq bədii əsərlərdə çox işlədilir, çünki məhz bədii üslub üçün nitqin emosionallığı və ekspressivliyi səciyyəvidir. Bədii diskursda slənq əsasən bu kimi funksiyaları yerinə yetirir: dialoqun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin çatdırılması, konkret sosial mühitin təsviri, qəhləmanların nitq xarakteristikası, situasiya və ya bütövlükdə əsərə komik çalarların verilməsi.

Bunu Mark Tvenin «Tom Soyerin macəraları» əsərindən bir neçə parça əsasında nəzərdən keçirək:

—*You're a liar!* (*Sən yalançısan!*)

—*You're another.* (*Sən başqasan???*)

—*Holler 'nuff!* *|| said he.* (**to holler** – **bağırmaq, qışqırmaq mənası verir**)

—*Siddy, I'll lick you for that.* (hərfi: bunun üçün səni yalayacağam? – Mən bunu belə qoymayacağam / Mən sənə göstərərəm / Mən sənə yadına salaram və s.)

«**to lick somebody**» söz birləşməsi Azərbaycan dilinə «döymək», «çırpmaq» kimi tərcümə olunur, amma kontekstdə «göstərmək», «əvəzini çıxmaq», «heyifini almaq» mənaları ilkin ifadənin mənasını çatdırı bilər.

—*Say – if you give me much more of your sass I'll take and bounce a rock off'n your head.* (Əgər daha çox həyasızlıq etsən, kəllənə bir daş endirərəm)

«*Sass*» sözü Azərbaycan dilinə «həyasızlıq» kimi tərcümə oluna bilər.

—*I dare you to knock it off – and anybody that'll take a dare will suck eggs.*

Bu dialoqun ümumi mənası aydındır: «Hünərini görüm vur, onda görərsən» və ya ifadəni situasiyadan çıxış edərək. belə də səsləndirmək olar: «*Kişisən vur, dərşini verərəm*». Lakin bu tərcümələr ümumi kontekstual mənanı çatdırır, lakin «**to suck eggs**» sləngizminin mənası açılmamış qalır. Həmin ifadə ingilis dilinin Amerika variantında danışq dilində geniş istifadə olunsada, onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı «söyüş»lə («... yeyərsən») verilə bilər və bunun da yazılı ədəbiyyat nümunəsində olduğu kimi verilməsi, hətta indiki zamanda belə, məqbul sayıla bilməz.

- *By jingo! for two cents I will do it.* (*Ura-vətənpərvər! iki sentə bunu edərəm*)

«**by jingo**» - «*ura-vətənpərvər*»

jingle 1. *n.* a buzz or tingle from alcohol. _ *He had a little jingle, but he wasn't even tipsy.* _ *This stuff gives me a little jingle, but that's all.* 2. *n.* a drinking bout. _ *Jack was out on a jingle all night.* _ *The guys planned a big jingle for Friday.* 3. *n.* a call on the telephone. (See also buzz.) _ *Give me a jingle when you get into town.* _ *I got a jingle from Gert today.* (6, s. 229)

—*Talk about trying to cure warts with spunk-water such a **blame fool** way as that!*

(Belə çirkli axmaq su ilə ziyili sağaltmaq haqqında danışmağa da dəyməz!)

- **a blame fool** – **günahkar axmaq**,

Burada ifadə «lənətə gəlmiş axmaq» kimi də tərcümə oluna bilər.

«**blame**» - sifət kimi «lənətə gəlmiş» mənası verir.

—*Good, – **that's a whack**. What's your name?* - «*Yaxşı, adınız nədir*»

(*Yaxşı, - bu bir cəfəngiyatdır. Sənin adın nədir?*)

«**that's a whack**» - ifadəsi yalnız emosional yük daşıyır, daşdığı məna yükü isə əslində «Yaxşı» sözünün özündə çatdırılır.

—*Hi-yi! **You're up a stump**, ain't you!* (*Salam! Sən kötüksən, deyilmi!*) - Həəə, yaxan ələ keçdi!-mənasında (7)

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz misallarda aydın görünür ki, ingilis və Amerika linqvistikasında slenqlərə vahid yanaşma yoxdur, amma bununla yanaşı bədii diskursda onlar geniş istifadə olunur. Amerika bədii diskursunda geniş yer alan və bədii əsərlərdə geniş istifadə edilən slenqlər (fonetik, leksik, sintaksik) obrazların səciyyələndirilməsində mühüm bədii funksiya yerinə yetirir və üslub yaratma vasitəsi qismində çıxış edirlər.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti.- Bakı: Maarif, 1978.- 200 s.
2. Məmmədbəyli A. Bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu (ingilis dili materialı əsasında) - Avtoref.- Bakı: 2015-23 s.
3. Sabitova A. Amerika romantizmi: təşəkkülü, inkişafı və özəllikləri.- Bakı: Adiloğlu, 2009.- 136 s.
4. Seyidova A. Bədii diskursda ifadəlilik (İngilis dilində bədii mətnlər əsasında)/ A. Seyidova.- Bakı: - 2016. - 127 s.
5. A Concise Dictionary of English Slang / <https://www.amazon.com/Concise-Dictionary-English-Slang/dp/0340388129>
6. Richard A. Spears. NTC's Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions. Third edition. 577 p.
7. Twain M. The adventures of Tom Sawyer. - Oxford: Oxford University Press Inc., 2007- 304 p. / <https://www.literu.ru/twain-mark/the-adventures-of-tom-sawyer-9/>.
8. Webster's Desk Dictionary of the English Language. Portland House, New York, 1990- 1088 p.
9. История всемирной литературы. Т.6. М.: Наука, 1989.- 880 с.

Səlimova Nərgiz Səməd qızı

SLƏNQ LÜĞƏTLƏRDƏ VƏ AMERİKA BƏDİİ DİSKURSUNDA

Xülasə

Məqalədə slənqlərin kommunikasiya prosesi zamanı istifadəsi, ingilis və Amerika leksikologiyasında slənqlərə yanaşma müzakirə olunur.

“Slənq” dedikdə danışmaq dilinin cəmiyyət tərəfindən qeyri-rəsmi qiymətləndirilən növü başa düşülür. Slənq ilkin olaraq ayrı-ayrı sosial qruplarda yaranıb işlədilər və bu qrupların bütövlükdə yönümlülüyünü əks etdirən söz və frazeologizmlərdən ibarət olur. Ümumişlək olduqdan sonra da bu sözlər əsasən emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin saxlayır.

Slənqə yalnız dilçi mövqeyindən yanaşmaq olmaz, çünki dil statik deyil, çoxcəhətlidir və onu birinci növbədə ifadə üsulu baxımından nəzərdən keçirmək vacibdir. Bədii diskursda slənq əsas etibarilə obrazların səciyyələndirmə vasitəsi kimi istifadə edilir.

Slənqlər həm həmin slənq daşıyıcıları olan oxucularla əlaqə yaratmağa kömək edən vasitə qismində də çıxış edə bilirlər. Bu halda slənqlərin dil baxımından fərqləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Müasir ingilis dilində slənq sözlərin xeyli qismi müxtəlif peşə nümayəndələrini arasında yaranır. Bu idman sahəsində daha geniş yayılmışdır. Onlar həm qəhrəmanların nitqində, həm də müəllifin nitqin işlədilir. Slənqlər kommunikasiya prosesində geniş istifadə edilir, nitqə ifadəlilik, obrazlılıq verir və bu xüsusiyyətləri onlara bədii diskursda geniş istifadə imkanları yaradır. Bu diskursda əsas göstəricisi obrazlılıqla bağlı olan bədii üslub üstünlük təşkil edir.

İngilis və Amerika linqvistikasında slənqlərə vahid yanaşma yoxdur, amma bununla yanaşı bədii diskursda onlar geniş istifadə olunur. Amerika bədii diskursunda geniş yer alan və bədii əsərlərdə geniş istifadə edilən slənqlər (fonetik, leksik, sintaksik) obrazların səciyyələndirilməsində mühüm bədii funksiya yerinə yetirir və üslub yaratma vasitəsi qismində çıxış edirlər.

Açar sözlər: slənq, dialektizm, obrazlılıq, bədii nitq, bədii diskurs.

Салимова Наргиз Самед

Сленг в словарях и американском художественном дискурсе

Резюме

В статье рассматривается использование сленгов в процессе общения, подход к сленгам в английской и американской лексикологии. «Сленг» относится к типу разговорного языка, который неформально оценивается обществом. Сленг состоит из слов и фразеологизмов, которые изначально были созданы и использовались в отдельных социальных группах и отражают ориентацию этих групп в целом. Даже став общеупотребительными, эти слова в основном сохраняют свойства эмоциональной оценки. К сленгу нельзя подходить только с точки зрения лингвиста, поскольку язык не статичен, он

многогранен, и важно рассматривать его прежде всего с точки зрения способа выражения. В художественном дискурсе сленг в основном используется как средство характеристики изображений. Сленги также могут служить инструментом, помогающим общаться с читателями, которые владеют этим сленгом. В данном случае сленг выступает средством языковой дифференциации. Сленги широко используются в процессе общения, придают речи выразительность и образность, что делает их широко используемыми в художественной речи.

Единого подхода к понятию «сленг» в американской и английской лингвистике нет, что четко прослеживается на примерах специальных пометок, данных к тем или другим словам в специальных словарях. Понять на каком основании авторы словарей снабжают данное слова пометкой «сленг», чаще всего невозможно. Сленг чаще всего употребляется в художественном стиле для речевой характеристики героя и социальной среды, представителем которой он является, что в работе прослеживается на примере романа Марка Твена «Приключения Тома Сойера». Рассмотренные примеры показывают, что употребленные в американском художественном дискурсе сленги (фонетические, лексические, синтаксические) выполняют важную художественную функцию.

***Ключевые слова:** сленг, диалектизм, образность, художественная речь, художественный дискурс.*

Salimova Nargiz Samad

Slang in dictionaries and American artistic discourse

Summary

The use of slang in conversation, as well as slang's place in English and American lexicology, are all covered in this article. "Slang" refers to a type of spoken language that is informally assessed by society. Slangs consists of words and phraseological units that were originally formed and used in individual social groups and reflect the orientation of these groups as a whole. Even when they become commonly used, these words mostly retain the properties of emotional evaluation. Since language is dynamic and varied, slang cannot be fully understood from a linguist's perspective alone. Instead, it is important to consider it primarily from the point of view of the method of expression. In artistic discourse, slang is mainly used as a means of characterizing images. Slang can also be a useful tool when interacting with readers who are fluent in that slang. In this case, slang acts as a means of linguistic differentiation. Slangs are widely used in the process of communication; they add expressiveness and imagery to speech, which makes them widely used in artistic speech.

There is no single approach to the concept of "slang" in American and English linguistics, which is clearly seen in the examples of special notes given to certain words in special dictionaries. The "slang" tag example serves as a clear

reminder that there is no one right way to identify a word's stylistic qualities. Most of the time, it is impossible to discern why dictionaries' authors choose to designate a certain word as "slang." Slang is most frequently used in artistic style to describe the speech characteristics of the hero and the social environment of which he is a representative, as demonstrated in the work that uses Mark Twain's novel "The Adventures of Tom Sawyer" as an example. The considered examples show that the slangs used in American artistic discourse (phonetic, lexical, syntactic) demonstrate a significant artistic function.

Key words: *slang, dialectism, imagery, artistic speech, artistic discourse.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəlim D.Ə. Həşimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
aygun.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776- 473X

TƏDRİSDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞMASINA DAİR XÜLASƏ

Xarici dilin tədrisi/öyrənilməsi əsasən şifahi formaya əsaslanır. Bu, şifahi anlama və şifahi ifadəni əhatə edən ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Məqalədə öyrənənlərə dil bacarıqlarını öyrətmək üçün kommunikativ yanaşmanın üstünlüklərini izah etməyə və fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində/öyrənilməsində məhz bu metodun üstünlüklərindən danışılır. Xarici dillərin tədrisi/öyrənilməsi prosesində kommunikativ yanaşmanın tətbiqi, onun rolu və yeri ilə bağlı həll yollarını tapmağa çalışıldı. Kommunikativ yanaşma dil öyrənənə anlamaq, eyni zamanda şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün tələbələr dərstdə öyrəndikləri dildən istifadə etməlidirlər. Kommunikativ yanaşmadan istifadə edərkən, biz heç vaxt yalnız qrammatika kursu keçirmirik, lakin bu kursu qrammatik elementlərin özümüzü başa düşmək və ya ifadə etmək üçün faydalı olacağı ünsiyyət vəziyyətlərinə aid edirik. Kommunikasiyanın tələbləri nitq fəaliyyətinə nə qədər tez daxil olsa, bu bacarıqlar mümkün qədər vaxtında formalaşa bilər. Bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fakt ondan ibarətdir ki, təlimdə işlənən metodların səmərəli tətbiqi həm dil öyrədənə, həm də dil öyrənənə elə bir mühit yarada bilsin ki, onlar danışq fəaliyyəti zamanı rahat, sərbəst ünsiyyət qura bilsinlər. Kommunikativ yanaşma ünsiyyət vəziyyətini nəzərə alaraq xarici dildə ünsiyyət qurmaq bacarığını vurğulayır.

Açar sözlər: *kommunikasiya, şifahi nitq, aspektlər, formalaşmaq.*

SUR LA FORMATION DE L'APPROCHE COMMUNICATIVE DANS L'ENSEIGNEMENT RÉSUMÉ

L'enseignement/apprentissage d'une langue étrangère repose principalement sur la forme orale. Il vise à développer des compétences de communication impliquant la compréhension orale et l'expression orale. L'article explique les avantages de l'approche communicative dans l'enseignement des compétences langagières aux apprenants et les avantages de cette méthode dans l'enseignement/apprentissage du français langue étrangère. Une tentative a été faite pour trouver des solutions concernant l'application de l'approche communicative, son rôle et sa place dans le processus d'enseignement/apprentissage des langues

étrangères. L'approche communicative vise à développer la capacité de l'apprenant à comprendre ainsi qu'à s'exprimer oralement ou par écrit. Pour cela, les élèves doivent utiliser la langue qu'ils apprennent en classe. Lorsque nous utilisons l'approche communicative, nous n'enseignons jamais uniquement la grammaire, mais rattacheons le cours à des situations de communication où des éléments grammaticaux seront utiles pour nous comprendre ou nous exprimer. Plus tôt les exigences de communication sont incluses dans l'activité de parole, plus ces compétences ne peuvent être formées en temps opportun. Le fait d'une grande importance pour nous est que l'application efficace des méthodes utilisées dans la formation peut créer un environnement tel pour l'enseignant de langue et l'apprenant de langue qu'ils peuvent communiquer confortablement et librement pendant les activités orales. L'approche communicative met l'accent sur la capacité à communiquer dans une langue étrangère, en tenant compte de la situation de communication.

Mots-clés : *communication, discours oral, aspects, formation.*

О ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ОБУЧЕНИИ

Резюме

Преподавание/изучение иностранного языка в основном основано на устной форме. Он направлен на развитие коммуникативных навыков, включая устное понимание и устное выражение. В статье объясняются преимущества коммуникативного подхода к обучению языковым навыкам учащихся и преимущества этого метода в преподавании/изучении французского языка как иностранного. Сделана попытка найти решения относительно применения коммуникативного подхода, его роли и места в процессе обучения/изучения иностранных языков. Коммуникативный подход направлен на развитие способности изучающего язык понимать и в то же время выражать себя устно или письменно. Для этого учащиеся должны использовать язык, который они изучают в классе. Когда мы используем коммуникативный подход, мы никогда не преподаем только грамматику, а связываем курс с коммуникативными ситуациями, где грамматические элементы будут полезны для понимания или самовыражения. Чем раньше потребности общения включаются в речевую деятельность, тем более своевременно могут быть сформированы эти умения. Для нас очень важен тот факт, что эффективное применение методов, используемых в обучении, может создать такую среду как для преподавателя языка, так и для изучающего язык, чтобы они могли комфортно и свободно общаться во время разговорной деятельности. Коммуникативный подход делает упор на умение общаться на иностранном языке с учетом ситуации общения.

Ключевые слова: *коммуникация, устной речи, аспекты, формованные.*

DEFINITION GENERALE

L'Approche Communicative est un terme de la didactique des langues correspondant à une vision de l'apprentissage basée sur le sens et le contexte de l'énoncé dans une situation de communication. Cette approche s'oppose aux visions précédentes s'attardant d'avantage sur la forme et la structure des langues que sur le contexte. Il est important d'étudier cette opposition au sein des théories linguistiques afin de mieux comprendre le concept d'Approche Communicative.

CONSTRUCTIVISME VS. STRUCTURALISME

L'évolution des grandes théories linguistiques ne peut être analysée sans aborder les différents "conflits" entre les mouvements successifs de la recherche dans ce domaine. Ainsi l'origine de l'Approche Communicative peut être placée dans ce contexte de grands débats scientifiques.

Les prémices de l'Approche Communicative remontent aux travaux de Noam CHOMSKY qui révolutionna le monde de la linguistique. A l'heure où les théories structuralistes étaient en plein essor, postulant que chaque langue constitue un système de structures complexes imbriquées les unes dans les autres (travaux de SAUSSURE et SKINNER), CHOMSKY intervient et contredit ces approches traditionnelles en introduisant le concept de "Language Acquisition Device" (littéralement traduit par "dispositif d'acquisition du langage"). Selon CHOMSKY, tout être humain possède une capacité innée à décrypter et à comprendre un code langagier grâce à une fonction intellectuelle spécifique. Cette théorie est basée sur l'observation des enfants qui maîtrisent leur langue maternelle en moins de quatre ans sans apprentissage formel. Ainsi, pour CHOMSKY, il n'y a pas plusieurs systèmes distincts mais une seule et unique "grammaire universelle".

De ces concepts découlent les prémices des théories constructivistes et des approches cognitivistes de l'apprentissage des langues. Ainsi apparaît le concept d'interlangue, basée sur l'observation de l'évolution du langage de l'enfant depuis sa naissance jusqu'à sa maîtrise parfaite de la parole. L'enfant construit progressivement son propre langage en partant d'une phase de surgénéralisation des règles syntaxiques et en aboutissant petit à petit à une maîtrise ajustée de la parole. Ainsi ces nouvelles observations amènent à penser qu'il en va de même pour tout apprenant d'une langue étrangère qui, pour favoriser son apprentissage, doit construire progressivement son propre langage interne et évoluer naturellement en communiquant.

NIVEAU SEUIL

L'évolution des théories linguistiques citées plus haut a permis d'instaurer un champ favorable à l'avènement de l'Approche Communicative. Mais c'est en 1975 que ses traits caractéristiques se dessinent réellement lorsque le Conseil de l'Europe

définit le "Threshold Level" (Niveau Seuil) pour l'Anglais qui servira de modèle pour toutes les autres langues. Inspiré des préoccupations militaires des Etats Unis de l'après guerre cherchant à communiquer de manière efficace dans les pays où ils débarquaient, le Niveau Seuil du Conseil de l'Europe fait un inventaire des compétences linguistiques à atteindre pour pouvoir être rapidement opérationnel dans un pays étranger. Pour la première fois, la langue est découpée, non plus en structures grammaticales, mais en une liste de notions et de fonctions définies selon des besoins minimaux.

Les fonctions sont une liste de savoirs faire langagiers permettant d'être opérationnel dans des situations de communication à l'étranger: "se présenter", "demander son chemin", "acheter un billet de train". A un niveau plus abstrait, ces fonctions s'inscrivent dans un certain nombre de notions telles que "le temps", "l'espace", "les sentiments", "les relations sociales", etc.

Ainsi voit le jour "l'Approche Notionnelle-Fonctionnelle" appelée également "Approche Communicative", qui inspire encore consid

Tout comme pour les fondements linguistiques vus précédemment, les applications pédagogiques de l'Approche Communicative ne peuvent être abordées sans procéder à une brève analyse comparative de quelques courants de l'enseignement des langues.

APPROCHE COMMUNICATIVE Vs. BÉHAVIORISME

L'Approche Communicative dans l'enseignement des langues voit le jour en pleine période structuraliste où les pédagogies béhavioristes étaient en plein essor. Si les méthodes audio-orales et audio-visuelles des années 60-70 offraient l'apport de nouvelles technologies en cours de langues, elles puisaient encore beaucoup dans des approches structuralistes traditionnelles. Le béhaviorisme consistait à introduire des structures toutes faites qu'il fallait répéter puis consolider grâce à un processus de stimulus du professeur et de réponse de l'apprenant. Des exercices structuraux appelés "drills", servaient à rebrasser les éléments appris par une pratique intensive sur un point de grammaire précis.

Dans l'approche communicative, il ne s'agit plus de s'attarder sur des structures grammaticales à apprendre par coeur, mais avant tout sur le sens de la communication. Une question posée par le professeur ne donnera pas lieu à une seule et unique réponse contenant une structure syntaxique précise, mais laissera la liberté à l'apprenant de choisir parmi une quantité de réponses possibles selon le message qu'il désire faire passer. Ainsi le cours de langues n'est plus un cours magistral où seul l'enseignant détient le savoir et la bonne réponse. Il devient une séance interactive où le contexte de la communication est mis en valeur. De plus, les supports étudiés ne sont plus créés artificiellement pour la classe avec le nombre exact de structures à assimiler mais ils sont choisis parmi une source vaste de

documents authentiques (extraits littéraires, articles de journaux, émissions de radio, clips vidéos, etc.)

STATUT DE L'ERREUR

Avec la définition du Niveau Seuil du conseil de l'Europe, les objectifs pour les apprenants de langues étrangères ont changé considérablement. Le mythe du bilinguisme parfait est remis en question. Il ne s'agit plus de maîtriser parfaitement la langue cible avec un accent irréprochable mais avant tout d'être opérationnel grâce à un bagage suffisant pour pouvoir communiquer dans un pays étranger. Ainsi le statut de l'erreur a évolué vers une plus grande tolérance. On privilégiera la transmission et la compréhension d'un message sensé dans un contexte de communication au détriment d'une maîtrise parfaite des structures grammaticales et du lexique.

S'inspirant du constructivisme et de la notion linguistique d'interlangue, on considère que l'erreur a également une fonction formative. L'apprenant construit progressivement son propre langage en se servant de ses erreurs pour évoluer dans son apprentissage. Le professeur détectant les erreurs peut également profiter de cette opportunité pour apporter un "feedback" (commentaire) constructif. Ainsi on distingue une évaluation sommative qui donne une simple valeur numérique aux performances de l'apprenant (une note), sans pour autant servir à sa progression, et une évaluation formative qui non seulement situe l'élève dans une échelle de valeurs mais lui apporte également des éléments pour évoluer dans son apprentissage.

AUTONOMIE

Comme nous l'avons compris, le rôle du professeur a considérablement évolué lors des premières applications pédagogiques de l'Approche Communicative. Il n'est plus "le maître" qui détient le savoir et qui n'autorise les interventions des "élèves" que lorsqu'ils sont interrogés. Il devient un chef d'orchestre, limitant ses prises de parole et encourageant une participation orale spontanée. "L'élève" quand à lui, change également de statut: il se transforme en "apprenant" prenant en charge son propre apprentissage de manière autonome. En d'autres termes, le cours de langue vivante n'est plus centré sur le professeur mais sur l'apprenant.

Dans cet esprit d'interaction et de centration sur l'apprenant, la dynamique de groupe est également considérée comme un facteur majeur de motivation pour l'apprentissage des langues. Les jeux de rôles, les travaux en groupes ou par pairs sont encouragés pour instaurer une atmosphère de confiance et de solidarité favorable à la communication. De la manière manière, le "feedback" traditionnellement délivré par le professeur sera désormais produit par les apprenants eux même, monopolisant les compétences de chacun et valorisant l'échange et l'entraide.

L'APPROCHE COMMUNICATIVE REVUE ET CORRIGÉE

C'est seulement vers la seconde moitié des années 80 que les premiers manuels officiels apparurent, prenant réellement en compte les grands principes pédagogiques de l'Approche Communicative: authenticité, contexte, interaction, concentration sur l'apprenant, etc. Cependant les projets pédagogiques tombaient parfois dans des excès et des incohérences qui n'échappèrent pas aux critiques des spécialistes de l'enseignement. Certes, le contenu était plus authentique et les activités proposées plus interactives. Ce fût la fin des "drills", ces fameux exercices grammaticaux rébarbatifs. Cependant il n'y avait rien pour combler le vide succédant au grand balayage des traditionnelles méthodes structurales. La langue orale était tellement prédominante qu'elle occupait toute la place du cours de langue, au détriment de l'écrit et de la grammaire. En effet, à force de vouloir tout étudier en contexte en évitant les règles explicites, la grammaire était devenue quasiment inexistante ou étudiée brièvement et de manière superficielle. Lorsque les professeurs se rendaient à l'évidence que leurs apprenants nécessitaient tout de même un minimum de bagage théorique, ils retombaient finalement dans des cours de grammaires hors contexte, ressemblant fortement aux anciennes méthodes qu'ils redoutaient tant.

Pour remédier à cet état de fait, une deuxième génération de l'Approche Communicative voit le jour dans les années 90 lors de nouvelles instructions officielles mettant en avant les lacunes en ce qui concerne l'absence de la langue écrite et de la grammaire.

Quatre compétences indispensables pour le cours de langue sont définies dans un ordre précis, à savoir la compréhension orale, la compréhension écrite, la production orale, et la production écrite. Ainsi, on met l'accent sur le principe d'une progression cohérente dans un parcours d'apprentissage qui va du simple au complexe, du général au particulier et du connu vers l'inconnu. S'ajoute également une cinquième compétence dite "méthodologique", qui rejoint l'idée d'autonomie et de concentration sur l'apprenant.

Ce dernier est encouragé à acquérir des stratégies d'interaction, d'auto-évaluation et de réflexion sur son apprentissage. Ainsi la grammaire retrouve sa place en cours de langue, dans le cadre d'une phase de réflexion en contexte et d'induction des règles syntaxiques.

BIBLIOGRAPHIE

1. BERARD, E.(1991) L'approche communicative. Théorie et pratiques, Coll. Techniques de classe, Clé International, Paris.
2. COSTE, D., COURTILLON, J., FERENCZI, V., MARTINS-BALTAR, M., PAPO, E. (1976) Un niveau-seuil, Conseil de la coopération culturelle du Conseil de l'Europe, Strasbourg.

3. GERMAIN, C., Le point sur l'approche communicative en didactique des langues, Centre éducatif et culturel, Montréal, 1991-1993.
4. Puren C. (1988). Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues, Clé International, Nathan, Paris.
5. Puren C. (1994). La didactique des langues étrangères à la croisée des méthodes. Essai sur l'ecclétisme. Paris : Didier.
- SAVIGNON, S.J. (1990) Les recherches en didactique des langues étrangères et l'approche communicative. ELA, n° 77.
6. ROBERT, J.-P. Dictionnaire pratique de didactique du FLE. Lassay-les-Châteaux: EMD S. A. S., 2008, p. 76.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor Cəməm Babaxanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QULİYEVA SÜSƏN ƏDALƏT qızı
Bakı Dövlət Universitetinin
Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrasının doktorantı
susen.msu@mail.ru

TELEXƏBƏR MƏTNLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Açar sözlər: telexəbər, mətn, media, söz, televiziya, xəbər strukturu

İnternet şəbəkəsinin qloballaşması bütün sahələr kimi media sahəsindən də yan keçmədi. Yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində televiziya xəbər verilişlərində dəyişikliklər baş verməyə başladı. Xəbər mətnlərinin hazırlanması prosesi bir qədər asanlaşsada, lakin jurnalistlərin xəbər yazma prinsipləri öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. 90-cı illərdən bu yana Azərbaycan teleməkanında bir çox özəl televiziya kanalları yarandı və onlar öz növbəsində izləyicilərə xəbər verilişləri yayımlamağa başladılar. Kanalların çoxalması teleməkanda həm fərqlilik həm də rəqabətlik gətirdi. Müasir zamanda xəbərin yayılması prosesində böyük rəqabətçilik müşahidə edildiyinə görə hər bir media qurumu çalışır ki xəbəri birinci auditoriyaya çatdırsınlar. Bundan əlavə hər bir telekanal çalışır ki, xəbərləri fərqli üsulda tərzdə izləyicilərə çatdırsınlar. Bu cəhətdən operativlik prinsiplərinə başlıca önəm verən media işçiləri xəbər mətnlərinin tərtibində müəyyən nöqsanlara yol verirlər. Reportajlara cəlbəedici başlıqlar yazmaqla, telejurnalistlər hərdən səhvlərə yol vermiş olurlar. Xəbərlərin geniş mənada təqdim edilməsinin xüsusiyyətlərinin və yeni üsullarının öyrənilməsi problemi elmi tədqiqatın ən aktual sahələrindən biri olaraq qalır. Sözügedən elmi məqalədə müəllif tərəfindən “xəbər” anlayışının tərfi, müasir zamanda jurnalistlərin xəbər mətnin hazırlanması ilə bağlı qarşısında qoyulan tələblər, telexəbərin strukturu və s öz əksini tapıb.

Xəbərin tərfi

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində media sistemində dəyişikliklər baş verməyə başladı. Sürətlə dəyişən şəraitdə media informasiyanın təqdim edilməsinin yeni formalarını axtarmalı olur. Burada vurğulamaq lazımdır ki, internetin inkişafı televiziya xəbər mətnlərinə yeniliklər bəxş edib. Veriliş yayımlandıqdan sonra vizual görüntü olmadan televiziya xəbərlərinin mətni internetdə yerləşdirilir və bu artıq müstəqil bir obyektədir. Mətn nə qədər keyfiyyətli yazılırsa, bir o qədər xəbərin süjeti aydın olur. Müasir televiziya xəbər mətninin yaradılmasına ekstralinqvistik amillər böyük təsir göstərir ki, bunlardan da başlıcası televiziya kanalının parametrləri və onun informasiya siyasətidir.

İlk öncə televiziya xəbərlərinin nə olduğuna baxaq. “Televiziya xəbərləri bir sıra meyarlara uyğun olaraq aktual, sosial əhəmiyyət kəsb edən, obyektivliyi (müxtəlif səriştəli fikirlərin tarazlığı) saxlamaqla, faktları rəylərdən ayırmaqla,

qiymət verilmədən və cavablandırılmadan, xəbərlərin yayıldığı jurnalist işi növüdür.” [9].

İngilis müəllifi Devid Rendalın fikrincə “Britaniyada ən çox yayılmış tərif budur ki, xəbərlər itin insanı dişləməsi deyil, insanın iti dişləməsidir. Yəni xəbər qeyri-adi və ya maraqlı məlumatdır. Amma xəbərin bütün mahiyyəti bu deyil. Xəbər insanların əvvəllər eşitmədiyi təzə bir informasiyadır.” [6, s. 12].

Televiziya xəbər mətnlərinin xüsusiyyətləri

Informasiya xarakterli videomaterialların əsas komponentlərindən biri videodan əlavə mətndir. Mətn (latın mənşəli söz) təxmini mənada insanın orijinal, həqiqi nitqidir. Media mütəxəssisləri və jurnalistlər xəbər mətnlərini tamaşaçıların başa düşəcəyi sadə və aydın dildə yazmağı məsləhət görürlər. Ancaq hər kəs bu göstərişlərə əməl etmir. Təbii ki, televiziya xəbərlərinin mətni çap mediası və radionun mətnindən fərqlənir. Əgər qəzetlərdə oxuma sürətini oxucu özü müəyyən edərsə, televiziya bu amil müxbirin çiyinə düşür.

Rusiyalı mütəxəssis N.K.Polyayeva qeyd edir ki: “Telereportaj mətninin yaradılması baxımından aşağıdakı meyarlara üstünlük verilməlidir: mövzunun açıqlanması, materialın obyektivliyi, sinxronizasiyadan istifadə, televiziya reportajının strukturu və dili.” [8, s. 195]. Daha sonra müəllif telexəbər mətninin yaradılması üçün metodiki tövsiyələri sadalayır - faktların təqdim edilməsinin dəqiqliyi, hadisəyə maraq, təqdimatın aydınlığı. Tədqiqatçı L.A.Mutovkin yuxarıdakı tövsiyələrə qısalıq əlavə edir: “qısalıq vacibdir, çünki yayım maddiyyətlə başa gəlir. Sizin televiziya şirkətiniz efir vaxtını satır və o, məhduddur, ona görə də efir vaxtının hər saniyəsindən maksimum yararlanmaq lazımdır”. [7]

Profesor Qulu Məhərrəmlinin fikrincə ekranda səslənən nitq çoxfunksionaldır. “Yazılı və şifahi dilin qovuşuğundan ibarət olan bu nitq (mətn) bir tərəfdən gerçəkliyi, fakt və hadisəni əks etdirir, digər tərəfdən isə ekranda ədəbi dil normalarının daşıyıcısına çevrilir”. [2, s. 60].

Alimin qənaitinə əsasən “televiziya nitqi heç bir halda danışq dili deyil, öz normaları olan şifahi ədəbi dilin bir qolu, ekranda gerçəkliyi əks etdirən nitq mədəniyyəti tribunası və ədəbi dil normalarının daşıyıcısıdır. [2, s. 79].

Televiziya xəbərləri üçün mətnlərin yazılması onu digər jurnalist işlərindən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Aşağıda bəziləri qeyd edilmişdir:

1. Qısa və aydın: Telexəbər mətnləri qısa və lakonik şəkildə olmalıdır ki, məlumat məhdud zamanda çatdırılsın. Geniş auditoriyaya yönəldiyi üçün, mətn aydın, səlis sadə dildə yazılmalıdır.
2. Struktur: Televiziya xəbər mətnləri adətən başlıq, giriş, məlumat və nəticədən ibarət aydın struktura malikdir. Bu, məlumatı təşkil etməyə və onu izləyicilər üçün daha başa düşülən etməyə kömək edir. Bu, məlumatı təşkil etməyə və onu izləyicilər üçün daha başa düşülən etməyə kömək edir.

3. Aktuallıq: Mətnlər aktual və ən son hadisələri əks etdirməlidir. Jurnalistlər xəbərlərin inkişafını izləməli və yeniliklərə tez bir şəkildə reaksiya verməlidirlər.
4. Obyektivlik: Telexəbər mətnlərində neytrallığı və obyektivliyi qorumaq mütləqdir. В текстах для теленовостей важно сохранять нейтральность и объективность. Jurnalistlər faktları qərəzsiz və subyektiv qiymətləndirmədən təqdim etməlidirlər.
5. Vizual elementlər: Telexəbər mətnləri adətən fotosəkil, video və qrafika vizual elementlərlə müşahidə olunur. Bu, məlumatın təsirini artırmağa və onu izləyicilər üçün daha aydın etməyə kömək edir.
6. Aydın və dəqiq: telexəbər mətnləri aydın və dəqiq olmalıdır. Jurnalistlər səhv və ya qeyri-dəqiqliklərə yol verməmək üçün faktları və məlumatları tamaşaçılara təqdim etməzdən əvvəl yoxlamalıdırlar.
7. Emosional Yük: Televiziya xəbərlərinin yazılması, xüsusən də insan iztirabları və ya faciələri ilə bağlı hadisələr barədə məlumat verərkən emosional gərginliyə səbəb ola bilər. Bununla belə, jurnalistlər diqqətli olmalı və tamaşaçıların emosiyalarını manipulyasiya etməkdən

Məlumatları zamanında auditoriyaya tez və dəqiq çatdırmaq üçün telexəbər mətnlərinin tərtibi jurnalistlərdən xüsusi bacarıq tələb edir.

Müasir vaxtda telexəbərlərin müyyən xüsusiyyətləri vardır.

Sürətlik və aktuallıq. Televiziya xəbərləri izləyicilərin dünyada baş verənlərdən xəbərdar ola bilməsi üçün ən son hadisələri tez bir zamanda çatdırmağa çalışır. Müasir zamanda internetin və sosial şəbəkələrin olduğu vaxtda, telexəbərlər İnternetin və sosial şəbəkələrin müasir dövründə televiziya xəbərləri daha sürətli olmağa və digər informasiya mənbələri ilə rəqabət aparmağa çalışır.

Vizual yanaşma: hadisələrin auditoriya tərəfdən aydın şəkildə başa düşülməsi üçün telexəbərlərdə çoxlu sayda videomateriallardan, şəkillərdən və qrafikalardan istifadə edilir. İzləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün onlar həmçinin müxtəlif qrafik effektlərdən və animasiyalardan yararlanırlar.

Multiformatlıq: Televiziya xəbərləri müxtəlif formatlarda təqdim olunur - qısa məlumat videolarından tutmuş tam hüquqlu xəbər proqramlarına qədər. Bu, müxtəlif baxış üstünlüklərinə və baxış vaxtlarına uyğunlaşmağa imkan verir.

İnteraktivlik: Müasir televiziya xəbərləri, məsələn, sosial şəbəkələrin istifadəsi və real vaxtda xəbərləri şərh etmək və müzakirə etmək imkanı vasitəsilə tamaşaçılarla qarşılıqlı əlaqə yaratmağa çalışır.

Əyləncə yönümlük: Müasir televiziya xəbərləri tamaşaçılar üçün təkcə informativ deyil, həm də maraqlı olmağa çalışır. Şou-biznes və idman kimi müxtəlif janr elementlərindən istifadə xəbərlərə daha çox diqqəti cəlb etməyə kömək edir.

Siyasi və iqtisadi yönümlük: Ölkədən və kanaldan asılı olaraq televiziya xəbərləri konkret siyasi və ya iqtisadi yönümlü ola bilər. Bəzi kanallar xəbərləri müəyyən

nöqteyi-nəzərdən təqdim edə yeni siyasətin və ya iqtisadiyyatın müəyyən aspektlərini işıqlandırma bilər.

Beynəlxalq işıqlandırılma: Dünya qloballaşdıqca televiziya xəbərləri getdikcə daha çox beynəlxalq hadisələri və münaqişələri işıqlandırır. Bu, izləyicilərə başqa ölkələrdə baş verən hadisələr haqqında məlumat almağa və onların həyatlarına təsirini başa düşməyə imkan verir.

Xəbər süjetinin ən asan izahı – kadrarxası mətndir. Söhbət videoda reportyorun görünmədiyi halda səsinin eşidilməsindən gedir. Təəssüf ki, Azərbaycan televiziya təcrübəsində səsli mətn çox vaxt düzgün olmayan şəkildə video süjetin əsası hesab olunur. Ən böyük çatışmazlıq videonun müxbirin sözünə tabe olmasıdır.

Telexəbərin hazırlanması

Telexəbərin hazırlanma üsulu, qəzet və radio xəbərindən xeyli fərqlənir. Qəzetdə oxu sürətini oxucu müəyyənləşdirsə də, TV-də bu iş reportyorun üzərinə düşür. Televiziya mütəxəssisi Z. Məmmədlinin [3, s. 35]. fikrincə mass media təcrübəsində xəbər hazırlamanın dörd üsulundan söz açmaq olar:

1. Tərs piramida üsulu;
2. Düz piramida üsulu;
3. Kvadrat üsulu;
4. Danışiq dili üsulu

“Televiziya jurnalistikası” dərslisinin müəllifləri qeyd edirlər ki: “Televiziya xəbərlərində görüntü və söz bir-birini tamamlamalı, eyni zamanda söz görüntünü sıxışdırmamalıdır” [4, s. 69]. Xəbər mətninin yazılma qaydalarına gəldikdə isə müəlliflərin fikrincə:

- Səhifə ikiyə bölünür: sol tərəfdə görüntü, sağ tərəfdə səs/danışiq yazılır (və ya əksinə). Zaman açarı (time code) və xronometraj (zaman axışı) göstərilir ki, montaj da mümkün olsun.
- Öncə xəbərin mesajı dəqiqləşdirilməli və yazılanlar ucadan oxunmalıdır ki, danışiq dilinə uyğun gəlməyən söz və cümlələr düzəldilsin.
- “Mətn qısa olmalıdır – ideal halda xəbər düsturunun hər sualını cavablayan bir cümlə.
- Az rəqəmdən istifadə edilməlidir
- Sadə, həm də düzgün məntiq işləməlidir. Televiziya çox geniş seyrçi kütləsinə ünvanlandığı üçün dil sadəliyi ayrıca önəm qazanır.
- Danışığa çox yer ayırmaq seyrçiləri yora, çaşdırma və istəmədən yönləndirə bilər. Bu üzdən olayı sözdən çox görüntü açıqlamalıdır.
- Mətni səsləndirməyə çox diqqətli yanaşmaq şərtidir. Nə oxumaq qədər necə oxumaq da önəmlidir. Darıxdırıcı bir səs tonu xəbəri öldürür. Vurğulara diqqət edilməli, mətni, sanki dostuna danışırısanmış kimi, oxumalısan.
- Xəbəri bitirərkən deyəcəklərin yadda qalması, seyrçiləri bu mövzunu düşünməyə həvəsləndirməlidir.” [4, s. 69].

Azərbaycan telexəbər verilişləri

Hazırda Azərbaycan Respublikası Audiovizual Şurasının məlumatına əsasən ölkədə 11 ümumrespublika televiziya yayımçısı mövcuddur: AzTV, İTV, Space TV, ATV, Xəzər TV, ARB TV, İdman TV, Mədəniyyət TV, ARB 24, REAL TV, CBC Sport. Siyahıdan göründüyü kimi, telekanallardan 5-i (İdman TV, Mədəniyyət TV, ARB 24, REAL TV, CBC Sport) – xüsusi kanllardır ki, müəyyən janrları əhatə edir. [10].

Sözgedən elmi məqalədə müəllif tərəfindən AzTV, İTV, Space TV, ATV, Xəzər TV, ARB TV telekanallarının və həmçinin fəaliyyəti dayandırılmış Lider TV-nin xəbər informasiya verilişləri təhlil edilmişdir.

2017-ci ilin iyun-iyul aylarında “Azərbaycanın teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi əsasında Milli Televiziya və Radio Şurası və Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının mütəxəssisləri tərəfindən aparılmış monitorinqin nəticələrinə görə, ədəbi dil normaların bütün səviyyələrində - istər fonetik, istər leksik, istər qrammatik, istərsə də üslubi səviyyədə norma pozuntuları qeydə alınmışdır [1, c 13]. Ümumillikdə fonetik səviyyədə norma pozuntusu 44 faiz, leksik səviyyədə pozuntu 21, qrammatik səviyyədə 23, üslubi səviyyədə isə 12 faiz təşkil edib. Bu kimi hallar ARB, LİDER, SPACE,ATV, İTV və XƏZƏR telekanallarında müşahidə edilib.

ARB televiziyasında qeydə alınan norma pozuntularının 45 faizi fonetik, 11 faizi leksik, 16 faizi morfoloji, 6 faizi sintaktik, 24 faizi üslubi cəhətdən olub.

İTV-də ədəbi dil normalarının fonetik səviyyədə pozulması daha çox (66 faiz) qeydə alınıb.

Dilin normalarının fonetik səviyyədə pozulması Xəzər TV-də 43 faiz, ATV-də 51, “Lider” televiziyasında 38, Space kanalında 36 faiz olub.

Dil normalarının leksik səviyyədə pozulması halları daha çox “Space”də (28 faiz), morfoloji səviyyədə pozulmalar Lider-də (17 faiz), sintaktik səviyyədə pozulma daha çox ATV-də (12 faiz), üslubi səviyyədə pozulma isə daha çox ARB televiziyasında (24 faiz) qeydə alınıb. Dil normalarının üslubi səviyyədə pozulması halları daha az (3 faiz) İTV-də qeydə alınıb.

Yerli teleməkanın tarixçəsinə nəzər salsaq, 90-cı illərdən bu yana ölkədə fəaliyyət göstərmiş telekanalların bir neçəsi Azərbaycan teleməkanına yenilik gətirmişdilər. Bunlardan 2016-cı ildə fəaliyyətini dayandırmış ANS telekanalını və Lider televiziyasını vurğulamaq yerinə düşər. Xüsusən ANS-in “Xəbərçi” informasiya proqramı uzun illər teleməkanda yüksək reytingə malik verilişlərdən biri hesab olunurdu. Fərqli tərzdə, dəqiq, operativ, qərəzsiz mövqedən tamaşaçıların böyük rəqəbətini qazanan “Xəbərçi” illər keçsə də Azərbaycan telexəbər tarixində öz izini qoydu. Lider TV-nin yayılmadığı “Səda” informasiya verilişi ilk çağlarında fərqliliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir.

2019-cu ildə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi dövlət dilinin tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasının təmin edilməsi məqsədilə yekun hesabatlar hazırlayır. Ekspertlərin müşahidəsi nəticəsində 2022-ci ildə “Televiziyların dili monitoring aynasında” adlı kitab nəşr edilmişdir. 12 televiziya kanalının monitoringinə həsr olunmuş bu kitabda aparıcı, müxbir, ekspert və s. nitqində müşahidə edilmiş fonetik, qrammatik, leksik norma pozuntuları, üslub və ifadə yanlışlıqlarına yol verilmiş xarakterik səhvlər qeydə alınmışdır [5, s. 6]. Monitoringin nəticələri televiziylalarda ədəbi dilin bütün sahələrinə aid xeyli miqdarda pozuntu hallarının olduğunu göstərir. Mülliflərin fikrincə: “son onillikdə dilimizə külli miqdarda yeni alınma sözlər daxil olub. Əlbəttə, dilin inkişafı baxımından bu, təbii və qanunauyğun haldır. Lakin öz sözlərimiz ola-ola, ehtiyac duyulmadan həmin sözlərin əcnəbi qarşılığının işlədilməsi yolverilməzdir...” “Televiziyların dili monitoring aynasında”

Telekanallar üzrə telexəbər informasiya verilişlərində müxtəlif səhvlərə dair bəzi nümunələr göstərmək yerinə düşər.

AzTV Xəbər.

Leksik normanın pozulması.

28.04.2021 – müxbir - Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarına səfər edən və bir sıra yeni *infstruktur* layihələrin əsasını qoyan Prezident İlham Əliyevin verdiyi bəyanatlar *prsesin* getdikcə daha da *vüset* **gütürəcəyindən (alacağından)** xəbər verir.

Grammatik normanın pozulması.

27.04.2021. – titr – ANAMA-nın baş **məsləhətçi (məsləhətçisi)**.

09.05.2021. – aparıcı – **Aqilin** (Aqil) aramızda olmasa da, o həmişə bizimlədir.

Üslub və ifadə səhvləri.

20.05.2021 – aparıcı – Son tura lider (“kimi” buraxılıb) daxil olan “Qarabağ” bu üstünlüyü qoruya bilməyib. [5, s. 39].

İTV Xəbər.

Orfoqrafik normanın pozulması.

30.04.2021 – titr – Qırğızıstan – Tacikistan **sərhəddində** (sərhədində).

06.05.2021 – titr – Biz 5 ulduzlu **otellərin** (hotellərin) ayrıca barı və yemək otağı olan premium nömrələrində qalırdıq.

Leksik normanın pozulması.

01.05.2021 – aparıcı – Onlar hər zaman çalışıblar ki, **yalan-dolanla** (saxta yollarla) özlərinə tarix düzəltsinlər.

07.05.2021 – müxbir – Tək **doz** (doza) şəklində tətbiq olunacaq “Sputnik light” adlı peyvəndin qeydiyyata alındığı bildirilib.

Grammatik normanın pozulması.

27.04.2021 – müxbir – Bina digər yaşayış **evlərdən** (evlərindən) fərqli *memarlıq* üslubu ilə seçilir.

23.05.2021 – titr – Şahzadə elektriklə işləyən **yarış maşını** (maşını) sürdü.

Üslub və ifadə səhvləri.

11.05.2021 – müxbir – *Tək* torpaqlarımız yox, **əsir qalan (işğal altında olan)** tarixi abidələrimiz də azadlığa *qovuşdular*. [5, s. 65].

ARB Xəbər.

Qrammatik normanın pozulması.

30.04.2021 – aparıcı – Səhər saatlarında bir nəfər silahlı şəxs Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının binasına daxil olaraq ətrafdakılara, **qarşısına kim çıxıbsa, (qarşısına çıxan hər kəsə)** atəş açıb.

Orfoepik normanın pozulması.

30.04.2021 – aparıcı – Bu barədə Xarici İşlər Nazirliyinin tviter səhifəsində məlumat **verilib (verilip)**. [5, s. 185].

ATV Xəbər.

Orfoepik normanın pozulması.

28.04.2021 – aparıcı – **Bu illəri (bu il)** yekunlaşdırmağa çalışırıq.

Qrammatik normanın pozulması.

20.07.2021 – titr – Müsəlmanlar Qurban bayramını qeyd **edir (edirlər)**.

Üslub və ifadə səhvləri.

20.07.2021 – aparıcı – Pandemiya dövründə ilk dəfə dini ibadət evlərində qılınan bayram namazı **50 nəfərlik qaydanı (50 nəfərə qədər şəxsin iştirakı tələbini)** pozmaq şərti ilə dörd dəfə qılınıb. [5, s. 250].

Xəzər Xəbər.

Orfoqrafik normanın pozulması.

30.04.2021 – titr – Koronavirusun **“Hindistan ştamı”ı (Hindistan ştamı)** sürətlə yayılır.

03.05.2021 – titr – Kazinoda silahlı insident törədən şəxs **zərərsizləşdirilib (zərərsizləşdirilib)**.

Qrammatik normanın pozulması.

28.04.2021 – müxbir – “Ağıllı (kənd)” pilot layihəsi çərçivəsində tikiləcək 200 fərdi **evlərdən (evdən)** birinin maketini görürsünüz.

28.04.2021 – müxbir – Bir neçə vətəndaş onlayn avtomobil satışı ilə məşğul olan saytların birindən kreditə maşın **alıblar (alıb)**.

Üslub və ifadə səhvləri.

03.05.2021 – aparıcı – Onun barəsində İnzibati Xətalər Məcəlləsinin polisin və y hərbi qulluqçunun qanuni tələbinə qəsdən tabe olmama (**“maddəsi” sözü buraxılıb**) ilə protokol tərtib olunub.

06.05.2021 – Vətəndaş **əgər (izafi)** yaşadığı ünvanı dəyişdiyi zaman isə vaxt *məhdudiyyəti nəzərə alınmadan* qeydiyyat üzrə yaşadığı ərazidə tibb müəssisəsinə müraciət etməli **və (izafi) qeydiyyatı təhkim olunmalı** və ailə ailə həkimini seçməlidir. [5, s. 280].

Lider TV. Xəbər.

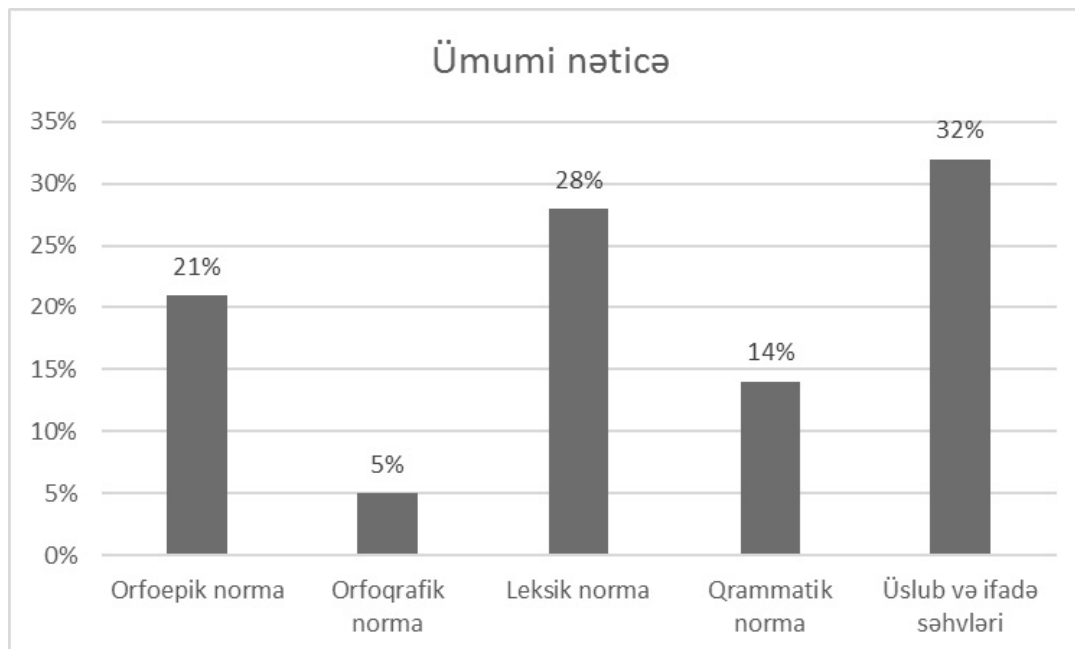
Qrammatik normanın pozulması.

05.05.2021 – titr – Bakıda gecə **saatlarında (saatlarından)** etibarən güclənən külək fəsadlar törədib.

Üslub və ifadə səhvləri.

28.04.2021 – titr – Sergey Lavrov: “Rusiya pasportuna 500 min nəfər əhalinin yaşadığı Donbassda müharibənin qarşısını almaq mümkündür və bu, *(vergül qoyulmur)* vacibdir”. [5, s. 334].

Monitorinqin nəticələri aşağıda göstərilən diaqramda öz əksini tapmışdır. Mütəxəssislərin apardıqları müşahidələrə əsasən qeydə alınmış 6000 dil faktından 4753-ü hesabatda daxil edilmişdir. Onlardan 1017-si orfepik, 233-ü orfoqrafik, 1346-sı leksik, 651-i qrammatik, 1506-sı isə üslub və ifadə səhvidir.

Nəticə

Son illər ümumrespublika telekanalları ən son avadanlıqlarla təchiz olunublar, bu isə öz növbəsində efirə gedən verilişlərin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməkdədir. Lakin aparılan müşahidələr onu göstərir ki, xəbər verilişlərinin mətn tərtibində hələdə müəyyən səhvlərə nöqsanlara yol verilir. Bunun üçün dövlət səviyyəsində ədəbi dil normalarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzini və həmçinin media sahəsində

mütəxəssislər hazırlanması və onların əlavə təhsilinin təşkili, audiovizual, çap, onlayn media subyektlərinin və informasiya agentliklərinin, habelə jurnalistlərin və digər media işçilərinin fəaliyyətinin, eləcə də media sahəsində yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətini qeyd etmək olar. Yuxarıda qeyd olunan qurumlar tərəfindən aparılan monitorinqlərin sayəsində aşkara çıxarılan səhvlərdən nəticələr çıxarılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İsmayılova T.S, Əlizadə M.S. 2017, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi, “Elektron Mediaya Yardım Fondu” nun “Azərbaycanın Media məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi əsasında Milli Televiziya və Radio Şurası və Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının mütəxəssisləri tərəfindən teleradio yayımçıların ədəbi dil normalarına riayət edilməsi sahəsində 2017-ci ilin iyun-iyul aylarında aparılmış monitorinqlərin nəticələri haqqında hesabatı. (Kitab – topla) Bakı, 152 səh.
2. Məhərrəmli. Q.«Televiziya dili», Bakı, 2002, 304 s,
3. Məmmədli. Z. “A-dan Z-yə tele xəbər, Bakı, “Yeni Nəsil”, 2009, 322 s,
4. “Televiziya jurnalistikası” Avropa şurası, 2017 il, 119 s,
5. “Televiziyaların dili monitorinq aynasında”. Sevinc Əliyevanın redaktəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 512 səh.
6. Девид Рендалл. «Универсальный журналист», Москва 2003., с 120,
7. Мутовкин Л.А. Правила написания текста на телевидении http://mozin.ru/book/st/tekst_na_tv.pdf
8. «Универсальный журналист. Основы творческой деятельности», под редакцией Шестрекиной Л.П. с 195., Челябинск: Изд. ЮУрГУ, 2015. – Ч.1. – 275 с.
9. Определение теленовостей <http://valv.ru/1-opredelenie-telenovostejj.html>
10. <https://acra.gov.az/az/kateqoriya/umumolke-yerustu-televiziya-yayimcilari>

Susan Guliyeva

Features of TV news texts

Summary

Key words: TV channel, the text, lead, headline, television,

In connection with the rapid development of high technologies, a society of information consumption and news, which are an integral part of modernity, is being formed. The problem of studying the features and new methods of presenting news in a broad sense remains one of the most pressing areas of scientific research.

In the modern period, people cannot exist without a volume of socially significant information that allows them to navigate social relations and present their own picture of the world. As you know, the duty of the media is to inform the masses about events in the country and the world, about politics, economics, science, culture, etc. In the rapidly changing world of information technology, the media have to look for new forms of presenting information.

The development of the Internet system has radically changed the face of world journalism and introduced new colors into the creation of materials; Along with this, the genre diversity of journalistic texts is growing. It should be noted here that with the development of the Internet, television news texts have received a new life. The viewer, after the broadcast of the program, can read the text of the news on their website.

Due to the large number of television companies and competition between them, each of them tries to present information to viewers in an original form. Many Azerbaijani TV channels try to diversify their news broadcasts with interesting reports in order to keep viewers glued to their screens.

Сюсан Гулиева

Особенности текстов телевизионных новостей

Аннотация

Ключевые слова: телеканалы, текст, телевизионные новости, лид, заголовок.

Лицом любой телекомпании является информационные выпуски новостей. В современное время ввиду огромного количество каналов получения информации, телевизионные выпуски не потеряли свою актуальность. Однако, учитывая большую конкуренцию телевизионщики пытаются разнообразить программу, ищут новые методы подачи материалов. Одним из важных составляющих любой новости - текст. Работа над текстом и подача его телезрителю требует от телевизионщиков профессионального мастерства. Профессионально написанный текст вызывает симпатию у телезрителей.

Бурное развитие информационных технологий не только дают массу возможностей телевизионным журналистам, но и вместе с тем ставят перед ними новые условия. Быть максимально оперативным один из главных требований современности. Порой информационные новости ввиду каких-то произошедших событий выходят в прямой эфир, где у репортера нет достаточного времени на подготовку, но если он профессионал своего дела, то мастерски справится над поставленной задачей. В настоящей научной статье автор, ссылаясь на специалистов в сфере телевидения дает определение теленовостям, также анализирует особенности структуры теленовостей, правила написания текстов. Помимо этого, дается отчет мониторинга информационных выпусков новостей азербайджанских телеканалов, где допускались лексические, грамматические и стилистические нарушения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor Sabir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Fil.ü.f.d., b/m. MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADIL
TAĞIYEVA SACİDƏ Hüseyn qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
emammedova69@mail.ru

MULTIKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCANIN ÜMUMMİLLİ LİDERU HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

*“Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə,
bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri...
ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz
töhfəsini verir”.*

Heydər Əlirza oğlu Əliyev

Açar sözlər: *ümummilli lider, multikulturalizm, siyasət, çoxmillətlik, çoxmədəniyyətlik.*

Ümummilli lider Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, müstəqil respublikamızın dünya birliyinə inteqrasiyasının, yeni inkişaf strategiyasının banisi olmaqla bərabər, eyni zamanda, Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasətinə çevrilməsinin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyev 1993-cü ilin 15 iyununda ölkə rəhbərliyinə qayıtdığı gün, Milli Məclisdə etdiyi ilk çıxışında bu məqamı xüsusi vurğulamış, respublikadakı çoxmillətliyi Azərbaycanın sərvəti adlandırmışdır: “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan müxtəlif dirlərə etiqad edən adamlardır. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirib”.

Ulu öndərin ümumdövlət məfkurəsi səviyyəsinə yüksəltdiyi Azərbaycançılıq ideyası da mahiyyət etibarilə milliliyin və bəşəriyyətin təcəssümüdür. Bu ideya heç bir halda milli təcrid olunmanı təlqin etmir, o, təkcə milli kimliyin ifadəsi, xalqın mənəvi irsinə hörmət, onun təbliği və tərənnümü demək deyil, eyni zamanda dünya irsinə, ümumbəşəri dəyərlərə açıqdır. O deyirdi: “Biz həm milli tariximizdən aldığımız mənəvi sərvətlərdən istifadə etməli, həm də bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi dəyərlərə yiyələnəliyik”.

Multikulturalizm sözü “çoxmədəniyyətlik” anlamına gəlir. Multikulturalizm siyasəti dedikdə müxtəlif mədəniyyətlərin inkişafı, qorunması və təbliğinə yönəlmiş humanist və demokratik dövlət siyasəti nəzərdə tutulur. İlk dəfə olaraq Kanada

rəsmən "Multikulturalizm" siyasətini dövlət siyasəti elan edərək, bununla bağlı "Multikulturalizm qanunu"nu qəbul etdi. Daha sonralar isə digər Qərbi dövlətləri də bu uğurlu siyasət modelini öz ölkələrində tətbiq etməyə başladılar. Tarixi inkişafdan keçərək formalaşmış çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətin mövcudluğu və bu cəmiyyəti qoruyub saxlamaq üçün dövlətin siyasi iradəsinin mövcud olması əslində multikulturalizmin mövcud olmasına əsas verir. Azərbaycan daim müxtəlif mədəniyyətlərin toqquşduğu, müxtəlif xalqların özlərinə güvənli vətən seçdiyi məkan kimi hələ də liderlər sırasındadır və illər keçməsinə baxmayaraq multikultural cəmiyyətə açılan qapılardan biri məhz Azərbaycandır.

Ulu öndərin başqa böyük keyfiyyətlərindən biri də Onun böyük müəllim, dahi təbliğatçı və mükəmməl nətiq olmasında idi. Heydər Əliyev "ideya, ideologiya və təbliğat" universal üçlük formulundan çox məharətlə istifadə etməyi bacarırdı. O, ideyanı verir, onu ideologiyaya çevirir və həmin ideologiyanın kütlə tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edirdi. Elə Azərbaycanı birləşdirəcək universal formül olan azərbaycançılıq ideologiyasının da müəllifi, təbliğatçısı və icraediciyi. məhz Ulu öndərimiz olub. Əslində, bir xalqın vahid ideologiya ətrafında təşkilatlanması üçün illər keçir. Yəni hər hansı bir ideologiyanın mənimsənilməsi, öyrənilməsi və xalqın həmin ideologiyanın daşıyıcısına çevrilmə prosesi uzun illər, bəlkə də, qərinələr, yüzillər aparır. Amma Ulu öndər özünəxas xüsusi çevik üsul və metodlarla bu prosesi elə etdi ki, qısa müddətdə azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın başlıca milli-siyasi ideologiyasına çevrildi. Bir qədər sonra isə bu, öz müsbət bəhrəsini verdi. Azərbaycanda bu ideologiyanın bərqərar olması və mənimsənilməsi ilə ölkəmizdə etnik separatçılığa son qoyuldu.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində özünün mədəni müxtəlifliyini qorumaq üçün milli azlıqlar və dini qruplarla bağlı çoxlu sayda normativ hüquqi aktlar qəbul olundu. Ümummilli lider Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun əsasını qoydu və apardığı islahatlarla ölkədə tarixən mövcud olan etnik-mədəni, dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının möhkəmlənməsinə təmin etdi. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə hazırlanan və 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə, demokratik tərzdə ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmqla qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipləri avdın şəkildə təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında müxtəlif xalqların, millətlərin haqlarını, mənafələrini müdafiə edən, onlara yerli xalqla bərabər hüquqlar verən bir çox maddələr mövcuddur. Buna əsasən hər bir Azərbaycan vətəndaşı bərabər tutulur, təhsillərini, dinlərini, iş yerlərini seçməkdə hər kəsə bərabər hüquqlar verilir.

Multikulturalizmin əsasını təşkil edən dövlət-din münasibətlərinə böyük önəm verən ulu öndər deyirdi: "Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratik dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə, dinindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətlərindən asılı

olmayaraq azadlıq, hüriyyət imkanları verir". Ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi bu strateji istiqamətdə inkişaf edən Azərbaycan dünyaya örnək ola biləcək multikultural dəyərlər sistemini və modelini formalaşdırıb.

Azərbaycan dövləti mənəvi dəyərlərin qorunmasını, təbliği və təşviqini cəmiyyətin inkişaf meyarlarından biri kimi qəbul edir. Bu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideologiyasının və dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Başqa sözlə, bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin və dövlətinin həm sosial-iqtisadi inkişafının, həm də mənəvi tərəqqisinin bünövrəsində Heydər Əliyev siyasəti **dayanır**. Bu siyasətin **hazırda Prezident İlham Əliyev** tərəfindən uğurla və ardıcılıqla davam etdirilməsinin nəticəsidir ki, Azərbaycan həm sosial iqtisadi, həm də mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına görə regionun lider dövlətinə çevrilib.

Ulu öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra millidini dəyərlərimizin qorunmasında, islam dininə ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin daha da möhkəmləndirilməsində, eləcə də ölkədə vicdan azadlığının bərqərar edilməsində, tolerant və multikultural ənənələrimizin təbliğində və təşviqində əməli fəaliyyəti ilə misilsiz rol oynayıb. Azərbaycan tarixən tolerantlıq, dini dözümlülük ənənələri ilə fərqlənsə də, beynəlxalq standartlara cavab verən dövlət-din münasibətləri, tolerantlıq prinsipləri ölkəmizdə məhz Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində bərqərar olub. Ulu öndərin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunmasına dair qanunvericilik bazası beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılıb, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi prinsipləri təsbit olunub, dini etiqad azadlığı ilə bağlı normativ hüquqi aktlara riayət edilməsinə nəzarət gücləndirilib, konfessiyalar arasında dözümlülük mühiti yaxşılaşdırılıb, eləcə də dini-tarixi abidələrimizin tikintisi, bərpası və qorunması istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılıb. Bu sahədə Heydər Əliyevin müdrik, cəsarətli, tarixi qərarlarından biri isə 15 il öncə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması olub. Zaman keçdikcə belə bir vacib sahənin idarə olunması mexanizmlərinin mərkəzləşdirilməsi, müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının yaradılması zərurəti aktuallığını daha da artırırdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında daima vurğulayır ki, multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir, dövlət siyasətidir və alternativini yoxdur. Güclü multikulturalizmin (dövlət siyasəti müstəvisində) mövcud olduğu hər bir dövlətə bu anlayış xarakterikdir. Hər hansısa qanuni, siyasi quruluşu və ya idarəetmə formasını bir aya, bir ilə və ya bir neçə ilə dəyişmək mümkündür. Ancaq hər hansı bir xalqın mədəniyyətini yüz illər keçsə də dəyişmək mümkün deyil. Bugünkü dünyada xalqların sayı dövlətlərin sayından 10 dəfə çoxdur. Əgər hər bir **xalqın** öz mədəniyyətini qoruyub saxlamaq hüququ olmasaydı, hər bir coğrafiyada etnik münaqişələrin qarşısını almaq mümkün olmazdı.

Ulu öndərin həyata keçirdiyi bu siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən

uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın multikulturalizm dəyərlərinə sahib olması, onu təşviq etməsi aparıcı beynəlxalq təşkilatlar və dünya birliyi tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Müasir gərgin beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanda Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, praktiki, elmi, təbliğati və təşviqati istiqamətdə fəaliyyət göstərməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda ölkəmizin təcrübəsi tədqiqat obyektidir, bir çox ölkələrdə öyrənilir və tədris edilir. Bu istiqamətdə əməkdaşlığa maraq artır və ilbəlil əlaqələr genişlənir.

Azərbaycanın əsrlər boyu dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olduğunu vurğulayan cənab İlham Əliyev bildirdi ki, Azərbaycan Şərq və Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsüdür: “Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh şəraitində və ləyaqətlə yaşayıblar. Dini dözümlülük və multikulturalizm burada hər zaman mövcud olmuşdur. “Multikulturalizm” sözü mövcud olmadığı bir zamanda belə, həmin ideyalar daim yaşayıb. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan çox millətli və çoxkonfessiyalı ölkədir. Burada bütün dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırlar. Bu bizim ən böyük sərvətimizdir və biz tariximizlə fəxr edirik. Biz müxtəlif mədəniyyətləri özündə əks etdirən tarixi abidələrimizlə fəxr edirik”.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Heydər Əliyev “Müstəqillik yolu”. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997;
2. İlham Əliyev “Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir”. Bakı, Elm və təhsil, 215, 615s.;
3. Azərbaycan qəzeti. 23 iyul 2014;
4. Kamal Abdulla. Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. // [http://www.azerbaijan-news.az.](http://www.azerbaijan-news.az;);
5. Kamal Abdulla. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, Mütərcim 2016, 287 s.

X Ü L A S Ə

Ümummilli liderimiz H.Əliyev çoxmillətliliyi Azərbaycanın sənəti adlandırmışdır. O, öz çıxışlarında deyirdi: “Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar. Çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. H.Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində özünün mədəni müxtəlifliyini qorumaq üçün milli azlıqlar və dini qruplarla bağlı çoxlu sayda normativ hüquqi aktlar qəbul olundu. Multikulturalizmin əsasını təşkil edən dövlət – din münasibətlərinə böyük önəm verən ulu öndərimiz deyirdi: “Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycan müstəqil, demokratik dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə azadlıq, hüriyyət imkanları verir”.

Ulu öndərin həyata keçirdiyi bu siyasət prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan həm sosial-iqtisadi, həm də mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına görə regionun lider dövlətinə çevrilib.

Phil.u.f.d., b/m. Mammadova Elnara Adil

Azerbaijan in the development of multiculturalism

The role of national leader Heydar Aliyev

S U M M A R Y

Key words: *national leader, multiculturalism, politics, multinationality, multiculturalism.*

Our national leader H. Aliyev called multinationality the art of Azerbaijan.

He used to say in his speeches: "The more people the country unites, the richer it will be. Because each of them contributes to the world culture. Azerbaijan is the common homeland of all nations and peoples living in its territory.

As a result of H. Aliyev's policy, a large number of normative legal acts related to national minorities and religious groups were adopted in order to protect his cultural diversity. Our great leader, who attached great importance to state-religion relations, which is the basis of multiculturalism, said: "The Republic of Azerbaijan is a multi-ethnic state. As an independent, democratic state, Azerbaijan provides opportunities for freedom and liberty to all peoples and nationalities living in its territory.

This policy implemented by the great leader is successfully continued by President İlham Aliyev. As a result of this, Azerbaijan has become a leading state in the region in terms of the protection and development of both socio-economic and moral values.

Фил.у.ф.д., б/м. Мамедова Эльнара Адил

Азербайджан в развитии мультикультурализма

роль общенационального лидера Гейдара Алиева

Р Е З Ю М Е

Ключевые слова: *национальный лидер, мультикультурализм, политика, многонациональность, мультикультурализм.*

Наш общенациональный лидер Г.Алиев назвал многонациональность искусством Азербайджана.

В своих выступлениях он говорил: "Чем больше людей объединит страна, тем богаче она будет. Потому что каждый из них вносит свой вклад в мировую культуру. Азербайджан является общей родиной всех наций и

народов, проживающих на его территории”.

В результате политики Г.Алиева, в целях защиты его культурного разнообразия, было принято большое количество нормативных правовых актов, касающихся национальных меньшинств и религиозных групп. Наш великий лидер, придававший большое значение государственно-религиозным отношениям, являющимся основой мультикультурализма, сказал: «Азербайджанская Республика является многонациональным государством. Как независимое, демократическое государство, Азербайджан предоставляет возможности свободы всем народам и национальностям, проживающим на его территории.

Политику, которую проводил великий лидер, успешно продолжает Президент Ильхам Алиев. В результате этого Азербайджан стал ведущим государством региона с точки зрения защиты и развития как социально-экономических, так и моральных ценностей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Nağıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HƏQİQƏT MÜBARİZ qızı HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Dissertant

**HİSS-HƏYƏCAN İFADƏ EDƏN KONSEPTLƏRİN
STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Əsas Emosiya Nəzəriyyəsi (ingilis dilində Basic Emotion Theory) irəli sürür ki, emosional ifadə ingilis dili kimi fəaliyyət göstərə bilər, o mənada ki, dillərin elementləri var - seçilmiş fonemlər, sözlər, sintaksis formaları -- dilin bütün danışanları, eləcə də dialektlər və ya səs və söz istifadəsində dilin xüsusi formaları, bu vəziyyət emosional ifadələr üçün də eynidir.

Əsas Emosiya Nəzəriyyəsi (BET) müxtəlif ədəblərdə fəaliyyət göstərən şəxslərin yazılarında rast gəlinən konvergent analogiyaları rəhbər tutur: Duyğular özünü sosial və əxlaqi nizam daxilində yerləşdirən "ictimai həyatın qrammatikası"dır; onlar qarşılıqlı əlaqələri, məsələn, bədii əsərlərdəki ssenarilər kimi, əhəmiyyətli olan münasibətlərdə qururlar [1, s. 89]. Daha konkret ifadələrlə desək, ƏEN (BET) daxilində emosiyalar, insanların status iyerarxiyalarını müzakirə etməkdən tutmuş təhlükədən qaçmağa qədər təkamül baxımından əhəmiyyətli problemlərə münasibətdə adətən adaptiv şəkildə reaksiya verməyə imkan verən fizioloji, subyektiv və ifadəli komponentləri əhatə edən fərqli və qısa vəziyyətlər kimi düşünülür.

Açar sözlər: *konsept, emosiya, mənə, hiss-həyəcan, münasibət, müsbət, mənfi*

ƏEN-in bu əsas fərziyyələri, əvvəllər araşdırılmamış çoxlu sayda spesifik müsbət emosiyaların öyrənilməsindən tutmuş əsas mexanizmlərin başa düşülməsində irəliləyişlərə qədər yeni empirik irəliləyişlər üçün əsas olmuşdur, yəni emosiya ilə əlaqəli qiymətləndirmə, dil, inkişaf və mərkəzi və periferik sinir sistemi fiziologiyası.

ƏEN də emosional ifadənin öyrənilməsində mərkəzi rol oynamışdır. Sadəcə dillə desək, Əsas Emosiya Nəzəriyyəsi emosiyaların şifahi olmayan ifadələrinin beş xüsusiyyəti bölüşdüyünü irəli sürür:

1) Onlar fərqli subyektiv təcrübələrlə qeyri-verbal olan qısa, ardıcıl davranış nümunələridir;

2) fərdin hazırkı emosional vəziyyətini, niyyətlərini və yaxud onun yaratdığı vəziyyətin qiymətləndirilməsini göstərir;

3) onlar həm istehsalda, həm də tanınmada müəyyən dərəcədə mədəniyyətlərarası oxşarlıq nümayiş etdirirlər;

4) insanların qarşılaşdığı kontekstlərə oxşar kontekstlərdə digər canlıların davranışlarında təkamül prekursorlarını ehtiva etdirə bilirlər (məsələn, düşmənçilik və ya əməkdaşlıq niyyətlərini bildirərkən);

5) onlar emosiya ilə əlaqəli fizioloji reaksiyalarla qeyri-verbal olur [2, s. 169]. Emosional ifadəyə dair tədqiqatlar öz mənşəyini Yeni Qvineyadakı [3, s. 384] araşdırmalarında müəyyən etmək olur, bu tədqiqatlarla indi çoxları tanışdır, lakin təfərrüatlarını xatırlamağa dəyər. Prototipik emosional üz ifadələrinin fotosəkillərindən istifadə edərək, Ekman və Friesen hirs, qorxu, xoşbəxtlik, kədər, ikrah və təəccüb daxil olmaqla, məhdud “əsas” duyğuların yaranmasında və tanınmasında müəyyən dərəcədə universallığı əks etdirə bildilər.

Aydındır ki, emosional ifadədə - həm insanların davranışında, həm də onu necə mühakimə etmələrində - üz əzələlərinin hərəkət konfigurasiyalarının statik şəkillərini sözlərə və ya vəziyyətlərə uyğunlaşdırmaqdan daha çox şey var (orijinal Ekman və Friesen işində olduğu kimi). İnsanlar emosiyaları üz əzələlərinin hərəkətindən daha çox şəkildə açıq şəkildə ifadə edirlər və emosional ifadəni anlamlandırmaq üçün tək söz və ya ssenarilərdən daha çoxuna güvənirlər [4, s. 196]. Ekman və Friesen işi bir neçə güclü tənqiddə ilham verdi. Məcburi seçim paradimalarında qərəzlilik, məcburi tədqiqatların nəticələrinin möhkəmliyi və bu cür şişirdilmiş, stereotipik ifadələrə etibar edilməsi ilə bağlı suallar qaldırıldı [6, s.102]. Rəylər, subyektiv təcrübə və üz əzələlərinin hərəkətləri ilə bağlı öz hesabatları arasındakı əlaqənin BET-də ehtimal ediləndən daha təvazökar olduğunu ortaya qoydu [7, s. 107]. Daha yeni məlumatlar, uzaq mədəniyyətlərdən olan insanların altı duyğunun statik fotolarında duyğuları nə dərəcədə tanıması ilə bağlı suallar doğurur. Fridlundun Davranış Ekoloji nəzəriyyəsində (BECV, bax Fridlund, 1991, bu cild) ümumiləşdirilmiş BET-in tənqidi xüsusilə generativdir. Fridlundun qeyri-insani ekranın təkamül hesablarına əsaslanan nəzəriyyəsi, insan sifətinin ƏEN-də nəzərdə tutulduğu kimi daxili hissləri deyil, sosial niyyətləri və ya motivləri signal etmək üçün inkişaf etdiyini iddia edir. Bu nəzəriyyə, insanların daha sonra nəzərdən keçirəcəyimiz ifadəli davranışdan niyyətləri, hissləri və qiymətləndirmələri necə çıxardığına dair araşdırmalara ilham verdi.

Ekman və Friesen empirik işi - insanların üz əzələlərinin konfigurasiyasının statik şəkillərini necə etiketləməsinə diqqət yetirmək - bu sahədə hələ də ƏEN-in əsas fərziyyələri ilə idarə olunan, lakin statikliyin tanınmasının öyrənilməsindən kənara çıxan başqa bir inkişaf sinfini ilhamlandırdı. Burada diqqətimizi məhz bu inkişafə yönəldirik. Biz, xüsusən, empirik irəliləyişin üç sahəsində iştirak edirik. Birincisi, altıdan çox fərqli üz ifadəsini və əslində 20-dən çox multimodal ifadəni əhatə etdiyi nümayiş etdirilən emosional ifadənin təbiətinə aiddir. Sosial qavrayıcıların müxtəlif növ emosional ifadələrdən mənə əldə etmələri proseslərinə aid olan emosiya qavrayışının tədqiqində ikinci irəliləyişlər toplusuna rast gəlinir. Ekman və Friesen tədqiqatlarının yuxarıda qeyd olunan tənqidlərini rəhbər tutaraq, bu sahə yalnız ifadələrin məcburi seçim etiketlənməsinə etibar etməkdən kənara

çıxdı və sosial qavrayıcıların niyyətləri, motivləri, hərəkət tendensiyyalarını və əlaqəli xüsusiyyətlərini necə başa düşdüyünü anlamaqda irəliləyiş əldə edilir. Nəhayət, ƏEN-in funksional təməmindən irəli gələn yeni bir araşdırma xətti ortaya çıxdı - ifadələrin fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni necə koordinasiya etdiyi [8, s. 109]. Bu iş xətti ən açıq şəkildə ƏEN-in əsas anlayışına - emosiyaların sosial həyatın qrammatikası olduğuna - qayıdır - qısa emosional ifadələrin tək modallıqlarda və multimodal formalarda, valideynlər və valideynlər arasındakı münasibətlər kimi mənalı əlaqələr daxilində qarşılıqlı əlaqəni necə əlaqələndirdiyini təfərrüatlandırır.

Emosional ifadələr multimodal, dinamik davranış nümunələridir.

Əsas Emosiya Nəzəriyyəsinin mərkəzi fərziyyəsidir ki, duyğular fərdə təkamül baxımından əhəmiyyətli təhlükələrə və ətraf mühitdəki imkanlara, məsələn, nəslin fəryadına, düşməndən gələn təhlükəyə və s. uyğunlaşmağa imkan verir [3, s.384]. Duyğular bu cür reaksiyaları ilk növbədə periferik fiziologiyada [10, s. 363], idrak nümunələrində, bədən hərəkətlərində (məsələn, atalar sözü ilə mübarizə və ya uçuş reaksiyası) dəyişikliklər vasitəsilə təmin edir.

Bu çərçivədə emosiyalar əsas etibarilə hərəkətə təhrik etmək və gələcək hərəkətlərin ehtimallarını dəyişdirməkdən ibarətdir [11, s. 96]. Duyğular insanlara əhəmiyyətli stimullara (ətraf mühitdə və ya öz daxilində) reaksiya verməyə imkan verir, mürəkkəb davranış nümunələri ilə müxtəlif üsullarla - üz əzələlərinin hərəkətləri, səs siqnalları, bədən hərəkətləri, jest, duruş və s. Məsələn, emosiya simpatiyasına dair araşdırmalar göstərir ki, bu qısa vəziyyət bədən irəliyə doğru hərəkətləri, sakitləşdirici toxunma davranışını, əyilmiş qaşları, sabit baxış modelini, səsləri və s. əhatə edir [12, s. 351].

Emosional ifadənin ilkin tədqiqatları əsasən qavrayıcıların qəzəb, ikrah, qorxu, kədər, təəccüb və xoşbəxtliyi çatdırdığı düşünülmən üz əzələlərinin prototip konfigurasiyalarının statik təsvirlərindən duyğuları çıxara bilib-bilməyəcəyinə diqqət yetirirdi [4, s. 202]. Son 20 illik elmi araşdırma bu altı duyğunun statik üz təsvirlərindən əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxdı və emosional ifadələrin multimodal, dinamik davranış nümunələri olduğunu, üz hərəkəti, səslənmə, bədən hərəkəti, baxış, jest, baş hərəkətləri, toxunma, avtonom olduğunu ortaya qoydu.

Xüsusilə, emosional ifadələrin multimodal davranış nümunələri olması anlayışı artıq Ç. Darvinin Cədvəl 1-də göstərildiyi kimi 40-dan çox emosional vəziyyətin ifadələrinin [8, s. 14] orijinal, zəngin təsvirlərində (xüsusilə müsbət emosiyalara diqqət yetirməklə) aydın görünürdü. Cədvəldən göründüyü kimi, Darvin yalnız üz əzələlərinin hərəkətlərini deyil, həm də baxışlar, bədən hərəkətləri, tənəffüs, jestlər, əl hərəkətləri, səs, toxunma təması və vegetativ reaksiyalardakı dəyişiklikləri əhatə edən geniş və multimodal dinamik davranış nümunələrinə diqqət yetirmişdir:

Cədvəl 1:

Darvinin müsbət emosiyaların ifadəli davranışının təsviri:

Heyrət, təəccüb (Astonishment)	gözlər açıq, ağız açıq, qaşlar qaldırılmış, əllər ağzın üstünə qoyulmuşdur (eyes open, mouth open, eyebrows raised, hands placed over mouth)
Düşüncə (Contemplation)	qaşqabaq, aşağı göz qapaqlarının altındakı dəri qırıqları, gözlər bir-birindən ayrılır, baş əyilir, əllər alına, ağıza və ya çənəyə, baş barmaq/şəhadət barmağından dodağa (frown, wrinkle skin under lower eyelids, eyes divergent, head droops, hands to forehead, mouth, or chin, thumb/index finger to lip)
Qətiyyət (Determination)	möhkəm bağlanmış ağız, qolları döş boyunca qatlanmış, çiyinlər qaldırılmışdır (firmly closed mouth, arms folded across breast, shoulders raised)
Xoşbəxtlik (Happiness)	gözlər parıldayır, gözlərin altındakı dəri qırıqlar, ağız küncəldən geri çəkilir (face upwards, eyelids upturned, fainting, pupils upwards and inwards, humbling kneeling posture, hands upturned)
Yüksək əhval-ruhiyyə (High spirits)	təbəssüm, baş dik, gözlər açıq, qaşlar yuxarı, göz qapaqları yuxarı (smile, body erect, head upright, eyes open, eye brows raised, eyelids raised)

İlkin tədqiqatlar, qeyd etdiyimiz kimi, demək olar ki, yalnız üz əzələlərinin hərəkətlərinə diqqət yetirirdi. Digər ünsiyyət üsullarının daha yeni nəzərdən keçirilməsi sahənin emosional ifadə anlayışını xeyli genişləndirdi. Xəcalət, utanc, qürur və sevgi təcrübələri ilə əlaqəli emosional ifadələrin tədqiqi, baxış fəaliyyətinin ölçülməsi (məsələn, utanc hissi), bədən hərəkətləri ölçülərini daxil etməklə bu duyğuların fərqli ifadələrini ayırd etdi və yaxud əl fəaliyyəti (məsələn, utancın üz toxunuşu və açıq əlli sevgi jesti) və qürur ifadələri zamanı başın geri əyilməsi kimi hərəkətlər [9, s. 441]. Bu tapıntılar, emosiyaların bədən hərəkətlərində və baxışlarda sisteməlik şəkildə necə ötürüldüyünü xarakterizə etmək üçün tədqiqatlara təkan verdi. Emosional ifadənin öyrənilməsi ilə bağlı bu inkişaflar Darvinin daha əhatəli təhlili və onun çoxlu kommunikativ davranışlardan tutmuş əllərin sadə hərəkətlərindən tutmuş bədəndəki dəyişikliklərə qədər emosiyaların necə ötürülməsində siqnal dəyərinin olması barədə təklifi ilə açıq şəkildə uyğun gəlir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Eibl E. I. Human Ethology. New York: Aldine De Gruyter, 1989, 848 p.
- 2) Ekman P. An argument for basic emotions. *Cognition and Emotion*, 6, 1992, pp. 169–200.
- 3) Ekman P. Facial Expression of Emotion. *American Psychologist*, 48, 1993, pp. 384–392.
- 4) Ekman P.E. and Davidson R.J. The nature of emotion: Fundamental questions. Oxford: Oxford University Press, 1994, 496 p.
- 5) Ekman P, & Rosenberg EL (Eds.). *What the face reveals: Basic and applied studies of spontaneous expression using the Facial Action Coding System (FACS)*. New York: Oxford University Press, 1997, 303 p.
- 6) Russell J.A. Is there universal recognition of emotion from facial expressions? A review of the cross-cultural studies. *Psychological Bulletin*, 115(1), 1994, pp.102–141.
- 7) Duran J.I., Reisenzein R, and Fernandez Dols J.M. Coherence between emotions and facial expressions In Fernandez-Dols J-M & Russell JA (Eds). *The Science of Facial Expression* (pp. 107–129). New York: Oxford University Press, 2017, 290 p.
- 8) Keltner D. *Born to be good: The science of a meaningful life*. New York: WW Norton & Company, 2009, 390 p.
- 9) Keltner D. Signs of appeasement: Evidence for the distinct displays of embarrassment, amusement, and shame. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68 (3), pp.441–454, 2009.
- 10) Levenson R.W., Ekman P., and Friesen W.V. Voluntary facial action generates emotion-specific autonomic nervous system activity. *Psychophysiology*, 27 (4), pp.363–384, 1990.
- 11) Frijda N.H. The Emotions. New York: Cambridge University Press, 340 p, 1986.
- 12) Goetz J.L., Keltner D. , Simon Thomas E. Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, 136(3), 351–374, 2010.

H. Huseynova

Structural-semantic features of concepts expressing emotion-excitement

Summary

The article deals with the structural-semantic features of concepts expressing emotion-excitement. It states the main means of Basic Emotion Theory. Basic Emotion Theory suggests that emotional expression can function like English, in the sense that languages have elements -- selected phonemes, words, syntactic forms that all speakers of the language as well as dialects or voice and special forms of language in word use, the same is true for emotional expressions.

Basic Emotion Theory (BET) is guided by convergent analogies found in the writings of individuals operating in different traditions: Emotions are a "grammar of

social life" that situates itself within a social and moral order; they establish mutual relations in relationships that are important, for example, in the scenarios in works of art. In more concrete terms, emotions within the EEN (BET) are thought of as distinct and brief states involving physiological, subjective, and expressive components that typically enable humans to respond adaptively to evolutionarily significant challenges, from negotiating status hierarchies to avoiding danger.

Key words: *concept, emotion, meaning, feeling-excitement, relationship, positive, negative*

Гусейнова Х.

Структурно-семантические особенности понятий, выражающих эмоцию-возбуждение

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности концептов, выражающих эмоцию-возбуждение. В нем излагаются основные средства базовой теории эмоций. Базовая теория эмоций предполагает, что эмоциональное выражение может функционировать подобно английскому языку в том смысле, что языки имеют элементы — избранные фонемы, слова, синтаксические формы, которые используют все носители языка, а также диалекты или голосовые и специальные формы языка в словесном использовании. то же самое верно и для эмоциональных выражений.

Базовая теория эмоций (БЭТ) руководствуется сходящимися аналогиями, найденными в трудах людей, работающих в разных традициях: эмоции — это «грамматика социальной жизни», которая помещается в социальный и моральный порядок; они устанавливают взаимоотношения в отношениях, имеющих важное значение, например, в сценариях произведений искусства. Говоря более конкретно, эмоции в рамках EEN (BET) рассматриваются как отдельные и краткие состояния, включающие физиологические, субъективные и экспрессивные компоненты, которые обычно позволяют людям адаптивно реагировать на эволюционно значимые проблемы, от согласования иерархии статусов до предотвращения опасности.

Ключевые слова: *понятие, эмоция, смысл, чувство-возбуждение, отношение, позитив, негатив.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: fil.f.d., prof. Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSMAYILOVA VÜSALƏ MƏMMƏD QIZI

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

İsmayilovavusala201@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS TƏQLİDİNDƏN YARANAN SÖZLƏRİN FONOLOJİ VƏ SEMANTİK PERSPEKTİVLƏRİ

Elmi nöqteyi-nəzərdən onomatopeya həmişə dilçilərin marağına səbəb olmuşdur. Uzun müddət onomatopoeik vahidlər əsas funksiyanın - nominativin həyata keçirilməsi hesab olunurdu. Bu funksiya kökləri qədim yunan fəlsəfəsində olan və bəzi fəlsəfi cərəyanlarla (stoizizm) ayrılmaz şəkildə bağlı olan dilin onomatopoeik nəzəriyyəsiindən qaynaqlanır. Bununla belə, onomatopoeik sözlər hər bir dilin ifadəli lüğəti kimi də fəaliyyət göstərir. Bu sözlər reallığın bu və ya digər hərəkətini və ya obrazını mənzərəli və bütöv şəkildə canlandırır. Bu xüsusi hadisəni, hərəkəti, səsi və ya təsviri xarakterizə etdiklərinə görə, onların mənası adi sözlərin mənalılarına nisbətən daha az ümumiləşdirmə dərəcəsiindədir.

Eyni zamanda, təqlidi sözlər həmişə bu və ya digər fenomeni açıq ifadəliliklə xarakterizə edir, bütün nitqə emosional rəng verir. Təqlid sözləri ingilis dilinin mühüm elementi olaraq qalır, ifadəli və canlı obrazlar yaratmaq vasitəsidir.

Bu məqalə ingilis dilində "onomatopoeias" kimi tanınan təqlidi sözlərin mənşəyini araşdırır. Təqlidi sözlərin yarandığı müxtəlif mənbələri, o cümlədən qədim kökləri, fonetik mimikanı və digər dillərin təsirini araşdırılır. Məqalədə müasir ingilis dilində təqlidi sözlərin semantik cəhətlərinə və onların təkamülünə də diqqət yetirilir. Müəllif göstərir ki, təqlidi sözlər leksikanın mühüm ünsürü olmaqla dili zənginləşdirir, səs və hiss təəssüratlarının daha dəqiq ötürülməsinə şərait yaradır. Təqlidi sözlərin mənşəyini və istifadəsini öyrənmək ingilis dilinin mədəni və linqvistik kontekstini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Təqlidi sözlərin istifadə dairəsi bir sıra məhdudiyyətlərə malikdir. Onlar, əsasən, danışq nitqində, bədii əsərlərdə işlənir, elmi üslubda, rəsmi sənədlərdə və publisistikada demək olar ki, rast gəlinmir. Onlar ünsiyyəti gücləndirmək və dili daha zəngin və maraqlı etmək üçün həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: təqlidi, dil, inkişaf, digər dillər, təsir

Ключевые слова: подражание, язык, развитие, другие языки, влияние

Key words: imitation, language, development, other languages, influence

İngilis dili zəngin və rəngarəng bir dildir, səsləri və hiss təəssüratlarını təqlid etmək üçün çoxlu sözlərdən istifadə olunur. "İmitativ sözlər" və ya "onomatopoeias" kimi tanınan bu sözlər leksikada mühüm rol oynayır və təbiətin, heyvanların, əşyaların və hadisələrin səslərini təsvir etməyə kömək edir. İngilis dilində təqlidi sözlərin mənşəyi zəngin və maraqlıdır, müxtəlif tarixi və dil mənbələrindən gəlir.

Təqlidi sözlər həm insanlar, həm də heyvanlar arasında bütün akustik təmasların əsasını təşkil edir (4; 5; 6; 7). Təəssüf ki, təqlidi sözlər (xüsusilə ingilis dilində) müasir dövrdə ən inkişaf etməmiş sahələrdən biridir (10, s.1). Əslində, onlar Avropa və ABŞ-da “periferik, yetişməmiş, lazımsız və ya daha az linqvistik” (9, s. 52) fenomendir və buna az diqqət yetirilmişdir. Bu tendensiya Sössürün təqlidi sözlərin dil sistemlərinin elementi olmadığı və onomatopoeik sözlərin sayının çox az olduğu arqumentindən irəli gələ bilər (8). Təqlidi sözlər başqa sözlərdən fərqli mənşəli olmasına baxmayaraq, hər ikisinin əmələ gəlməsində eyni fonetik səslər iştirak etdiyi üçün dildə bərabər şərtlərlə mövcuddur. Lakin bu o demək deyil ki, təqlidi sözlər təbiətin səslərini və küylərini tamamilə kopyalayır. Təxminən onları təqlid edirlər, çünki dil oxşar hadisələri çatdırmaq üçün səs tərkibi ilə məhdudlaşır. Buna görə də onomatopoeik kök ilə onun təbiətdəki faktiki uyğunluğu arasında eynilik yaratmaq mümkün deyil. Amma təqlidi sözlər nitq praktikası sayəsində leksik mənalara qazandıqda ümumi başa düşülən sözlərə çevrilir.

Dilin mənşəyi haqqında onomatopoeik və nida nəzəriyyələrinin əleyhdarları bir sıra fərziyyələr irəli sürdülər. Məsələn, V.İ.Abayev hesab edir ki, “müxtəlif dillərdə eyni obyekt müxtəlif səs signalları ilə çağırılır. Əgər bir şeyin təbiəti ona yalnız bir “düzgün” ad verə bilsəydi, bu mümkün olmazdı” [1]. A.V.Vostrikov yazır: “Əgər sözlər həqiqətən də şeylərin təbiətindən və xassələrindən irəli gələsəydi, onda əşyaların bütün adları və müxtəlif dillərdəki bütün anlayışlar eyni olardı və bu halda bir çox fərqli şeylərin mövcudluğuna ehtiyac qalmazdı” [3].

N.İ.Aşmarin eyni təqlidi sözlərin müxtəlif mənalərini onunla izah edirdi: “ətrafdakı təbiətin bütün müxtəlifliyi ilkin olaraq insanlarda yalnız bir neçə mimemdə ifadə olunurdu” və “dillərdəki birmənalı təqlidi sözlərin oxşarlığı bəzən bir insanın eşitməni, digərinin isə fenomenin vizual tərəfini qəbul etməsi faktı ilə izah oluna bilər, bu zaman birincidə akustik tip, ikincidə - vizual təqlid növü var” [2].

İngilis dilində bir çox təqlid sözləri qədim köklərə malikdir. Onlar latın və yunan kimi qədim dillərdən miras ala bilər. Bu sözlər eşitmə və hiss təəssüratlarını çatdırmaq üçün uyğunlaşdırılmış və ingilis dilinə daxil edilmişdir.

Məsələn, “buzz” sözünün kökü arıların çıxardığı səslərdədir. Bu söz qədim fransızca “vızıltı” mənasını verən “bouzer” sözündən uyğunlaşdırılmışdır. Başqa bir misal, pıçıldı və mızıldanma səsinə təqlid edən “murmur” (pıçıldı, mırıldanma) sözüdür.

Digər dillərin ingilis dilinə, o cümlədən təqlidi sözlərə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini müşahidə etmək olar. Bu kontekstdə digər dillərin ingilis dilinə təsiri bir neçə şəkildə özünü göstərir.

İngilis dili bu dillərə xas ola biləcək səs və ya duyğu təcrübələrini təsvir etmək üçün digər dillərdən təqlidi edici sözlər götürür. Məsələn, “sunami” sözü yapon dilindən götürülmüşdür və dağıdıcı dəniz dalğalarını təsvir etmək üçün istifadə olunur.

İngilis dili bir çox dillərin təsirinə məruz qaldığından, bu dildə bu sahədə müxtəlif dillərdən alınmalara rast gəlmək olar. Məsələn:

1. Fransız dili: Normanların fəthi zamanı (11-ci əsr) fransız dili ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir ingilis leksikasında, o cümlədən təqlidi sözlərində izlər buraxmışdır. Məsələn, "jingle" sözü fransızca "jingle" sözündəndir və "clatter" sözünün alman kökləri var, lakin fransızca "clatir" vasitəsilə uyğunlaşdırılıb.

2. Alman dilləri: İngilis dili german dilidir və alman dili ilə ortaq köklərə malikdir. Bəzi təqlidi sözlərin alman dilində kökləri ola bilər, məsələn, "bang" və ya "fit".

3. Yunan və latın: Qədim yunan və latın sözləri də ingilis dilinə, o cümlədən təqlidi sözlərə təsir etmiş ola bilər. Məsələn, "murmur" (murmurlama) sözünün latın kökləri var.

4. Başqa mədəniyyətlərdən olan dillər: İngilis dili digər dillərdən və mədəniyyətlərdən, xüsusən də müasir dünya cəmiyyətində təqlidedici sözlər götürür. Məsələn, "karaoke" sözü yapon dilindən gəlir və "suşi" də yapon dilindən götürülmüş sözdür.

Qloballaşma və mədəni mübadilə ingilis dilində təqlidi sözlərin istifadəsinə də təsir edir. Kütləvi informasiya vasitələrinin və internetin inkişafı ilə ingilis dili tez-tez müxtəlif mədəniyyətlərdən hadisələri, səs effektlərini və ya hiss təəssüratlarını təsvir etmək üçün başqa dillərdən təqlidi sözlər götürür.

İngilis dilində dünyanın müxtəlif yerlərində fərqli ola bilən səsləri çatdırmaq üçün istifadə edilən çoxlu təqlidi sözlər var. Bu səs təqlidləri müxtəlif mədəniyyətlərdə və ölkələrdə səslərin necə qəbul edildiyindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, ingilis dilində "moo" (cow moo) kimi təsvir edilən səsin digər dillərdə fərqli fonetik ekvivalentləri ola bilər.

Fonetik mimika sözlərin elə qurulduğu linqvistik bir texnikadır ki, sözlərin səsi və tələffüzü özlərinin təsvir etdiyi səsləri təqlid edir və ya təkrar edir. Bu texnika səs təəssüratlarını çatdırmaq, oxucular və ya dinləyicilər arasında assosiasiya yaratmaq üçün istifadə olunur. Fonetik mimika dildə daha canlı və ifadəli təsvirlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Aşağıda fonetik mimikaya və onların istifadəsinə bəzi nümunələr verilmişdir:

Hiss: "Hısıltı" sözü ilanların, pişiklərin və ya digər heyvanların həyəcanlı və ya aqressiv olduqda çıxardıqları səsi təqlid edir. Bu sözü tələffüz edərkən özümüz də oxşar səs çıxarıyıq, bu da onun səsinə assosiativdir.

Buzz: "Buzz" məsələn, arıların çıxardığı səsi təqlid edir. Bu söz təkcə səsin özünü deyil, həm də daimi və monoton zümzümə hissini çatdırır.

Whisper: Burada "pıçıltı" sözü pıçıltının səsinə çatdırır, həm də ünsiyyətdə incəlik və məxfilik təəssüratı yaradır.

Murmur: Bu söz səs-küylü yerdə danışarkən olduğu kimi sakit və anlaşılmaz mızıldanmanı özündə cəmləşdirir.

Səs effektləri də müəyyən mənada təqlidi sözlərə aid etmək olar. Dildə səs effektləri müxtəlif səs hadisə və hadisələrini çatdırmaq üçün istifadə olunur. Onlar oxuculara və ya dinləyicilərə müəyyən səsləri və hiss təəssüratlarını daha asan qavramağa və təsəvvür etməyə kömək edir. Səs effektləri və onlardan istifadə nümunələri:

Patter: "Patter" sözü damda və ya pəncərələrdə yağışın yüngül, monoton şırıltısını təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Bang: "Bang" partlayış səsini çatdırır və partlayışları, silah səslərini və digər yüksək səsləri təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

Whistle: Bu söz obyektlərin və ya ərazinin ətrafında fit çalan və ya ulayan küləyin səsini təqlid edir.

Crash: "Crash" toqquşma və ya dağıntının səsini ötürür və qəzaları və ya dağıdıcı hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

Səs effektləri yazıçılara və nətiqlərə müxtəlif səs təcrübələrini daha canlı və aydın şəkildə çatdırmağa imkan verir, dili daha ifadəli və oxucular və dinləyicilər üçün əlçatan edir.

Bəzi təqlidi sözlər təkcə səsləri deyil, həm də hissiyyatı və ya hərəkətləri təqlid edir. Məsələn, "slurp" (yüksək səslə udmaq) sözü insanların şorba və ya içki içərkən çıxardığı səsi təsvir edir. Bu cür sözlər proseslərin və hiss təəssüratlarının daha parlaq təsvirini yaratmağa kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi təqlidi sözlər zamanla dəyişib təkamül yolu ilə keçmiş ola bilər. Onlar yeni mənalar ala və müxtəlif kontekstlərdə istifadə oluna bilər. Məsələn, "twitter" sözü əvvəlcə quşların çıxardığı səsi təqlid edirdi, lakin sosial şəbəkələrin inkişafı ilə bu söz mikrobloqlar və onlayn ünsiyyətlə əlaqələndirildi.

"Onomatopoeias" kimi də tanınan təqlidi sözlər müasir ingilis dilində mühüm rol oynayır və müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunur. Təqlidi sözlərin müasir istifadəsində aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Ədəbiyyat və poeziya: Daha canlı və ifadəli obrazlar yaratmaq üçün ədəbi əsərlərdə və şeirlərdə təqlidi sözlərdən geniş istifadə olunur. Şairlər onlardan təbii səsləri, emosional vəziyyətləri və ya hadisələri çatdırmaq üçün istifadə edirlər. Məsələn, bir şeirdə yağışın ("şıp-şıp"), küləyin ("pıçıltı") və ya ürək döyüntülərinin ("tıp-tıp") səslərini təsvir etmək üçün təqlidi sözlər tapa bilərsiniz.

Danışq dili: Duyğuları ifadə etmək, hadisələri şərh etmək və ya səs effektləri yaratmaq üçün təqlidi sözlər tez-tez danışq dilində istifadə olunur. Məsələn, insanların telefonun səsinin "ringtone" olduğunu və ya ləzzətli yeməyin "slurred" olduğunu təsvir etdiyini eşidə bilərsiniz.

İnternet və sosial media: Müasir rəqəmsal ünsiyyətdə istehzal sözlər emosiyaları və reaksiyaları çatdırmaq üçün məşhurlaşmışdır. Məsələn, "LOL" (yüksək səslə gülmək) gülüş ifadə etmək üçün, "OMG" (Oh my God) isə təəccüb ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu abbreviaturalar onlayn söhbətlərdə təqlid olunan sözlərin bir formasıdır.

Reklam və marketing: Reklamda səsli assosiasiyalar yaratmaq və diqqəti cəlb etmək üçün tez-tez təqlidi sözlərdən istifadə edilir. Səs imitativ sözlər reklam şüarlarını daha yaddaqalan və cəlbedici edə bilər.

Media və əyləncə: Filmlərdə, televiziya və radioda səs effektləri yaratmaq və audiovizual təcrübəni artırmaq üçün təqlidi sözlərdən istifadə olunur. Onlar filmlərdə, cizgi filmlərində və ya kompüter oyunlarında səs effektlərini çatdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Uşaq ədəbiyyatı və təhsili: Uşaqlara səsləri və dil anlayışlarını öyrənməyə, yadda saxlamağa kömək etmək üçün uşaq kitablarında və tədris materiallarında təqlidi sözlər tez-tez istifadə olunur. Bu, öyrənməni daha maraqlı və cəlbedici edir.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, ümumiyyətlə, digər dillər və mədəniyyətlər ingilis dilinə, o cümlədən təqlidi sözlərdən istifadəyə təsir göstərir. Bu, ingilis dilini xarakterizə edən və onu daha zəngin və ifadəli edən linqvistik zənginləşmənin müxtəlifliyini əks etdirir. Təqlidi sözləri ingilis dilinin mühüm ünsürü olaraq qalır, ifadəli və canlı obrazlar yaratmaq vasitəsidir. Onlar ünsiyyəti gücləndirmək və dili daha zəngin və maraqlı etmək üçün həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Абаев В. И. О термине «естественный язык» // Вопросы языкознания. 1976. №4. С. 77–80.
2. Ашмарин Н. И. Подражание в языках Среднего Поволжья // Известия Азербайджанского университета. Баку, 1925. Общественные науки. Вып. 1–2. С. 143–157.
3. Востриков А.В. Теория познания диалектического материализма. М., 1965. 178 с.
4. Abelin A. Studies in Sound Symbolism, Göteborg: Göteborg Univ. Press, Sweden. 1999.
5. Anderson E. A Grammar of Iconism, Associated Univ. Press, London, UK. 1998.
6. Hinton L., Nichols J. and Ohala J.J. (ed.) (1994), Sound Symbolism. Cambridge, Cambridge Univ. 1994.
7. Kakharova I. Morphology and phonostylistics of imitative words in English and Uzbek languages. <https://www.supportscience.uz/index.php/ojp/article/view/437/372>
8. Saussure Ferdinand de. Course of general linguistics. 1972. - https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/first/en122/lecturelist2019-20/saussure_course_in_general_linguistics.pdf
9. Schourup Lawrence. Contrastive Study of Japanese and English Onomatopoeia). Gengo. Vol. 22. 1993. No. 6. pp.48-55.

10. Tamori I. and Schourup L. Onomatopoeia: Morphology and Semantics). Tokyo: Kurosio Publishers.1999.

Исмайлова Вусала

**Фонологические и семантические перспективы
слов, образованные путем звукоподражания в английском языке
Резюме**

С научной точки зрения ономотопея всегда представляла интерес для лингвистов. Долгое время звукоподражательные единицы считались реализацией основной функции – номинатива. Эта функция берет свое начало из звукоподражательной теории языка, имеющей свои корни в древнегреческой философии и неразрывно связанной с некоторыми философскими течениями (стоицизмом). Однако звукоподражательные слова также выполняют функцию экспрессивной лексики любого языка.

Подражательные слова ярко и целостно оживляют то или иное действие или образ действительности. Поскольку они характеризуют данное конкретное событие, действие, звук или образ, их значение менее обобщено, чем у обычных слов. В то же время подражательные слова всегда с ясной выразительностью характеризуют то или иное явление, придают эмоциональную окраску всей речи. Слова-имитаторы остаются важным элементом английского языка, средством создания выразительных и ярких образов.

В этой статье исследуется происхождение звукоподражаний, известных на английском языке как «ономотопеи». Исследуются различные источники подражательных слов, в том числе древние корни, фонетическая мимикрия и влияние других языков. В статье также уделяется внимание семантическим аспектам слов-имитаторов в современном английском языке и их эволюции. Автор показывает, что подражательные слова, являясь важным элементом лексики, обогащают язык и создают условия для более точной передачи звуковых и чувственных впечатлений. Изучение происхождения и использования слов-имитаторов поможет нам лучше понять культурный и языковой контекст английского языка. Сфера использования подражательных слов имеет ряд ограничений. Они в основном употребляются в разговорной речи и художественных произведениях, почти не встречаются в научном стиле, официальных документах и публицистике. Их можно использовать в различных сферах жизни, чтобы улучшить общение, сделать язык богаче и интереснее.

İsmayilova Vusala

**Phonological and semantic perspectives of
the words formed by sound imitation in English language**

Summary

From a scientific point of view, onomatopoeia has always been of interest to linguists. For a long time, onomatopoeic units were considered to be the implementation of the main function - the nominative. This function originates from the onomatopoeic theory of language, which has its roots in ancient Greek philosophy and is inextricably linked with certain philosophical movements (Stoicism). However, onomatopoeic words also function as expressive vocabulary of any language.

Imitative words vividly and holistically revive this or that action or image of reality. Because they characterize this particular event, action, sound, or image, their meaning is less generalized than that of ordinary words. At the same time, imitative words always characterize this or that phenomenon with clear expressiveness, give an emotional color to the whole speech. Imitation words remain an important element of the English language, a means of creating expressive and vivid images.

This article examines the origins of the onomatopoeias known in English as "onomatopoeias". Various sources of imitative words are explored, including ancient roots, phonetic mimicry, and the influence of other languages. The article also focuses on the semantic aspects of imitation words in modern English and their evolution. The author shows that imitative words, being an important element of the lexicon, enriches the language and creates conditions for more accurate transmission of sound and sensory impressions. Studying the origin and usage of imitation words helps you better understand the cultural and linguistic context of the English language. The scope of use of imitative words has a number of limitations. They are mainly used in colloquial speech and works of art, they are almost never found in scientific style, official documents and journalism. They can be used in various areas of life to enhance communication and make language richer and more interesting.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: f.e.d, dos. N.Ə.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XƏYAL VÜQAR QIZI ƏSGƏRLİ

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi,

Bakı ş., H.Cavid pr.,31

khayalasgarli94@gmail.com

KARAİM DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ GÖSTƏRİCİLƏRİ

(İbrani hərflə məcmuələr əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə qıpçaq qrupu türk dillərinə daxil olan karaim dilində hal kateqoriyasının növləri və özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Tədqiqatın əsas obyekti ibrani əlifbası ilə qələmə alınan və Krım dialektinə aid olan əlyazmalardır. Bu dildə hal kateqoriyasının sayı, morfoloji göstəriciləri geniş şəkildə tədqiq olunmuş və nümunələr əsasında izah edilmişdir. Krım dialektinə aid həm sözlər, həm də cümlələr məcmuədən seçilərək verilmiş, Trakay və Qaliç dialektindən isə yalnız sözlər nümunə olaraq göstərilmişdir. Örnək cümlələr orijinalda yazıldığı kimi ibrani əlifbası ilə verilmiş, həmçinin latın qrafikasına transliterasiya edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, karaim dilində bir çox türk dillərində ortaq hesab edilən altı hal növündən (adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönük) əlavə istiqamət və vasitə halı da işlək olmuşdur. Karaim dilinin hər üç dialektində (Krım, Qaliç, Trakay) hal kateqoriyası tədqiq edərəkən məlum olur ki, Krım dialekti Oğuz qrupu türk dilləri ilə eynilik təşkil etsə də, Qaliç və Trakay dialekti özünəməxsus şəkildə fərqlilik göstərir. Araşdırma zamanı yönük halda eyni sözün ikili şəkildə istifadəsinə, yönük halın çıxışlıq halı, çıxışlıq halın isə yerlik halı əvəz etdiyi məqamlara rast gəlinir.

Açar sözlər: karaim dili, hal kateqoriyası, Krım dialekti, ibri əlifbası, məcmuə.

Karaimlər digər türk xalqlarından həm dini inanclarına, həm də istifadə etdikləri əlifbaya görə fərqlənənlər də, bir çox dil xüsusiyyətlərinin digər türk dilləri ilə eynilik təşkil etməsi, qədim türk dilinin bir çox əlamətlərini özündə qoruyub saxlaması, həm daxil olduğu qıpçaq, həm də oğuz qrupunun dil elementlərini özündə daşması və s. maraqlı faktlar bu dilin tədqiq edilməsinin türkologiya üçün olduqca vacib olduğunu göstərir.

Karaim dilinin fonetikasi xüsusi araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir. Çünki, bu dildə istifadə edilən ibri əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun gəlməməsi bir sıra fərqlər yaradır. Bu səbəbdən karaimlər bu əlifbanı türk fonetik sistemə uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra dəyişikliklər etmişlər. Həmçinin əlifbada sait səsləri bildirən işarələrin olmaması da mətnlərin tədqiq edilməsində çətinliklər yaradır. Karaim dili ilə bağlı qarşıda duran ən vacib məsələ vahid transkripsiya və transliterasiya cədvəlinin hazırlanmasıdır.

Bu dilin leksik qatının tədqiqi digər dil yaruslarına nisbətən daha çox tədqiq olunmuşdur. Dilin leksikasında ümumtürk sözlər çoxluq təşkil edir, ərəb və fars,

həmçinin Avropa mənşəli alınmalar demək olar ki, digər türk dillərində işlənən alınmalarla eyni qəbildəndir. Burada tək fərqli məqam dildə ibrani mənşəli alınmaların çoxluğu. Bu da dini düşüncə və qəbul edilən dini mətnlərin dili ilə birbaşa bağlıdır.

Karaim dilinin qrammatik quruluşu haqqında tədqiqatlar morfoloji istiqamətdə daha çox aparılmış, sintaksis isə bu tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Bu dilin morfolojiyasına ümumi nəzər yetirdikdə digər türk dilləri ilə ortaq olan cəhətlər çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Lakin sintaktik quruluşu haqqında bunu demək mümkün deyildir. Bu dildə təyini söz birləşmələrində, eləcə də cümlə quruluşunda ibrani dilinə məxsus qəliblərə təsadüf olunur.

Məqalədə istifadə edilən mətnlər karaimlərə məxsus ibrani əlifbası ilə yazılan türkcə məcmuələrdir. Bu məcmuələrdən biri hal-hazırda Simferepolda yaşayan Qılcı ailəsinin şəxsi kolleksiyasına aiddir. Bu əlyazma 1903-cü ildə yazılmağa başlamış və 1910-cu ildə tamamlanmışdır. 649 səhifədən ibarət olan bu məcmuə xalq mahnıları, hekayələr, məsəllərdən ibarətdir.

Nümunələrin seçildiyi digər əlyazma Katık məcmuəsidir. 206 səhifədən ibarət olan bu məcmuə 1808-ci ildə qələmə alınmışdır. Bu məcmuənin də əsasını digər əlyazma kimi xalq mahnıları, məsəllər və hekayələr təşkil edir. Bundan əlavə, məcmuədə aşiq şeirləri də yer almışdır. Katık məcmuəsinin ən geniş bölümünü “Aşiq Qərib” hekayəsi (s.25-97), ikinci önəmli hissə isə “Tənbəl oğlanın məsəli” hekayəsidir.

Məqalədə həmçinin Krım Milli kitabxanasından əldə edilən bir əlyazma da material olaraq istifadə edilmişdir. Əlyazma 424 səhifədən ibarətdir, ilk 85 səhifəsi əldə yoxdur. Bu məcmuədə Şah İsmayıl hekayəsi, Ruben nağılı, Bağdadlı cərrah Hasannın nağılı və s. kimi hekayələr, tapmacalar, 234-424-cü səhifələrdə isə xalq ədəbiyyatından nümunələr verilmişdir. Bu hissədə aşiq Gövhəri, aşiq Ömər, Şah İsmayıl aid qoşma, təcnis, bayatı, qəzəl nümunələri də yer alır.

Hər üç əlyazma karaim dilinin Krım dialektinə aid məcmuələr hesab olunur. Bu səbəbdən karaim dilində hal kateqoriyasını izah etmək üçün bu məcmuələrdən seçilmiş cümlələr istifadə edilmiş, Trakay və Qalic dialektindən isə sadəcə sözlər nümunə göstərilmişdir.

Dilin strukturu ilə birbaşa əlaqədə olan qrammatik kateqoriyaların tədqiqi morfolojiyanın ən vacib məsələlərindəndir. “İsmi bir sıra morfoloji və morfonoloji kateqoriyaları vardır. Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də ayrı-ayrı fəlsəfi-məntiqi kateqoriyaların qrammatik ifadə forması isim, sifət və feildir” [3, s.81].

Türk dillərinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, hal kateqoriyası uzun bir inkişaf yolu keçərək sabitləşmişdir. Bu kateqoriya digərlərinə nisbətən daha qədim tarixə malikdir. Türk dillərində hal kateqoriyası qədim dövrlərdən bu yana çox az dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin başlıca səbəbi semantika baxımından halların bir-birini əvəz etməsidir. Həm qədim, həm də müasir türk dillərində hal kateqoriyasına nəzər saldıqda ortaya çıxan fakt onu göstərir ki, bu dillərdə hal

formaları, eləcə də ayrı-ayrılıqda hər bir halın variantlılığı olduqca zəngindir. “Türk dillərində bütün isimlər vahid bir hallanma sisteminə malikdir. Başqa sözlə desək, bu dillərdə nə rus dilindəki birinci, ikinci və üçüncü tip hallanma, nə də alman dilindəki zəif, qüvvətli və qarışıq hallanma tipləri vardır” [8, s.97]

Tədqiqatlarda ən çox mübahisə doğuran məsələ halların sayı ilə bağlıdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ismin altı halı mövcuddur. Bundan əlavə bəzi türk dillərində bir neçə fərqli hal formaları da özünü göstərir. Bu halların formal əlamətləri bir çox türk dillərində qoşmalara uyğun gəlir. Tədqiqatçılar arasında daha çox fikir ayrılığına səbəb olan məsələ məkani hallarla bağlıdır. Bu bölgədə yönlük hal ilə yanaşı, yönəlmə-istiqamət, yönəlmə, istiqamət kimi hallardan danışılır. “Dilin inkişaf qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olaraq yönlük qrupuna daxil olan məkani halların bəzilərinin orta türk dövründə az işlənməsi, digər hallarla qovuşması, arxaikləşməsi, hətta tamamilə sıradan çıxması, şəkilçilərinin daşlaşması və digər qrammatik proseslər baş vermişdir. Bütün bunlar öz növbəsində halların sayının dəyişməsinə, azalmasına səbəb olmuşdur” [5, s.173].

K.Musayev karaim dilində yeddi halın olduğunu bildirir: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq və vasitə halı [9, s.143]. Karaim tədqiqatçılarından T. Çulha isə bu dildə səkkiz hal formasının olduğunu bildirir, adlıq halı isə bu siyahıda göstərmir.

Adlıq hal. Bu hal digər hallar üçün təməl rolunu oynayır. Heç bir morfoloji əlamətə malik deyildir. Adlıq hal canlı və cansız varlıqların, əşyaların adını, zaman, məkan və qeyri-müəyyənlik bildirir, həmçinin digər halları yerində işlənərək onları əvəz edir. Adlıq halın digər halları əvəz etməsi tarixən işlək olmuş, türk dillərinin sonrakı inkişaf prosesində bu hadisə nisbətən məhdulassa da, hazırda şivələrdə qismən də olsa özünü göstərir. Bu hal digər türk dilləri kimi karaim dilində də geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Yiyəlik hal. İbrani hərflə karaim mətnlərində yiyəlik hal bu şəkilçilər vasitəsilə düzəlmişdir: -ın/-ıñ, -in/-iñ, -nın/-nıñ, -nin/-niñ. Dağ+ın (Kat. 104/7), qız+ıñ (Kat. 130/21) oğlan+nıñ (Kat. 129/5), penceresi+niñ (Kat. 131/ 10), töşəklər+in (Kat. 59/9), bu+nuñ (T. 218/17) və s.

Katık məcmuəsi: Paşanıñ divanına girmişler (63/4).

Qılcı məcmuəsi: Kefeniñ çölləri baxçılık orman, cəraxın aradım bulmadım derman (12/5).

Türk dillərində söz saitlə bitirsə, ona əlavə olunan yiyəlik hal şəkilçisi samitlə başlayır, samitlə bitirsə əksi baş verir. Eyni hal karaim dili üçün də keçərlidir, lakin istisnalar hər zaman mövcuddur.

Katık məcmuəsi: Ne müşküldür a iş ki almaq bir kelam arslanıñ ağzından (98/15).

Qılcı məcmuəsi: Sabaxına gitdi o extiyar o yigitniñ odasına (347/18).

Kırım dialektində istisna hallarda özünü göstərən bu fakt, əksinə Trakay və Qaliç dialektində sabitləşmişdir. Yəni həm saitlə, həm də samitlə bitən sözlərdən sonra

samitlə başlayan şəkilçi işlənir: *uvul(oğul)-uvulnun (oğulun), kuyaş (günəş)-kuyaşın(günəşin), ata-atanın* və s.

Türk dillərinin bəzilərində I şəxsin təki və cəmi olan *mən* və *biz* əvəzlilikləri yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərkən cüzi fonetik fərqlər özünü göstərir: *Azərbaycan dili – mənim/-bizim, Türkiyə türkcəsi-benim/-bizim, qırğız dili- menin,-bizdin, özbək dili- mening,-bizning, qazax dili –menin/-bizdin* və s. Karaim dilinin Krım dialektində isə *benim* və *bizim* forması sabitləşmiş, lakin Trakay və Qaliç dialektində I şəxsin təki *mənim*, cəmi isə *biznin* formasında hallanır.

Krım dialekti: Benim bir efendim vardır gelsin girsin araya (162) [6, s.99].

. בנים ביר אפנדים וארדיר גלסין גירסין אראיין .

Bizim sırqaların daşı fani-fani dünya şindi (277).

. ביזים סירגא לרין ראשי פאני פאני דונייא שינדי .

Krım dialektində bu şəkildə yer alması bu dialektə oğuz qrupu türk dillərinin təsirini isbat edir.

Yönlük hal. Bu hal krım dialektində *-ka, -ga/-ğa, -a, -e (ya)* şəkilçiləri ilə düzəlir. Qaliç dialektində *-ka, -ga*, Trakay dialektində isə bu halın göstəriciləri *-ka, -xa (-cha) –ha, -gä (gia)* şəkilçiləridir. Deniz+ge (Kat. 132/11), qara+ğa (Kat. 17/5), ot+qa (Qıl. 35/17, Kat. 55/16), ev+e (Kat. 87/13, Qıl. 15/5), bazar+ğa (Qıl. 74/5), qız+ğa (Kat. 27/6, Qıl. 350/9), sañ+a (Qıl. 598/9).

Bu məcmuələrdə yönlük halın ikili istifadəsinə də rast gəlinir, eyni söz yönlük halda fərqli şəkilçi qəbul edə bilər:

padışax+a (Qıl. 419/6)	padışax+ğa (Qıl. 420/2)
oğlan+a (Qıl. 207/10)	oğlan+ğa (Qıl. 423/4)
yol+a (Kat. 45/9)	yol+ğa (Kat.128/6)
telal+ğa (Qıl.197/12)	telal+a (Qıl.199/16)
qapu+ya (Kat. 30/14)	qapu+ğa (Kat.128/8)

Mətnlərdə yönlük halın çıxışlıq halı əvəz etdiyi məqamlara da rast gəlinir:

Bana rica etti düğün evin göster deydi (Kat. 88/5).

Təsirlik hal. Karaim dilinin Krım dialektində bu halın göstəriciləri *-ı, -i, -yı, -yu, -nı, -n* şəkilçiləridir. Bu hal Trakay dialektində *-nı, -n* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Qaliç dialektində isə *-nı, -nu* şəkilçiləri təsirlik halın morfoloji göstəriciləridir: altın+nı (Kat. 53/7), at+ı (Qıl. 228/17), geçi+yi (Kat.21/14), oğlum+ı (Qıl. 424/2), yolum+u (Kat. 50/6), oğlan+nı (Qıl. 419/9), daşlar+ı (Qıl. 423/11) və s.

Katık məcmuəsi: Yel esip yere düştükte; en dalında al almayı (190/19).

. יל אסיפ ירא דושטוכ טא ; אן דלנדן אל אלמאי .

Mətnlərdə *-n* şəkilçisi III şəxs mənsubiyyət qəbul etmiş isimlərdə təsirlik halı yaradır:

“*Gilitler, anaqtarın verir qızını eline*” (Kat. 132/10).

Mətnlərdə çox az da olsa, təsirlik halın şəkilçisiz variantına rast gəlirik. Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında bu forma qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal kimi xarakterizə olunur [4, s.75].

“*Küüyü otur yerinə, bizim kefimize doqunma aqlıñ başına devşir*” (Kat. 89/16).

Yerlik hal. Karaim dilinin hər üç dialektində bu hal eyni şəkilçi vasitəsilə yaranır. Kar samitlərdən sonra *-ta (-te)*, qalan başqa hallarda *-da (-de)* yerlik halın göstəriciləridir: yanağın+da (Qıl. 73/3), dünya+da (Qıl. 175/3), ev+de (Kat. 113/13), yıl+da (Kat. 151/14), gün+de (Qıl. 129/15), el+de (Qıl. 535/16), yer+de (Kat. 104/11), baxça+da (Qıl. 205/5), qız+da (Kat. 146/13) və s. Hallar içərisində daha çox sabitləşən, demək olar ki, türk dillərinin böyük əksəriyyətində çox kiçik fonetik fərqlə özünü göstərən yerlik haldır.

Bahçada biten söğütler, ustamdan aldım ögütler (Kat. 199/10).

בכגדא בטן סוגולר, אסטמטן אלדים אגולר.

Çıxışlıq hal. Hər üç dialektində eyni şəkilçilər –dan və -tan ilə düzəlir: anam+dan (Qıl. 10/5), aşkın+dan (Qıl. 128/12), yer+den (115/17), gündüz+den (Kat. 125/10), qapu+dan (Kat. 128/13), ben+den (Kat. 172/15), baxça+dan (Qıl. 205/12) qan+dan (Kat. 180/20), qız+dan (Kat. 204/18), dost+tan (Qıl. 594/11), və s.

Kırım dialekti: *Beni eşimden ivare aman, aman; İden benden biter olsun* (269) [6, s.103].

בני אשימדן איבארא אמן אמן : אידן בנדן ביטר אולטון .

Karaim mətnlərində çıxışlıq halın başqa halların yerində işləndiyi məqamlara da təsadüf olunur:

a) Yerlik hal yerində: “*Ben bir günden naslı Tiflize yerişirim, dedi*” (*Mən bir gündə Tiflisə necə çataram dedi.*) (Qıl. 590/16).

Türk dillərində tarixən yerlik halın çıxışlıq halın yerində işləndiyi məqamlar daha çox üstünlük təşkil edir. Bu hadisə çıxışlıq halın orta türk dövrünün başlanğıcında formalaşmaması, təşəkkül mərhələsində olması ilə əlaqələndirilir. “Yerlik halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsi orta türk dilinə qədim türk dövründən “miras” qalmışdır. Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yerlik hal hər iki halı ifadə edir” [5, s.188].

İstiqamət halı. Bu hal qrammatika kitablarında yönəlmə, yönəlmə-istiqamət kimi də adlandırılır (Ə.Rəcəbli, Y.Məmmədov, Ə.Şükürlü). Karaim dilinin Kırım dialektində çox az hallarda rast gəlinir, *+er, +eri, +ra +r* şəkilçiləri ilə yaranır. Trakay dialektində isə *+xarı, (-chary)/ +xar (-char)/ +kiar (+kär)/ +kiri* şəkilçiləri düzəlir: *artchary (artxarı) – arxaya, geriye, içkiartin (içkärtin)- içərdən* və s.

Katık məcmuəsi: *Aşıq Qarib bir hasr kireç aldı, eyice qarıştırdı, soyındı qahveniñ içersin ve dışarsın bir eyi sildi, sipirdi* (59/8).

“Türk dillərində ən qədim hal görümlərindən biridir. –rı, -ri, -ra, -ar, -ər şəkilçi variantları vasitəsilə ifadə olunan bu hal VII-VIII əsrlərdə artıq öz qrammatik

əhəmiyyətini itirmək üzrə olmuşdur. Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur. Həmin tipli sözlər yer anlayışı ifadə edən zərflərə daha çox uyğun gəlir” [7, s.85].

Əlyazmada rast gəlinən bu şəkilçi artıq öz qrammatik əhəmiyyətini itirmişdir və çox az sayda sözlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur. K.M. Musayev karaim dilində bu hal kateqoriyasından bəhs etməmişdir [9, s.143].

Vasitə halı. Bu hal müasir qrammatika kitablarında artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. K. Musayev Trakay və Qalic dialektlərində bu halın varlığından bəhs edir və nümunələr verir: “uvul-ba (увул-ба)-oğulla, kyozy-bya (кѣз-бѣя)-gözlə, ata-ba (ата-ба)-ata ilə, yer-bya (ѣр-бѣя)-yerlə” (Trakay dialekti); “kez-be (кѣз-бѣе), yer-be (ѣр-бѣе)” (Qaliç dialekti) [9, s.144-145]. Nümunələrdən məlum olur ki, hər iki dialektə istiqamət halının morfoloji göstəriciləri –ba şəkilçisidir. Tədqiqatçı karaim dilinin Krım dialektindən isə bəhs etmir. Krım dialektində bu hala –lan, –len şəkilçisinin uyğun gəldiyini görmək üçün məcmuələrədən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq: içkisi+ylen (Kat.136/19), izini+ylen (Kat.136/16) yemegi+ylen, mezesi+ylen, tütünü+ylen (Kat.136/20), sağlıq+lan (Qıl. 82/14) və s.

Katık məcmuəsi: *Qarısı çıxar gider, bu Tümbel oğlan der ki: “Allahın iziniylen, peğamberin qavlıylen, boz yılannın sözi ilen, şu gelen misefirlere bir eyi sofrə dolatıp gelsin” der. (136/15-16-17).*

Krım dialekti: *Sinemi sevdəyə saldım yârlen cenkim var benim (162)* [6, s.99].

סינאמי סבדאייני סלדים יארלן גנכים ואר בנים.

Ədəbiyyat

1. Aqtaş G. Eliyahu Ben Yosef Kılıcı'nın mecmuası (Krım Karay ve Türk edebiyatı mecmuası). Ankara, TDK, 2021, 886 səh.
2. Çulha T. Krım Karaycasının Katık mecmuası. Ankara, TDK, 2015, 600 səh.
3. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild. Bakı, “Elm”, 2019, 304 səh.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, səh.398
5. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it türk” əsəri. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, 432 səh.
6. Şayhan F. Krım-karay türkülerinin Anadolu türküleriyle söz benzerlikləri açısından mukayesesi. *Milli folklor, №96., 2012 s.94-104*
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993, 336 səh.
8. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya), Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 səh.

9. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, Москва, 1964.

Х.В. АСГЕРЛИ

РЕЗЮМЕ
ПОКАЗАТЕЛИ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА НА КАРАИМСКОМ
ЯЗЫКЕ

(на основе сборников написанных на еврейском алфавите)

В статье показаны виды и особенности категории падежа в караимском языке, который входит в кыпчакскую группу тюркских языков. Основным объектом исследования являются рукописи, написанные еврейским алфавитом и относящиеся к крымскому диалекту. Число падежных категорий и морфологические показатели в этом языке широко изучены и объяснены на примерах. Из текстов выбраны как слова, так и предложения из крымского диалекта, а в качестве примеров показаны только слова из тракайского и галицкого диалектов. Примеры предложений даны на еврейском алфавите в том виде, в каком они написаны в оригинале, а также в транслитерации на латиницу.

Установлено, что в караимском языке кроме шести типов падежей, считающихся общими для многих тюркских языков (именительного, родительного, винительного, творительного, предложного, дательного), также были функциональными падеж направления и инструментальный падеж. При изучении падежной категории во всех трёх диалектах караимского языка (крымском, галицком, тракайском) становится ясным, что хотя крымский диалект и схожий с тюркскими языками огузской группы, галицкий и тракайский диалекты различаются своеобразными суффиксами. В ходе исследования были выявлены моменты двойного употребления одного и того же слова в дательном падеже, также моменты где предложный падеж заменяется дательным падежом, а творительный падеж заменяется предложным падежом.

Ключевые слова: Караимский язык, категория падежа, крымский диалект, еврейский алфавит, сборник.

KH.V. ASGARLI

SUMMARY
INDICATORS OF CASE CATEGORY IN THE KARAITE
LANGUAGE

(based on collections written in the Hebrew alphabet)

The article shows the types and features of the category of case in the Karaite language, which is part of the Kipchak group of Turkic languages. The main object of the study are manuscripts written in the Hebrew alphabet and belonging to the Crimean dialect. The number of case categories and morphological indicators in this language have been widely studied and explained with examples. From the texts,

both words and sentences from the Crimean dialect were selected, and only words from the Trakai and Halych dialects were shown as examples. Example sentences are given in the Hebrew alphabet as they were written in the original, as well as transliterated into Latin.

It has been established that in the Karaite language, in addition to the six types of cases considered common to many Turkic languages (nominative, genitive, accusative, locative, ablative, dative), the directive case and the instrumental case were also functional. When studying the case category in all three dialects of the Karaite language (Crimean, Halych, Trakai), it becomes clear that although the Crimean dialect is similar to the Turkic languages of the Oghuz group, the Halych and Trakai dialects differ in their unique suffixes. During the study, moments of double use of the same word in the dative case were identified, as well as moments where the ablative case is replaced by the dative case, and the locative case is replaced by the ablative case.

Key words: Karaite language, case category, Crimean dialect, Hebrew alphabet, collection.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Elçin İbrahimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏİDƏ ABBASOVA dosent f.ü.f.d
Bakı Dövlət Universiteti
Ünvan Zahid Xəlilov
Saida_200@hotmail.com

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ İNSANI KEYFİYYƏTLƏRİN ƏSAS ATRİBUTU KİMİ

Açar sözlər: ünsiyyət, mədəniyyət, insan, dil, kommunikasiya, proses, nitq, danışiq, münasibət, dinləmə.

Ключевые слова: общение, культура, человек, язык, коммуникация, процесс, речь, разговор, отношение, слушание.

Keywords: conversation, culture, human, communication, process, speech, talk, attitude, hearing.

Ünsiyyət insanın cəmiyyətdə mövqeyini təyin edən ən mühüm faktordur.

Ünsiyyət dedikdə insanlar arasında təmasın yaradılması və inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Ünsiyyət nitq vasitəsilə baş verir. Biz müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə oluruq. Bu zaman başqalarını dinləyir, onların yazdıqlarını oxuyur və yaxud öz fikirlərimizi yazırıq və danışmaqla ifadə edirik. Deməli ünsiyyət zamanı dörd nitq bacarığından istifadə edirik. Bu zaman ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz əksini tapır. Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabilini dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, övqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik olmaq – bunlar ünsiyyətin əlifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir.

Ünsiyyət mədəniyyəti insanın ziyalılığını, davranış və rəftar səviyyəsini, insansevərliyini göstərən və mənsub olduğu xalqın, dövlətin ləyaqət atributunu kənar aləmdə meydana çıxaran keyfiyyətdir. (2 s. 91)

Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşdırılmasına da müəyyən istiqamət verir. Belə ki, insan ünsiyyət sayəsində keyfiyyətcə dəyişir, onun hərtərəfli, ahəngli inkişafı mümkün olur, o müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifadə edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, fəaliyyət vərdislərinə yiyələnir və bununla ətraf aləmə təsir edir. (3 s. 94)

İstənilən ünsiyyət üsulundan istifadə edərkən unutmamalıyıq ki, işgüzar ünsiyyət hər şeydən əvvəl işgüzar etikaya, nəzakət qaydalarına ciddi surətlə əməl olunmasını nəzərdə tutur.

İnsan bir fikri başqasına çatdırmaq, hər hansı bir fikrə münasibət bildirmək və ya münasibəti öyrənmək üçün ünsiyyətə girir, dolayısı ilə özünü ifadə etməyə, aktuallaşdırmağa çalışır. Bu səbəbdən ünsiyyət bizim cəmiyyətdə mövqeyimizi təyin edən ən mühüm faktordur.

Ünsiyyət dedikdə nitq və nitqdən kənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan qrup üzvləri arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qrupda qarşılıqlı anlaşma baş verməz.

Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. (5 s. 550)

Ünsiyyət iki növə ayrılır. Bura vasitəli və vasitəsiz ünsiyyət daxildir. Elmi, texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxmış mükəmməl texniki vasitələr insanlar arasında yeni ünsiyyət tərzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ünsiyyət vasitəli ünsiyyət adlanır.

Vasitəsiz ünsiyyət həm verbal, həm də qeyri-verbal ola bilər. Vasitəsiz ünsiyyətin verbal formasında nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən, yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri dedikdə biz hisslərimizi, emalsiyalarımızı, fikirlərimizi sözlər olmadan müxtəlif yollarla ötürməti və qəbul etməyi nəzərdə tuturuq. Belə ünsiyyət ixtiyarı və ya qeyri-ixtiyarı ola bilər. Əksər hallarda qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini insanın duyğu üzvlərinə uyğun olaraq təsnif edirlər. Səsin tonu vasitəsilə fikrin müsbət və ya mənfi məna kəsb etdiyini asanlıqla duymaq olur. Üzdəki ifadələr sözlərin, fikirlərin, bəyənilib-bəyənilmədiyini tutmağa kömək edir.

Bu baxımdan aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. Mimika sifət əzlələrinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin (üzün) bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir. Son zamanlar vizual ünsiyyət – “gözlərin təması” problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Gözlər nə qədər müxtəlif olsa da, baxışlar nəticədə təmas qura bilər.
2. İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir.
3. Kinetika – bədən hərəkətlərinin dili kimi meydana çıxır.
4. Proksimika insanın şəxsi məkanıdır. Ünsiyyət prosesində kimisə özümüzlə yaxın buraxır, kimisə buraxmırıq.

Qədim Çin filosofu Konfutsi (551-479 b.e.ə) davranış qaydalarını inkaredici formada ifadə edən ilk təfəkkür sahiblərindən biridir. İndi hamının bildiyi “özünə rəva görmədiyini başqalarına da rəva bilmə” ifadəsi məhz onun təlimindən götürülmüşdür. Nitq - ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı formasıdır. Nitq prosesində danışmaq və dinləmək mədəniyyəti əsasdır. Filosof Plutarx demişdir: “Dinləməyi öyrənsən, istənilən həmsöhbətdən fayda götürə bilərsən”. İşgüzar kommunikasiyada insanları özünüzlə tabe etməyə çalışmayın. Yetkin insanlar ehtiyac duyduqları şeyi edəcəklər. Müdrək görünməyə deyil, bələdçi olmağa çalışın. Düşüncəli və mehriban olun. Mövzu barədə iştirakçıların suallarını öyrənin. Nitqin ilkin şərti yaxşı dinləməyi bacarmaqdır. Əgər ətrafımızdakı

insanların söhbətlərinə diqqət yetirsək, orda göstərir ki, bir çox həmsöhbətlər sanki bir-birini eşitmir, öz sözünü demək və rəyini bildirmək, başına gələn hadisəni nəql etmək, malik olduğu informasiyanı çatdırmaq üçün pauzanı gözləyirlər. Ümumi halda həmsöhbətlər informasiyalarını bölüşür, ya da bir-birini tənqid edirlər. Nitq səmərəli ünsiyyət formasıdır. İşgüzar kommunikasiyada dialoq zamanı psixoloji və emosional üsullardan geniş istifadə etməyi bacarmaq vacibdir. Ünsiyyətdə tolerantlıq prinsipi (başqalarının fikirlərinə və rəylərinə dözümlülük) insanı öz nitqi barədə düşünməyə, onu təkmilləşdirməyə vadar edir. Bu, öz növbəsində insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı xeyli yaxşılaşdırır. Nitq ünsiyyəti şüurlu nitq və qeyri-nitq davranışları sistemidir. Müasir şəraitdə nitqin təsirinin 2 əsas növünü qeyd etmək olar: inandırma və təlqinetmə. İnsanlar onlara maraqlı olan nitqi – informasiyanı dinləyirlər. Çünki nitqin səmərəliyi onun qarşı tərəfdə oyatdığı marağın dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır. İstər işgüzar, istərsə də akademik kommunikasiyada işgüzar və etibarlı münasibətlərin yaranmasına ciddi maneə yarada bilən hallar bunlardır:

- Kobudluq;
- Nitqin qurulmasında qeyri-peşakarlıq;
- Qeyri-səmimilik;
- Səsləndirilən sözlərə görə məsuliyyətsizlik;
- Öyrədici səs tonu ilə danışmaq;
- Qərəzli münasibət;
- Qarşı tərəf üzərində üstünlüyün nümayiş etdirilməsi və s.

Ünsiyyətdə belə halların aradan qaldırılması səmərəli dinləmənin əsas qaydalarını öyrənmədən mümkün deyil. Dinləmə qabiliyyəti insana düşdüyü şəraitə uyğunlaşmağa, nitqi idarə etməyə və fərdi davranış kompleksini formalaşdırmağa imkan verir. (4 s. 78) Dinləməyi bacaran insan qarşı tərəfdə mədəni və mötəbər, hörmətli şəxs kimi qəbul olunur. Kommunikativ uyğunsuzluğun yaranmaması üçün dialoqa girən insan həm davranışını, həm də, nitqini daim nəzarət altında saxlamalıdır. İnsanın davranışı onun özünəinamı ilə sıx bağlıdır. Dinləmək və duymaq tərəflərin əsas qabiliyyətlərindən hesab olunur. Belə bir fikir mövcuddur ki, ünsiyyət zamanı təşəbbüs danışanın tərəfində durur, danışan dialoqu idarə edir, yəni danışmaq hakimiyyətə nail olmağın yoludur. Dinləmək isə, zəiflik, iradəsizlik, təşəbbüskar olmamaqla eyniləşdirir. Əsl həqiqətdə isə, dinləməyi bacaran insanlar ünsiyyət zamanı həmişə hakim mövqedə olurlar. Məhz dinləməyi bacaran insan qarşı tərəfin nitqində özünə lazım olan informasiyanı tapa bilər. Belə informasiya ünsiyyət iştirakçısına böyük üstünlük verir. Hər bir insan dinləməyi bacaran həmsöhbətlə qarşılaşanda özünə inamı artır və buna görə də onda qarşı tərəfə minnətdarlıq hissi yaranır. Dinləmə həmsöhbətin sizə olan inamını artıran vasitədir. Bir çox hallarda heç bir söz demədən həmsöhbətdə yaxşı təəsürat yaratmaq olur. Həmsöhbətin sözünü kəsəndə və ya onun hər bir fikrinə tələsik reaksiya verəndə aşağıdakı mənfi nəticələr baş verir:

- İnformasiyanı tam şəkildə çatdırma bilmir;
- əks tərəfi qıcıqlandırır;
- özünə qarşı mənfi təəsürat yaradır (belə münasibəti yaxşı tərəfə dəyişmək isə çox çətindir).

Yaxşı dinləmənin əsas üsulları bunlardır:

1. Diqqəti eşitdiyinizin üzərində cəmləmək;
2. Mövzunun məznunundan uzaqlaşmayın;
3. İnsanın psixikasına mənfi təsir edən sözlərə reaksiya verməyin. Çünki bu zaman əks tərəfdə qeyri-ixtiyarı olaraq etiraz etmək istəyi yaranır və bu anda danışılan mövzudan kənarlaşma baş verir;
4. Həmsöhbətin sözünü kəsməyin. Qarşı tərəfin nitqini danışma və şəhretmə ilə eyni zamanda dinləmək çətin olduğu üçün susmaq daha yaxşıdır (Əlbəttə, bu zaman hörmətsizlik kimi qəbul edilən saata baxma və digər bu cür hərəkətlərə yol vermək olmaz).
5. Danışanın nöqsanlı hesab etdiyiniz xüsusiyyətlərinə fikir verməmək;
6. Həmsöhbətinizə fikrini axıra kimi çatdırmaq imkanı verin. Çünki qarşı tərəfin axıra kimi dinləməməsi qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına və münasibətlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Peşakarcasına, səbrlə dinləmə bacarığı maraqlarınızı qorumağa və məqsədə nail olmağınıza kömək edir. Uğurlu ünsiyyət dinləmək və eşitmək bacarığında özünü göstərir. (6 s. 8) “Susmaq qızıldır” – atalar sözümüz insanın dinləmənin əhəmiyyətini çox qədim zamanlardan dərk etdiyinin göstəricisidir. İnsan mötəbər dinləyici ilə qarşılaşdıqda onda dinləyiciyə qarşı minnətdarlıq hissi və özünə inam yaranır. Dinləmə ünsiyyətdə daha məhsuldar üsuldur. Belə bir rəvayət çox maraqlıdır: İki bacı arasında bir portağala görə dava düşür. Uzun mübahisələrdən sonra onlar portağalı yarı bölməyə razılaşırlar. Sonra məlum olur ki, onlardan birinə portağalın qabığı – tort üçün, o birinə isə yemək üçün içi lazım imiş. Lakin dinləmə olmadığı üçün hər iki tərəf öz məqsədinə tam nail ola bilmir. Əgər tərəflərdən biri digərini axıra kimi dinləsəydi və onun bu portağalla bağlı istəyini öyrənsəydi hər iki tərəf məqsədinə çatmış olardı. Passiv dinləmə yalnız susmaq deyil, həmsöhbətin sözlərinə diqqətlə qulaq asmanın göstəricisidir. Söhbət əsnasında siz diqqətinizi başınızı tərpətməklə, baxışlarınızla və digər qeyri-verbal üsullarla həmsöhbətə göstərə bilərsiniz. Eyni zamanda, həmsöhbəti ünsiyyətə həvəsləndirən səmimi replikalardan da istifadə etmək olar: “Bəli, razıyam”, “Elədir ki, var”, “Anlayıram” və s.

Kütləvi işgüzar söhbətlərdə (danışqlar, müzakirələr) həmsöhbətə diqqət baxışlarla bildirilir, sual və qeydlər həmsöhbətin istədiyi anda səsləndirilir. (7 s. 16) Fəal dinləmənin 3 üsulu var:

- Təkrar etmə;
- Emosional dinləmə;

- Interpretasiya.

Həmsöhbətin sözünün ya təstiqedicisi, ya da sualedici intonasiya vasitəsilə təkrar edilməsi onun sözlərinə diqqətin zərif şəkildə qeyd edilməsidir. Məsələn, müəllim ilə dialoq:

- Mövzuları ikinci gün ala bilərsiniz.
- İkinci gün?
- Bəli, ikinci gün.

Emosional dinləmə - həmsöhbətin sözlərinin emosiyalarla (fərəh, təəcüb, ironiya, etirazlılıq və s.) bəzədilməsidir. Məsələn:

- Mənə üçüncü günə kimi sənədləri hazırlamaq tapşırılıb.
- Üçüncü günə kimi (sual, təəcüb)?! Sən axı çatdırmazsan!

İnterpretasiya fəal dinləyicinin yüksək ustalığıdır. Həmsöhbətin sözlərini qəbul edərkən passiv dinləmədən istifadə olunur. Həmsöhbət sözünü bitirdikdən sonra siz ondan eşitdiklərinizi qısa şəkildə nəql edirsiniz. Bu üsuldan uşaqlar daha çox istifadə edirlər. Interpretasiyanın tətbiqi zamanı “başqa sözlə siz hesab edirsiniz ki...”, “sizin fikrinizcə...”, “deməli düşünürsünüz ki...” ifadələri geniş istifadə olunur.

Həmsöhbətin fikrini daha qısa şəkildə ifadə etmək və yeri gəldikdə özünü mövzu barədə mülahizəsini onun diqqətinə çatdırmaq olar. (8 s. 145)

Bu halda aşağıdakı ifadələr istifadə olunur:

- Sizin dediklərinizi ümumiləşdirsək, belə deyə bilərik ki...
- Əgər mən sizi düz anladımsa...
- Demək, sizin əsas fikriniz ondan ibarətdir ki...

Beləliklə, peşakar dinləmənin interpretasiya metodundan istifadə etməklə həmsöhbətə fikrini daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadə etməkdə, vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaqda kömək etmək olar. Beləliklə, dinləmə mədəniyyəti idarəetmə mədəniyyətinə çevrilir.

Nitq mədəniyyətinin aşağıdakı qaydaları vacibdir:

- Həmsöhbəti dinləməyi bacarmaq (bir çox hallarda dinləmək bacarığı danışmaq bacarığından daha qiymətlidir).
- Biz insanı dinləməklə daha çox bilik əldə edir, danışarkən isə yalnız öz bildiklərimizi söyləyirik.
- İnsanın rəğbətini qazanmaq istəyirsənsə, özün haqqında danışma və həmsöhbətə onun barəsində suallar ver.

Qeyd etməliyik ki, işgüzar ünsiyyətin uğurunun açarı onun iştirakçılarının səriştəsi, nəzakəti və mədəniyyətidir.

İşgüzar kommunikasiyada danışmaq mədəniyyətinə verilən tələblər – düzgün və savadlı danışmaq bacarığı, sadə, dəqiq və aydın sözlərdən istifadə etmək, fikri düzgün formalaşdırmaq, həddindən artıq emosionallıqdan uzaq durmaq və faktlara istinad edərək mətləbə dair danışmaq, diksiyaya diqqət etmək. Yalnız bu şərtlər

üzərində qurulan nitq danışanın dinləyicilər tərəfindən düzgün başa düşülməsinə zəmanət verir.

Dinləmə də kommunikasiya prosesində əsas hissələrindən biridir, onun uğuru yalnız məlumatı ötürmə qabiliyyətindən deyil, həm də onu qavramaq, yəni dinləmək qabiliyyətindən də asılıdır.

Ünsiyyət qurmaq üçün ünsiyyətə girdiyimiz adama öz fikirlərimizi, düşüncələrinizi və hissələrimizi ifadə etməliyik, həmçinin həmsöhbətimizə də öz fikirlərini və hissələrini ifadə etməsinə imkan verməliyik.

Kommunikasiya – prosesində nitq fəaliyyəti müxtəlif formalarda təqdim olunur. Düşüncələrini aydın və qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə ifadə etmək, mövqeyini əsaslandırmaq, dinləyiciyə təsir etmək, onu inandırmaq, dinləyiciyə təsir etmək, onu inandırmaq və kommunikasiyaya cəlb etmək bacarığı hec də az əhəmiyyət kəsb etmir. (7 s. 56)

Eyni dildə danışan hər bir şəxsin öz fərdi danışiq tərz, ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə istər yazılı, istərsə də şifahi ünsiyyət prosesində hər bir şəxs ədəbi dilin normalarında kənara çıxmamalı və bu normalara əməl etməlidir.

Xülasə.

İnsanlar arasında ünsiyyət daim inkişafda olan, zaman keçdikcə zənginləşən və əslində dəyişməz qalan bir anlayışdır. İnsanların gündəlik həyatda yaşadığı məqamlara adekvat münasibəti daha çox kommunikativ davranışında özünü göstərir. Ünsiyyətin formaları məqsədyönlü fəaliyyət prosesi kimi informasiya mübadiləsi aparılmasına xidmət edir. Bu zaman öz fikirlərini müsahibinə sistemli və məntiqli bir şəkildə, ardıcılıqla çatdırmaq, nitqin predmetinə daxil olan problemin mahiyyətini duymaq, məqamı dəyərləndirmək, verbal və qeyri verbal vasitələrlə təsir göstərmək, nitq mədəniyyəti və etiket qaydalarına riayət etmək gərəkdir. Məqalədə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması fərdlərarası münasibətlərdə danışma və dinləmə mədəniyyəti, kommunikasiya məsələləri araşdırılmışdır.

Yaşadığımız kommunikasiya dövründə ünsiyyət mədəniyyəti insanın əsas keyfiyyətlərindən biri sayılır. Ünsiyyətin əsas vasitəsi nitqdır. Nitq kommunikasiya mədəni danışiq və dinləmə yolu ilə həyata keçirilir. Ünsiyyətin effektivliyi insanın nitq vərdişlərinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Ünsiyyət mədəniyyəti qarşılıqlı münasibət və fəaliyyətdə yüksək insaniliyi, əxlaqı, həmçinin etik qaydaları gözləməyi tələb edir. Sadaladığımız bütün bu problemlər məqalədə ətraflı tədqiq edilmişdir. (Rəyçi dosent Sultan Seyidova)

Досент Саида Аббасова

Культура общения - как главный атрибут человеческого достоинства.

Резюме

Общение между людьми – понятие, которое постоянно развивается, обогащается с течением времени и, по сути, остается неизменным.

Формы общения проявляются в более коммуникативном поведении. Формы общения служат обмену информацией как процессу деятельности.

В это время необходимо системно и логично доносить свои мысли, последовательно понимать суть проблемы, оказывать влияние вербальными и невербальными средствами, соблюдать культуру речи и правила этикета.

В статье исследовано формирование культуры общения, культуры говорения и слушания, вопросы общения.

В эпоху общения, в которой мы живем, культура общения считается одним из главных качеств человека. Основным средством общения является речь. Речевое общение осуществляется посредством культурного говорения и аудирования.

Эффективность общения зависит от того, насколько хорошо человек овладевает речевыми навыками.

Культура общения требует высокой человечности, нравственности и этических правил во взаимодействии и деятельности. Все эти проблемы которые мы перечислили подробно изучены в статье.

Saida Abbasova

Culture of communication as the main attribute of human dignity

Summary

Communication between people is a concept that is constantly developing, enriching over time and, in fact, remains unchanged. Forms of communication are manifested in more communicative behavior. Forms of communication serve to exchange information as an activity process. At this time, it is necessary to convey one's ideas in a systematic and logical way, consistently, to understand the essence of the problem, to show influence with verbal and non-verbal means, to observe speech culture and etiquette rules.

The formation of communication culture, speaking and listening culture, communication issues were investigated in the article.

In the era of communication we live in, communication culture is considered one of the main qualities of a person. The main means of communication is speech. Speech communication is carried out through cultural speaking and listening.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə., “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2017. 232 səh. (1. s. 75), (2. s. 91), (4. s. 78)
2. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2019. 206 səh. (3 s. 94)
3. Babayev A. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2013. 572 səh. (5 s. 550)
4. Məmmədov K., Tağıyev T., Abbasova S., “İşgüzar yazışmalar və etiket”. Bakı 2019. 121 səh. (6 s. 8), (7 s. 16)
5. Cəfərov V. “Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2016. 178 səh (8 s. 145)
6. Seyidova S. “Nitq mədəniyyəti”. Bakı 2019. 235 səh.
7. Hacıyeva İ. “Nitq mədəniyyəti”. Bakı 2011. 289 səh
8. Şiriyev F. “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika”. Bakı 2014. 340 səh.
9. Cəfərov V. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. Bakı 2021. 173 səh.
10. İsmayılova M. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. Bakı 2023. 42 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sultan Seyidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SALMAN SÜLEYMANOV

Bakı Avrasiya Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ssuleymanli@mail.ru

ŞAH ŞAİRİMİZİN DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİKASI

Açar sözlər: XVI əsr, ədəbi dil, Xətai, ərəb leksikası, Dəhnamə, sinonimlər

Ключевые слова: XVI век, литературный язык, хатаи, арабская лексика, Дахнама, синонимы

Key words: Key words: 16th century, literary language, khatai, Arabic vocabulary, dakhnama, synonyms

Araşdırmalar göstərir ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili daha çox üslubların-janrların dili kimi xarakterizə olunur. Bu mənada, janrların XVI əsrdə işlənmə terzliyi ilə əlaqədar olaraq deyilən bir fikri xatırlatmaq istəyirik: "...XVI əsrdə bir sıra qəsidələrin, nət, minacat və səcli nəsr nümunələrinin, dini-təbliği şeirlərin (nəfəslər), elmi şərhlərin, risalələrin, məktubların dilində ərəb və fars sözlərinin, tərkiblərinin bol-bol işləndiyini görürük. Bu üslubların, ədəbi formaların dilindəki əcnəbi söz və ifadələrin sayı dünyəvi məzmunlu ədəbiyyatın, klassik şeir üslubunun ən yaxşı nümunələrinin dilindəki alınma söz və tərkiblərdən qat-qat artıq idi" (1, 288-289).

Beləliklə, XVI əsrin ümumi ədəbi mənzərəsindən çıxan qənaətə görə və bu sitatdan da bəlli olduğu kimi, XVI əsr ədəbi prosesində nət, münacat, qəsidə, məsnəvi və s. kimi janrlar, həqiqətən də, geniş yayılmışdı. "Ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olan və onun sərvətinə çevrilən alınma sözlərin böyük bir qismi "səliqeyi-əsliyyə" ilə - klassik şeir dilimizin əsli, kökü ilə əlaqədar idi. Xətai və Füzuli üçün Azərbaycan klassik şeir dilinin ənənələrini yaradan, qoruyan və inkişaf etdirən Həsənoğlu, Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Kişvəri, Həbibə kimi sənətkarların dili əsas örnək idi. Xətai və Füzuli görkəmli özbək şairləri – Lütfi, Z.Babur, Nəvai və H. Bayqaraya, türk şairləri – Aşiq Paşa, Y.İmrə, Şeyxi, Nicati və Nizamiyə biganə deyildilər.

Söz yox ki, Xətainin, Füzulinin qəzəl, məsnəvi dilində öz dövrünün savadlı adamlarına ziyalı təbəqəsinə mənası məlum olan yüzlərcə ərəb və fars lüğət vahidləri var ki, onları müasir savadlı oxucular belə ya başa düşmür, ya da çətin başa düşürlər. Bu qəbildən olan alınma sözlərin XVI əsrdə, ümumiyyətlə, orta əsrlərin klassik şeir üslubu nümunələrində işlənməsinin yuxarıda göstərilən səbəblərdən əlavə, onu da demək lazımdır ki, şeir, həmişə olduğu kimi, ancaq savadsızlar üçün yox, həm də savadlılar üçün yazılırdı. Deməli, savadlıların (əlbəttə, bunların çoxu yüksək silkin nümayəndələri idi) mədəni zövqü, fikir səviyyəsi, dünyagörüşü, ən nəhayət, şifahi və yazılı leksikonu da nəzərə alınır. Görünür, bu şəraitdə yazılı ədəbi dili şifahi ədəbi

dildən fərqləndirən ümdə cəhətlərdən biri kimi alınma sözlərin klassik şeir dilində təzahür etməsi təəccüb doğurmurdu. Hətta alınma sözlər yazı dilinə rəmzi olaraq ədəbi görkəm verir və çoxları tərəfindən ədəbilik, mədənilik şərti kimi dərk olunurdu. Belə olduqda, ədəbi dil klassik şeir və xalq dili üslubları "yedəyi"ndə digər tarixi, ictimai-mədəni rolunu – az savadlı, obyektiv səbəblər üzündən məhdud dünyagörüşlü oxucuları elmin, maarifin və sənətin işıqlı yollarına çıxarıb, onların mənəvi təkamülünə təkan vermək vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi" (1, 293-295).

Bu janrlar sırasında, məlum olduğu kimi, qəzəl janrı daha aktiv olmuşdur. Belə ki, məsələn, əgər hansı bir şair, təxmis, mürəbbə və s. yazmasa da, mütləq qəzəl yazmış, qələmini bu janrda mütləq sınamışdır. Bu mənada, XVI əsrdə yaşayıb-yaradan, adı ədəbiyyat tariximizin səhifələrindən bizə bəlli olan, lakin bəzilərinin əsərləri bizə gəlib çatan, bəzilərininki isə çatmayan, fraqmentlər halında bizə məlum olan Bəsiri, Həbib, Xətai, Süruri, Şahi, Həqiri, Rəhməti, Tüfeyli, Hafiz, Xəlifə Təbrizi, Zəmiri, Şəmsi Bağdadi, Xürrəmi, Zehni Bağdadi, Elmi Bağdadi, Kəlai kimi şairlərin yaradıcılıqlarında biz mütləq qəzəl janrına təsadüf edirik, onların bu janrda gözəl əsərlər qələmə aldıklarını görürük. Bu şairlərin yaradıcılıqlarında qəzəl janrına nəzər salarkən, qəzəl janrının bu şairlərin yaradıcılıqlarında, həqiqətən də, bir növ "xəqiləşdiyi"nin şahidi olur, bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi qəzəlin, nətə, minacata, qəsidəyə nisbətən xalqa daha yaxın olduğunu görürük. Bu məqamda, ədəbi məsələlərə baş vurmadan, bu barədə sadəcə onu demək olar ki, şairlərimiz XIII-XVI əsrlər ərzində ədəbi prosesdə qəzəl janrına daha çox müraciət etdiklərinə görə, bu janrı ədəbiyyatımız və dil tariximizdə daha çox "ram" edə bilmiş və bunun nəticəsində də qəzəl ədəbiyyat tariximizdə həm ədəbi və həm də dil baxımından daha çox xəqiləşmişdir. Təbii ki, bu xəqiləşmə özünü dil sahəsində də biruzə vermiş və bu janr ərəb-fars kəlmələrindən bol-bol istifadə etsə də, artıq XVI əsrdə ədəbiyyatımız və dilimiz üçün döğməlaşmış, xalqımız üçün yad görünməmişdir. Məhz, demək olar ki, bu döğməliğin nəticəsidir ki, bu janrın dilində işlənən ərəb kəlmələri də bizə yad görünmür, əsrlərdir, dilimizdə, ədəbiyyatımızda işlənən döğmə söz təsiri bağışlayır. "Ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, onu "qəbuli-nəzmi-tərkib" (Füzuli) səviyyəsinə qaldıran alınma sözlərin böyük əksəriyyəti aparıcı üslublar (xüsusilə, klassik şeir) nəzdində olanlar idi. Belə ərəb və fars sözləri ədəbi-bədii dilin leksik-semantik vüsətini artırır, poetik və fonetik əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir, öz dövrü üçün zəruri olan terminlərin mikrosistemini yaradırdı.

Belə sözlərin çoxu mənə dillərinin özündə tarixən hərtərəfli (dilin təbəqələrini nəzərdə tuturuq) cilalandığına görə Azərbaycan ədəbi dilinə asanlıqla keçir, ümumxalq səciyyəsi daşıdıqlarına, bilavasitə dünyəvi məfhumlarla – real, həyatı anlayışlarla bağlı olaraq keyfiyyətlərinə əsasən dilimizin daxili qanunları, qanunauyğunları dairəsində sabitləşirdilər. Bunlar indi də şifahi və yazılı nitqimizdə möhkəm yer tutur" (1, 293-295)

Bu mənada, əslində qəzəl janrının leksikasının da demək olar ki, 70-80 %-i qəsidə, nət, minacat və s. janrların leksikası ilə eyniyyət təşkil edir. Təbii ki, başqa şəkildə də ola bilməz. Çünki bu janrların hamısının mənbəyi bir - ərəb ədəbiyyatı, leksik vahidlərinin də mənbəyi birdir - ərəb dili. Eyni zamanda, bu kəlmələrin bu janrlarda bolluğunu tələb edən vəzn də eynidir - ərüz. Bu mənada, bu janrların dillərinin aralarında ərəb leksik vahidlərinin işlənmə bolluğu baxımından kəskin fərq qoymaq, bizcə, o qədər də məntiqi görünmür. Çünki bəzən nət, minacat, qəsidə və s. janrlar sırasında qəzəl janrının istifadə etdiyi leksikaya təsadüf etdiyimiz kimi, qəzəldə də nət, minacat, qəsidənin qəliz leksikasına da rast gəlmək olur. Bəzən də əksinə, nət, minacat, qəsidənin dilində də sadə leksika ilə üzləşirik. Bütün bu dediklərimizi biz daha çox XVI əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış böyük dövlət xadimi və şairimiz olan Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərinin dilində açıq-aydın görürük. Şah İsmayıl yaradıcılığını, bu mənada, misal gətirməyimizin səbəbi isə onun yaradıcılığında demək olar ki, orta əsrlər poeziyamızın bütün janrlarına təsadüf etməyimizdir. Belə ki, biz Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığında qəzəllə bərabər, tərəcibəndlərə, qəsidələrə, mürəbbələrə, məsnəvilərə, hətta qitə və təkbeytlərə də rast gəldiyimiz kimi, eyniz amanda, heca vəznində yazılmış əsərlərə - qoşmalara, varsağlara, gəraylılara və s.-də təsadüf edirik. Bu mənada, Şah ismayıl Xətəyi yaradıcılığı bir qədər yuxarıda haqqında geniş şəkildə söhbət açdığımız üslub – janr rəngarəngliyi baxımından ən çox material verən sənətkarımızdır.

Xətəi yaradıcılığına nəzər salarkən şah şairimizin ərəb leksikasından geniş şəkildə istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Doğrudur, bəzi parçaların dili qəliz olsa da, əksəriyyətinin dili, həqiqətən də, sadədir. Lakin bəzi tədqiqatçılar bu barədə başqa fikirdədirlər: "Beləliklə, şeir dili nisbətən sadə olan Xətəidə belə, çoxlu ərəb və fars sözü var ki, intensiv halda işləndiyinə baxmayaraq, müasir oxucu üçün anlaşılmazdır. Bunların çoxu ərəb mənşəlidir; həm də təkcə izafət tərkiblərində deyil, müstəqil şəkildə müşahidə olunurlar: azurdə (incimiş), ariz (şikayətçi, yanaq), aşub (qarışıqlıq, həyəcan), bab (qapı, hissə), bərxurdar (faydalanmaq), bəşarət (xoş xəbər, muştuluq), bünyan (bünövrə, təməl), vayə (qismət, pay), vərd (ağac çiçəyi, gül), qüllab (çəngəl, qarmaq), damən (ətək), dəndan (diş), dərban (qapıçı), dəst (əl), eyd (bayram), irşad (kömək, doğru yol göstərmək), yelda (ilin ən uzun və ən qaranlıq gecəsi), kibr (məğrurluq), kişvər (ölkə), kövkəb (ulduz), kuy (yaşayış yeri, məhəllə), kuh (dağ), giryə (ağlamaq), guş (qulaq), göftar (danışmaq), ləmə (parıltı, işıq), manənd (kimi, bənzər), mar (ilan), məlamət (tənə, qaxınc, danlaq), mən (qadağan etmək, danışdırmaq), məhcür (uzaqlaşmış, ayrı düşmüş), minu (cənnət, behişt), mur (qarışqa), müşəvvəş (qarışıq), məşşatə (zinət verən), nar (od), nəmnak (nəmli, yaş), nik (yaxşı), niqab (örtük), övsaf (təriflər), pənd (nəsihətlər), pərva (qorxu), rənz (döyüş), rux (üz), rəxt (paltar), səhi (həyət), su (tərəf), süni (yaratmaq), tərəb (şənlik), tiğ (qılınc), üstüxan (sümük), həmrə (qırmızı), cu (arx), cümbüş (hərəkət), şəmal (surət, şəkil), şərimsar (utan, xəcalətli) və i.ə" (1, 293-295). Beləliklə, ən sadə,

dilini xalq dilinə daha yaxın saydığımız şah şairimizin dilində belə ərəb kəlmələri yüzlərlədir.

Səttar (ستار – *səttərun*) örtən, bağışlayan (4, 7)

Cəmal (جمال – *cəməəlun*) gözəllik, qəşənglik, cazibadarlıq (3, 160)

Huri (حورية – *huuriyyərun*) huri, pəri (3, 238), cənnət əhlinə vəd edilən gözəl qızlar

Tuba (طوبى – *tuubəə*) ən yaxşı (4, 197), cənnətdə gözəl, hündür ağac

Əla (على – *ələə*) ən yüksək, ən uca, ən yaxşı (4, 259)

Nazir (ناظر – *naazirun*, *ismi - fail*) baxan, müşahidə edən, tamaşaçı (4, 642)

Mənzur (منظور – *mənzuurun*, *ismi-məful*) müşahidə edilən, görünən, zahiri, nəzərdə tutulmuş (4, 642)

Qamət (قامة – *qaamərun*) qamət, boy, iri bıçaq, sajin (1.88m- ə bərabər uzunluq vahidi) (4, 433)

Xilas (خلاص – *xəlaasun*) xilas etmə, azad etmə (3, 281)

Hümmət (همة – *himmərun*) enerji, coşğunluq, fəaliyyət, qayğı (4, 719)

Cövr (جور – *caurun*) cövr, cəfa, zülm, zorakılıq, qəddarlıq, ədalətsizlik, özbaşnalıq (3, 170)

Cəfa (جفاء – *cəfəəun*) kobudluq, daşürəklilik, quruluq, sərtlik, soyuqluq (3, 151)

Mehr (مهر – *məhrun*) mehr, başlıq, cehizlik; dayça (4, 580). Ədəbiyyatımızda daha çox işlənən və sevgi anlamını daşıyan “mehr” fars sözü olub, sevgi, günəş anlamını verir.

Vəfa (وفاء – *vafəəun*) vəfalılıq, sadıqlıq, loyallıq, ödəmə, vermə, doluluq, yerinə yetir(il)mə (4, 783)

Həqq (حق – *haqqun*) haqq, hüquq; haqq-ədalət, düzgünlük, həqiqət (3, 218)

Bina (بناء – *binəəun*) bina, tikiliş, tikmə, quruculuq, tikinti; quruluş, konstruksiya; qram. dəyişməzlik (3, 92)

Həsbət (نسبة – *nisbərun*) münasibət, əlaqə, bağlılıq; qohumluq; qarşılıqlı münasibət, əlaqə, nisbət, tənəsüblük, uyğunluq; ölçü, hədd, dərəcə, say, miqdar, kəmiyyət; riyaz. silsilə (4, 622)

Daim (دائم – *dəəimun*) daimi, davam edən; uzun çəkən; əbədi (3, 328)

Qaim (قائم – *qaaimun*) dayanan; qaldırılmış; qaldırılan; mövcud olan; şaquli, dik vertikal; riyaz. perpendikulyar; düz; brutto; dirək, dayaq, tir; yan taxta (4, 433)

Dəvvar (دوار – *davvaarun*) ağıl; ferma; qəsəbə; həmişə fırlanan; fırlandırıcı, dövrü; gəzib dolaşan; rotor (3, 325)

Kuntu kənz (كنت كنزا – *kuntu kənzən*, *feili cümlə*) xəzinə idim (hədis)

Ayət (آية – *əyərun*) ayət; əlamət; möcüzə; Quran ayəsi (3, 42)

Vəzf (وظف – *vazfun*) vəzifə vermək, vəzifəyə təyin etmək; daxil etmək, yerləşdirmək, kapital yerləşdirmək (3, 776)

Nüzul (نزول – *nuzuulun*) düşmə, çıxma, çıxış; yerə enmə; soyuqdəymə (4, 619)

Kün fəkən (كن فکان – *kun fəkəənə*) Ol! - dedi və oldu

İqrar (اقرار – **iqraarun, məsdər**) fərz etmə, güman etmə; müəyyən etmə; qurma, bərqərar etmə; boynuna alma, etiraf etmə; sakin olma; köçürmə; məskən salma, köçmə; təsdiq etmə (4, 380)

Cümlə (جملة – **cumlətur**) cəm, məcmu; yekun; müəyyən say; sıra, bir neçə; cümlə (3, 160)

Aləm (عالم – **aaləmun**) aləm, dünya, yer üzü, kainat; xalq, camaat (4, 257)

Zahir (ظاهر – **zaahirun, ismi-fail**) aydın, aşkar, açıq aydın, görünən; zahiri; zahir, görkəm, görünüş; zahiri tərəf (4, 203)

Vəli (ولي – **valiyyun**) yaxın, doğma; himayəçi, hami, havadar; mülkiyyətçi, sahibkar; müqəddəs (4, 796)

Sakin (ساكن – **səəkinun**) sakit, hərəkətsiz; statik; yaşayan; sakin (4, 33)

Kəbə (كعبة – **kəbətun**) kub; kub formasında tikili; Kəbə (4, 466)

Məclis (مجلس – **məclisun**) məclis, iclas yeri; iclas, toplantı; cəmiyyət; birlik; şura, idarə, palata; məhkəmə; tribunal; qarnin işləməsi (3, 154)

Şəm (شمع – **şəmun**) şam; mum (4, 103)

Vədə (وعدة – **vədətur**) vəd, söz; müddət (4, 777)

Vəsl (وصل – **vaslun**) birləşdirmə, bağlama, birləşdirilmə; əlaqə, rəbitə (4, 769)

Əhd (عهد – **əhdun**) söz vermə, vəd vermə; vəd; müqavilə, razılaşma, əhdəçilik; nizamnamə; bilmə, tanış olma; tanışlıq; zaman, dövr (4, 272)

İsqat (اسقاط – **isqaatur**) çıxma, tutma; güzəşt; atma, salma, devirmə abort; süqut etdirmə (4, 29)

İlla (إلا – **illə**)... başqa, ...səvayı, qeyri (3, 26)

Nəfi (نفي – **nəfyun**) danma, inkar etmə, təkzib etmə; inkar, təkzib; sürgün, qovulma (4, 659)

İsbat (اثبات – **isbətun**) bərkitmə, yerləşdirmə, qoyma; isbat, təsdiq etmə, müəyyən etmə; sübut (3, 118)

Məna (معنى – **mə'nən**) məna, əhəmiyyət; anlayış; ideya, məğz (4, 271)

Vadi (وادي – **vadin**) vadi, dərə, qurumuş çay yatağı (4, 752)

Üsyan (عصيان – **isyənnun**) üsyan, itaətsizlik, qiyam (4, 239)

Mövla (مولى – **maulən**) ağa, cənab, padşah; himayəçi, havadar; tar. azad edilmiş qul, sifarişçi, müştəri; qonşu (4, 796)

Tövhid (توحيد – **tauhiidun**) birlik; unifikasiya; təkallahlıq, monoteizm; konsolidasiya (4, 746)

Tahir (طاهر – **taahirun**) təmiz, pak; günahsız, (4, 190)

Əza (عزاء – **azəəun**) əza, vtəskinlik; səbir, dözümlü (4, 232)

Ələst (الست – **ələstu**) deyiləmmi?

Həmra (حمراء – **hamraa**) qırmızı (3, 230)

Nur (نور – **nuurun**) işıq, nur (4, 688)

Vilayət (ولاية – **viləyətur**) idarə etmə; vilayət, əyalət, ştat; müqəddəslik (4, 796)

Türrə (طرة – **turratun**) alın; tel; haşiyə; gerb; monoqram (4, 174)

Leyləül-əsrə (ليلة الاسراء – **leylətu-l-israai**) İsrə gecəsi (4, 21)

- Yəqin** (يقين - yaqiinun) yəqinlik; əminlik, həqiqi bilik (4, 805)
Mənzil (منزل - mənzilun) mənzil, ev; ayın vəziyyəti (4, 619)
Qürb (قرب - qurbun) yaxınlıq; qohumluq; qonşuluq (4, 383)
Ədna (ادنى - ədnəə) daha rəzil, daha alçaq; daha yaxın (4, 232)
Müfti (مفت - muftin) müfti; ruhani alim, fitva verən (4, 319)
Fitva (فتوى - fitva) fitva (müftinin qərarı) (4, 319)
Cin (جن - cinnun) cinlər, ruhlar (3, 161)
Allah (الله - Allahu) Allah, Tanrı, Yaradan. (3, 28)
Kərim (كريم - kəriimun) səxavətli, cömərd; qiymətli, çoxlu, məhsuldar (4, 456)
Ləmyəzəl (لم يزل - ləm yəzəl) həmişəlik, daimi, ölməz (peyğəmbərin meraca getdiyi gecə) davamiyyət bildirir (3, 423)
Zat (ذات - zəətun) malik olan, sahib olan, şəxs, şəxsiyyət, mahiyyət; özü (3, 332)
Əbəd (ابد - əbədun) əbədilik, sonsuzluq (3, 1)
Sirr (سر - sirrun) sirr; qəbir; ürək, qəlb (4, 16)
Nəbi (نبي - nəbiyyun) peyğəmbər (4, 591)
Kəsəb (كسب - kəsəbun) əldə etmə, qazanma; gəlir; xeyir, mənfəət; uduş (4, 459)
Kəmal (كمال - kəməəlun) tamlıq, bütövlük, mükəmməllik (3, 478)
Nəzər (نظر - nazarun) görmə, görmə qabiliyyəti; baxış, nəzər; göz; bəd nəzər; görmə qabiliyyəti; baxma; düşüncə, fikir (4, 643)
Dürr (در - durrun) mirvari, inci; bakirə qız (4, 302)
Bəhr (بحر - bəhrun) dəniz; böyük çay; Nil; bəhr (3, 50)
Bər (بر - bərrun) quru (qitə); materik (3, 58)
Həyat (حياة - hayəətun) həyat; mövcudluq (3, 244)
Cəvahir (جوهر-جواهر - cauhərun (cəmi: cavaahiru)) cövhər, mahiyyət; maddə, materiya; qiymətli daşlar (3, 174)
Fövq (فوق - fauqun) üst, fəvq, yuxarı hissə (4, 360)
Övliyə (اولياء - auliyəəu) vəlilər, rəhbərlər, müqəddəs pirlər
Heyy (حي - hayyun) diri; sağ; canlı (4, 245)
Sane (صانع - saaniun) düzəldən, istehsal edən, edən (4, 142)
Lövlək (لولاك - lövləkun) sən olmasaydın (4, 525)
Xilqət (خلقة - xilqəatun) xilqət, təbiət; qədd-qamət; yaradılış (3, 285)
Əflək (افلاك - əfləkun) göy qübbəsi, orbit (4, 354)

Təbii ki, dediyimiz kimi Xətai yaradıcılığı təkcə kiçik həcmli janrlarla deyil, eyni zamanda, böyük həcmli janrlarla- məsnəvilərlə də zəngindir: “Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, bu janrlardakı əsərlərin hər birində və hər şairdə alınma elementlərin (leksik-qrammatik) balansı eyni olur. Bu balans müəllifdən-müəllifə, mövzudan-mövzuya, janrdan-janra, hissədən-hissəyə müxtəlifləşə bilər. Məsələn, məsnəvi-poemalarda giriş hissələrin dili əsas hadisələri danışan yerdəkindən qəlizdir. Xətainin “Dəhnamə”sində dini məzmunlu başlanğıcından: “Be ismi-Allah və fərdi-yəzdan, Rəhmanü rəhimü heyyi-sübhan! Hər karını, ey dil, ibtida qıl, Çün əhdə bəli dedin,

vəfa qıl...". "Bəhariyyə" hissəsindən: Qış getdi, yenə bahar gəldi. Gül bitdivü laləzar gəldi. Quşlar qamusi fəqanə düşdi. Eşq odu yenə bu canə düşdi..." (5, 243).

Xətai yaradıcılığından, xüsusilə onun "Dəhnamə" poemasından söz düşmüşkən Xətai dilinin tədqiqatçılarından Minayə Cavadovanın "Dəhnamə" poemasında olan sinonim cərgələrdən bəhs edərkən qeyd etdiyi bəzi fikirləri də yada salmaq maraqlı olar. Belə ki, ümumiyyətlə, dildə sinonim cərgə dedikdə əsas mənasına görə mütləq və yaxud da nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərin sırası nəzərdə tutulur. Bu nöqtəyi-nəzərdən "Dəhnamə" poemasını araşdıran tədqiqatçı Xətai poemasında bir sıra sinonim cərgələrin, məsələn, türk mənşəli sözlərlə ərəb mənşəli sözlərin, fars mənşəli sözlərlə ərəb mənşəli sözlərin və s. sinonim cərgələrini müəyyən etdiyi kimi, eyni zamanda, yalnız ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonim cərgələri də müəyyən edir. Beləliklə, biz bu tədqiqatdan da bir daha dilimizdə xalis ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonim cərgələrin də aparıcı mövqedə olduğunu görürük.

"Klassik ədəbi dilimizdə, eləcə də Xətainin "Dəhnamə" poemasında yüzlərlə müxtəlif mənşəli sinonim sözlər vardır ki, onlar heç bir əlavə məna çalarlıqlarına malik deyildir... Bu baxımdan klassik ədəbi dildə ərəb və fars sözlərindən ibarət sinonimlərə rast gəlirik ki, bunların da əksəriyyəti mütləq sinonim xüsusiyyəti daşıyır. Bunun Xətainin "Dəhnamə" poemasında daha geniş yer tapdığını görürük.

a) Ərəb dili sözlərindən ibarət olan sinonimlər.

Elm – dərs. Qılışdı mənimlə elm təhsil; Çox ay rəfiqim idi çox il; Həm dərs oxuyardı bir səbəqdə, Ancaq nə səbəqdə bir vərəqdə...

Səbr – qərar – ixtiyar. Kim səbrü, qərarə çarə yoxdur, Bağrımda nə dürli yarə yoxdur; O dəm ki üzünü gördüm anın, Qalmadı dəxi qərarı canın; Bir dəm dedim ey qərarım əylən, Getmə bu gün ixtiyarım əylən...

Hicr – həsrət. Zövqü tərəbü hüvrü vəhdət; Əfsaneyi-hicrü qövlü həsrət... zəmanə - əyyam. Olamı mənim cahanda həm tam; Nə gördü zəmanə, nə xud əyyam.

Zəmanə-əyyam sözləri dilimizin mütləq sinonimlərindəndir. Xüsusilə danışiq dilində zaman, zəmanə ilə əyyam sözləri mənada əsaslı dəyişiklik olmadan bir-birini əvəz edir...

Məşuq – aşiq. Məşuqə gedər zi suzi-aşiq; Əzrayə gedər zi kuyi-Vamiq...

Ərəb dili sözlərindən ibarət olan və ərəb dilinin qanunlarına tabe olan məşuqə aşiq sözünün tam (mütləq) sinonimidir. Şair iki sevəni bir-birindən fərqləndirmək üçün bu sinonim sözlərdən istifadə etmişdir...

Xətainin "Dəhnamə" poemasının lüğət tərkibi poetik, üslubi, mətni sinonimlərlə daha zəngindir. O, dilindəki mütləq sinonimlərlə yanaşı, ümumxalq danışiq dili sözlərindən, ifadə tərzlərindən bacarıqlı bir sənətkar kimi istifadə etmişdir. Şöhrət-hörmət. Yüz eyblə kim bu şöhrətin var; Şöhrət ilə nə hörmətin var. Göründüyü kimi şair şöhrət sözünə şərti sinonim kimi hörmət sinonimini işlətmişdir.

Məhəbbət-ilham. Göz görməsə dil götürməz aram; Kim gözə verir məhəbbət, ilham. Məhəbbət sözünə isə ilham sinonimini işlətmişdir". (2, 105-106)

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Minayə Cavadova Xətai dilində sinonim cərgələrdən danışarkən Xətai yaradıcılığında- “Dəhnamə” poemasında da ərəb mənşəli sözlərin sinonim cərgə yaratdığını qeyd etmiş, dilimizdə ərəb mənşəli sözlərin türk mənşəli sözlərlə atbaşı yürüdüüyü göstərmiş və dilimizdə ərəb mənşəli sözlərin hətta, sinonim cərgə yaratmaq səviyyəsinə qədər yüksəldiyini söyləmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
2. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası (“Dəhnamə” poeması üzrə). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1977
3. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
4. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2008
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində şah şairimiz Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərinin dili mühüm yer tutur. Doğrudur, Şah İsmayıl Xətəinin dili nə Nəsiminin dili kimi qəliz Quran ayələri, nə də Füzulinin dili kimi bədii obrazlarla yüklü deyildir. Amma hər halda onun da dilində dövrün ab-havasını əks etdirən ərəb-fars kəlmələri yüzlərlədir. Belə ki, onun dilində işlənən ərəb kəlmələri də orta əsrlər klassik kitab üslubunun janrlarının tələblərindən irəli gələn və Xətai dilini zənginləşdirən kəlmələrdir. Maraqlıdır ki, Xətəinin xalq üslubu janrında yazdığı əsərlərində də ərəb-fars kəlmələri kifayət qədər öz əksini tapır. Xətəinin “Dəhnamə” poemasının lüğət tərkibi poetik, üslubi, mətni sinonimlərlə daha zəngindir. O, dilindəki mütləq sinonimlərlə yanaşı, ümumxalq danışq dili sözlərindən, ifadə tərzlərindən bacarıqlı bir sənətkar kimi istifadə etmişdir.

Gördüyümüz kimi, Minayə Cavadova Xətai dilində sinonim cərgələrdən danışarkən Xətai yaradıcılığında- “Dəhnamə” poemasında da ərəb mənşəli sözlərin sinonim cərgə yaratdığını qeyd etmiş, dilimizdə ərəb mənşəli sözlərin türk mənşəli sözlərlə atbaşı yürüdüüyü göstərmiş və dilimizdə ərəb mənşəli sözlərin hətta, sinonim cərgə yaratmaq səviyyəsinə qədər yüksəldiyini söyləmişdir.

Резюме

АРАБСКАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ ПРАВИТЕЛЯ И ПОЭТА ХАТАИ

В статье отмечается, что язык произведений величайшего поэта Шаха Исмаила Хатаи занимает весомое место в истории развития литературного азербайджанского языка 16 века. Правда, язык произведений Ш.И.Хатаи не так насыщен художественными образами, как язык произведений Физули, или как язык Насими-сложными аятами из Корана. В любом случае и здесь можно встретить сотни арабско-фарсидских слов, отражающих атмосферу эпохи.

Таким образом, использование арабской лексики, исходящее из требований к жанру классического книжного стиля, обогащает язык произведений Хатаи. Интересно, что в его произведениях, написанных в жанре народного стиля, также встречается арабско-фарсидская лексика. Словарный состав поэмы Хатаи «Дахнаме» достаточно богат поэтическими, стилистическими и контекстуальными синонимами. Наряду с непосредственными синонимами в родном языке он, как искусный мастер слова, использовал также общеупотребительные разговорные слова и выразительные средства.

Как мы видим, Миная Джавадова, говоря о синонимах в языке Хатаи, отмечает в поэме Хатаи «Дахнаме» также синонимические ряды арабского происхождения и показывает, что слова арабского происхождения в нашем языке поднимаются даже до уровня создания синонимических рядов и используются параллельно с тюркизмами.

Summary

ARABIC VOCABULARY IN THE LANGUAGE OF OUR RULER AND POET KHATAI

This article highlights the fact that the language of the works written by the shah and poet Shah Ismayil Khatai plays an important role in the history of development of the XVI-century Azerbaijani literary language. As a matter of fact, Shah Ismayil Khatai's works contain neither difficult Quran verses as Nasimi's nor artistic characters as Fuzuli's. Yet his works include hundreds of Arabic-Persian words reflecting the environment of that period. The Arabic words used in his language are subject to the requirements of the genres of the middle-age classic style, and enhance the content of Khatai language. Interestingly, Khatai has used a number of Arabic-Persian words in his works of folk genre. The vocabulary of Khatai's poem "Dahname" is much richer with poetic, stylistic and textual synonyms. Along with absolute synonyms in his language, he used common colloquial words and expressions like a well-skilled poet. While talking about synonyms in the Khatai language, Minaye Djavadova noted that in Khatai's poem "Dahname" words of Arabic origin create synonymous rows, she showed that words of Arabic origin in our language go head to head with words of Turkish origin and that words of Arabic origin in our language even rise to the level of creating synonymous rows.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Elmira Məmmədova Kekeç
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ELVİN SƏFƏR OĞLU SƏMƏDOV

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı,
Lerik rayon Piran kənd tam orta məktəbinin direktoru.*

*Orcid cod: <https://orcid.org/0009-0003-9902-4749>
esmes@list.ru; +994552728475*

XANIM VAQİF QIZI QULİYEVA

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı, müəllim.

*Orcid cod: <https://orcid.org/0009-0004-9446-3870>
x.fetullayeva26@gmail.com +994505593311*

**TƏHSİL, TƏHSİLİN YARATDIĞI TƏLƏB
VƏ TƏLƏBİN YARATDIĞI TƏHSİL**

Xülasə

Məqalədə təhsil haqqında ümumi məlumat verilmiş, sonra tələb və təhsilin cəmiyyətdə yaratdığı dəyişiklik, bu dəyişiklik əsasında təhsilin tələbi izah edilmişdir. Eləcə də məqalədə cəmiyyətin, müasir əmək bazarının tələbi ilə formalaşan təhsil sistemi haqqında danışılmışdır. Təhsil və əmək bazarı arasında olan qarşılıqlı münasibətlər izah edilmiş və burada təkcə əmək bazarının təhsil qarşısında qoyduğu tələblər deyil, təhsilin də özünün yaratdığı tələbləri izahlı formada göstərilmişdir. Bunlarla yanaşı təhsilin tələb yarada bilməsi üçün lazım olan şərait və imkanların yaradılması məsələsi vurğulanmışdır. Məlum bir haldır ki, təhsil və ona olan tələb cəmiyyətin inkişaf mərhələlərində fərqli olmuşdur. Məqalədə təhsilə olan tələb və bununla əlaqədar olaraq təhsildən gözləntilərin izahı məsələsi də öz əksini tapmışdır. Təhsil təkcə olaraq sosial bir tələb deyil, həm də özünün funksiyasına uyğun olaraq cəmiyyətin özünə də belə müəyyən normalar formalaşdırır. Buna görə də təhsil həm də cəmiyyətin inkişafına, faydalılığına yönəlmiş normalar formalaşdırır ki, bu normalara riayət edilməsini cəmiyyətdən tələb edir. Təhsilin tələbi bir növ onuncəmiyyətin inkişafı üçün hesablanmış normalar üzərindən qarşıya məqsəd olaraq qoyulur. Məqalədə təhsilin tələblərinə əməl edilməsinin əhəmiyyətindən söz açılmışdır ki, bu da cəmiyyətin inkişafına fayda verəcək ən lazımi məsələlərdəndir. Bu kimi məsələlər məqalədə ətraflı olaraq öz əksini tapmaqdadır.

Açar sözlər: Təhsil, tələb, əmək bazarı, təhsilin dəyəri, təhsilin tələbi, dinamik inkişaf, bilik, bacarıq və vərdişlər, kapitalist münasibətlər.

Fikrimizcə, mövzu ilə bağlı ilkin olaraq təhsil və tələb ifadələrinin izahının verilməsi məqalənin daha anlaşıqlı və faydalı olmasına kömək etmiş olacaqdır. Bu baxımdan ilk öncə təhsil barədə fikrimizi qeyd etməyi məqsədamüvafiq bilirik. Belə ki, təhsil; barədə bir çox təriflər olsa da, bunları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, təhsil həyat və inkişaf üçün lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək

deməkdir. “Təhsilin məzmununu, cəmiyyətin tələbatı, elmin inkişafı, təlimin məqsədi kimi amillər müəyyən edir. Təhsil insanın sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına əqlin və hisslərin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşün və idrak proseslərinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş məqsədyönlü proses və nəticədir.” [2, s. 237].

Təhsil cəmiyyət üçün çox vacib bir məsələdir. Təhsilin vacibliyini dərk etmək üçün əvvəlcə onun insan həyatındakı rolu və əhəmiyyətini anlamaq lazımdır. Bunu daha dəqiq izah etməkdən ötrü qarşımıza belə bir sual çıxır: “Təhsil bizim nəyimizə lazımdır?” Bu sualın cavabını vermək üçün təhsilin mahiyyətini, açmaq gərək olur ki, bu da təhsilin əhəmiyyətini bizə çatdırmış olacaqdır. İnsan təbiətdə digər varlıqlardan daha üst şüura sahib olan varlıqdır və üstün xüsusiyyətə malik insan digər varlıqlardan sanki hansısa bir sıçrayış sayəsində xeyli fərqli qabiliyyətə sahibdir. Qeyd olunanlara, əsasən, insan cəmiyyəti özünün ilkin dövründən elə formalaşmışdır ki, o, daima inkişafa doğru addımlayır və bu inkişaf ləngiyərsə, yaxud baş verməzsə, insan cəmiyyəti də dağıla bilər. Bu inkişafa gedən yol isə məhz mütləq təhsildən keçir Buna görə də təsadüfi deyilməmişdir ki: “Təhsil insan inkişafının əsası və birinci göstəricisidir.” [1, s. 119].

Yuxarıda təhsilə izah məhz insanın əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlər sayəsində insan cəmiyyəti püxtələşərək inkişaf edir. Sözsüz ki, burada tələb önəmli rol oynayır. Cəmiyyətin ilkin dövrlərindəki tələbi ilə indiki tələbi də eyniləşdirmək olmaz. İlkin dövrlərdəki təbiət qarşısındakı acizlik, icma insanın artması, digər bu kimi məsələlər primitiv formada yaşayan insan üçün inkişafa doğru addım tələb edirdi ki, bu inkişaf da, təhsildən keçməyi tələb edirdi. təşkil edən vasitələrdən asılı olmuşdur. Beləliklə, bu da subut edir ki, təhsil inkişafın ən vacib rolunda çıxış etməklə insan cəmiyyətinin formalaşmasında, günümüzə qədər gəlib çıxmasında mühüm mahiyyət kəsb etmişdir. Demək, cəmiyyətin dinamikliyinin, gələcəyinin təmin olunması üçün təhsil vacib məsələdir. Qeyd olunanlardan artıq bizə bəlli olur ki, təhsil cəmiyyətin və inkişafın əsasında duran bir qüvvədir.

Dünya, cəmiyyət dəyişib inkişafa doğru getdikcə təhsilin rolu artır və genişlənir. Müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin təhsildən tələbi müxtəlif olmuş və hər bir dövr üçün təhsil cəmiyyətə dövrün tələbinə uyğun olaraq xidmət etmişdir. Bu həm siyasi, həm iqtisadi və həm də mədəni, həmçinin digər istiqamətlərdə mövcud olmuş və öz funksiyasını yerinə yetirmişdir. Beləliklə, “İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrinin uğuru təhsil sisteminin mütəşəkkilliyindən bilavasitə asılıdır. [1, s. 119].

Sözsüz ki, burada dinamik, həndəsi inkişaf cəmiyyətin təhsilə olan tələb və ehtiyacını daha da artırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, ilkin dövrlərdə təhsil ancaq baza ötürücülük funksiyasını daha çox yerinə yetirirdisə, artıq sonrakı mərhələlərdə, xüsusən, müasir zamanda təhsilin rolu, əhəmiyyəti o qədər çoxalmışdır ki, təhsil artıq özü cəmiyyəti formalaşdırmaq gücünə malikdir və həm də bir öhdəlik daşımaqdadır. Müasir dövrdə əmək bazarının kapitalizmə əsasən formalaşması təhsildən olan tələbi artıq başqa formaya yönəltmişdir. “....Sosial-tarixi inkişafın başlıca tərəfləri, maddi

nemətlərin istehsalı prosesində yeni tələbatların meydana gəlməsi, istehsalatda adamların bir-birinə münasibətləri, istehsalı davam etdirə biləcək yeni adamların istehsalı kimi məsələlər mühüm rol oynamışdır.” [4, s. 6].

Kapital münasibətlərdə keçmişlə müqayisədə əmək bazarının dövlət sifarişli olması deyil, daha çox müstəqil olması təhsildən təkliflərin bazarın tələbinə uyğun olmasını tələb edir. Həmçinin kapitalizmin bazarı formalaşdırması imkanlarının genişliyi təhsildən daha sürətli, çevik olmağı tələb edir. Xüsusən, müasir dövrün texnologiya əsri olması təhsilin qarşısında operativ olmağı şərtləndirir. “Qlobal və regional xarakteri ilə fərqlənən dünya təhsil sisteminin əsas məqsədi insanı gələcəkdə gözləyən problemlərin səmərəli həlli yollarına istiqamətləndirmək, onda işgüzar və sahibkarlıq keyfiyyətləri aşılamaq, onu proqnozlaşdırma, modelləşdirmə, layihələşdirmə və yüksək səviyyəli peşə ixtisas fəaliyyətinə hazırlamaqdır.” [3, s. 77].

Bu qeyd edilən amillər də təhsilin daha çox bilikyönlü olmasını deyil, az biliklə daha çox bacarıq və vərdislərə sahib olmasına tələbi artırır.

Yazılanların fonunda bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilir ki, təhsilin özünün də tələbləri mövcuddur. Təhsilin ən böyük tələbi insanın nümunəvi cəmiyyət üzvünə çevrilməsidir. Təhsil insandan ilk olaraq bunu tələb edir. Təhsil dəyərlər yaradır və cəmiyyətdən bu dəyərlərin yaşatmasını və inkişafını tələb edir. Məlumdur ki, təhsilin yaratdığı dəyərlərə, tələblərə əməl olunmazsa, cəmiyyət heç vaxt inkişafa doğru gedə bilməz, mədəniləşə bilməz. İnsan faktorunun artdığı müasir cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərə daha çox ehtiyac vardır. Bu məsələnin həlli də məhz təhsillə bağlıdır. Bunun üçün də önəmli məsələ təhsilin özünün dəyərinin qorunub saxlanmasıdır. Bunun başlıca yolu isə təhsilin faydalılığının düzgün formalaşdırılmasıdır. Sözsüz ki, təhsil heç bir halda faydasız ola bilməz. Lakin təhsili daha çox faydalı və dəyərli olaraq saxlamaq üçün onu əmək bazarı ilə düzgün formada balanslaşdırmaq, üzləşdirmək, əmək bazarına düzgün formada inteqrasiya elətdirmək vacibdir. Əmək bazarının dərin inkişafa xeyri olmayan, ötəri, faydasız məqsədlər üçün olan yeniliklərin kor-koranə tələbləri ilə təhsili boş yerə yükləmək olmaz. Çünki həm mənəvi cəhətdən, həm də maddi cəhətdən təhsilin özünü göstərdiyi məkan məhz əmək bazarındadır. Bunun üçün bugünkü təhsilin düzgün əmək bazarına uyğun olaraq təşkili və tədrisi vacib amildir. Əks halda təhsil öz faydalılığını itirdiyi üçün əhəmiyyətini azaltmış olacaq ki, bu da yüksək dərəcəli təhsilə insanların meyil və həvəsini azaldacaqdır.

Müasir zamanın sürətlə, mürəkkəb formada inkişafı, mürəkkəb əmək münasibətləri o qədər çoxşaxəlidir ki, artıq dünyanın müəyyən formada irəliləməsi üçün təhsilin özünün yaratdığı tələblər də önəmli rola malikdir. Çünki inkişaf edən dünyada müəyyən nizam-intizam tələb olunur ki, bunu nizamlaya bilən əsas fiqur təhsil ola bilər ki, bu da təhsilin qoyduğu müəyyən tələblərlə mövcud ola bilər. Birbaşa olaraq ifadə etsək, təhsil sayəsində müəyyən standartlar, normalar təyin edilir ki, cəmiyyətin bunlara əməl etməsi tələb olunur. Bu tələbləri də təhsilin tələbi

kimi qiymətləndirə bilərik. Misal üçün, dünyanın inkişafında təhsil araşdırmasının qoyduğu nəticə hansısa bir işin müəyyən formada icrasını tələb edir. Bura estetik zövqdən tutmuş idarəetmə mexanizmlərinə qədər olan istiqamətləri aid edə bilərik. Çünki, xüsusən, müasir dövrdə inkişafın bir standart, norma və nizamı olmalıdır ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bunları yaradan amil təhsil və onun yaratdığı tələblərdir və gələcəkdə də bu belə olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, ümumi baxışla yanaşdıqda təhsil bilik, bacarıq və verdişlərin sistemləşdirilmiş olaraq gələcək nəsə inkişaf məqsədi ilə ötürülməsinin məcmuəsidir. Buna görə də, təhsil gələcəyin təminatçısı olduğundan elmin daim yenilənməyini, zənginləşməsini, gələcək nəsillərə ötürülməsinə tələb edir. Bu həm də təhsilin mahiyyətini əks etdirir. Cəmiyyətə xidmət edə bilməsindən ötrü təhsilin tələbi sağlam, münasib mühitin yaradılmasıdır. Həmçinin təhsilin faydalı olması üçün önəmli şərtlər kimi təhsilin davamlılığının təmin edilməsi, onun əlçatan olması, müəyyən məqamlarda isə icbari formada təşkil edilməsi təmin olunmalıdır.

Təhsilə təkcə bir istiqamətdə yanaşaraq onun əhəmiyyətini çərçivəyə salmaq düz olmaz. Təhsil həm də mənəvi, mədəni münasibətlərin cəmiyyətə aşılmasında böyük rola malikdir. Məlum məsələdir ki, insanın maddi tələbatı ilə bərabər onun mənəvi, mədəni tələbi də vardır. Bunların da təmin olmasında təhsil başlıca rol oynayır. Təhsilin rolu insan mənəviyyatının zənginləşməsi baxımından əvəzsizdir. “Təhsil hər bir şəxsə keyfiyyətləri formalaşdırmağa imkan yaradan və bu imkanlardan hər kəsin yararlanmasını təmin edən maddi-mənəvi zənginlik sistemidir.” [1, s. 119].

Təhsil hər bir cəmiyyətin gələcəyinin təminatçısıdır, buna görə də təhsilin kütləviliyini, təhsilə olan marağı, istəyi artırmaq üçün daim çalışılmalıdır. Təhsillə məşğul olmağın qiyməti həmişə uca tutulmalı və yüksək qiymətləndirilməlidir.

Bir məsələni də unutmayaq ki, təhsil ağır, çətin, səbir, dözümlü tələb edən bir prosesdir. Təhsilə yiyələnmək heç də asan bir məsələ deyil. Bunun üçün də təhsilin tədrisinin təşkilinə verilən tələblər, şərait, təminatlılıq çox ciddi hazırlanmalı, güclü nizam-intizam şəraitində qurulmalıdır. Belə olduqda təhsilə olan tələbat artmış olacaq. Əlbəttə ki, təhsilə tələbatı yüksək olan bir cəmiyyət həmişə yüksək inkişafa, rifaha sahib olacaqdır.

Problemin aktuallığı. Müasir zamanda təhsilin cəmiyyətin formalaşmasında rolu çox böyük olduğundan onun özünün müəyyən tələbləri, normları olmalıdır ki, cəmiyyət üçün bu norma və meyarlara uyğun olaraq insan formalaşdırsın. Buna görə də təhsil cəmiyyətdə müəyyən tələblər ortaya qoyaraq cəmiyyətin məhz bu tələblərə uyğun davranmasını tələb edir. Bu baxımdan məqalə bu istiqamətdə yazılmışdır ki, təhsil üçün bu vacib, aktual bir məsələdir. Eləcə də məqalədə müasir dövrdə cəmiyyətin təhsilə olan baxışı, gözləntiləri vardır ki, təhsil də həmin gözləntiləri, tələbləri yerinə yetirərək cəmiyyətin inkişafı üçün faydalı bir dəyərə çevrilməlidir. Məqalə həm də bu istiqamətdə yazılaraq öz aktuallığını ortaya qoymuşdur.

Mövzunun elmi yeniliyi. Məqalədə tələb və tələbin təhsildən olan gözləntilərinə və tələbə uyğun olaraq formalaşdırılmasına toxunulmuş, eləcə də bu qarşılıqlı münasibətin əhəmiyyətindən, faydalılığından danışılmış və izah edilərək verilmişdir. Həmçinin təhsilin cəmiyyətin formalaşmasında qoyduğu norma və tələblərə toxunulmuşdur ki, bu da məqalədə yenilik kimi qeyd edilə bilər.

Praktiki əhəmiyyəti. Məqalədən təhsilin təşkili zamanı yararlanaraq təhsilin tələbə uyğunlaşdırılmasında, həmçinin onun tələblə olan qarşılıqlı münasibətinin öyrənilməsində əhəmiyyətini qeyd etmək olar. Bununla bərabər, əmək bazarının təhsildən olan tələbi və gözləntisi məsələsi məqalədə verilmişdir ki, bu da məqalənin praktiki əhəmiyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H; Zeynalova N. "Pedaqogika"-Bakı, "Elm və Təhsil"-2021, 544 s.
2. Qasımova L. N., Mahmudova R. M. "Pedaqogika"-Bakı, "Çaşıoğlu"-2012, 548 s.
3. Rüstəmov F. A., Dadaşova T. Y. "Ali məktəb pedaqogikası"- Bakı, "Nurlan"-2007, 568s.
4. Talıbov Y.R., Ağayev Ə. A., İsayev İ. N., Eminov A. İ., "Pedaqogika"-Bakı, "Maarif"-1993, 292s.

**Elvin Safar Samadov
Khanim Vagif Guliyeva**

EDUCATION, DEMAND CREATED BY EDUCATION AND EDUCATION CREATED BY DEMAND.

RESUME

In the article, general information about education was given, then the demand and the change caused by education in the society, the demand for education based on this change was explained. The article also talks about the education system formed by the demands of the society and the modern labor market. The mutual relations between education and the labor market have been explained, and here not only the requirements of the labor market for education, but also the requirements created by education itself have been shown in an explanatory form. Along with these, the issue of creating conditions and opportunities necessary for education to create demand was emphasized. It is known that education and the demand for it have been different in the development stages of the society. In the article, the question of explaining the demand for education and related expectations from education is also reflected. Education is not only a social requirement, but also society itself forms certain norms according to its function. Therefore, education also forms norms aimed at the development and usefulness of society, which requires society to follow these norms. The requirement of education is set as a goal based on the norms calculated for the development of society. The article talks about the importance of complying with the

requirements of education, which is one of the most necessary issues that will benefit the development of society. Such issues are reflected in detail in the article.

Элвин Сафар оглы Самадов.

Ханум Вагиф кызы Кулиева

**ОБРАЗОВАНИЕ, СПРОС, СОЗДАННЫЙ ОБРАЗОВАНИЕМ, И
ОБРАЗОВАНИЕ, СОЗДАННОЕ СПРОСОМ.**

РЕЗЮМЕ

В статье были даны общие сведения об образовании, затем объяснен спрос и изменение, вызванное образованием в обществе, спрос на образование, основанный на этом изменении. Также в статье говорится о системе образования, сформированной запросами общества и современного рынка труда. Объяснены взаимоотношения образования и рынка труда, причем в объяснительной форме показаны не только требования рынка труда к образованию, но и требования, создаваемые самим образованием. Наряду с этим был подчеркнут вопрос создания условий и возможностей, необходимых для образования спроса. Известно, что образование и спрос на него на разных этапах развития общества были разными. В статье также отражен вопрос объяснения спроса на образование и связанных с ним ожиданий от образования. Образование является не только социальной потребностью, но и само общество формирует определенные нормы в соответствии со своей функцией. Следовательно, образование также формирует нормы, направленные на развитие и полезность общества, что требует от общества соблюдения этих норм. Потребность образования ставится как цель, основанная на нормах, рассчитанных на развитие общества. В статье говорится о важности соблюдения требований образования, что является одним из самых необходимых вопросов, которые принесут пользу развитию общества. Подобные вопросы подробно отражены в статье.

Ключевые слова: Образование, спрос, рынок труда, ценность образования, спрос на образование, динамичное развитие, знания, навыки и привычки, капиталистические отношения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor, əməkdar müəllim, ped.e.d., prof., R. L. Hüseynzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Yrd. Doç. dr. NOVAL AL-ABBASI
Bakü Devlet Üniversitesi
Dünya Edebiyatı Kürsüsü Öğretmen Üyesi
Bakü-AZ 1148 Zahid Khalilov Caddesi 23, BDO
E-mail: noval.alabbasi@mail.ru

TAVAT MURADLI
Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Enstitüsü
Bölüm Başkanı
Bakü-AZ 1148 Yasamal r. Şerifzadi Caddesi
E-mail: tavat.amuradli2016@gmail.ru

KONUL MİKAYİLOVA
Kıdemli araştırmacı
Bakü-AZ 1148 Zahid Khalilov Caddesi 23, BDO
E-mail: konulmikayilova@rambler.ru

**ORTAOKULLARDA KALİTE GÜVENCESİ:
İZLEME VE DEĞERLENDİRME
ÖZET**

Bu makale, Azerbaycan'ın eğitim sistemi için uluslararası standartların ve en iyi uygulamaların gözden geçirilmesini ve mevcut durumun ayrıntılı bir analizini sunar. Temel amaç, Azerbaycan'ın eğitim sistemindeki eksiklikleri tanımlamak ve gidermeye yönelik bir katkı sağlamaktır. Bu hedef doğrultusunda, Azerbaycan'da eğitim kalitesini izleme ve değerlendirme konularında etkili yöntemler ve pratik öneriler ele alınır. İngiltere'deki eğitim standartlarının izlenmesi, Çek Cumhuriyeti'nde okul yemek kalite standartları, Yunanistan'da okul bina kalite standartları, ABD'de okul güvenliği kalite standartları ve Avusturya'da okul faaliyetlerinin değerlendirilmesi ve izlenmesi gibi deneyimler, bu çalışmanın temelini oluşturuyor.

Bu deneyimlerin incelenmesi, Azerbaycan'ın eğitim sisteminde daha yüksek kalite standartlarının sağlanmasına ve öğrencilere daha nitelikli bir eğitim sunulmasına katkıda bulunabilir. Bu bağlamda, makale, Azerbaycan'da eğitim kalitesini artırmak, eğitim alanında iyileştirmeler yapmak ve daha etkili bir yönetim sağlamak amacıyla bir yol haritası sunar.

Anahtar kelimeler: Kalite güvencesi, Eğitim kalitesi, Uluslararası standartlar, İzleme ve değerlendirme, Okul kalite standartları

Günümüzde eğitim sisteminin gelişimi, her ülke için öncelikli bir hedef olarak kabul edilmektedir. Ortaokul eğitimi, bu süreçte büyük bir öneme sahiptir,

çünkü bu eğitim seviyesi öğrencilerin kaliteli bir eğitim almasının temelini oluşturur ve onları yükseköğrenime hazırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ortaöğretim okullarındaki kalitenin izlenmesi ve değerlendirilmesi, eğitim sisteminin etkinliğini artırmak için modern eğitim geliştirme önlemlerinin önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda, mevcut çalışmanın amacı, genel eğitimde eğitimin kalitesinin izlenmesi ve değerlendirilmesinin uluslararası uygulamalardaki rolünü ve önemini açıklığa kavuşturmak ve bu alanda Azerbaycan için potansiyel yolları belirlemektir. Uluslararası deneyimler, eğitim kalitesini artırmak için pratik öneriler ve uygulanabilir yöntemler sunar. Bu deneyimlerden çıkarılan en iyi uygulamalar, Azerbaycan'ın kendi eğitim sistemi üzerinde uygulanabilir ve eğitim kalitesini artırmaya yönelik stratejiler geliştirmesine yardımcı olabilir.

Uluslararası deneyimlerin ve bu alandaki en iyi uygulamaların incelenmesi, eğitim alanında önemli bir gelenektir. Bu bağlamda, farklı ülkeler ve kuruluşlar eğitimin kalitesini izlemek ve değerlendirmek için çeşitli yöntemler, standartlar ve önlemler uygulamaktadır. Bu deneyimlerin detaylı bir şekilde incelenmesi ve analiz edilmesi, Azerbaycan'da eğitim alanında daha etkili stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlayabilir.

Araştırma sürecinde, birçok gelişmiş ülkenin kalite güvencesini değerlendirmek ve izlemek için farklı alanlara odaklandığı tespit edilmiştir:

İngiltere'de eğitim standartlarının kalitesinin izlenmesi ve değerlendirilmesi.

Çek Cumhuriyeti'nde okul yemeklerinin kalitesinin izlenmesi ve değerlendirilmesi.

Yunanistan'da okul binalarının inşaatının kalitesinin izlenmesi ve değerlendirilmesi.

Avusturya'da okul faaliyetlerinin kalite değerlendirmesi ve izlenmesi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde okul güvenliğinin kalitesinin izlenmesi ve değerlendirilmesi.

Yeni İngiltere Okullar ve Kolejler Birliği (NEASC), tüm öğrencilere yüksek kalitede eğitim sunmayı desteklemek ve teşvik etmek amacıyla kurulmuş bağımsız, kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Bu amacı, akreditasyon, profesyonel destek ve daha iyi eğitim fırsatları aracılığıyla gerçekleştirir ve çok sayıda devlet dışı, bağımsız ve uluslararası okulda deneyime sahiptir (tablo 1).

Tablo 1. İngiltere'de eğitimin kalite standartlarının izlenmesi

İngilterede Akkreditasya təşkilatları	Standartlar
Yeni İngiltere Okullar ve Kolejler Birliği (New England Okullar ve Kolejler Birliği) Temel standartlar	Standart 1: Kabul edilen öğrenciler okulun misyonuna uygun şekilde uyarlanır Standart 2: Yönetim organı / Yönetim Kurulu okulun sürdürülebilir kalmasını ve misyonuna bağlı kalmasını sağlar Standart 3: Okulun kaynakları mevcut ve

	gelecekteki faaliyetleri yeterince sağlıyor Standart 4: Okul, Yetişkin topluluğunun misyonu yerine getirecek nitelikli ve organize olmasını sağlar Standart 5: Aktif iş sağlığı ve güvenliği tüm okulu kapsar Standart 6: Özel okullar, okulun misyonunu yakın gelecekte başarılı bir şekilde yerine getirmek için etkili liderlik, açık bir organizasyon yapısı ve gerekli kaynakları sağlar.
Program standartları	Standart 7: Misyona bağlılık ve temel inançlar kararları bildirir, girişimlere rehberlik eder ve öğrencilerin ihtiyaçları ve istekleriyle uyumludur Standart 8: Her öğrenciye bireysel yaklaşımı karakterize eden ilham ve destek sağlar Standart 9: Mükemmelliğe dayalı Programı farklı kılar Standart 10: Sürekli Mesleki Gelişimin Sağlanması Standart 11: Geniş kitlelere katılımı sağlayarak öğrenci deneyimini geliştirmek Standart 12: Her öğrencinin ihtiyaçlarını karşılama taahhüdü Standart 13: Her Öğrencinin Sağlığına ve Refahına Bağlılık sadakat sağlar
Stratejik Planlama Standardı	Standart 14: Uzun vadeli inovasyon planlama kılavuzları

Bu alanlar, her ülkede eğitim kalitesinin artırılması ve eğitim sürecinin daha etkili hale getirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu alanlardaki deneyimlerin incelenmesi, gelişmekte olan ülkelerin eğitim sistemlerinin gelişmesine katkı sağlayabilir ve eğitim kalitesinin yükseltilmesine katkıda bulunabilir.

Eğitim, bir ülkenin sosyal ve ekonomik seviyesini yükseltmek ve geliştirmek için en temel ve önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Stratejisi" (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararı, 2013) onaylanmıştır. Bu stratejik plan, eğitim alanında önemli hedefleri içermektedir. Bu hedefler arasında, nitelikli eğitimcilerin yetiştirilmesi, son teknolojik altyapıya sahip eğitim kurumlarının kurulması, öğrencilerin kalite sonuçlarının iyileştirilmesi ve Azerbaycan'ın dünya eğitim sahnesinde daha ileri bir konuma gelmesi gibi öncelikli konular yer almaktadır. Bu hedefler, ülkenin eğitim sisteminin geliştirilmesi ve daha rekabetçi hale getirilmesi için atılan önemli adımlardır.

Ayrıca, Azərbaycan'da sürekli olarak devam eden ekonomik reformlar bağlamında, eğitimin ekonomik eğilimlere uygun olarak geliştirilmesi hedefi doğrultusunda Aralık 2016'da "Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Ekonomisi Perspektifi Stratejik Yol Haritası" sunulmuştur (Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2016). Bu Stratejik Yol Haritası, çağdaş kavramsal yaklaşımlara dayalı olarak geliştirilmiş olup, stratejik hedefleri arasında serbest piyasa ilişkilerine uygun, kendini geliştirme yeteneğine sahip ve toplumsal odaklı yüksek kaliteli bir eğitimin geliştirilmesi yer almaktadır. Bu belge, Azərbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim sistemini güncellemek ve ekonomik dönüşümün gereksinimlerini karşılamak amacıyla atılan önemli bir adımı temsil etmektedir.

Eğitim ve gıda alanları, ülkelerin kalkınma hedeflerine ulaşmak için kritik öneme sahip olan toplumun bir parçasıdır. Azərbaycan'ın ulusal ekonomisi perspektifinin stratejik yol haritası, daha somut ve gelişmiş bir eğitim sürecine ulaşmayı mümkün kılan istikrarlı bir sistem oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu plan, eğitimdeki gelişmeyi ve kaliteyi teşvik ederek ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmaktadır.

Çek Cumhuriyeti'nde uygulanan Ulusal Okul Beslenme Politikası, beslenme ve gıda güvenliği konularını ele almaktadır. Bu politika, okullar için gıda standartlarını belirlemekte ve bu standartlar aşağıdaki unsurları içermektedir:

- Gıdaya dayalı standartlar
- Porsiyon boyutları
- Gıda kalitesi standartları
- Yemek deneyimi
- Yemek alanları ve koşulları
- Satın alma deneyimi

Bu önlemler, Çek Cumhuriyeti'ndeki okullarda sağlıklı ve modern beslenmenin teşvik edilmesini amaçlamakta ve öğrencilerin daha iyi öğrenmelerini ve sağlıklı bir yaşam sürmelerini desteklemektedir. Bu politikanın uygulanması, eğitim ve sağlık alanlarında daha büyük başarıların elde edilmesine yardımcı olurken, toplumun daha sağlıklı ve refah seviyesi daha yüksek bir şekilde gelişmesine katkı sağlar.

Ayrıca ülkenin Eğitim Çerçeve Programı, anaokulları, ilkokullar ve ortaokullar için beslenme rehberlerini içeren "İnsan ve Sağlık" konulu bir bölüm içermektedir. Bu rehberler, sağlıklı beslenmeyi teşvik etmek amacıyla bu okullardaki öğrencilere yönelik kılavuzları içermektedir.

Tablo 2'de gıda standartları

Gıda standartları		
	Öğlen	Ek gıdalar
Öğrencilere verilen meyve ve sebze miktarları	Günde 85-370 gr sebze; 65-290 gr meyve	Günde 85-370 gr sebze; 65-290 gr meyve

okullarda sunulan kırmızı et miktarı	Günde 55-163 gr; Vejetaryenler için 15-25 gr yumurta	
Okullarda sunulan diğer protein kaynakları	Günde 10-30 gr fasulye	
Süt ürünleri miktarı	Günde 55-450 gr süt	
Okul öğle yemeği menüsünde yer alan balık miktarı	Günde 10-30 gr balık	
	Yaş gruplarına göre günlük miktarlar: et, balık, sıvı, süt ürünleri, "serbest yağ", "serbest şeker", toplam sebze, toplam meyve, patates, baklagiller; süt ürünleri	

Çek Cumhuriyeti'nde gıdaların enerji, yağ ve şeker değerlerinin gıda standartlarına göre kontrol edilmesi oldukça önemlidir (Tablo 3).

Tablo 3. Sağlıkla ilgili gıdaların enerji değerleri

Qida əsaslı standartlar haqqında daha çox məlumat		
Kalite	Öğle	Ek gıdalar
Enerji maliyeti	Kahvaltı için günlük enerji alımının %18'i Ara öğün için günlük enerji alımının %15'i Öğle yemeği için günlük enerji alımının %35'i Atıştırmalıkları için günlük enerji alımının %10'u Akşam yemeği için günlük enerji alımının %22'si	Kahvaltı için günlük enerji alımının %18'i Ara öğün için günlük enerji alımının %15'i Öğle yemeği için günlük enerji alımının %35'i Atıştırmalıkları için günlük enerji alımının %10'u

		Akşam yemeği için günlük enerji alımının %22'si
Yağlılık	Serbest yağ tüketiminin dengeli olması önemlidir. İdeal olarak, bitkisel ve hayvansal yağların tüketim oranı yaklaşık olarak 1:1 olmalı, bitkisel yağların oranının artırılmasına önem verilmektedir.	
Şeker	Şekersiz	Şekersiz
	Fiziksel aktiviteye önem verilen okullarda, enerji alımı %30 oranında artırılabilir.	Fiziksel aktiviteye önem verilen okullarda, enerji alımı %30 oranında artırılabilir.

Eğitim alanındaki yeni eğilimlerin ve gelişmelerin izlenmesi, eğitimin kalitesinin artırılması ve eğitim sistemiyle ilgili stratejik kararların alınması büyük bir öneme sahiptir. Bu amaçla Yunanistan'da eğitimin geliştirilmesi için "Okul Binaları Değerlendirme Endeksleri Kalite Sistemi" projesi başlatılmıştır. Bu proje, eğitim altyapısının değerlendirilmesine yönelik ilkeleri, metodolojiyi ve güvenilir etkili kriterleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Projenin ana fikri, güvenilir ve ölçülebilir endekslerin önerilmesi ve doğrulanmasıdır. Bu sayede aynı bölgedeki veya farklı bölgelerdeki okul binaları arasında ve hatta farklı ülkeler arasında ilgili boyutlar ve özelliklerin karşılaştırılmasına imkan tanır.

"Okul Binası Değerlendirme Endeksleri Kalite Sistemi" (ESB-System), coğrafi, eğitimsel ve idari alanlardaki önemli verilerin toplanmasını ve eğitim altyapısının değerlendirilmesini yansıtmak için en son eğilimleri yansıtmak üzere geliştirilmiş bir mekanizmadır. Bu sistem, eğitim düzeyine göre kayıtlı öğrenci sayısından, okul bina bilgilerine, güvenlik konularından eğitim yeri sayısına kadar bir dizi önemli bilgiyi kapsar. Bu sayede eğitim altyapısının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için verilere dayalı kararlar alınabilir ve eğitim kalitesi artırılabilir. Bu proje, eğitim alanındaki ilerlemeyi desteklemek ve daha iyi bir eğitim sistemi oluşturmak için önemli bir adımdır.

Bu veriler, eğitim sisteminin hızlı ve etkili bir şekilde iyileştirilmesine katkı sağlamakta ve eğitimin kalitesinin artmasına yardımcı olmaktadır. ESB-Sistemi, okul binalarının ve eğitim altyapısının durumunun değerlendirilmesi, onarım ve yenileme ihtiyaçlarının belirlenmesi, öğrencilere daha iyi eğitim fırsatları yaratılması ve sosyal faaliyetler için uygun alanların oluşturulması gibi stratejik kararların alınmasında önemli bir temel oluşturmaktadır. Bu sayede Yunanistan'ın eğitim sistemi daha

modern ve somut bir şəkildə gelişmektedir ve öğrencilere daha iyi eğitim koşulları sunmaktadır.

Oluşturulan bu sistem, sertifikalandırılabilen ve tüm eğitim sistemlerine uyarlanabilen, yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası ihtiyaçları karşılayabilecek şekilde tasarlanmış 23 "genel endeksten (gösterge)" oluşmaktadır. Bu endeksler aşağıdaki 3 kategoride sınıflandırılmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Genel endeksler (göstergeler)

Temel pedagojik göstergeler	- Sınıf başına düşen öğrenci oranı - Öğrenci başına düşen inşaat alanı oranı - Öğrenci başına düşen kapalı alan oranı - Bilgisayar başına düşen öğrenci oranı - Bilgisayar laboratuvarlarının yüzdesi
göstergeler:	-Doğal afetlere karşı direnci yetersiz olan nesnelerin yüzdesi (yapıcı ve yapıcı olmayan); -Tahliye planı olan tesislerin yüzdesi; -Güvenlik aydınlatmalı nesnelerin yüzdesi; potansiyel olarak tehlikeli bölgelerde (örn. benzin istasyonu, sanayi bölgesi, vb.) bulunan okul binalarının yüzdesi; -Yalıtım, sıhhi tesisat armatürleri, merkezi ısıtma sistemi, kazan daireleri, yangından korunma ekipmanları vb. acil eylem gerektiren tesislerin yüzdesi.
Eğitimsel gelişme ve sosyal katılım göstergeleri	-haftalık okul günleri; - kantinler; - güvenlik önlemleri; - özel eğitime ihtiyaç duyan öğrencilere yönelik sıhhi üniteler ve spor tesisleri bulunan okulların yüzdesi.

Azerbaycan ve Yunanistan'ın eğitim sistemlerini karşılaştırarak her iki ülkenin farklı yaklaşımlara sahip olduğunu görmek mümkün. Azerbaycan'da okul inşaatları ve eğitim altyapısının iyileştirilmesi, pedagojik göstergeler, güvenlik göstergeleri ve sosyal katılım göstergeleri gibi çok çeşitli faktörlerin dikkate alındığı görülmektedir. Ancak, bu faktörleri değerlendirmek için özel bir standartlar seti bulunmamaktadır.

Yunanistan ise eğitimin kalitesini ölçmek ve geliştirmek için belirli bir endeks sistemi kullanmaktadır. Yunanistan'ın eğitim sistemi, daha spesifik ve belirli ölçümlere dayalı bir yaklaşım benimsemektedir. Bu endeks sistemi, eğitim altyapısının ve okul binalarının belirli boyutlarını ve özelliklerini değerlendirerek karşılaştırılabilir sonuçlar üretmeyi amaçlamaktadır.

Her iki ülkenin farklı yaklaşımları ve stratejik yönelimleri olduğu açıktır. Ancak her iki ülke de kendi eğitim sistemlerine uygun yolları seçip eğitimin kalitesini artırmaya çalışmaktadır. Bu, eğitim alanındaki çeşitliliği ve her ülkenin kendi özel ihtiyaçlarına ve hedeflerine odaklanmasını yansıtmaktadır.

Avustralya, eğitim alanında yüksek kalite standartlarına sahip bir ülke olarak bilinir ve eğitim sisteminin hızlı gelişimi için özgün ve titiz bir araştırma ve değerlendirme sistemi kullanmaktadır. Bu sistem, eğitim kalitesinin artırılmasına, öğrencilere daha iyi fırsatlar sunulmasına ve eğitim kurumlarının etkin bir şekilde yönetilmesine yardımcı olmaktadır. Avustralya'da okulların eğitim kalitesinin değerlendirilmesi ve **izlenmesi için iki ana yöntem bulunmaktadır:**

Öz Değerlendirme:

Okulun öz değerlendirmesi, okulun kendi içinde gerçekleştirdiği bir dizi etkinlik ve süreçleri kapsar. Bu süreç, okulun gelişim planını oluşturmalarını, öğrenci başarılarını ve beklentilerini izlemesini içerir. Ayrıca, okulun içsel gereksinimleri ve gelişimini belirlemesine yardımcı olur.

Dış Değerlendirme:

Okul performansının dış incelemesi, devlet daireleri tarafından organize edilen ve bölgesel politika çerçevesinde gerçekleştirilen bir denetim sürecini içerir. Bu dış denetimler dört farklı türde olabilir: tutarlı, sürdürülebilir kalkınma, tanı veya harici teşhis. Denetimler genellikle dört yılda bir veya yeni bir okul müdürü atanması durumunda gerçekleştirilir.

Okul yönetiminin kalite takibi, yeni eğitim ve öğretim denetimi aracılığıyla yapılır. Denetimler, okulun gelişimini izlemek ve eğitim kalitesini artırmak amacıyla düzenli aralıklarla gerçekleştirilir. Bu denetimler, okulların kendilerini değerlendirmesi ve dış denetimlerle birlikte eğitim kalitesini sürekli olarak geliştirmesine olanak tanır.

Bu stratejiler, öğretme ve öğrenme denetimlerinin amacını ve yöntemlerini paydaşlara, okullara ve topluluklara iletmek için geliştirilmiş önemli adımlardır. İşte bu stratejilerin ana hatları:

Öğretme ve öğrenme denetiminin amacı, okul topluluklarına, okulun kabul edilen standartlara göre nasıl performans gösterdiğine ilişkin niteliksel ve bağımsız bir görüş sağlamaktır. Bu, denetimlerin asıl hedefinin okulun performansını objektif bir şekilde değerlendirmek ve izlemek olduğunu vurgular.

Okul liderleri bu bilgileri öğretme ve öğrenme süreçlerini, uygulamalarını ve sistemlerini geliştirmek için kullanmalıdır. Bu strateji, denetim sonuçlarının okul liderleri tarafından öğrenme ve iyileştirme fırsatlarına dönüştürülmesini teşvik eder.

Bölgeler, denetim sonrasında okul iyileştirme planlarının hazırlanması ve uygulanması, gerekiyorsa üzerinde anlaşmaya varılan eylemlerin uygulanması konusunda okulları desteklemelidir. Bu, denetimlerin sonuçlarının bölge düzeyinde okulların ihtiyaçlarına uygun şekilde ele alınmasını sağlar.

Öğretme və öğrenme denetimi, müdürün veya digər personelin performansını kontrol etmək üçün istifadə edilərsə. Denetimlər, yetersiz performansın idarəsi ilə əlaqəli deyildir və bu nöqtə vurğulanır.

Ayrıca, denetimlərin necə planlandığı, hansı okullara atanabileceği ve raporların necə sunulduğu kimi operativ ayrıntılar da bildirilmişdir. Bu strategiyalar, denetimlərin məqsətlərinə və üsullarına açıqlıq gətirir və bu prosedürün okulların keyətini artırma məqsətinə xidmət etməsini təmin edir. Denetimlərə görə rəcələndirmə sistemi də bu strategiyaların bir parçasıdır və okulların performansını obyektiv bir şəkildə qiymətləndirmək üçün istifadə edilir (təblə 5).

Təblə 5. Sıralama sistemi

Puanlar	Kriterlər
Harika	Müdür və digər okul liderləri, okulu inkişaf etdirmək üçün açıq və kapsamlı bir inkişaf proqramı inkişaf etdirir və tətbiq edir. Bu proqram, ulusal və ya sistem çapındakı inkişaf etdirmə öncelikləri ilə uyumlu olaraq, tələbə uğuru üçün lazım olan bəzi inkişaf etdirmələri (yenilikləri) diqqətə alaraq tərtib edilmişdir. Kesinliklə izlənilən və izlənilən açıq məqsədlər ehtiva edir. Okulu inkişaf etdirmə gündəmi, bütün okulun odağını əsas tələmə önceliklərinə gətirməyə və keyəti artırmağa effektiv olmuşdur. Okulun inkişaf etdirmə strategiyasına bütün personal tərəfindən güclü və inamla bağlılıq vardır və daha çox inkişafın mümkün olduğuna dair açıq bir inanç vardır. Öyrətənlər, okul məqsətlərinə çatmaq üçün tətbiqlərində lazım olan dəyişikliklərdən sorumludur. Məqsətləndirilən məqsətlərə çatmaq üçün yenilikləri tərtib olaraq istifadə edirlər və peşə inkişafının effektivliyini izləyirlər.
Yüksek	Okulun inkişaf etdirmə proqramı mövcuddur. Okul liderləri, tələbə davranışlarında və nəticələrində görmək istədikləri inkişaf etdirmələri əldə etmək üçün bu proqramı istifadə edirlər. Proqramın duyuruları, personal toplanmaları, okul xəbər bülənləri, valideyn-öyrətən toplanmaları və okulun veb sahəsi kimi çeşitli formatlar vasitəsilə yerli tələbatlara uyğun bir şəkildə tətbiq edilir. Müdür və digər okul liderləri, bəzi illər boyunca okul performans verilerini analiz edirlər və tələbə uğur səviyələrindəki əhəmiyyətli dəyişiklikləri diqqətə alırlar. İnkişaf etdirmə məqsətləri açıq bir şəkildə bəirlənir və zaman xəritələri ilə təqdim edilir. Okul liderləri, mövcut tələmə nəticələrini inkişaf etdirmənin yeni yollarını tapma məsələsində istəklidirlər. Araşdırmalardan, ulusallararası tələmələrdən və uğurlu digər okullardan tələməyə istəklidirlər. Hər tələbənin uğurunun okul ümumində somut

	kanıtları bulunur və okul personeli önəmli öğrenci gelişimini takip eder.
Orta	Müdür ve diğer okul liderleri, iyileştirmeye yönelik bir kararlılık ifade etmekle birlikte, bütünsel bir okul yaklaşımının geliştirilmesine veya ayrıntılandırılmasına yeterince ilgi göstermemişlerdir. İyileştirme planları genellikle tutarsız, kısa vadeli veya tüm okulu kapsamamıştır. Bu planlar açıkça tasarlanmamış, personele etkili bir şekilde iletilmemiş, geniş çapta uygulanmamış veya öğretmenlerin günlük çalışmaları üzerinde önemli bir etki yaratmamıştır. İyileştirme hedefleri belirgin değildir ve genellikle zaman çizelgeleri ile desteklenmemiştir. Okulun öncelikleri, okulun kendi karar alma sürecinin önünde değil, dış taleplere rehberlik etmek ve ilerlemeyi izlemekle ilgilidir. İyileştirme taahhüdü olsa da, bu sıklıkla olumlu değişikliklere yansımamıştır. Başarı verilerinin okul topluluğuna düzensiz bir şekilde iletilmiş veya sadece okulun resmi raporlama gereksinimleri doğrultusunda sunulmuştur.
Aşağı	Okul, mevcut başarı düzeyini artırmaya yönelik somut bir gelişim planına sahip değildir. Okul müdürü, eğitim verilerini analiz etmek ve anlamak, tüm okulun performansını iyileştirmek için hedefler belirlemek ve öncelikli alanları okul topluluğuna iletmek yerine günlük işlere daha fazla odaklanmaktadır. Okul verilerine yeterince dikkat verilmemekte, okul sonuçları veya geliştirme hedefleri okul topluluğuyla paylaşılmamaktadır. Okulun belirgin bir şekilde iyileştirilmesi beklenmemekte ve öğretim personeli, öğrenci sonuçlarını mevcut sosyo-ekonomik koşullar veya coğrafi faktörlerle açıklama eğilimindedir. Okulun öğretim kadrosu, her öğrencinin başarısını artırmaya yönelik ortak bir kararlılık taşımamakta ve kanıta dayalı stratejilere yer verilmemektedir.

Azerbaycan'da eğitim alanındaki iç ve dış kalite güvencesi, eğitim kurumlarının etkinliği ve eğitim kalitesinin artırılması için önemli bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede, Azerbaycan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı, eğitim kurumlarının faaliyetlerini izlemek ve iç kalite güvencesini sağlamak için çalışmaktadır. Ayrıca, dış kalite güvencesi için Kalite Güvence Ajansı da bu süreçte etkin bir rol oynamaktadır.

Azerbaycan ve Avustralya gibi farklı ülkelerin eğitim sistemlerinin karşılaştırılması ve deneyimlerinin paylaşılması, eğitim alanında iyileştirmeler yapmak isteyen diğer ülkeler için çok değerli olabilir. Eğitim kalitesinin artırılması, öğrencilere daha iyi eğitim fırsatları sunulması ve eğitim kurumlarının etkin bir

şəkilde yönetilmesi, bir ülkenin sosyal ve ekonomik gelişimine büyük katkı sağlayabilir.

Okul güvenliği de eğitim sisteminin vazgeçilmez bir parçasıdır ve öğrencilerin, öğretmenlerin ve diğer eğitim paydaşlarının güvende olmasını sağlamak önemlidir. Güvenli bir öğrenme ortamı, öğrencilerin daha iyi öğrenmelerini ve gelişmelerini destekler. Bu nedenle güvenlik önlemlerinin düzenli olarak değerlendirilmesi ve iyileştirilmesi önemlidir.

Ayrıca, eğitim alanındaki araştırma ve değerlendirme süreçlerinin ESG (Çevresel, Sosyal ve Yönetişim) ilkelerine uygun olarak düzenlenmesi, sürdürülebilir ve toplumsal odaklı eğitim sağlama hedefini destekler. Bu ilkeler, eğitim kurumlarının çevresel ve sosyal etkilerini göz önünde bulundurarak daha sürdürülebilir ve toplumsal olarak sorumlu bir şekilde faaliyet göstermelerine yardımcı olabilir.

Sonuç olarak, eğitim sistemlerinin kalitesini artırmak ve eğitimin daha etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamak için araştırma, değerlendirme ve paylaşılan deneyimler büyük önem taşır. Bu, eğitim alanında gelişmeleri teşvik eder ve öğrencilere daha iyi bir eğitim sunar.

Amerika Birleşik Devletleri'nde okul güvenliği, okulların personeli, öğrencileri ve ziyaretçileri için büyük önem taşıyan bir konudur. Okul güvenliğini değerlendirmek ve izlemek için çeşitli önlemler ve süreçler bulunmaktadır. Bu süreçler, okulun güvenliğini sağlamak ve olası güvenlik sorunlarına karşı hazırlıklı olmak amacıyla uygulanır.

Okul güvenliği departmanları, okul güvenliğini sağlamak için çeşitli görevleri yerine getirirler. Bu görevler arasında güvenlik sistemi tasarımı, alarm izleme, ve elektronik güvenlik yönergelerinin geliştirilmesi gibi teknik ve teknolojik önlemler yer alır. Ayrıca, fiziksel güvenlik önlemleri (örneğin, kapılar, çitler, güvenlik kameraları), güvenlik personeli görevlendirmeleri ve kriz durumlarına müdahale planlarının oluşturulması gibi önlemler de uygulanır.

Okulların güvenliği değerlendirilirken bir dizi faktör dikkate alınır. Bu faktörler arasında okulun coğrafi konumu, erişim noktaları, okul binasının büyüklüğü ve yapısı, çalışan ve öğrenci sayısı, okulun çevresindeki fiziksel çevre, aydınlatma koşulları ve diğer güvenlik önlemleri bulunur. Ayrıca, okul personelinin ve öğrencilerinin güvenlik konularında eğitimi ve farkındalığı da önemlidir.

Okul güvenliği, okul topluluğu için bir öncelik olmalıdır ve herkesin güvenliği sağlamak ve okulları güvenli bir öğrenme ortamı haline getirmek için katkıda bulunması önemlidir. Bu nedenle, okul güvenliği süreçleri düzenli olarak izlenmeli ve değerlendirilmelidir.

Okul müdürleri, okulun günlük işleyişi için güvenlik kuralları geliştirirken yukarıda belirtilen kriterleri ve okula özgü diğer özellikleri göz önünde bulundurmalıdır. Ayrıca, okullar belirlenen güvenlik riskleriyle başa çıkmak için güvenlik yönergeleri oluşturma stratejisi benimseyebilirler. Bu yönergeler, ziyaretçi

yönetimi, trafik erişim kontrolü, iş saatleri dışında erişim, tesislerin yetkilendirilmiş kullanımı, iş saatleri dışındaki alarmlar ve güvenlik olaylarına müdahale, CCTV sistemlerinin kullanımı, kritik olaylara müdahale ve diğer güvenlik önlemlerini içerebilir. Okullar ve çevreleri için uygulanan bu tedbirler, okul güvenliği izlemesi ve değerlendirmesinin daha etkin bir şekilde yönetilmesine ve eğitim sürecinin kesintisiz sürdürülmesine katkı sağlar.

Azerbaycan ve diğer ülkelerde okul güvenliği önemli bir konudur ve bu alanda kalite güvencesi, izleme ve değerlendirme sistemleri uygulanmaktadır. Her iki ülkenin de okul güvenliğiyle ilgili önlemler aldığı ve bu alandaki prosedürleri geliştirdiği görülmektedir. Bu, öğrencilerin ve okul topluluğunun güvenliğini sağlama konusundaki ciddiyetlerini yansıtmaktadır.

Araştırma sonuçları, Azerbaycan'ın eğitim sisteminde kalite güvencesi, değerlendirme ve izleme süreçlerini geliştirmenin öncelikli bir hedef olduğunu göstermektedir. Bu noktada, uluslararası eğitim deneyimlerinden öğrenmek ve bu deneyimleri yerel gereksinimlere uygun şekilde uyarlamak önemlidir. Bu, öğrencilere daha iyi eğitim imkanları sunma ve eğitim kalitesini artırma amacını destekler.

Her iki ülkenin deneyimlerini paylaşarak, eğitim alanında daha fazla gelişme sağlamak için birlikte çalışma fırsatları bulunabilir. Bu, her iki ülkenin eğitim sistemlerinin daha iyi hale getirilmesine ve öğrencilere daha iyi eğitim imkanları sunulmasına yardımcı olabilir.

Karşılaştırmalı analizler, bu tür standartların ve değerlendirme mekanizmalarının eğitim kalitesini artırmak ve eğitim kurumlarının performansını iyileştirmek konusunda etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle İngiltere, ABD, Çek Cumhuriyeti, Avusturya ve Yunanistan gibi ülkelerde benzer mekanizmaların kullanılması, eğitim sektörünün gelişimine ve öğrencilerin akademik başarısının artmasına katkıda bulunmuştur.

Azerbaycan'ın bu alanda kapsamlı standartlar ve değerlendirme mekanizmaları geliştirmesi ve uygulaması, ülkenin eğitim sisteminin kalitesini artırma potansiyelini taşımaktadır. Bu standartlar, eğitim sürecinden fiziksel güvenliğe kadar bir dizi önemli yönü kapsamalıdır. Bu, Azerbaycan'da eğitim alanındaki kaliteyi yükseltmek, eğitime olan ilgiyi artırmak, eğitim kurumlarının performansını artırmak ve öğrencilere daha iyi eğitim fırsatları sunmak için önemli bir adım olabilir.

Bu tedbirler, hem devletin hem de eğitim kurumlarının işbirliği içinde çalışması gereken önemli bir alandır. Bu standartların ve mekanizmaların etkili bir şekilde uygulanması, ülkenin eğitim seviyesinin yükselmesine ve uluslararası düzeyde rekabet edebilirliğinin artmasına yardımcı olabilir. Detaylı araştırma, iyileştirme ve değerlendirme mekanizmaları, Azerbaycan'ın eğitim alanında hızlı bir şekilde gelişmesine ve uluslararası eğitim standartlarına uyum sağlamasına katkıda bulunabilir.

Kaynakça

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013). URL: <https://president.az/az/articles/view/9779>
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016). URL: <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
3. Amaral, A. (2007). From quality assurance to accreditation—a satirical view. Towards a cartography of higher education policy change, 79.
4. Ibrahim, H. A. H. (2014). Quality assurance and accreditation in education. Open Journal of Education, 2(2), 106-110.
5. Kayyali, M. (2020). Pros and Cons of University Rankings. Online Submission, 1(1), 1-6
6. Levy, J. (2000). Engineering education in the United Kingdom: standards, quality assurance and accreditation. International Journal of Engineering Education, 16(2), 136-145.
7. Parker, N. (2012). Quality assurance and accreditation in the United States and Canada. Quality assurance and accreditation in distance education and e-learning: Models, policies and research, 58-68.
8. Sarakinioti, A., & Philippou, S. (2020). European discourse on higher education quality assurance and accreditation: Recontextualizations in Greece and Cyprus at times of 'crisis'. European Education, 52(2), 132-145.

**НОВАЛЬ АЛЬ-АББАСИ
ТАВАТ МУРАДЛИ
КОНУЛЬ МИКАИЛОВА**

**ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА В СРЕДНИХ ШКОЛАХ:
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА**

РЕЗЮМЕ

В целях изучения и мониторинга обеспечения качества в средних школах Азербайджана был изучен опыт работы передовых стран. С целью изучения текущей ситуации были исследованы и обобщены стандарты обеспечения качества для европейских и австрийских стран. Мониторинг качества стандартов образования в Англии, стандарты качества школьного питания в Чехии, стандарты качества строительства школ в Греции, стандарты качества школьной безопасности в США, а также оценка качества и мониторинг деятельности школ в Австрии отражены в действующем изучать. Целью научно-исследовательской работы по мониторингу и оценке обеспечения качества в средних школах служит обеспечение изучения практики в направлении определения и улучшения обеспечения качества в странах Европы и Австралии. Предоставляемые нами механизмы мониторинга и

оценки обеспечения качества могут служить основой для определения обеспечения качества в средних школах.

Ключевые слова: Обеспечение качества, Качество образования, Международные стандарты, Мониторинг и оценка, Стандарты качества школы.

**NOVAL AL-ABBASI
TAVAT MURADLI
KONUL MİKAYİLOVA**

**QUALITY ASSURANCE IN SECONDARY SCHOOLS:
MONITORING AND EVALUATION
SUMMARY**

This article conducts a comprehensive assessment of Azerbaijan's education system, blending an examination of international standards and best practices with a deep analysis of the current educational landscape. Our primary objective is to pinpoint and address deficiencies within Azerbaijan's education system, exploring effective methodologies and practical recommendations for enhancing educational quality.

Drawing on experiences from various nations, such as the UK's educational standards monitoring, the Czech Republic's establishment of school food quality standards, Greece's school building quality maintenance, the USA's school security quality implementation, and Austria's school activity evaluation, this study builds a robust foundation for our research.

Our analysis has the potential to significantly elevate Azerbaijan's education system, providing students with a more rigorous and enriching educational experience. In this context, this article offers a comprehensive roadmap to advance educational quality in Azerbaijan, encompassing strategies for sector-wide improvements and enhanced management practices.

Keywords: Quality assurance, Education quality, International standards, Monitoring and evaluation, School quality standards.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: dos pedaqogika elmləri doktoru Zəhra Muradova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏTANƏT BƏKİR QIZI ƏMRAHOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
amrahova.metanet.76@gmail.com.*

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ: КАЗАХСКИЙ ГОВОР

Açar sözlər: *dialektologiya, Qazax şivəsi, fonetik sistem, leksik-semantik mənalər, tarixi-müqayisəli üsul*

Ключевые слова: *диалектология, Казахский говор, фонетическая система, лексико-семантические значения, историко-сравнительный метод.*

Keywords: *dialectology, Gazakh dialect, phonetic system, lexical-semantic meanings, historical-comparative method*

Изучение Казахского диалекта, входящего в Западную группу диалектов Азербайджанского языка, началось в 20-х годах прошлого века. Идрис Гасанов, видный азербайджанский лингвист, является основоположником научного изучения Казахского диалекта. Видный азербайджанский лингвист был приглашен как специалист в Азербайджанское отделение Закавказского филиала АН СССР. Профессор И.Гасанов, обладающий широким диапазоном научного творчества и обладающий глубокими познаниями в большинстве областей языкознания, провел эффективные исследования по проблемам научного синтаксиса, формирования литературного языка и его орфографии, составления лингвистических терминов и другим вопросам. Прежде чем отправиться в эту научную поездку, Идрис Гасанов, как он сам упоминал, побывал в Бакинском поселке Шувеляны, где познакомился с писателем Гаджи Каримом Санылы, родом из Казаха. Он получает от Санылы необходимые сведения об ареале распространения Казахского диалекта и правилах сбора материала из этого региона и записывает от него необходимые лингвистические факты о фонетике и морфологии Казахских говоров. 28 сентября 1928 года И.Гасанов отправляется в село Икинджи Шихлы Казахского района для проверки этих материалов на месте, где встречается с двумя местными жителями-информаторами, без образования, в возрасте 75-85 лет и на основе их разговора уточняет свои факты.

Таким образом, он убеждается в правильности собранных им материалов для определения фонетической системы Казахских говоров, а

также дополняет свои исследования диалектными фактами, отобранными из произведения поэта Гаджи Карим Санылы «Аранское кочевье». Первое издание исследования ученого «Азербайджанские этюды» состоит из введения и описания гласных в Казахских говорах. Однако, по комментариям автора выясняется, что И.Гасанов решил назвать свое исследование таким более широким и общим названием, как «Азербайджанские этюды», поскольку данная исследовательская работа включает в себя также части, связанные с вопросами «Места азербайджанского языка в общей классификации тюркских языков» и «Ударения в азербайджанском языке» (2, 95). В своем исследовании ученый отмечает, что глухой звук Н (сагыр нун) встречается в родительном и местном падеже в селе Чайлы, а также в родительном падеже в селе Икинджи Шихлы. Говоря о проблеме ударения в Азербайджанском языке, он приводит также примеры из Казахских говоров, при необходимости сопоставляет их с материалами Гянджинского и Шушинского диалектов, вносит полную ясность в свои исследования и создает определенное представление об указанных диалектах. Но, несмотря на все эти заключения, И.Гасанов признает, что правильное описание звуков в Азербайджанском языке и вопрос ударения более целесообразно изучать с помощью экспериментальной фонетики. К большому сожалению, диалектологический труд под названием «Казахские говоры Азербайджанского языка», этого выдающегося ученого до сих пор не издан и остается в рукописном виде.

После профессора И.Гасанова Казахские говоры Азербайджанского языка на научной основе и широко были исследованы видным представителем Азербайджанского языкознания, академиком Мамедага Ширали оглы Ширалиевым. М.Ширалиев по праву считается основоположником школы Азербайджанской диалектологии (3, 21). Можно смело утверждать, что возникновение, развитие и становление азербайджанской диалектологии как области науки связано с именем академика М.Ширалиева. М.Ширалиев оказал беспрецедентные услуги в изучении диалектов азербайджанского языка. На основе диалектологического материала, собранного М.Ширалиевым из Шуша и окрестных сел в 1938 году, из поселений Баку в 1939-1940 годах, из города Нахчыван и села Нехрем в 1941 году, из Казахского района в 1942 году, из города Гянджа в 1943 году и из Агдама в 1944 году, позже он написал ряд научных статей и объемистых трудов, связанных с этими диалектами. В 1941 году М.Ширалиев, опубликовавший статью (4) под названием «История исследования изучения Азербайджанских диалектов и их классификация (резюме)», открыл новый этап в области азербайджанской диалектологии своим трудом «Азербайджанская диалектология» в двух частях, который он опубликовал в 1942-1943 гг. Первая часть этого труда была опубликована под тем же названием в 1942 году, а вторая часть под названием «Общий обзор Казахского диалекта» в 1943 году.

В своей статье «Азербайджанское языкознание – плод революции» профессор А. Демирчизаде высоко оценил упомянутые работы профессора М. Ширалиева и показал, что они сыграли важную роль в становлении азербайджанской диалектологии как науки (5, 169). А.Бабаев пишет, что не существует такого диалекта Азербайджанского языка, которым в большей или меньшей степени не занимался бы М.Ширалиев. В 1943 году второй частью «Азербайджанской диалектологии», которая дает научное описание диалектов Западной группы, автор доказал, насколько глубоко он знаком с диалектами и говорами Азербайджана (6, 174-175). Действительно, труд «Азербайджанская диалектология» профессора М.Ширалиева, особенно ее II часть, дала толчок научному изучению Азербайджанских диалектов и сыграла программную роль. В первой части труда впервые на научной основе были проанализированы звуковой состав, звуковые явления, морфологические характеристики Азербайджанских диалектов, а также определены аспекты, отличающие местные диалекты от литературного языка Азербайджана. А вторая часть труда, под названием «Общий обзор Казахского диалекта», написана на основе материалов, собранных в городе Казах и селах Даш Салахлы, Чайлы, Гыраг Касаман, Биринджи Шихлы, Икинджи Шихлы, где дан краткий научный анализ Казахских говоров, входящих в Западный диалект (7).

В данной работе рассмотрены фонетические, грамматические и лексические особенности Казахских говоров и проведены сравнения. Автор в своей работе рассматривает гармонию открытых гласных в Казахских говорах (например: *оупог/ойнор*, *qorxog/горхор*, *görör/горор*, *söylör/сойлор* и др.), использование суффиксов *-у/-йы*, *-ү/-йи*, *-уу/-йу*, *-үү/-йю* в винительном падеже, трехвариантный суффикс *-er/-эр*, *-or/-ор*, *-ör/-юр* настоящего времени, выражение II лица единственного и множественного числа будущего времени с суффиксами *-aş/-аш*, *-əş/-эш* и другой ряд вопросов.

Полное и обширное монографическое изучение Казахских говоров началось в 1955 году. Преподаватель Гянджинского Педагогического Института имени Г. Зардаби Али Джафарли, начиная с 1955 года, несколько раз посещал Казахский район и собрал богатый диалектологический материал в 46 селах этого района. На основе собранных материалов автор написал работу под названием «Казахский диалект Азербайджанского языка» и в 1962 году на ее основе защитил кандидатскую диссертацию.

Данная работа, написанная в историко-сравнительном и описательном ключе, состоит из введения, трех глав и текстов. Первая глава работы посвящена фонетической системе Казахских говоров. Здесь, во-первых, даны сведения о гласных и их вариантах (длинных и коротких вариантах), а также о замене гласных (*ə>a*, *e>a*, *a>ə*, *a>e*, *i>ı*, *ii>u*, *ə>ii*, *e>ö* и т. д.). Автор особо отметил широкое распространение утолщения в Казахских говорах, то, что тон очень сильный, и в этом отношении он резко отличается от других диалектов

Азербайджанского языка. Из исследования видно, что здесь сохраняется последовательность гармонии как твердых, так и мягких, причем эта особенность наблюдается не только в корнях слов, но и в суффиксах: например: *comushchulux/джомушчулух*, *günöy/гюной*, *söygülü/сойгулу*, *öylü/ойлу* и т. д. (8, 8).

В части исследования, посвященной согласным звукам и их замене, автор дал информацию о звуках d/д, x/х, k/к и p/п, наблюдаемых в диалектах, которые не используются в литературном языке Азербайджана и объяснил их особенности. Далее обсуждались замены b>v, c>j, b>p, v>y, d>t, d>ç, b>f, характерные для Казахских говоров, и некоторые из них сравнивались с материалами диалектов родственных тюркских языков. Автор особо подчеркнул, что явление d>ç не зафиксировано ни в одном из диалектов Азербайджанского языка, но наблюдается в уйгурском языке. В конце первой главы работы дается информация о таких фонетических явлениях, как ассимиляция, диссимиляция, вытеснение и т. д.

Исследование автором - глаголов, привлекающих внимание своими весьма интересными и характерными особенностями, дало плодотворные результаты. В результате исследования выяснилось, что Казахские говоры отличаются не только от нашего литературного языка, но и от других диалектов Азербайджанского языка по ряду признаков, по выражению времен и форм глагола.

Эти различия представляют собой трехвариантные личные суффиксы I лица единственного числа –em/эм, -om/-ом, -öm/ом (-yem/йем, -yom/йом, -yöm/йот), во всех лицах настоящего времени –er/ер, -or/ор, -ör/ор (yer/йер, -yor/йор, -yör/йёр), суффиксы I лица единственного числа будущего времени –aj/ай, әj/эй, множественного числа –ajeу/ажей, -әjeу/эжей, в II-III лице – ajax/ажах, -әjәх/эжех и т.д.

Одним из интересных аспектов является сложная повествовательная форма прошедшего и настоящего времени. Так, в отличие от нашего литературного языка, как и других диалектов, в Казахских говорах сложная повествовательная форма настоящего времени выражается вариантом –mış/-мыш, потерявшим звук i/и, тогда как в повествовании используется ассимилированная форма -bış/-быш, в результате влияния звука b//б в суффиксе прошедшего времени.

В сложной повествовательной форме обоих времен используются одни и те же личные суффиксы, т.е. –dan/дан, -dән/-дән (1-е лицо единственного числа), -daх/-дах, -dәх/-дәх (1-е лицо множественного числа), -dan/-дан, -dән/-дән (2-е лицо единственного числа), danız/даныз, dәнiz/дэниз (II лицо множественного числа).

В первой части второй главы также были изучены деепричастия, наречия, вспомогательные части речи - союзы, частицы, междометия и приведены интересные примеры.

В III глава работы рассказывается о лексическом составе Казахских говоров и создается об этом составе широкое представление. В работе автор использует слова, отражающие следы исторических периодов, слова и термины, обозначающие родственные отношения, слова, относящиеся к бытовой и древней экономической сфере, названия архаических единиц измерения и веса, слова, относящиеся к календарю и т. д., также старается выявить их семантику.

В «Дополнении» представляются словарь из более 1000 слов, используемых в Казахских говорах и диалектологические тексты.

Работа «Казахский диалект Азербайджанского языка», написанная А.Джафарли под руководством академика М.Ширалиева, является вкладом в Азербайджанское языкознание и сыграла определенную роль в проведении дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тагирзаде А. Гулиев А. Профессор Идрис Гасанов // Тюркология, 1992, № 1
2. Гасанов И. Азербайджанские этюды. Вместо предисловия // Тюркология, Баку, 1992, № 1
3. Rəhimov M., Şirəliyev M. Biblioqrafik məlumat kitabçası. Bakı: 1969 // Рагимов М., Ширалиев М. Библиографическая информационная книжка. Баку: 1969
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilmə tarixi və klassifikasiyası (xülasə) // SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri, 1941, №4 // Ширалиев М. История исследования изучения Азербайджанских диалектов и их классификация (резюме) // Известия Азербайджанского филиала АН СССР, 1941, №4
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1947, № 10 // Демирчизаде А. Азербайджанское языкознание – плод революции // Известия Азербайджанского филиала АН СССР, 1941, № 10
6. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: 1996 // Бабаев А. История Азербайджанского языкознания. Баку: 1996
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyası. II hissə, Qazax dialekti haqqında ümumi obzor. Bakı: 1943 // Ширалиев М. Азербайджанская диалектология. Часть II, Общий обзор Казахского диалекта. Баку: 1943
8. Джафарли А. Казахский диалект Азербайджанского языка. Баку: 1962

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN: QAZAX ŞİVƏSİ

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, qərb qrupu şivələri böyük bir ərazini əhatə edir. Bu əraziyə Kiçik Qafqaz dağlarının böyük bir sahəsi və Kür çayının şimal-qərb sahəsinin sağ sahilində yerləşən ərazilər daxildir. Bu ərazinin coğrafi şəraiti, təbii iqlimi və faunası, müxtəlif bitki və heyvanat aləmi qərb ləhcəsində bu və ya digər dərəcədə özünü əks etdirir. Məhz bu cəhətinə görə qərb ləhcəsi zəngin leksik xüsusiyyətlərə malikdir və bütün bunlar “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Əsərin sonunda verilmiş lüğət qərb ləhcəsinə aid olan sözləri əhatə edir və burada demək olar ki, həmin şivələrin mənzərəsi haqqında tam təsəvvür yaradır.

Məqalədə Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə daxil olan Qazax şivəsinin tədqiqinə keçən əsrin 20-ci illərindən başlanması və bu şivənin ilk dəfə olaraq elmi şəkildə araşdırılmasına görkəmli Azərbaycan dilçisi İdris Həsənovun təşəbbüs göstərməsi vurğulanmışdır. Alimin öz tədqiqat işində sağır N (nun) səsinə Çaylı kəndində yiyəlik və yerlik, İkinci Şıxlıda isə yiyəlik halda rast gəldiyi qeyd edilir. Azərbaycan dilində vurğu məsələsindən danışarkən, eyni zamanda, Qazax şivələrindən misallar verməsi, yeri gəldikcə onları Gəncə və Şuşa şivələrinin materialları ilə müqayisə etməsi göstərilən şivələr haqqında müəyyən təsəvvür yaratmasından bəhs olunur.

Həmçinin məqalədə prof.İ.Həsənovdan sonra Azərbaycan dilinin Qazax şivələrini elmi əsaslarla və geniş şəkildə tədqiq edən Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli alim akad.Məmmədəğa Şirəli oğlu Şirəliyevin tədqiqatları haqqında da məlumat verilir.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ: КАЗАХСКИЙ ДИАЛЕКТ

РЕЗЮМЕ

Как известно, Западная группа диалектов охватывает большой ареал. В этот ареал входит большая территория Малого Кавказа и территории, расположенные на правом берегу северо-западного участка реки Куры. Географические условия этой местности, природный климат, разнообразная флора и фауна в той или иной степени отражены в Западном диалекте. Благодаря этому аспекту Западный диалект обладает богатыми лексическими особенностями, и все это отражено в монографии «Диалекты и говоры Западной группы азербайджанского языка». Словарь, представленный в конце

работы, охватывает слова, принадлежащие к Западному диалекту, и раскрывает почти полную картину этих диалектов.

В статье подчеркивается, что исследование Казахских говоров, входящих в Западный диалект Азербайджанского языка, началось в 20-х годах прошлого века, а инициатором научного изучения этого диалекта впервые стал видный азербайджанский лингвист Идрис Гасанов. В его исследовании отмечается, что глухой звук Н (сагир нун) встречается в родительном и местном падеже в селе Чайли, а также в родительном падеже в Икинджи Шихлы. Говоря о проблеме ударения в Азербайджанском языке, в то же время отмечается, что образцы, приведенные из Казахских говоров и сравнение их с материалами Гянджинского и Шушинского диалектов, создает определенное представление о данных диалектах.

В статье также приведены сведения об исследованиях академика Мамедаги Ширали оглы Ширалиева, видного представителя азербайджанского языкознания, который после профессора И. Гасанова на научной основе и широко изучал Казахские диалекты Азербайджанского языка.

FROM THE HISTORY OF THE RESEARCH OF AZERBAIJAN DIALECTOLOGY: THE GAZAKH DIALECT

SUMMARY

As it is known, the Western group of dialects covers a large area. This area includes a large area of the Lesser Caucasus Mountains and the areas located on the right bank of the north-western area of the Kur River. The geographical conditions of this area, the natural climate, the various flora and fauna are reflected in the western dialect to one degree or another. According to this aspect, the western dialect has rich lexical features and all these are reflected in the monograph "Dialects and accents of the Western group of the Azerbaijani language". The vocabulary given at the end of the work covers the words belonging to the Western dialect and it gives the almost complete picture of the imagination of those dialects.

In the article it is mentioned that the research of the Gazakh dialect, which is included in the Western dialect of the Azerbaijani language, began in the 20s of the last century and that the prominent Azerbaijani linguist Idris Hasanov initiated the scientific study of this dialect for the first time. In his research, it is noted that the consonant N (nun) is found in the possessive and locative case in the village of Chayli and in the possessive case in the village of Second Shikhli.

When talking about the issue of accent in Azerbaijani language, at the same time, it is said that giving examples from Gazakh dialects and comparing them with the materials of Ganja and Shusha dialects, when appropriate, creates a certain idea

about the given dialects. In the article the information about the researches by the academician Mammadaga Shirali oğlu Shiraliyev, a prominent representative of Azerbaijani linguistics, world-renowned scientist, who studied the Gazakh dialects of the Azerbaijani language on a scientific basis and extensively after Professor I. Hasanov.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Əbdülhəsənli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏMMƏDOVA JALƏ RAFIQ Q
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behdudov134
jallxann@gmail.com

**QLOBALLAŞMANIN SON İLLƏRİNDƏ
EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİN TƏSİRİ İLƏ YARANAN
TERMİNLƏR**

Açar sözlər: kultural integrasiya, qloballaşma, lingvistik, ekstralingvistik, sfera

Qloballaşma - elmi yeniliklərin və kəşflərin hesabına sürətli inkişafı xarakterizə edilən, mədəniyyət, ictimaiyyət, siyasət, elm və təhsil, iqtisadiyyat kimi sferaları əhatə edən və ideoloji bütövlüyü formalaşdırmaq yolu ilə integrasiyaya nail olan universal bir hadisədir. Təşəkkül dövrü XX əsrin əvvəlindən götürülən, qloballaşma prosesini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri ölkələrarası beynəlxalq səciyyəli kommunikasiyaya olan tələbatdır. Dünya məcrasında dövlətlərarası münasibətlərin intensivləşməsi, ingilis dilinin statusunun yüksəlməsi, qlobal maliyyə sisteminin sürətli inkişafı, bütün bəşəriyyəti təsiri altına alan informasiya şəbəkəsinin yaranması, işçi qüvvəsi axını, miqrasiya və eləcə də turizm kimi bir çox fərqli faktorların nəticəsi olaraq qloballaşma sürətlə inkişaf etməkdədir. Bunun başlıca əlaməti kimi, milli sərhədlərlə hüdudlanmayan dünya bazarının yaranması və dövrünün nəticəsi olaraq özünü göstərən transmilli məlumat mübadiləsi və ya informasiya axını göstərilə bilər. Başqa sözlə desək, qloballaşma dedikdə siyasət, ticarət və oxşar ideyalar mübadiləsi yolu ilə dövlətləri və maliyyə bazarlarını birləşdirən, sosiomədəni, texnoloji xüsusən də iqtisadi amillərin mürəkkəb kombinasiyası nəzərdə tutulur. Bir çox sferalarda zaman, məkan sıxlaşmasına səbəb olan nəhəng qloballaşma hadisəsi ayrı-ayrı mədəniyyətlərin qarşılaşması, onların bir birinə doğru istiqamətlənməsi ilə nəticələnir. Kultural integrasiya prosesi beynəlxalq dil kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin nəinki digər ölkələrdə yayılmasını sürətləndirmiş, eləcə də, bu dilin leksik qatından sözlərin başqa dillərə kütləvi axınına səbəb olmuşdur. David Held “Qlobal Transformasiyalar” adlı kitabında qloballaşmaya tərif verərək qeyd edir ki, bu termin sözün dar mənasında yalnız sürətli qlobal qarşılıqlı əlaqəyə aid olursa da, sözün geniş mənasında daha mürəkkəb araşdırma tələb edir. (1, s 14)

Dil və mədəniyyət arasında əlaqə danılmazdır çünki qarşılıqlı ünsiyyət prosesində sözlərin və hərəkətlərin real gücünü dərk etmək üçün cəmiyyət üzvlərinin ehtiyac duyduğu anlayış məhz mədəniyyətdir. Mədəniyyət hər hansı bir milləti, xalqı başqalarından fərqli edən mənəvi dəyərlər, həyat tərz, məhz həmin xalqa mənsub olan düşüncələrin, ənənələrin formalaşdırdığı ümumi hadisədir. O, nəsillərin bir-

birinə ötürdüyü ictimai irsin bir nümunəsidir. Eyni zamanda mədəniyyət, bu və ya digər xalqın özünəməxsus yaradıcılığının, davranış tərzinin daxil olduğu təbii və canlı bir varlıq olaraq qeyd edilir. Mədəniyyətlə bağlı olan, onu formalaşdıran hər bir məqam özünü dilin köməyi ilə reallaşdırır. Beləki, din, təhsil, tərbiyə, adət və ənənələr, şifahi və yazılı ədəbiyyat, incəsənət kimimüxtəlif növlü ünsürlər mədəniyyəti ötürmə vasitələridir.

Başqa sözlə desək mədəniyyət insan zəkasının və əlinin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalan və bu səbəbdən də sosial situasiyanın bir parçası olan hər hansı bir proses kimi qiymətləndirilə bilər. Bu anlayış yalnız insanla bağlı olub, insandan yaranır və onda yekunlaşır. Təsadüfi deyil ki, mədəniyyət fenomenini dərk etmək məqsədilə insanı araşdırmaya cəlb edirlər. Mədəniyyətə verilən çoxsaylı təriflərin müqayisəsi onu deməyə imkan verir ki, onun başlıca özülü öz əksini insan təfəkküründə tapır. (2, s36-37)

Cəmiyyətin başlıca kommunikasiya vasitəsi, fikir mübadiləsi aləti olan dil insanın fəaliyyət prosesini, onun sosial və ictimai cəhətdən varlığını şərtləndirən sosial mədəni hadisə kimi qəbul edilir. Dil daşıyıcısının ətraf aləm, reallıq haqqında olan biliyi dil və mədəniyyət əlaqəsinin dərk olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın öz mövcudluğunu dərk edən vaxtdan etibarən dilin yaranması və keçdiyi inkişaf dövrü ilə bağlı mülahizələr irəli sürməsi onun insan həyatı üçün əvəzolunmaz olduğunun göstəricisidir. Məlumdur ki, hər bir xalqın mədəni irsi, tarixi, məişəti və adət ənənələri öz təzahürünü o xalqın dilində tapmışdır. Müasir dövrümüzdə ingilis dili həm mövcud sözlərin tərkibində baş verən daxili dəyişikliklər, həm də, cəmiyyətin ümumi inkişafından qaynaqlanan, yəni ekstralingvistik faktorların təsiri ilə yaranan xarici dəyişikliklər hesabına yeni söz və ifadələr əldə edir. Dilin müxtəlif sferalarında müşahidə olunan dəyişikliklər, onun inkişaf edərək zənginləşib və güclənməsində mühüm rol oynayan faktorlar əsasən iki kateqoriyada qruplaşdırılır.

1. Linqvistik (dildaxili) amillər
2. Ekstralingvistik (dildən kənar, xarici) amillər

Linqvistik faktorlar dilin özünə aid olmaqla dəyişikliklər yaradaraq dili inkişaf etdirir. İkinci qrupa daxil olan faktorlar isə, dil daşıyıcılarının həyat tərz, tarixi, mədəni və siyasi amillər eləcə də ümumi inkişaf qanunauyğunluqları nəzərdə tutulur. Ekstralingvistik faktorlar fonem, morfem, leksəm kimi dil vahidlərinin inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərmirlər. Dillərin qarşılıqlı kontaktının nəticəsi olaraq dilə ötürülən yad sözlər bəzən öz tərkibində yeni fonemlər də gətirir. Beləliklə dilin fonetik qatı müvafiq olaraq dildən kənar faktorlar vasitəsi ilə müəyyən səviyyədə dəyişikliyə məruz qalır. Dilin inkişaf və tərəqqisi, yeni funksiyalar qazanması, mövcud sistemini genişləndirməsi cəmiyyətin təsirinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilir. Dildə baş verən dəyişikliklərin həm dilin quruluş əlamətləri, həm də cəmiyyət həyatının spesifik cəhətləri ilə əlaqəsindən danışan Devid Kristal yazır ki, dilin sabit

qalması yalnız cəmiyyətin stabil-dəyişməz qalması halında mümkün ola bilər (3, s 444)

Cenevrə dilçilik məktəbinin və struktur dilçiliyin banisi dilçi-alim Ferdinand de Sössür linqvistik və ekstralingvistik dilçiliyi fərqləndirərək onlar arasında əlaqənin olmasını təkzib edirdi. O, hesab edirdi ki, dildən kənar, xarici faktor adlandırılan ekstralingvistik faktorlar dil sisteminə, strukturuna, mexanizminə, daxili quruluşuna təsir edib dəyişikliklərə səbəb ola bilməz. Bunu izah etmək üçün dilçi-alim şahmat oyunu ilə dili müqayisə edərək, oyunun yaranma tarixini, fiqurların nədən hazırlanmasını, onların xarici görünüşünün və formasının oyunun qaydalarında xüsusi əhəmiyyətə malik olmadığını, dilxarici faktorların da dilin struktur və sistemində əhəmiyyət kəsb etmədiyini qeyd edirdi. (4, s 115) Beləliklə strukturalistlər ekstralingvistik faktorları və dilə tarixi yanaşmanı inkar edirdilər.

Məlumdur ki, hər bir dil özünəməxsus struktur və funksiyaya malik olan hissə və vahidlər sistemidir. Dil aid olduğu cəmiyyətə, öz daşıyıcılarına xidmət edən bir məfhum olduğundan, onun yaranması və təkamülü onu istifadə edən xalqın ümumi inkişaf prosesində özünü biruzə verərək cəmiyyətdə reallaşır. Dilin inkişafını təmin edən, onun sisteminə əsaslanan fonetik, qrammatik struktur, leksik fond kimi linqvistik faktorlar özünü aparıcı qüvvə kimi biruzə verir. Dildən kənar hadisələrin cəmiyyət həyatının, mədəni-tarixi inkişafın bütün sferalarını özündə əks etdirmə potensialına malik olan dilə təsiri eyni dərəcəli olmur. Ekstralingvistik amillərin təsirini daha çox dilin leksik sistemində müşahidə edilir. Məsələn, 1066-cı ildə İngiltərənin Norman işğalına məruz qalmasının nəticəsi olaraq, ingilis dilinin leksik sisteminə bir çox Fransız sözləri daxil olmuşdur ki, bu da ingilis dilinin inkişafına və zənginləşməsinə öz töhfəsini vermişdir. (5, s 109)

Qloballaşma termini dünya dillərinə ingilis dilindən ötürülmüş, əsas mənası sosial-iqtisadi sahədə beynəlxalq şəbəkənin meydana gəlməsinə aid olmuşdur. *Giant corporations (nəhəng korporasiyalar)*- qloballaşma termininə yaxın mənə daşıyan bu termin 1897-ci ildə nəhəng milli mülkiyyətləri və varidatları ifadə etmişdir. *Qloballaşma* termini müasir dövrün ən geniş yayılmış sosial tədqiqatlarından biri kimi özünü biruzə verir. Bu termin elmi ədəbiyyatlarda ilk dəfə 1940-cı illərin ortalarında çəkilir, lakin 1980-cı illərin ortalarına qədər təsadüfi hallarda istifadə edilir. Müharibədən sonra termin dünyanın iqtisadi və informasiya cəhətdən daha müstəqil olmasını təsvir etmək üçün işlədilməyə başlandı. Sosioloq Roland Robertson qloballaşmanı “dünyanın tam kimi başa düşülməsi” formasında izah edirdi. (6, s 8)

İngilis dilinin qlobal dil səviyyəsini qazanmasından, onun digər dillərdən önə çıxmasından bəhs edərkən dilçi alim Devid Kristal bu prosesi “*Düzgün məkan, düzgün zaman*” prinsipi ilə əsaslandırır. XVII-XVIII əsrlərdə Britaniyanın aparıcı müstəmləkə sahibi ölkə olması, XVIII-XIX əsrlərdə sənaye inqilabının ölkəsi olması və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ başlıca iqtisadi gücə sahib olması buna səbəb olaraq göstərir. Bunun nəticəsi kimi, texnoloji innovasiyaların əsasında

yaranan yeni linqvistik bazanın səbəb olduğu ingilis dili cəmiyyət həyatının media, mavi ekran, reklam, nəqliyyat və kommunikasiya kimi aparıcı sahələrini təsir dairəsinə salaraq, sənayenin bir nömrəli dili olma statusunu qazandı. “*Lingua Franca*” adlandırılan ortaqlıq dilə tələbat beynəlxalq alyansların, təşkilatların yaranması ilə daha da böyüdü. XX əsrin birinci yarısına qədər ingilis dilinin üstünlüyü danılmaz olsa da, onu dünya dili adlandırmaq hələ erkən idi. Daha sonra baş verən iki hadisə bu dilin “*Qlobal dil*” statusu almasını təmin etdi. Bunlardan ilki siyasi müstəqillik hərəkatının uğurlu nəticəsi olaraq ingilis dilinin bir çox ölkədə xüsusi mövqe qazanması olmuşdur. Digər vacib hadisə isə yenidən “*Düzgün məkan, düzgün zaman*” prinsipinə əsaslanır. Beləki 1970-ci illərdə ABŞ-da baş verən elektronika inqilabının rolu danılmazdır. Kompüterin istifadəsinin yayılması, ilk kompüter idarə edilmə təlimatlarında məhz ingilis dilinin leksikası tətbiq edildi. Microsoft korporasiyasının qurucusu Bill Qeyts 1970-1980 illərdə bu proses inkişaf etdirilmiş və genişçəşidli kompüterlərdə tətbiq edilmişdir. Bəşəriyyətin inkişafının nəticəsi olaraq proqramların təkmilləşərək daha da mükəmməl olması, internetin yaranması və bugünkü dinamikliyə sahib olması ingilis dilinin informasiya magistralında əhəmiyyətini gücləndirmiş və yerini möhkəmləndirmişdir. (7, s 120-121)

Dil sosial dəyişikliyin həssas göstəricisi olaraq təsnif edilir. Dilin saflığının qorunub saxlanılması şərti ilə müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi, əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, islahatlar aparılması, müxtəlif sferalara uyğun olaraq terminoloji lüğətlərin hazırlanması, leksik və qrammatik strukturun qavramaya əlverişli olmasını təmin etmək dil planlaşdırmasının əsasını təşkil edir.

Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

Siyasi amillər

İqtisadi amillər

Informasiya-kommunikasiya texnologiyaları

Kütləvi informasiya vasitələri

Təhsil

İngilis dilinin lüğət tərkibinə qloballaşmanın aktuallaşdığı son illərdə texnoloji innovasiyalarla bağlı, onların xüsusiyyətlərini və formalarını ifadə etmək məqsədilə işlədilən yeni leksemlər, ifadələr, terminlər və slenqlər daxil olmaqdadır.

Qlobal səviyyədə ticarətin və texnologiyanın inkişafı, iqtisadi təkamül, korporativ-təşkilati mədəniyyət, nəhəng investisiya yatırımları, qeyri-maliyyə sahələri, ilə bağlı yaranmış və yayılmış bir çox terminə aşağıdakı misalları göstərə bilərik.

Global shift (qlobal yerdəyişmə)

Appropriate technology (münaib texnologiya)

Assimilation (assimilasiya, integrasiya)

Cultural diffusion (mədəni diffuziya, mədəniyyətin yayılması)

Cross culture (çarpaz mədəniyyət)

Merger of equals (bərabərlərin birləşməsi)

Balance of payments (ödəmələrin tarazlığı, "defisit" və ya "surplus-artimin" olmaması)

Corporate culture (korporativ mədəniyyət)

Cross currency (çarpaz valyuta)

Global fund (qlobal fond)

Peak globalization (pik qloballaşma)

Corporate accountability (korporativ cavabdehlik)

Monitor (komputer ekranı)

Connect (cihaza, modema qoşulma)

Network (komputerlərin informasiya mübadilə şəbəkəsi)

Accessibility (mümkünlik, məsafələri aşaraq daha böyük coğrafiyalara daxil olma)

Browse (xırdalıqlara önəm verilmədən informasiyanın təsadüfi axtarışı)

Log in (vəb sahifəyə girişə icazə üçün tələb edilən şəxsi informasiya)

Oversharer (insanlara qədərindən artıq informasiya ötürən şəxsi ifadə edən termin)

Core (özak, hökmran dövlətlər-özak dövlətlər hesab edilir)

Cultural imperialism (mədəni imperialism, mədəniyyət hegemonluğu)

Emergency aid (təcili yardım)

Durmadan inkişaf edən və yenilənən sosial media və internet şəbəkələri ortaya çıxan yeni söz və ifadələrlə ingilis dilinin lüğət bazasını genişləndirir. Bu tərz sözlər eyni zamanda dünyanın bir çox nüfuzlu dillərinə ötürülərək dildə işlənərək beynəlxalq səciyyə qazanır.

Selfie (şəxsin özünə tərəfindən çəkilən, sosial media vasitəsi ilə şəbəkələrə yüklənən özçəkim foto şəkil)

OMG (nida, həyəcan, inamsızlıq, təəccüb ifadə etmək məqsədilə istifadə edilir "oh my God" mənasında)

Noob (internet və komputer istifadəsində təcrübəsiz şəxs)

Hashtag (spesifik mövzuda mesajı müəyyən etmək üçün önündə qoyulan "#" işarəsi)

Unfriend (hər hansı bir istifadəçini sosial şəbəkədə kınarlaşıdırmaq)

Hər hansı bir dilin keçdiyi tərəqqi prosesində müəyyən bir cəmiyyət daxilində var olan yarım-mədəniyyətlərə məxsus qeyri-rəsmi, qeyri-standart sözlər, ifadələr və yeni leksemlər "slenq" adlanır. Slenqlərin istifadə dairəsi əsasən sosial qrup və yarımqruplara məxsusdur. Belə qrup üzvlərinin mövqe, münasibət və dəyərlərini özündə əks etdirən slenq ifadələr mədəniyyətin daşıyıcıları, cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən geniş şəkildə qəbul olunduqda və mənimsəniləndikdə bu statusu əldə edir.

Cool (müxtəlif situasiya və kontekslərdə işlədilib "çox yaxşı" mənasını verir)

Chill (qeyri-rəsmi "rahatlamaq", "sakitləşmək" mənalarında)

Stinks (pis, mənfə, negativ)

Duff (istifadə üçün yararlı olmayan)

Fancy (kimisə və ya nəyisə arzulamaq)

Dishy (cəzbedici, baxımlı)

Cram (səylə çalışmaq, cəhd göstərmək)

Trollin (nəqliyyat axınında geri qalan maşınları təsvir edir)

Qloballaşma prosesində mövcud dillərin siyasi cəhətdən müdafiəsi, milli dəyərlərinin qorunub saxlanması və dildəki yeniliklərin sistemləşdirilməsi önəm daşıyan aspektlərdən hesab edilir. Bu prosesin memarı və lideri sayılan ABŞ və İngiltərə durmadan integrasiya etməkdə olan dünya regionlarında ingilis dilini başlıca ünsiyyət aləti etməklə yanaşı, müxtəlif xalqların qarşılıqlı əlaqəsini də bu universal dilin yardımı ilə reallaşdırmaqdadır. Belə ki, iki fərqli millətin ortaq kommunikasiya dili məhz ingilis dilidir. Qloballaşan dünyada ingilis dili öz imkanları ilə yer kürəsində mövcud olan digər dillərə bu və ya digər cəhətdən təsir göstərməklə yanaşı beynəlxalq təşkilatların dili funksiyasını da sahiblənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Held.D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J., /Global transformations; Politics, economics and cultures/ Polity press/1999 1st edition/ 544p
2. F.F. Cahangirov /Dil və mədəniyyət. Bakı Elm və təhsil, 2014/308 s.
3. Crystal. D./Cambridge Encyclopedia of Language/ Cambridge University Press 2nd ed., 2003., 506 p.
4. Veysəlli F.Y./ Dilçiliyin əsasları./ Bakı Mütərcim/, 2003. 408 s.
5. Axundov A.A. /Dil və mədəniyyət./ Bakı. Yazıçı 1992. 190 s.
6. Axundov A.A./Ümumi dilçilik/Bakı. Maarif, 2006, 280 s.
7. Crystal. D./English as a global language/ Cambridge University Press 2nd ed/2003, 212 p.
8. Merriam - Webster's Collegiate Dictionary / 10th edition, Merriam - Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A: – 2000. – 1559 p.

Xülasə

Məqalə günü-gündən istifadə dairəsi və nüfuzu artan ingilis dilinin öyrənilməsinin rolundan bəhs edir. Tədqiqatın əsas məqsədi dünyanın, texnologiyanın və ətraf mühitin davamlı olaraq qlobal səviyyədə inkişafı ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinin geniş miqyasda istifadəsidir. Bu sürətli inkişaf “qlobal dil” in yaranmasına və tərəqqisinə səbəb olur. Müasir ingilis dili mövcud sözlərdə daxili dəyişikliklərlə, eləcə də ümumilikdə inkişaf edən xarici dəyişikliklərlə, yəni ekstralingvistik təsirlərin təsiri ilə yeni söz və ifadələr əldə edir. İngilis dilinin lüğət tərkibinə qloballaşmanın aktuallaşdığı son illərdə texnoloji yeniliklərlə bağlı öz xüsusiyyətlərini və formalarını ifadə etmək üçün istifadə olunan yeni leksemlər, ifadələr, terminlər və jarqonlar daxildir. Sivilizasiyaların inkişafı ilə bağlı

anlayışların müəyyənləşdirilməsi və adlandırılması prosesi terminologiyayı zənginləşdirir. Qeyd edək ki, son illər qloballaşma nəticəsində ingilis dili sürətlə inkişaf edən dillər sırasına daxil edilib. Terminoloji sistemin formalaşması və inkişafı elmlərin meydana çıxmasından sonra, ayrı-ayrı sahələrin terminoloji bazasında sistemləşməsi prosesi baş verir. Müxtəlif dillərdə bu sistemləşdirmə müxtəlif vaxtlarda baş verir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilindən mədəniyyətlərarası ünsiyyətlə əlaqəli digər dillərə keçmiş sözlərin sayı bu dilə qəbul edilən alınmaların sayından çoxdur.

Summary

Zhala Mammadova

Key words: cultural integration, globalization, linguistic, extralinguistic, sphere

The article deals with the role of learning English language which is increasing day by day. The main goal of the research is the wide usage of English language which is connected with continuous global development of the world, technology and environment. This rapid growth leads to establishment and progress of the “global language”. Modern English acquires new words and expressions with internal changes in existing words, as well as external changes that develop in general, that is, the effects of extralinguistic influences. The vocabulary of the English language includes new lexemes, phrases, terms and slangs used to express their characteristics and forms in connection with technological innovations in recent years, when globalization has become relevant. The process defining and naming of concepts related to the development of civilizations enriches the terminology. It should be noted that in recent years, as a result of globalization english language has been included among the rapidly developing languages. The formation and development of the terminological system takes place after the emergence and appearance of sciences, and the process of terminological base formation of individual fields into a systematic form. In different languages, this systematization occurs at different times. We can come to the conclusion that the number of words transferred from English to other languages related to intercultural communication exceeds the number of borrowings accepted into this language.

Резюме

Жаля Мамедова

Ключевые слова: культурная интеграция, глобализация, лингвистическая, экстралингвистическая, сфера

В статье рассматривается роль изучения английского языка, которая возрастает с каждым днем. Основная цель исследования – широкое использование английского языка, что связано с непрерывным глобальным

развитием мира, технологий и окружающей среды. Этот быстрый рост приводит к созданию и развитию «глобального языка». Современный английский язык обрывает новыми словами и словосочетаниями в следствии внутренних изменений существующих слов, а также внешних изменений, вызванных общим развитием общества, то есть за счет влияния экстралингвистических факторов. В словарный запас английского языка вошли новые лексемы, словосочетания, термины и сленги, используемые для выражения их характеристик и форм в связи с технологическими инновациями в последние годы, когда глобализация стала актуальной. Процесс определения и наименования понятий, связанных с развитием цивилизаций, обогащает терминологию. Следует отметить, что в последние годы в результате глобализации английский язык вошел в число быстро развивающихся языков. Формирование и развитие терминологической системы происходит после возникновения и появления наук, а также процесса формирования терминологической базы отдельных областей в систематизированную форму. В разных языках эта систематизация происходит в разное время. Можно прийти к выводу, что количество слов, перешедших из английского языка на другие языки, связанные с межкультурной коммуникацией, превышает количество заимствований, принятых в этот язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

A.R.BASHIRZADE

e-mail:efsaneismayilli95@gmail.com

Azerbaijan State Pedagogical University (Sheki)

(Sheki city, M.A.Rasulzade, 305)

FUNCTIONAL STYLES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Açar sözlər: üslub, ünsiyyət, məlumat, rəsmi, qeyri-rəsmi, dil, vasitə

Keywords: style, communication, information, formal, informal, language, means

Ключевые слова: стиль, общение, информация, формальный, неформальный, язык, среда

1. Introduction

Functional Style is a system of interrelated language means serving a definite aim in communication. It is the coordination of the language means and stylistic devices which shapes the distinctive features of each style and not the language means or stylistic devices themselves.

The literary communication, most often (but not always) materialized in the written form, is not homogeneous, and proceeding from its function (purpose) we speak of different *functional styles*. (1,50) As the whole of the language itself, 'functional styles are also changeable.

2. The kinds of the functional styles in the English language

1) scientific style is employed in professional communication to convey some information. It's most conspicuous feature is the abundance of terms denoting objects, phenomena and processes characteristics of some particular field of science and technique. Also precision clarity logical cohesion.

2) Official style is the most conservative one. It uses syntactical constructions and archaic words. Emotiveness is banned out of this style.

3) Publicistic style is famous for its explicit pragmatic function of persuasion directed at influencing the reader in accordance with the argumentation of the author.

4) Newspaper style – special graphical means are used to attract the readers attention.

5) Belles-lettres style – the richest register of communication besides its own language means

Their quantity and quality change in the course of their development. At present most scholars differentiate such functional styles: scientific, official, publicist, newspaper, belles-lettres. (3,34)

Scientific style is employed in professional communication. Its most conspicuous feature is the abundance of terms denoting objects, phenomena and processes characteristic of some particular field of science and technique. Scientific style is also known for its precision, clarity and logical cohesion which is responsible for the

repeated use of such clichés as: “Proceeding from...”; “As it was said above...”; “In connection with...” and other lexico-syntactical forms emphasizing the logical connection and interdependence of consecutive parts of the discourse.

In scientific and technical writing you are generally expected to write in a scientific style, with objectivity, clarity and precision. This can be achieved by using:

- 1.Objectivity
- 2.Clarity
- 3.Formality
- 4.Hedging

Objectivity: Even though it's people who carry out research work and have to write about the results, they're expected to remove themselves from the written account and present what they found in a fair, objective and responsible way.

You may present your own interpretation of the results, but should also highlight any opposing explanations or views. (5,60)

Clarity: Clarity is an important part of scientific style. It can be achieved by using simple language choices in your writing as these help improve the ease with which your readers will be able to understand you.

Formality: Academic writing, including scientific writing, is formal writing. This means that you should not use words and language constructs that you'd use when speaking to someone, writing an email, or even writing for a website.

- The experiments won't be finished in this class. – *incorrect*
- The experiments will not be finished in this class – *correct*

Hedging: Hedging is about not making blunt, absolute or categorical statements. Hedging leaves room for your readers to disagree with you. This can include avoiding over-generalisations and toning down the amount of positiveness in your writing. The use of hedging is linked to the impersonal part of writing in a scientific style.

Official style, or the style of official documents, is the most conservative one. It preserves cast-iron forms of structuring and uses syntactical constructions and words long known as archaic and not observed anywhere else. Addressing documents and official letters, signing them, expressing the reasons and considerations leading to the subject of the document (letter-all this is strictly regulated both lexically and syntactically. All emotiveness and subjective modality are completely banned out of this style.(2,68) The style of official documents or officialese [o'fi oli:z] is one more style within the boundaries of standard literary English.

It is not homogeneous. It is represented by the following sub-styles (variants):

1. the language of business documents;
2. the language of legal documents;

Like other styles of the language, this one has a definite communicative purpose and its own system of interrelated language and stylistic means. The main aim of this type of communication is to state the conditions binding two parties in an

undertaking. These parties can be the state and a citizen, or citizen and citizen; two enterprises or bodies (in business correspondence or contracts), etc. The aim of communication in this style is to reach agreement between two contracting parties.

Publicist style is a perfect example of the historical changeability of stylistic differentiation of discourses. In ancient Greece, e.g., it was practiced mainly in its oral form and was best known as *oratorio style*, within which views and sentiments of the addresser (orator) found their expression. Correspondingly, we find in publicist style a blend of the rigorous logical reasoning, reflecting the objective state of things, and a strong subjectivity reflecting the author's personal feelings and emotions towards the discussed subject. (4,78)

Newspaper style, as it is evident from its name, is found in newspapers. You should not conclude though that everything published in a newspaper should be referred to the newspaper style. When we mention "newspaper style", we mean informative materials, characteristic of newspaper only and not found in other publications.

Belles-lettres style, or the style of creative literature may be called the richest register of communication: besides its own language means which are not used in any other sphere of communication, belles-lettres style makes ample use of other styles too, for in numerous works of literary art we find elements of scientific, official and other functional types of speech. But poetry of the twentieth century does not show much difference from prosaic vocabulary, its subjects are no more limited to several specific "poetic" fields but widely cover practically all spheres of existence of contemporary man. (5,90) So it is hardly relevant to speak of a separate poetic style meaning contemporary literature.

The term "Belles - lettres" is generic for 3 substyles:

- poetry, emotive prose, drama

The Belles-lettres style has its own specific function which is double-phoned. Besides, informing the reader, it impresses the reader aesthetically.

Its function is aesthetico - cognitive, cognitive on the one hand and receiving pleasure on the other

The means of this functional style are:

- genuine imaginative means and SDs;
- the use of words in its contextual meaning;

Poetry. Peculiarities - rhythm and rhyme. As a SD rhythm is a combination of the ideal metrical scheme and its variations governed by the standard.

Emotive prose. Emotive prose is a combination of literary variant of the language and colloquial, which is presented by the speech of the characters which is stylized that means it has been made "literature like" and some elements of conversational English were made use of.

Drama - the language of plays mainly consists of dialogues. The author's speech is in the form of stage remarks. Any presentation of a play is an aesthetic procedure. The language of a play has the following peculiarities:

- it is stylized (retains the modus of literary English);
- it presents the variety of spoken language;

3. Conclusion

Linguistic style can be defined as a system of coordinated, interconnected and mutually coordinated language means, designed to fully fulfill a certain communication function and aimed at a certain effect. Language style is a historical category. The English literary system has developed a number of easily distinguishable styles. A functional style is a system of interrelated language tools that serve a specific purpose in communication. It is not language devices or stylistic devices, but coordination of language devices and stylistic devices that form the distinctive features of each style.

Literature

1. Stankiewicz, E. Problems of Emotive Language. – In: "Approaches to Semiotics". The Hague. 1964. P.246
2. For a more detailed analysis of the information carried by SDs see Galperin I.R. "Inform of the Foreign Languages" Moscow. 1974
3. Budagov R.A. "The Language of the Literature and Grammar" Moscow 196
4. Raisel, E. "Stilistik der Deutschen Sprache" Moscow 1959.
5. Pushkin, A.S –In PMLA, v .LXX, no 5, p 976

Ə.R.BƏŞİRZADƏ

NƏTİCƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Dil üslubu, müəyyən bir ünsiyyət funksiyasını tam yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş və müəyyən bir təsirə yönəlmiş əlaqələndirilmiş, bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş dil vasitələri sistemi kimi cəzalandırıla bilər. Dil üslubu tarixi kateqoriyadır. İngilis ədəbi sistemi bir-birindən asanlıqla fərqlənən bir sıra üslublar inkişaf etdirmişdir. Onlar homojen deyillər və bəzi mərkəzi oxşarlıq nöqtəsinə malik olan və ya daha yaxşı söyləmək üçün bir neçə varianta düşürlər. Hamısı invariant - yəni mücərrəd ideal sistem tərəfindən birləşdirilmişdir. Funksional üslub ünsiyyətdə müəyyən bir məqsədə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli dil vasitələri sistemidir. Dil vasitələrinin və ya üslub vasitələrinin deyil, hər bir üslubun fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin koordinasiyasıdır. Burada qeyd olunan üslubların hər biri iki formada ifadə oluna bilər: yazılı və şifahi.

Stilistika istənilən dil səviyyəsinin stilistik işarələnmiş elementlər kompleksini araşdıran tərəfdir. Ən çox (lakin həmişə deyil) yazılı formada maddiləşən ədəbi

ünsiyyət bircins deyil və onun funksiyasından (məqsədindən) irəli gələrək, müxtəlif funksional üslublardan danışırıq. Bütün dilin özü kimi, 'funksional üslublar da dəyişkəndir.

A. P. БАШИРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Языковой стиль можно определить как систему согласованных, взаимосвязанных и взаимосогласованных языковых средств, предназначенных для полного выполнения определенной коммуникативной функции и направленных на определенный эффект. Языковой стиль – это историческая категория. В английской литературной системе сложился ряд легко различимых стилей. Они не однородны и распадаются на несколько вариантов, имеющих некую центральную точку схождения, или лучше сказать. Всех объединяет инвариант – то есть абстрактная идеальная система. Функциональный стиль – это система взаимосвязанных языковых средств, служащих определенной цели в общении. Не языковые средства или стилистические приемы, а сочетание языковых средств и стилистических приемов образуют отличительные черты каждого стиля. Каждый из упомянутых здесь стилей может быть выражен в двух формах: письменной и устной.

Стилистика – раздел, изучающий комплекс стилистически маркированных элементов любого языкового уровня. Литературное общение, которое большей частью (но не всегда) материализуется в письменной форме, неоднородно, и исходя из его функции (цели) речь идет о разных функциональных стилях. Как и весь язык, функциональные стили изменчивы.

A.R. BASHIRZADEH

THE RESULT

FUNCTIONAL STYLES IN ENGLISH

Linguistic style can be defined as a system of coordinated, interconnected and mutually coordinated language means, designed to fully fulfill a certain communication function and aimed at a certain effect. Language style is a historical category. The English literary system has developed a number of easily distinguishable styles. They are not homogeneous and fall into several variants having some central point of similarity or better said. All are united by an invariant - that is, an abstract ideal system. A functional style is a system of interrelated language tools that serve a specific purpose in communication. It is not language devices or stylistic devices, but coordination of language devices and stylistic

devices that form the distinctive features of each style. Each of the styles mentioned here can be expressed in two forms: written and spoken.

Stylistics is the part that studies the complex of stylistically marked elements of any language level. Literary communication, which is mostly (but not always) materialized in written form, is not homogeneous, and based on its function (purpose), we are talking about different functional styles. Like all language itself, functional styles are variable.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: fil.e.n., dosent U.B.Mürşüdova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ГУЛЬНАРА РАГИМОВА

Доцент кафедры иностранных языков АМУ

r.gulnara1963@gmail.com

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ
СЕМАНТИКО-КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА К ЯЗЫКУ**

РЕЗЮМЕ

Когнитивная лингвистика – это направление науки, изучающее проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации, категоризации мира и обобщении человеческого опыта, взаимосвязь отдельных познавательных способностей человека с языком и формы их взаимодействия. Богатство языка определяется не только обилием словарного запаса и грамматических возможностей, но и системой понятий, концептосферой формирования национального языка. Концептосфера – совокупность понятий для восприятия мира носителями языка. Концепции выступают в качестве компонентов нашего сознания и знаний о мире и используются в таких областях, как философия, психология, когнитивная (когнитивная) лингвистика, лингвокультурология и т. д. является предметом изучения гуманитарных наук.

Когнитивная лингвистика, в частности, занимает важное место в выяснении роли языка в процессе познания, а также в создании моделей представления языковых знаний в процессе мышления, определении способов кодирования в языке констант, связанных с культурой, описании структуры системы универсальных понятий, ставит перед собой решение таких вопросов, как формулировка актуальных проблем языкового я мира. Поскольку все эти вопросы связаны с ментальными процессами и функционалом использования единиц значения, концепция становится основным объектом когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, познание, лингвокультурология, ментальные процессы.

Развиваемый нами подход к лингвокогнитивным исследованиям мы обозначаем как *семантико-когнитивный*, подчеркивая этим названием основное направление исследования – исследование *соотношения семантики языка с концептосферой народа, соотношения семантических процессов с когнитивными*.

Главное положение этой методологии состоит в том, что через изучение семантики языковых знаков можно проникать в концептосферу людей, можно выяснять, что было важно для того или иного народа в разные периоды его

истории, а что оставалось вне поля его зрения, в то время как для другого народа это оказывалось существенным. На основе этого методологического положения были разработаны методы когнитивной лингвистики, которые теперь уже позволяют обнаруживать особенности не только национального, но и группового мышления, и все разнообразие индивидуальноавторских концептосфер.

Основные постулаты развиваемого нами подхода таковы.

Мышление человека невербально, оно осуществляется при помощи универсального предметного кода. Люди мыслят концептами, кодируемыми единицами этого кода и составляющими базу универсального предметного кода (1, 69).

Концепт - принадлежность сознания человека, глобальная единица мыслительной деятельности.

Упорядоченная совокупность концептов в сознании человека образует его концептосферу.

Язык - одно из средств доступа к сознанию человека, его концептосфере, к содержанию и структуре концептов как единиц мышления. Через язык можно познать и эксплицировать значительную часть концептуального содержания сознания.

Лингвистические методы, используемые для описания лексической и грамматической семантики языковых единиц становятся *методами лингвокогнитивного исследования*. Когнитивная лингвистика исследует семантику единиц, *репрезентирующих (объективирующих, вербализующих, овнешняющих)* в языке тот или иной концепт.

Исследование семантики языковых единиц, объективирующих концепты, позволяет получить доступ к содержанию концептов как мыслительных единиц.

Совокупность значений языковых единиц образует семантическое пространство языка.

Концепт - единица концептосферы, значение - единица семантического пространства языка.

Значение - элемент языкового сознания, концепт - когнитивного («общего»).

Концепт и значение в равной мере - явления мыслительной, когнитивной природы.

Значение есть часть концепта как мыслительной единицы, закреплённая языковым знаком в целях коммуникации.

Разграничиваются психолингвистическое значение («психологически реальное», то есть во всем объеме семантических признаков, связываемых со словом в сознании носителя языка; выявляется преимущественно экспериментальными приемами) и «лексикографическое» значение (кратко

сформулированное, отраженное в толковых словарях). Концепт, если он назван, включает как свою составную часть психолингвистическое и лексикографическое значения, но по объему своего содержания остается неизмеримо больше, чем оба вышеназванных значения.

Концепт не имеет обязательной связи со словом или другими языковыми средствами вербализации. Концепт может быть вербализован, а может быть и не вербализован языковыми средствами.

В акте речи вербализуется коммуникативно релевантная часть концепта. Исследование семантики языковых единиц, вербализующих концепт - путь к описанию вербализуемой части концепта.

Причины вербализации или отсутствия вербализации концепта - чисто коммуникативные (коммуникативная релевантность концепта). Наличие или отсутствие вербализации концепта не влияет на реальность его существования в сознании как единицы мышления. В сознании существует большое количество невербализованных концептов. Значительная часть концептов индивидуального сознания вообще не подлежит вербализации.

Наличие большого количества номинаций того или иного концепта свидетельствует о номинативной плотности (термин В.И.Карасика) данного участка языковой системы, что отражает актуальность вербализуемого концепта для сознания народа (2, 232).

Концепт может быть вербализован в случае коммуникативной необходимости различными способами (лексическими, фразеологическими, синтаксическими и др.), целым комплексом языковых средств, систематизация и семантическое описание которых позволяют выделить когнитивные признаки и когнитивные классификаторы, которые могут быть использованы для моделирования концепта.

Концепт имеет определенную структуру, которая не является жесткой, но является необходимым условием существования концепта и его вхождения в концептосферу.

Концепты внутренне организованы по полювому принципу и включают чувственный образ, информационное содержание и интерпретационное поле.

Структура концепта образована когнитивными признаками разного ранга, которые различаются по степени яркости в сознании их носителей и упорядочиваются в структуре концепта по полювому признаку.

Наблюдается национальная, социальная, групповая и индивидуальная специфика концепта. Концепты имеют национальные особенности содержания и структуры; возможны эндемичные концепты, возможна лакунарность концепта.

Метод семантико-когнитивного анализа предполагает, что в процессе лингвокогнитивного исследования от содержания значений мы переходим к содержанию концептов в ходе особого этапа описания - когнитивной

интерпретации. Когнитивная интерпретация - тот этап семантико-когнитивного анализа, без которого исследование остается в рамках лингвистической семантики.

Обеспечив выявление и описание соответствующих концептов, семантикокогнитивный подход предоставляет исследователям две дальнейших возможности использования полученных данных:

возвращение к языку: использование полученных когнитивных знаний для объяснения явлений и процессов в семантике языка, углубленного изучения лексической и грамматической семантики; такое направление исследования представляет собой *когнитивную семасиологию*;

движение к сознанию: моделирование концептов как единиц национальной концептосферы, национальной культуры; данное направление будет представлять собой *лингвистическую концептологию*.

В *когнитивной семасиологии* исследуется, какие компоненты концепта как глобальной мыслительной единицы вошли в семантическое пространство языка (т.е. в семантику единиц, стали семами языковых единиц), какие когнитивные процессы определили и определяют формирование и развитие семантики соответствующих языковых единиц. Когнитивный терминологический аппарат используется для объяснения языковых явлений и процессов. «Соотнесение языковых форм с их когнитивными аналогами и прежде всего ... соотнесение их с разными когнитивными структурами – это только способ объяснить (выделено авторами) их особенности или функциональные характеристики» (3, 13).

Когнитивная семасиология использует понятие *концепт*, во-первых, как *инструмент для ограничения* исследуемого языкового материала, а также для раскрытия внутреннего единства и структурированности значительных участков лексикофразеологической и синтаксической системы языка, объединяемых репрезентацией одного концепта в разных его ипостасях, во-вторых, как инструмент объяснения и углубленного описания семантики единиц языка.

Лингвистическая концептология использует понятие *концепт* как обозначение моделируемой лингвистическими средствами единицы национального когнитивного сознания, единицы моделирования и описания национальной концептосферы.

Задача лингвистической концептологии: выявив максимально полно состав языковых средств, репрезентирующих (т.е. выражающих, вербализующих, объективирующих) исследуемый концепт и, описав максимально полно семантику этих единиц (слов, словосочетаний, ассоциативных полей, паремий, текстов), применяя методику когнитивной интерпретации результатов лингвистического исследования, смоделировать содержание исследуемого концепта как глобальной ментальной

(мыслительной) единицы в ее национальном (возможно, и в социальном, возрастном, гендерном, территориальном) своеобразии и определить место исследуемого концепта в концептосфере.

Семантико-когнитивный подход в лингвокогнитивных исследованиях свидетельствует, что путь исследования «от языка к концепту» наиболее надежен, и что анализ языковых средств позволяет наиболее простым и эффективным способом выявить признаки концептов и моделировать концепт (сравните, например, с трудностями описания концептов, выражаемых средствами несловесных искусств - музыки, живописи, архитектуры, скульптуры и т.п.).

Литература

1. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И.А. Стернина. Воронеж, 2001.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. *Волгоград. Гос. Пед. Ун-т* 2004.
3. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / «Вопросы когнитивной лингвистики» - 2004, - № 1.

GÜLNARƏ Rəhimova

Dilə semantik-koqnitiv yanaşmanın nəzəri əsasları

Xülasə

Koqnitiv linqvistika elmin elə bir istiqamətidir ki, dil və şüurun qarşılıqlı nisbəti problemlərini, dünyanın konseptuallaşmasında, kateqoriyalaşmasında və insan təcrübəsinin ümumiləşdirilməsində dilin rolunu, insanın ayrı-ayrı idraki qabiliyyətlərinin dillə əlaqəsini və onların qarşılıqlı təsir formalarını tədqiq edir. Dilin zənginliyi təkcə söz ehtiyatının və qrammatik imkanların bolluğu ilə yox, milli dilin formalaşdığı konseptlər sistemi, konseptlər müəyyən edilir. Konseptlər dil daşıyıcılarının dünyanı qavraması üçün konseptlər məcmusudur. Konseptlər dünya haqqında şüurumuzun və biliklərimizin komponentləri kimi çıxış edərək, fəlsəfə, psixologiya, koqnitiv (idrak) dilçilik, linqvokulturologiya və s. humanitar elmlərin araşdırma predmetidir.

Koqnitiv linqvistika xüsusilə dilin idrak prosesindəki rolunu aydınlaşdırmaqda önəmli yer tutur və təfəkkür prosesində dil biliklərinin təqdimatı modellərinin yaradılması, mədəniyyətlə əlaqəli konstantların dildə kodlaşma üsullarının müəyyən edilməsi, universal konseptlər sisteminin quruluşunun təsvir edilməsi, dünyanın dil mənzərəsinin aktual problemlərinin formullaşdırılması kimi məsələlərin həllini qarşıya qoyur. Bütün bu məsələlər mental proseslərlə və anlam vahidlərinin istifadə funksionallığı ilə bağlı olduğu üçün konsept koqnitiv linqvistikasının əsas obyektinə çevrilir.

Açar sözlər: koqnitiv linqvistika, idrak, linqvokulturologiya, mental proseslər.

Gulnara Rakhimova

**Theoretical foundations of the semantic-cognitive
approach to language**

Summary

Cognitive linguistics is a direction of science that studies the problems of the interaction of language and consciousness, the role of language in conceptualization, categorization of the world and generalization of human consciousness, the relationship of individual cognitive abilities of a person with language and the forms of their interaction. The richness of the language is determined not only by the abundance of vocabulary and grammatical capabilities, but also by the system of concepts, conceptsfer, the formalization of the national language. Conceptsfer is a set of concepts for language carriers to perceive the world. Concepts act as components of our consciousness and knowledge of the world, studying philosophy, psychology, cognitive (cognitive) linguistics, linguoculturology, etc. it is the subject of research of the humanities.

Cognitive linguistics is especially important in clarifying the role of language in the process of cognition and development of models of presentation of language knowledge in the process of thinking, identification of methods of coding of constants related to culture in the language, description of the structure of the system of universal concepts, it sets out the solution of such issues as the formulation of pressing problems of the world's language self-harm. The concept becomes the main object of cognitive linguistics, as all these issues are related to mental processes and the functionality of using units of meaning.

Keywords: cognitive linguistics, cognition, linguoculturology, mental processes.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor Z.Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ALXASOVA ÇİMNAZ HƏTƏM QIZI
ŞÜKÜROVA AİDA ŞÜKÜR QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Əliyev 92.
çimnaz-aida@gmail.com

İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin anraşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzularından biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir.

Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrindən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır.

Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisqa-sintetik, semantika.inkişaf

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisqa-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not*, *no* və *s.*) vasitələrdən

istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil, nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un, -in, -dis, -de, -mis, -anti, -non, -less və s.*), yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar. **(1-сгп:123)**

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *-ed, -ing, -ful, -able, -y, -like* suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn:

unconquerable – yenilməz; *unpublished* – nəşr olunmamış;– *unwealthy* – dövlətsiz;

unladylike – xanıma layiq olmayan *ungrateful* – minnətdar olmayan, nankor.-im, *-in* prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; *unimportant* – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *-un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz; *unsafe* – təhlükəli; *graceful* – zərif; *ungraceful* – kobud; *reserved* – gizli;

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlamaq, *to uncover* – açmaq; *to fasten* – bağlamaq; *to unfasten* – açmaq.

Müasir ingilis dilində *-un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. *-in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il –l* qarşısında; *im – p, m* qarşısında; *ir – r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız; *illogical* – məntiqsiz; *immortal* – ölməz, əbədi; *immoral* – əxlaqsız, pozğun;

improper – lazımsız; *improbable* – ağlasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; *to displease* – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; *to disband* – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir.

Məsələn: *defraud* – aldatmaq

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

-de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir).

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-*non* prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik*.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (2, səh:66-93).

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi –a şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –anti şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –ed, -ing, -ful, -able, -y, -like suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn: *unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış;*

unthinking – düşünülmədən; unwealthy – dövlətsiz; unladylike – xanıma layiq olmayan;

ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.

-im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn: *unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, .*

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. –un prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn: *safe – təhlükəsiz; unsafe – təhlükəli;*

graceful – zərif; ungraceful – kobud reserved – gizli, unreserved – açıq.

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn: *to cover – bağlamaq*

to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq

Müasir ingilis dilində -un prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. –in prefiksini üç fonetik variantı var: *il –l qarşısında; im – p, m qarşısında; ir – r qarşısında*. Məsələn: *illiterate – savadsız;*

illogical – məntiqsiz; immortal – ölməz, əbədi; immoral – əxlaqsız, pozğun; improper – lazımsız;

improbable – ağlasığmaz, mümkün olmayan. Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; to disband – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: *defraud – aldatmaq*

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.-de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn:

non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (4, s. 166).

. Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.

Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlir . Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zəldə niifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Grammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin vəhdəti grammatik kateqoriya adlanır”. İnkərlıq da belə kateqoriyalardan biridir. Təstiq/inkar kateqiyasının semantic potensialının təhlili zamanı “təstiq/inkar”, “pozitiv/neqativ” terminlərinin başa düşülməsində meydana çıxan bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir

M.Hüseynzadə göstərir ki,” Azərbaycan dilində “inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti –ma, -mə (m) şəkilçiləridir ki, bunlar felin quruluşundan asılı olmayaraq feil kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunurş yalnız feilin mənə növ şəkilçiləri inkarlıq şəkilçilərindən əvvəl feil kökünə əlavə oluna bilir”.**(5.-səh:23-29)**.Azərbaycan dilində 19 növ inkar vasitəsi mövcuddur: 1)-ma(-mə, -m) morfemi-dominant vasitə; 2) inkar ədatları-deyil, yox; 3)inkar əvəzliyi və zərfləri(leksik-qrammatik vasitələr): heç kim, heç kəs, heç biri/heç birisi, heç zaman/heç vaxt/ heç bir zaman, heç bir vaxt, heç cür/ heç cürə, heç vəchlə/ heç bir vəchlə, heç bir şey/heç yanda, heç yerdə, heç yandan, heç yerdən və s.; 4)koordinativ inkar bağlayıcısı:nə...nə, nə... nə də ki, nə və nə də ki; 5)privstiv frazeoloji vahidlər(leksik-qrammatik vasitələr); 6)”yox” və “xeyr” sözləri; 7)”ömründə, dünyada,dünyasında,qətiyyəən,əsla,”qəti”sözləri;8)”heç” sözü və bu sözün fəal assosiativ əlaqə sahəsi(heç) bir damcı da, bir gilə də, bir qırıq da və s.;9)eksplisit inkar komponentli frazeoloji vahidlər; responsible-irresponsible və s.**Adullayev”Alman kontesti”**əsərində qeyd edir ki,Un- önşəkilçisi Hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənir. Bu, məhsuldar önşəkilçi olub

müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnkər vasitəsi daha çox sifət və zərflərdə artırılır. The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy –Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimdir.”(6-səh:16)

Mis- ümumgerman mənşəli önşəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate- hesablamada səhv etmək; mistrust- inanmamaq. I have never begun novel with more misgiving/ The barometer is useless^ it is as misleading as the newspaper forecast. **Dis-** latın mənşəli prefiksdir. Bu önşəkilçinin artırılması ilə düzələn sözlər keyfiyyətin, əlamətin və ya fəaliyyətin yoxluğunu bildirir.

Məsələn, hardly –we could hardly understand him (Christie); scarcely-She scarcely seems to care, does she? (Murthy)..**A.Axundov və N.Məmmədov “Dilçiliyə giriş”** əsərində yazırlar ki, “Azərbaycan dilində də inkarı ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri “yox” sözüdür. Bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi,, onun dəqiq semantikasının təyini çətinidir. “Yox” sözü inkar hissəciyi funksiyasında çıxış edir. Cümlədə müxtəlif mövqələrdə duraraq bu söz inkarı bildirir.”

(7-s.123-129) Bu zaman ya əvvəlki fikirlə razılaşmamaq, əvvəlki mülahizəni rədd etmək, nədənsə imtina etmək və s. baş verir. “Yox” sözünün ədatlarla birgə işlədilməsi zamanı inkar güclənir. İnkərin implisit ifadəsi məqsədilə Azərbaycan dilində “olmaz” forması da geniş istifadə olunur. Dənışıq dilinin sintaksisi üçün təstiq cümlələrinin inkar cümləsi funksiyasında işlədilməsi də baş verir.İngilis dilində inkar zərfləri, əvəzlilikləri və ya inkar bağlayıcıları ilə düzəlir. “Not, no, nothing, nobody, no one, none, neither, neither...nor, never, nowhere@” ingilis dilində istifadə olunan belə inkar vasitələrindəndir.

Müasir İngilis dilində inkarlıq nmədiyi cümlələrdə “not” qrammatik əd atının cümlədə çıxışı inkarlığın reallaşması ilə nəticələnir.Məsələn,Amos did not at first answer.(John Moore,Local boy makes good,4)They could not strip him of a single one of his qualifier.Ümumiyyətlə,inkarlıqla müəyyənlik və qeyri müəyyənlik arasındakı sintaktik əlaqələri nəzərə al-madan inkarlığın semantikasını aşkara çıxarmaq qeyri mümkündür.Bu münasibətləri geniş tədqiq edən xüsusi araşdırmalarınolmaması halhazırda da bir çox sualların cavabsız qalmasına səbəb olmuşdur. S.Abdullayev qeyd edir ki,qeyri müəyyənlik semantik əlamətli . onstituentinişlənmədiyi cümlələrdə əlavə inkarlıq vasitəsinin reallaşması,daha doğrusu,təsdiqcümlələrin bu və ya digər tərkib hissəsinə inkarlıq vasitəsinin əlavə edilməsi əcnəbi dillərə məxsusdur.

Ədəbiyyat:

- 1.Леонтьева С.Ф.Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М, .974.стр:123
- 2Мüasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961.səh:66-93.
- 3.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.səh:98-104.

4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.s.166.
5. M. Hüseynzadə . Müasir Azərbaycan dili. Bakı Maarif, 1973.səh:23-29.
6. Абдуллаев С. Немецкий контекст. Баку xxi YNE.» Аффирмативный глаголы»Б.1981.стр:16.
7. Məmmədov N, Axundov A, Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980.s.123-129.

Ч.Алхасова,А.Шукюрова

**КАТЕГОРИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАНИЯ НА
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ВЫРАЖЕНИЕ
ОТРИЦАНИЕ КАК ЛОГИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ**

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией.

В статье также рассматриваются общие вопросы категории отрицания В разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеограничительных предложений в мононегативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной падежной позиции.

Английская отрицание имеет отличительные и сложные черты с так называемыми других наций. Все черты появились в течении нескольких десятилетий и различных исторических событий.

Ключевые слова: морфологический свойства, флективно-аналитический, семантика, форма и содержание, структурно-семантический

Ключевые слова: морфологические признаки, флективно-аналитический, воспалительно-синтетический, семантика.

SH.Alxasova,A.SHukurova

**MEANS OF EXPRESSION IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES AND THE NATURE OF LENGINITY AS A LOGICAL
CATEGORY
SUMMARY**

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively.

Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynegative system..She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shreüdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefstigable.

. The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation

Key words: morphological features, inflective-analytical, inflammatory-synthetic, semantics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriya Rizvanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RUHLANƏ İDRİS QIZI BAĞIROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti,
ruhlana@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏTİ XARAKTERİZƏ EDƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Azərbaycan dilində feili sifətlər leksik vahid kimi feillər və sifətlərlə müqayisədə sonradan yaranan vahidlərdir. Dildə mövcud olan hərəkət bildirən sözlərə təsvir vasitəsi kimi işlənərkən sonradan yeni morfoloji vasitələr artırılaraq yeni məna kəsb edən feili sifətlər yaranır. Bu feili sifətlər özlərində verbal və sifətlik xüsusiyyətlərini ehtiva etməklə bir tərəfdən feillərə və sifətlərə yaxınlaşırlar. Digər tərəfdən onlar elə xüsusiyyətlər kəsb edirlər ki, məhz bu xüsusiyyətlərə görə yaxınlaşdıqları nitq hissələrindən aralanaraq, feillər və sifətlərlə qarşıdurma yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, feili sifət feil mənşəli olduğundan onu zamandan ayırmaq, zamansız təsəvvür etmək çətindir. Dildə zaman bildirmə xüsusiyyətlərinə görə feili sifətlər keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zamanda işləyə bilər. Feilin hər üç zamanını ifadə etsələr də onlar, cümlədə işlənərkən hərəkətin zamanı ilə uzlaşmaya bilər. Onlar müxtəlif morfoloji vasitələrlə əmələ gəlir və dildə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Cümlədə işlənmə xüsusiyyətinə feili sifətlər təyin funksiyasında işlənərkən sifətə, xəbər funksiyasında işlənərkən feilə yaxınlaşır. Feili sifətlər idarə və yanaşma yolu ilə öz ətrafına söz toplamaq imkanına da malikdir. Onlar öz ətrafına söz toplamaqla feili sifət tərkibləri əmələ gətirirlər.

Açar sözlər: feil sifət, təyin, nitq hissələri

Azərbaycan dilində feili sifətlər feilin bir çox xüsusiyyətlərini daşıdığından, feil nitq hissəsinə aid olduğundan, o, özünü feilin zaman kateqoriyasında da göstərir. Lakin feili sifətlər feilin zaman xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə baxmayaraq onlar feildən əsaslı formada fərqlənir. B.Xəlilov qeyd edir ki, feillər konkret zamanı ifadə etdikləri halda, feili sifətlər ümumi zamanı bildirir. Feili sifət düzəldən $-ası^2$, $-acaq^2$, $-malı^2$ şəkilçiləri gələcək zamanı, $-mış^4$, $-dıq^4$ şəkilçiləri keçmiş zamanı, $-an^2$, $-ar^2$, $-maz^2$ şəkilçiləri isə ümumi zamanı ifadə edir. Feili sifətlər feillər kimi təsdiqdə və inkarda olur, lakin feili sifətlər həm $-ma^2$ inkar şəkilçisi, həm də *deyil* inkar sözü ilə işləyə bilər. Məs.: Bakıya *görünməmiş* qar düşmüşdü. Bu, sən *görəsi* iş *deyil* [7, s.261].

B.Xəlilov feili sifətlərin feildən fərqlənən xüsusiyyəti kimi, onların ümumi zaman ifadə etdiyini bildirsə də, daha sonrakı fikrində feili sifət düzəldən zaman şəkilçilərini sadalamaqla, heç də bütün feili sifətlərin ümumi zaman ifadə etmədiklərini nəzərə çarpdırır. Qeyd edək ki, keçmiş, gələcək, ya ümumi zaman kimi qeyd edilən feili sifət zaman şəkilçiləri əslində (zamanın nisbiliyindən çıxış edərək)

kontekstdən asılı olaraq hərəkətin əlamətinin hansı zamanda baş verdiyini ifadə edir. Məs. Gözəlliyini *görən* hər kəs heyran olurdu [11, s.11].; Və elə həmin andaca, mən yeni *yazılacaq* əsərimi “Sonuncu ölən ümidlərdir” adlandırmağa qərar vermişdim [11, s.11].; Yayın *görünməmiş* istisindən sonra sərinlənmək ümidi ilə hamı bu payızı gözləmişdi [11, s.93].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənən *-an²* şəkilçisi, əsasən, indiki zamanı ifadə edir. Lakin bu şəkilçinin bir sıra hallarda dilimizdə indiki zamanla yanaşı, keçmiş və ümumi zamanı da əmələ gətirməsinə təsadüf olunur. Lakin nə qədər mübahisəli izah olunsun da, *-an/-ən* bütün dilçilik əsərlərində, birinci növbədə, indiki zaman feili sifət şəkilçisi kimi qiymətləndirilir. Həmin şəkilçinin keçmiş və ümumi, bəzən isə gələcək zaman mənasında işlənməsi isə, bir növ, üslubi səciyyə daşıyır, yaxud da cümlənin əsas feilindən asılı olur [2, s.18].

Verilmiş cümlələrdən birincisində „görən” feili sifəti kontekstdən asılı olaraq hərəkətin əlamətinin indiki zamanda, lakin hadisənin baş vermə zamanını isə keçmiş zamanda olduğu bildirilir. Yəni gözəlliyini görən anda hər kəsin ona heyran olması bildirilir. Burada keçmişdə baş verməsinə baxmayaraq görmə anın hadisənin danışılan an baş verdiyi bildirilir.

İkinci nümunədə verilmiş „yazılacaq” gələcək zaman ifadə edən „-acaq” şəkilçisi ilə düzəlmiş, hərəkətin əlamətini gələcək zamanda ifadə edən feili sifətdir. Əsərin gələcəkdə yazılacağına baxmayaraq onun yazılmasına artıq qərar verilmişdi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, cümlədəki hərəkətin əlaməti gələcək zamanı ifadə etsə də, hərəkət keçmiş zamanda baş verib.

„Yayın görünməmiş istisindən sonra sərinlənmək ümidi ilə hamı bu payızı gözləmişdi.” cümləsində „yayın görünməmiş istisindən” birləşməsindəki “görünməmiş” feili sifətini əmələ gətirən və keçmiş zamanı ifadə edən „-miş” şəkilçisi ilə hərəkətin keçmiş zamanda baş verdiyini ifadə edən „gözləmişdi” feilindəki „-miş” şəkilçisi omonim şəkilçilərdir. Bu nümunədə əvvəlki nümunələrdən fərqli olaraq hərəkətin əlaməti və hərəkətin baş vermə anı keçmiş zamana məxsusdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, „görən”, „yazılacaq”, „görünməmiş” feili sifətləri müxtəlif zamanları ifadə etsə də, hər üç cümlədə hadisə keçmiş zamanda baş vermişdir.

Qeyd edək ki, feili sifət şəkilçiləri feilin zaman şəkilçiləri ilə omonimlik təşkil edir. Məsələn, feilin təsriflənən formasında *-mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi nəqli keçmiş zamanı bildirir. Təsriflənməyən formada isə bu, feili sifət şəkilçisidir. Məs.: Jurnalistlər mənzilə daxil olmaq istəsələr də, leytenant onların qarşısını *kəsmişdi* [1, s.69]. Saçlarını elm yolunda *ağartmış*, gözlərinin nurunu qədim və qiymətli əlyazmaları üzərində *əritmiş*, neçə - neçə sanballı əsərin müəllifi, neçə - neçə sanballı alimin ustadı *olmuş* akademik Aslanzadə görəsən niyə birdən-birə direktorluğa yaramamışdı [3, s.91].

Birinci cümlədə „-miş” nəqli keçmiş zaman şəkilçisi təsriflənən „kəsmək” feilinə əlavə olunduğu halda, ikinci cümlədə birinci „-miş” „ağartmış”, „ustadı olmuş”, „əritmiş” təsriflənməyən feil forması olan feili sifətin yaranmasında iştirak etmişdir. Bu halda „-miş4” şəkilçisi feillərə qoşularaq əşyanın keçmiş zamanla bağlı olan hərəkət əlamətini, vəziyyətini və keyfiyyətini bildirir.

Azərbaycan dilində işlənən „-miş, -miş, -muş, -müş” şəkilçisinin məna xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu şəkilçi dildə üç mənənin ifadəsinə xidmət edir:

1. Feili sifət şəkilçisi mənası;
2. Feilin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi mənası;
3. Feili isim şəkilçisi mənası.

Növ bildirmə xüsusiyyətinə görə „-miş, -miş, -muş, -müş” şəkilçili feili sifətlər digər feili sifətlərdən tamamilə seçilir. „-miş” şəkilçili feili sifətin təyin olunanı ismin adlıq halında olduqda, o, qrammatik və məntiqi cəhətdən məlum olur. Məs.: Bufetin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vağzal bazarı minikləri, *çağrılmış* qonaq kimi aramsız gözləyirdi [4, s.44].

Təyin olunan isim digər hallarda işləndikdə isə, „-miş” şəkilçili feili sifət qrammatik cəhətdən məlum, məntiqi cəhətdən məchul olur. Məs.: Üzünü kabab *çəkən*, üstüdən *yaşarmış* gözlərini yana çevirən Əliquluya tutdu [2, s.42].

„-miş” şəkilçili feili sifətlərdə inkarlıq morfoloji yolla düzəlir. Bu şəkilçi inkar feillərlə daha çox işlənir. Məs.: Yayın *görünməmiş* istisindən sonra sərinləmək ümidi ilə hamı payızı gözləyirdi [12, s.93].; Əgər *çağrılmamış* qonaq Humayın tanımadığı biri olsaydı və onu mənzilinə buraxmasaydı, ... [1, s.97].

Verilmiş cümlələrdə feili sifət “görünməmiş”, “çağrılmamış” inkarda ifadə olunmuşdur və bu inkarlıq morfoloji yolla yerinə yetirilmişdir.

Bu tip feili sifətlərin əsas funksional xüsusiyyətlərini təhlil edərkən məlum olur ki, bunların əsas funksiyası mübtədadan, ismi xəbərdən, tamamlıqdan, zərflikdən (müqayisə), ismi söz birləşmələrindən, xitab və əlavələrdən əvvəl gələrək onları izah etmək və cümlədə təyin vəzifəsində işlənməkdir. Məs.: *Qurumuş* qan ləkələri kənardan çox çətinliklə nəzərə çarpırdı [1, s.63].; Qadın yolu *kəsmiş* jurnalistləri kənara itələyərək qətl *baş vermiş* mənzilin açıq qapısına şığıdı [1, s.69].

Təhlil etdiyimiz bu cümlələrin birincisində “qurumuş” feili sifəti mübtədanı, ikinci cümlədə isə “kəsmiş” feili sifəti tamamlığı, “baş vermiş” feili sifəti isə zərfliyi izah edir.

„-miş” şəkilçili feili sifətlər „halda” və „kimi” qoşması ilə birlikdə tərz-i-hərəkət və müqayisə zərfliyi funksiyasında işlənir. Bu fikir V.Əliyev tərəfindən də qeyd olunmuşdur.

Qəndalı onu görəndə üstünə su *ələnməmiş* kimi oldu. (M.Cəlal) [2, s.44].

Dil materialından aydın olur ki, „-miş” şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilində feili bağlama da olur. Məs.: O, gecədən xeyli keçmiş geri qayıtdı. Burada verilmiş „gecədən xeyli keçmiş” ifadəsi nə vaxt?, nə zaman? suallarına da cavab verir və

cümlədə zaman zərfliyi kimi çıxış edir. Yəni cümlədə ifadə olunan hərəkətin baş vermə zamanını bildirir və özü müstəqil cümlə üzvü kimi işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində keçmiş zaman feili sifətlərinin əmələ gətirilməsində istifadə olunan növbəti şəkilçi „-dıq, -dik, -duq, -dük” – dür.

„-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçisi Azərbaycan dilində həmişə mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir və bu sözlər əsasən, feili sifət kimi işlənir. Məs.: *dinlədiyim* mahnı, *gördüyün* bina, *tanıdığın* adam və s. Qız çəkib *qurtardığı* siqareti külgabına basıb söndürdü və guya bir anlıq fikrə getdi [1, s.32]. *Tikdirdiyi* uşaq evində yaşayacaq bütün uşaqlara indidən nifrət edirdim [5, s.25].

H.Mirzəyev qeyd etmişdir: „*Bu şəkilçi ilə müasir dilimizdə feilin şühudi (yaxın) keçmiş zamanını düzəldən „-dı, -di, -du, -dü” şəkilçisi bir mənbədən təşəkkül etmişdir. Məhz buna görə də „-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçili feili sifətlərdə şühudi keçmiş zaman məzmunu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir*” [10, s.41].

H.Mirzəzadə özünün “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” əsərində qeyd etmişdir ki, müasir türk dillərində əlamətin ümumi və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq „-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçisi iki şəkildə işlənir. Əlamət qeyri-müəyyən və ya ümumi şəkildə göstərildikdə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi atılır, əlamət müəyyən və ya ümumi xüsusi olduğu halda isə bu, əlaqədar şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir [9, s.280]. Onu da qeyd edə bilərik ki, „-dıq” şəkilçisi Azərbaycan dilində ad düzəltməyə də xidmət edir. Məs.:

Tapdıq (xüsusi isim)

satdıq (meyvə) (sifət) və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi ad düzəltmədə məhsuldar deyil.

Təhlil göstərir ki, „-dıq” şəkilçili feili sifətlərdə zaman mənası təkcə keçmiş zamanla məhdudlaşmır. Bu tip feili sifətlər yerindən asılı olaraq, bəzən indiki, bəzən keçmiş, bəzən də ümumi zaman mənasını bildirir. Məs.: Sənin *yaratdığın* gülüstan həmişə gülzar olacaqdır. Bu cümlədə feili sifət keçmiş zaman mənasını bildirir.

„Mənim adımdan *təqdim etdiyiniz* hədiyyə dünən alınmışdır” cümləsində isə feili sifət indiki zaman mənasını ifadə edir. Bu şəkilçili feili sifətlər heç də həmişə konkret zaman bildirmir, çünki ümumi zaman ifadə olunan vəziyyətə də rast gəlinir. Bəzən bu feili sifətlərdən əvvəl cümlədə „həmişə”, „hər vaxt”, „heç bir vaxt” kimi sözlər işlənsə də, məna dəyişmir. Məs.: Avtobus *dayandığı* yerə çatanda onu bir şey düşündürürdü. Burada „dayandığı” feili sifətindən əvvəl „həmişə” sözü əlavə olunsada, məna dəyişmir, yalnız hərəkətin təkrar olunduğu bildirilir.

„-dıq” şəkilçili feili sifətlərdə növ mənası ümumi qayda üzrə, yəni feilin növ şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Məchul və şəxssiz növlər istisna olmaqla, „-dıq” şəkilçisi digər növ feillərin hamısına artırılaraq məlum, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növ mənalı feili sifətlər əmələ gətirir. Məs.: Məktublaşdığım adam buradadır.; İndi Sübhanverdzadə *yazdırdığı* son sözləri oxuyarkən onda bir müraciət görür (S.Rəhimov) [4, s.47].

V.Əliyev bu vəziyyətdə məchul feillərin istisna olduğunu qeyd etsə də, sonradan əlavə edir ki, „-dıq” şəkilçili məchul feillərə qoşula bilir. Lakin bu zaman çox vaxt feili sifət öz təyinolunmasını itirərək isimləşir. Məs.: Rəhim xanın mənə açıqladığı dəyişilmiş reallıq idi [5, s.274].

„-dıq” şəkilçili feili sifətlər də inkarlığı morfoloji yolla əmələ gətirir. Bu zaman məlum olduğu kimi -ma² şəkilçisindən istifadə olunur. Məs.: oxuduğum kitab – oxumadığım kitab; çəkdiyim şəkil – çəkmədiyim şəkil.

„-dıq” şəkilçili keçmiş zaman feili sifətlərində şəxs kateqoriyası imkan verir ki, bunlar asanlıqla isimləşsin. Məs.:

Onun *dediyini* hamı başa düşdü.

Belə feili sifətlərin isimləşməsi onların müxtəlif sintaktik funksiyaları yerinə yetirmələrinə imkan yaradır. Bu funksiyalar haqqında dilimizdə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür ki, onları da burada əks etdiririk.

„-dıq” şəkilçili feili sifətlər əsasən, təyin funksiyasını yerinə yetirir. Məs.:

1. Divarlardan Babanın Kəlkütdən *aldığı* qızılla işlənmiş qobelenlər, qübbələnmiş tavandan isə büllur kimi çılıraq asılmışdır [5, s.9].

2. Hadisənin *baş verdiyi* mənzilin sahibi *yaşadığı* evdən gəlirdi [1, s.125].

Birinci cümlədə „aldığı” keçmiş zaman feili sifəti „qobelenlər” əşyasının keçmiş zamandakı hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirir və təyindir. İkinci cümlədə isə keçmiş zamanla əlaqəli olan „baş verdiyi” və „yaşadığı” feili sifətləri „mənzil” və „ev” isimlərinin hərəkətlə ifadə olunan əlamətlərini bildirir və həmin isimləri təyin edir. Məhz bu sözlərin vasitəsilə ötürülən informasiya təsvir şəklində oxucuya çatdırılır. Söhbətin hansı mənzildən getdiyi təyinedici funksiyasını yerinə yetirən feili sifətlə müəyyənləşir. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feili sifətlər cümlədə mübtəda funksiyasında da işlənir. Məs.: *Gördüklərim* mənə əsas verir ki, onu müdafiə edir.

Verilmiş cümlədə „gördüklərim” isimləşmiş feili sifətdir və mübtəda funksiyasında işlənmişdir. Təyinolunanın işlənməməsi nəticəsində „gördüklərim” feili sifəri həm təyinedici, həm də təyinolunan kimi çıxış edir.

Keçmiş zamanla bağlı olan bu şəkilçili feili sifətlər xəbər funksiyasında da işlənə bilir. Məs.: *aldığım*dır; *bəyəndiyim*dir; *fikirləşdiyim*dir və s.

„-dıq” şəkilçili feili sifətlər cümlədə zərflik kimi də işlənir. Bu zaman həmin feili sifətlər isimləşir və „zaman”, „vaxt”, „halda” sözləri ilə birlikdə işlənir. Məs.: İnsan qaranlığa *düşdüyü* zaman işığın nurunun əhəmiyyətini daha yaxşı dərk edir. (S.Rəhimov)

Feili sifətlər qəbul etdiyi şəkilçilərdən asılı olmayaraq təsirli, təsirsiz olur (*oxuyan qız*, *oxumayan şagird*), feilin növ şəkilçilərini qəbul edir (*yazılan məqalə*; *yazışan dostlar*; *yazdıran qız*; *yazdırılan məqalə*), özündən əvvəl gələn ismi dörd halda (yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) idarə edir. Məs.: *una bulaşmış əllər*, *onu düşündürən məsələlər*, *əllərdə titrəyən qədəh*, *dənizdən aldığım təəssürat* [6, s.262].

B.Xəlilov feili sifətin sifətə məxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən onların sifət kimi təyin etmə xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edir. O, yazır ki, feili sifət sifət kimi təyin etmə xüsusiyyətinə malik olsa da, o, hərəkətlə bağlı əlaməti ifadə edir, daha doğrusu, sözün müvəqqəti ifadə etdiyi əlamətdir. Sifət isə əşya və prosesə aid daimi əlaməti bildirir. Məs.: *soyudulmuş su – soyuq su*. Sifətlərdə dərəcə əlamətləri artırmaq olur, feili sifətlərdə isə bu mümkün deyil. Feili sifətlər sifət kimi substantivləşə bilirlər və substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edirlər [6, s.263]. Bu zaman isimləşmiş feili sifətlər hallanma və kəmiyyət kateqoriyalarının xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məs.: *gələnlər, gələne, gələndən, gələni* və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə *az qaynadılmış yumurta, çox oxunulan əsərlər, ala qaralmış hava, lap tezdən oyanan insanlar, bir qədər saralmış yarpaqlar* kimi ifadələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Sifətin çoxaltma və ya azaltma dərəcəsi əşyanın əlamətinin az və ya çox dərəcədə olduğunu ifadə etdiyi kimi, sifətin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən feili sifətlər də onun dərəcələnmə xüsusiyyətini bu və digər dərəcədə özündə əks etdirir. Daha dəqiq desək, sifətin azaltma dərəcəsini sintaktik yolla əmələ gətirən *az, bir az, bir qədər* kimi dərəcə zərfləri və sifətin çoxaltma dərəcəsini sintaktik üsulla əmələ gətirən *lap, ən, daha* kimi ədatları feili sifətlərin qarşısında işlənərək hərəkətin əlamətini daha da azaldır və ya qüvvətləndirir. Məs.: *Çingiz Abdullayevin əsərləri çox oxunulan əsərlər sırasındadır.; Ağacın bir qədər saralmış yarpaqları artıq payızın gəlişini xəbər verirdi. Alimlərin fikrincə, az qaynadılmış yumurta daha faydalıdır.*

Q.Kazımov feili sifəti feilin şəxssiz forması adlandıraraq onun “feili sifət feil kimi” ifadə olunmasını düzgün adlandırılmadığını vurğulayır. O, feili sifətin feilə deyil, feilin şəxslə formasına məxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Çünki feili sifət feildir və feil bəhsində öyrənilir. Q.Kazımov yazır ki, feili sifətlər şəxslə feillərdə olduğu kimi, iş və hərəkət bildirir, lakin hökm şəklində deyil, atributiv şəkildə - əlamətlə qarışıq halda olur. Məs.: *işləyən adam* – feili sifətində *işləyən* iş, *qaçan oğlan* – feili sifətində *qaçan* hərəkət, *yatan körpə* feili sifətində isə *yatan* hal-vəziyyət bildirir [7, s.277].

Beləliklə, məlum olur ki, feili sifətlərin semantikasında atributiv şəklində feillərə xas xüsusiyyətlər (iş, hərəkət, vəziyyət) ifadə olunur.

Q.Kazımov feili sifətin feilə xas xüsusiyyətlərindən biri kimi onun başqa nitq hissələrinə nisbətən idarə və yanaşma yolu ilə öz ətrafına söz toplamaq imkanına malik olmasını da qeyd edir. Feili sifətlər öz ətrafına söz toplamaqla feili sifət tərkibləri əmələ gətirirlər [7, s.279]. Məs.: Kabilin Vəzir Əkbər Xan rayonunda yaşayıb da Asif və onun məşhur paslanmayan dəmirə latun qarışıqından *tökülmüş* beşbarmaqlarından

onun məşhur ————— dəmirə latun qarışıqından *tökülmüş* beşbarmaqlarından
onun məşhur paslanmayan ————— latun qarışıqından *tökülmüş* beşbarmaqlarından
onun məşhur paslanmayan dəmirə ————— *tökülmüş* beşbarmaqlarından

onun —>paslanmayan dəmirlə latun qarışığından *tökülmüş* beşbarmaqlarından

Verilmiş nümunədə „tökülmüş” feili sifəti ətrafına söz toplayaraq feili sifət tərkibi əmələ gətirmişlər. Məhz feili sifət tərkibləri vasitəsilə cümlələrin sintaktik strukturunda yeni cümlə modelləri yaranmışdır. Cümlələr ünsiyyət daşıyıcısı kimi mürəkkəb vahidlərdir. Cümlənin mürəkkəbliyi onu təşkil edən elementlərin sonsuz olması deyildir, əksinə, onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin çoxplanlılığı ilə əlaqədardır. Bu cümlədə feili sifət tamamlıqla qarşılıqlı əlaqədədir.

Beləliklə, Azərbaycan dili materiallarının təhlili onu deməyə əsas verir ki, dildə keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman feili sifətləri işlənir. Onlar müxtəlif morfoloji vasitələrlə əmələ gəlir və dildə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elatlı E. Görünməyən izlər. Roman, Bakı: Elgün Nəşriyyatı, 2013
2. Fəxrəddin, Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003.
3. Hacızadə Ə. Vəfalım mənim. Əsərləri, V cild, Bakı: Nafta-Press nəşriyyatı, 2004,
4. Hüseynzadə M.N. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Hüseyni X. Çərpələng uçururam. Bakı: Əli və Nino nəşriyyatı, 2011,
6. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı: Papirus NP, 2016.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Qərb-Şərq”, 2005, 384 səh.
9. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: Azər-tədrisnəşr, 1962.
10. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər. V cild, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2006,
11. Varis. Sonuncu ölən ümidlərdir. Roman. Bakı: Nurlan, 2008.

РУХЛАНА ИДРИС ГЫЗЫ БАГИРОВА

**ОСОБЕННОСТИ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ПРИЧАСТИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Причастия в азербайджанском языке – это единицы, которые были образованы позже по сравнению с глаголами и прилагательными как лексические единицы. Причастия с новым значением создаются путем добавления новых морфологических средств к словам, обозначающим действие в языке. Эти причастия близки к глаголам и прилагательным, поскольку содержат вербальные и прилагательные особенности. С другой стороны, они обладают такими характеристиками, что именно по этим особенностям они отделяются от приближающихся к ним частей речи и создают конфликт с глаголами и прилагательными. Следует отметить, что, поскольку причастие происходит от глагола, трудно отделить его от времени и представить вне времени. Из-за особенностей выражения времени в языке причастия могут использоваться в прошедшем, настоящем и будущем времени. Хотя они выражают все три времени глагола, они могут не совпадать со временем действия при использовании в предложении. Они образуются различными морфологическими средствами и выполняют различные функции в языке. Особенностью употребления в предложении является то, что причастие приближается к прилагательному, когда употребляется в функции определения, и к глаголу – в роли сказуемого. Причастия также имеют возможность собирать слова вокруг себя посредством согласования и примыкания. Они образуют компоненты причастия, собирая слова вокруг себя.

Ключевые слова: причастие, определение, часть речи

RUHLANA IDRIS BAGHIROVA

**FEATURES CHARACTERIZING THE PARTICIPLE IN THE
AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

Participles in the Azerbaijani language are units that were formed later in comparison with verbs and adjectives as lexical units. Participles with a new meaning are created by adding new morphological means to words denoting action in the language. These participles are close to verbs and adjectives, because they contain verbal and adjective features. On the other hand, they have such characteristics according to which participles are separated from the parts of speech approaching them and create a conflict with verbs and adjectives. It should be noted that since the participle comes from the verb, it is difficult to separate it from the

tense and present it outside of time. Due to the peculiarities of the expression of time in the language, participles can be used in the past, present and future tense. Although they express all three tenses of the verb, they may not coincide with the time of action when used in a sentence. They are formed by various morphological means and perform various functions in the language. The peculiarity of the use in the sentence is that the participle approaches the adjective when used in the function of definition, and the verb – in the role of predicate. Participles also have the ability to gather words around themselves through coordination and adjacency. They form the components of the participle, gathering words around themselves.

Keywords: participle, definition, part of speech

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Şəmsinur Veysəl qızı Aslanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT: 811.111.

VÜSALƏ SABİT qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Xarici dillərin tədrisi metodikası katedrasının müəllimi
Rəşid Behbudov küçəsi 134
Bakı, Azərbaycan, AZ1014.
+994 55 617 5758
vusala.mamadova93@gmail.com

MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRƏ AİD REKLAM MƏTNLƏRİNİN LİŊVİSTİK VƏ VİZUAL TƏŞKİLİ

Açar sözlər: reklam mətnləri, dil vasitələri, linqvistik təşkil, müxtəlif mədəniyyətlər, milli dəyərlər, qadağalar

Key words: advertising texts, different cultures, religious factors, national values, prohibitions

Ключевые слова: рекламные тексты, разные культуры, религиозные факторы, национальные ценности, запреты

Giriş. Qloballaşan dünyada reklam çox mühüm bir vasitə və ya industriya hesab edilir. Reklamın vacibliyi bir neçə aspektdən əsaslandırıla bilər. İqtisadi, linqvistik, siyasi və həm də mədəni aspektlərdən vacib olan reklamın hər bir ölkə/şirkət üçün gəlir gətirməsi danılmazdır. Lakin müxtəlif ölkələrdə reklamları yaranması asan məsələ hesab edilmir və reklamlarda linqvistik vasitələrin bilavasitə köməyi ilə mədəni dəyərlər reklamın necə qəbul edilməsinə böyük təsir edir. Reklam yaradan şirkətlər isə mədəniyyətlər arasında olan fərqlərdən xəbərdar olmalıdır ki, nəticədə dil vasitələrinin və vizual elementlərin iştirakı ilə effektiv və uğurlu reklam işi ərsəyə gəlsin.

İstənilən reklam mətninə nəzər saldıqda, ölkənin tarixi, ənənələri, dəyərləri, insanların həyat tərzini və s.-nin orada mütləq şəkildə dil elementləri vasitəsilə hansısa bir formada əks olunduğunu görmək elə də çətin deyildir. Hər bir ölkədə və cəmiyyətdə yaranan reklamın öz spesifikasiyası vardır və bu spesifikasiya cəmiyyətdə davranış qaydalarına, mentalitetə, eləcə də cəmiyyətdə norma olaraq qəbul edilmiş dil vasitələrinə və onların yardımı ilə ərsəyə gəlmiş birləşmələrə, cümlələrə, mətnlərə söykənir. Bu baxımdan, global sferada reklamlar üçün xarakterik olan cəhətləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür: [9].

- kütlələrin çoxu tərəfindən dəstəklənən din və ya təriqətə yer vermək və ya hörmət göstərmək; bu halda dini mətnlərin tərtibi prinsipi və din xadimlərinə hörmət vacibdir;

- reklamın ünvanlandığı cəmiyyətin kollektivist və ya individualist olduğunu nəzərə almaq; kollektivə və individuala ünvanlanmış sözlər (əvəzlik, isim, feil), birləşmə, cümlələrdən yerli-yerində istifadə etmək mühümdür;
- ailəyə istiqamətlənmiş (ailəyönümlü) olmaq;
- hakim (dominant) siyasi və ya iqtisadi ideologiyayı əsas götürmək;
- multikultral və ya monokultral dövlətə və ya cəmiyyətə istiqamətlənmiş olmaq.

Reklamın yaranmasında rolu olan mədəni faktorlar sırasına milli dəyərlər, yumor, mədəni həssaslıq, yerli zövqlərə (dəyərlərə) adaptasiya və vizual obrazın yaradılması daxil edilir. Milli dəyərlər, yumorlar və yerli zövqlərin təsirli və manipulativ olması üçün lingvistik vasitələrlə ifadə olunması isə peşəkar reklamçıların işi olaraq, Məlumdur ki, hər bir mədəniyyət rastlaşdığı qeyri-müəyyənlikdən müxtəlif cür bəhs edir. Dr. Hofsted Girt hesab edir ki,

“Yapon milləti qayda-qanun və əminliyi yüksək qiymətləndirir və bunları öz reklam-larında əks etdirməy çalışır və bununla da uğur qazanır [4, s. 128].

Müəllifin fikrincə, reklam tərtib edəndə hədəf olacaq müştəriləri və onların aid olduğu mədəniyyəti tanımaq və reklam mətnini və reklam şüarını onlara uyğun şəkildə hazırlamaq vacibdir.

Müzakirələr. Reklam mətnlərinin və şüarlarının tərtibi zamanı onların müxtəlif mədəniyyətlərə aid olması və ya özündə müxtəlif mədəniyyətləri təmsil etməsi faktını diqqətdən kənarda qoymaq olmaz. Reklam tərtibi ilə ən çox məşğul olan Avropa və Qərb reklam şirkətləri reklamın “müştəri cəlb etmək gücünü” əsas götürərək, öz mədəniyyətlərinə xas reklam çarx-ları hazırlayır və reklam mətnləri tərtib edirlər. Burada bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa və Qərb ölkələri öz mədəniyyətlərinə xas elementlərin lingvistik vasitələrlə sintezindən istifadə edirlər və bu elementlərdən hansıarsa digər ölkələrdə və mədəniyyətlərdə qəbul edilməz xarakterə malik ola bilər. Məsələn üçün, Britaniyada reklamlarda mətn və obrazın uğurlu vəhdəti əsas götürülür. Bu ölkənin reklamları “hay-küy”-dən uzaq olan incə mənalı və zövqlü, eyni zamanda da qısamet-rajlı reklamlar sayılır [2, s. 147-153]. İngilis reklamlarında bir qayda olaraq, tipik ingilislər çıxış edir və reklamların həm görüntüsü, həm də mətni ingilis ruhunda tərtib edilir. Məsələn üçün, “AT&T” şirkətinin reklam şüarına nəzər salaq.

Works in over 200 countries, like the United Kingdom.

The best coverage of any carrier worldwide.

Bu reklam şüarında mobil telefon aparatı tutmuş və ənənəvi ingilis hərbi geyimində əks edilmiş, bir-birini qoruyan iki əl təsvir edilmişdir. Göründüyü kimi, ingilislərə xas belə bir reklam nümunəsinin yaranması üçün, uğurlu seçilmiş vizual xüsusiyyətlərlə lingvistik xüsusiyyətlərin (sifətin üstünlük dərəcəsi, kəmiyyətə çoxluq bildirən *over* sözlüyü, ümumi (country, coverage, *carrier*) və xüsusi isimlər) vəhdəti kifayət etmişdir.

ABŞ-a gəldikdə isə qeyd edək ki, bu ölkə təkcə maliyyə, biznes və texnologiyalar sahəsində lider deyildir, o, həm də reklam (hazırlanması, tərtibi) sahəsində öz liderliyini qoruyub saxlaya bilən ölkədir. ABŞ reklamlarına baxdıqda, onların artıq “beynəlxalq status”lu reklam olduğunu və onlarda milli xüsusiyyətlərin fərqləndirilmədiyini əminliklə söyləmək olar. Bu da ondan irəli gəlir ki, ABŞ-da çoxlu sayda millətin nümayəndəsi yaşayır və onlar arasında əsrlər müddətində assimilyasiya baş vermişdir və konkret olaraq bir millətə xas olan mentalitet və dəyərlər yoxdur. Bu baxımdan Amerika istehsalı reklamları “multikultural” reklamlar sayılır [2, s. 151-156].

Bu ölkə reklamları üçün xarakterik olan bütün xüsusiyyətləri (lingvistik, məntiqi, mədəni və s.) aşağıdakılar kimi xarakterizə etmək olar:

- onlar rəşional və məntiqidir. Yəni reklam oxuyanlar və ya izləyənlər reklam üzərində baş sındırmaycaqlar və elə ilk oxunuşdan və ya ilk baxışdan reklam vasitəsilə ötürülən ismaric başa düşülür. Bu isə yalnız lingvistik vasitələrin (sözlər, simvollar, birləşmələr, sadə və ya elliptik cümlələr) rəşional və yerli-yerində istifadəsinə əsaslanır.

- onlar ailə dəyərlərini təbliğ edir. Bir çox ABŞ reklamında ailə üzvlərinin iştirakı ilə məclislər, oyunlar, gəzintilər və s. əks olunur. Bu reklamlar vizual olaraq, ön plana çıxarsa da, onlar mütləq şəkildə lingvistik vasitələrin müşaiəti ilə ərsəyə gəlir ki, bu da açılmazdır.

- onlar qeyri-ənənəvi orientasiyaya malik cütlükləri reklamlarda əks etdirməkdən çəkinmir. Misal üçün, “GAP” geyim brendinin reklam mətnində və şəkildə bunu müşahidə etmək mümkündür.

BE ONE

BE BRİGH.

Bu xüsusiyyətdə dil vasitələrinin seçimi qədər mətnin vizual tərtibatı da əhəmiyyət daşıyır.

Briyaniya və ABŞ reklamları üçün xarakterik olan bir element də reklamlarda say nitq hissəsindən və ya rəqəmlərdən istifadədir. Hər iki ölkə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan 13 rəqəmindən təkcə məişətdə deyil, həm də reklamlarda da istifadə olunması qəbuləilməzdir. Belə ki, qeyd edilən ölkələrdə otellərdə 13 rəqəmli otaq və ya 13-cü mərtəbə anlayışı yoxdur.

Amerika reklamlarına xas olan bir məqam kimi, “eksplisit müsahib” (explicit communicator) əsas götürülür. Bu baxımdan, ABŞ-da reklam hazırlayanlar hesab edirlər ki, reklam oxuyan və ya dinləyən şəxs baza məlumatlarına (background information) malik de-yildir və bu səbəbdən də onlar özləri informasiyanı oxucu və dinləyiciyə eksplisit formada çatdırmağı qarşılına məqsəd qoyurlar. Bu istiqamətdə informasiyanın eksplisitliyini yalnız dil vasitələrinin uğurlu seçimi və kombinasiyası vasitəsilə reallaşdırmaq mümkündür.

ABŞ reklamlarında informasiya ötürülməsə təkcə obraz vasitəsilə deyil, həm də rek-lam mətni (lingvistik vasitə) vasitəsilə aktuallaşır. Burada personajlar

sözləri söyləyərkən ekra-na baxanda sanki “tamaşaçının gözlərinin düz içinə baxırlar” və istifadə etdikləri dil vasitələri-rinin ekspressiv formada artikulyasiyasına çalışaraq, oxucunu və dinləyicini mesajın manipulativ gücü vasitəsilə “təsir altına salmağa” çalışırlar.

Fransa reklamları da öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən reklamlardır. Belə ki, fransızlarda görünüş daha vacib hesab edildiyindən, vizuallıq və rəngarəngliyə üstünlük verilir; onlarda rek-lam mətnləri az linqvistik vasitədən (söz və ifadə) ibarət olduğundan, bir qayda olaraq, ikinci yerdə durur. Fransa reklam analitiklərinin müşahidələrinə görə fransız reklamı ABŞ və digər reklamlardan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə - 4 emik təsvirə - görə fərqlənir.

1. Şirnikləndirmə (la seduction).
2. Şou (və ya tamaşa) (le spectacle).
3. Sevgi (l'amour).
4. Yumor (l'humour).

Yuxarıda qeyd edilmiş xüsusiyyətlərin hər biri mütləq şəkildə nitq hissələrinin iştirakı ilə yaradıla bilər və bu işdə tematika və konsept də əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, sevgi konsepti ilə bağlı müəyyən sözlər mövcuddur ki, məhz onunla əlaqəli olan sözlər bu qəbildən olan reklam mətnlərində istifadə edilir. Bu baxımdan mütəxəssislər tərəfindən reklamçılara və eləcə də Amerika istehsalçılarına Fransa bazarı üçün reklam hazırlayarkən bu xüsusiyyətlərdən yararlanmaq tövsiyə edilir [7, s. 1-14].

Fransada reklamçıların əksəriyyəti təsviri incəsənət sahəsində bacarığı və təcrübəsi olan insanlar olur. Çünki, yuxarıdakı xüsusiyyətlər də nəzərə alınmaqla, fransız reklamçıları diqqəti gözəl obrazlara və ifadəli detallara verərək, yaratdıqları reklam əsərini bir sirr və ya tapmacaya çevirirlər. Məhz burada “minimum mətn” prinsipi özünü göstərir və fransız reklamları fransız modası üslubunu əxz edir [1, s. 60-64]. Reklam mətnlərində “minimum mətn” prinsipi ilə nəzərdə tutulan mənanı az leksik vahid hesabına və implisit olaraq təqdim etmək peşəkarlıq tələb edən amildir.

Şərqi ölkələrindən biri Yaponiyada da reklamlarla bağlı müəyyən qaydalar vardır ki, onlar da həmin ölkənin mədəniyyəti, həyat tərziləri ilə bağlıdır. Məsələn, balacaları qorumaq məqsədi ilə alkoqollu içkilər və bütün məhsullarının reklamına qadağalar mövcuddur. Amma axşam saat 5-6 arası alkoqollu içkilərin reklamı mümkündür. Bundan savayı, bu ölkədə mərc oyunları və eləcə də əxlaqsızlıq ifadə edən reklamların da yayımı qadağandır.

Burada diqqət yetiriləsi daha bir neçə məsələ də vardır:

- yapon reklamlarında, bu millətin mənəvi və mədəni dəyərlərindən qaynaqlanaraq, qadağan olunmuş tematikaya aid sözlərdən istifadəyə yol verilmir.

- yapon reklamlarında rəng seçimi də önəm daşıyır. Belə ki, yaponlar üçün qara rəng-dən istifadə uğursuz hesab edilir.

- yaponlarda leksik vahidlərlə yanaşı saylardan (rəqəmlərdən) istifadə məsələsi də həssas bir məsələdir. Onlarda 4 və 9 rəqəmlərindən istifadə də məqbul sayılmır ki, buna reklam mətnlərində də əməl etmək vacibdir. Məsələn, üçün,

Yaponiyada “Nippon Airways” şirkətinə aid təyyarələrdə 4 və 9 saylı oturacaqlar yoxdur [9; 6, s. 225-228].

ABŞ reklamlarına nisbətən fərqli bir xüsusiyyətə - “implicit müsahib”ə (implicit communicator) məhz Yapon mədəniyyətinə xas olan reklamlarda rast gəlinir. Implicit hesab edilən müsahib nəzərdə tutur ki, reklam mətnini oxuyan və ya dinləyən şəxs reklam edilən məsələ - obyekt, hadisə, xidmət – barədə əvvəlcədən xeyli məlumatlıdır və reklam oxuyan və ya dinləyən şəxs nəzərdə tutulan anlamı mətnaltı mənadan başa düşəcəkdir [2, s. 145-148].

Digər şərq ölkəsi olan Çində isə alkoqollu içkilərin reklamına qadağalar olmasa da, reklam zamanı belə içkiləri qəbul etmək anı əks olunmamalıdır. Çin və şərq mədəniyyətinə xas olan bir hal kimi satışda olan südün ana südünü əvəz edən bəməsi ilə bağlı reklam qəti qadağandır ki, bu da ana südünə verilən yüksək qiymətlə izah edilir. Qeyd edilən xüsusiyyətlər reklamın həm vizual tərəfində, həm də linqvistik tərəfində təzahür edir. Cəmiyyətin gələcəyi hesab edilən uşaqlarla bağlı reklamlar da maraq çəkir. Belə ki, bu ölkədə 10 yaşdan aşağı olan uşaqların hansısa məhsulu sınaqdan keçirməsi və ya istifadəsi, eləcə də onların reklam mətnlərində əks etdirilməsi qadağan edilir [3, s. 27-30].

Çin reklamlarında da rənglərdən istifadə məsələsi önəmlidir. Bu ölkədə uğurlu rənglər qırmızı və qızılı rənglər hesab edilir ki, reklamlarda vizual və psixoloji təsir yaratmaq üçün bu rənglər üstünlük təşkil edir. Bir qayda olaraq, digər ölkələrin reklamında (ABŞ, Avropa və s.) istehlakçıya şüuraltı təsir etmək üçün linqvistik vasitələrin (müxtəlif nitq hissələri, emfatik elementlər, məcaz dili vasitələri) seçimi ön plana çıxırsa, Çin reklamları həm də rəng vasitəsilə psixoloji təsiretmə üstünlüyünə malikdir. Çin mədəniyyətində qırmızı rəng alovu, yaxşı taleni və sevinci, qızılı rəng isə var-dövlət və çiçəklənməni tərənnüm edir. Çindəki reklam mətnlərində Avropa və Qərb reklamlarından fərqli olaraq və milli dəyərlərə əsaslanaraq, ölkədəki reklam mətnlərində bir sıra leksik vahidlərdən istifadə də qadağan edilir. Bu vahidlər sırasına aşağıdakılar daxildir:

- sifətin üstünlük dərəcəsi,
- tərkibində *first/top/only* sözləri, *level/class* sözləri istifadə edilən birləşmələr,
- *today, this year* kimi ümumi vaxt (mütləq dəqiq vaxt göstərilməlidir) bildirən zaman göstəriciləri və ya zərfləri.

Bu qadağalar onunla izah edilir ki, hüquqi baxımdan heç bir reklam edilən obyekt, məhsul və xidmət digərindən üstün ola bilməz. Yaxud da, heç kim və ya heç nə “birinci, ən yüksək” ola bilməz və “yüksək sinifə aid ola bilməz” [8].

Ən qədim tarixə, mədəniyyətə malik olan Hindistanda da reklam sənayesi kifayət qədər inkişaf etmişdir. Hind reklamlarında mütləq şəkildə hind rəngarəngliyi, musiqisi, rəqsləri, adətləri, bər-bəzəkləri, geyimləri və s. əks olunmalıdır. Hətta hind reklamlarını xarici reklamçıları yaratsalar belə, orada hind dəsti-xətti açıq-aydın

şəkildə seçilir. Bu da bir millət kimi, hindlilərin öz adət ənənələrinə sadıq qalması ilə izah edilir.

Dini qaydaların hakim olduğu Səudiyyə Ərəbistanında yaranan reklamlarda müəyyən amillər nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə reklama təsir edən amillər sırasına din, sosial-iqtisadi vəziyyət, media, ekoloji vəziyyət və hökumət daxildir. Səudiyyə Ərəbistanında isə bu amillər- dən ikisi üstünlük təşkil edir: din və hökumət. Ölkənin dini ölkə olmasını nəzərə alsaq, birinci amil tam anlaşılandır. İkinci amil isə, bütün infrastrukturun bu ölkənin hökumətinin əlində cəmlənməsi ilə şərtlənir. Beləliklə, bu ölkədə reklamların həm görünüş, həm də linqvistik baxımdan tərtibi hökumətin tələblərinə və dini qaydalara əsasən aparılır.

Misal üçün, məşhur Amerika müğənnisi Meraya Kerrinin bu ölkədə reklam poster-lərində dəyişiklik edilmişdir. Müğənninin açıq-saçıq səhnə geyimi qapalı geyimlə əvəzlənmiş, əlavə leksik vasitələrdən istifadəyə yol verilməmişdir [10].

Bu ölkədə yaranan bir çox reklamlarda isə islam dininin simvolu sayılan yaşıl rəngdən istifadə mütləq hesab edilir.

Digər müsəlman ölkəsi olan İranda da reklamla bağlı bəzi ciddi qaydalar qəbul edilmişdir. Misal üçün, İranda tərtib olunan reklamlarda aşağıdakı qadağalar mövcudur. Dinə zidd hallarla əlaqəli olan reklamlar mövcud ola bilməz. Bundan savayı, bu ölkədə etik hal kimi hansısa bir məhsul və ya xidmətin oxşar məhsul və xidməti tekstual olaraq implisit şəkildə inkar etməməlidir. Dini, elmi və təhsil müəssisələrində isə ümumilikdə reklamdan istifadədə qadağalar mövcuddur. Tütün məhsulları, qorxu, zorakılıq, təbiət və heyvanların məhv olunması kimi halların da reklamlarda əks olunması qanunla qadağan olmuşdur. Bu ölkədə hətta kosmetikadan istifadə edən obrazların da reklamda istifadəsi dini və cəmiyyətin adətlərinə müvafiq səviyyədə və şəkildə aparılmalıdır. İran reklamlarına xas olan bir cəhət də ondan ibarətdir ki, kişilərə və qadınlara üstünlük verilən reklamlar olmamalıdır. Ölkədə xarici dillərdə olan, və ya səslənmə və yazılış baxımından yanlış olan reklamların da yayımlanmasına qadağa vardır. İranda dövlət dinin fars dili olması səbəbindən, bu dildə olan reklam mətnlərinin xarici dildə olan mətnlərə nisbətən çox iri ölçüdə olması mütləqdir. Dini və iqtisadi baxımdan hansısa xarici ölkənin məhsulu qanuni şəkildə ölkədə qadağan olunmayıbsa, onların reklamına və reklam mətnin tərtibatına icazə verilir. Mərc oyunları da dini baxımdan haram sayıldığı üçün onların da reklamı qadağaya məruz qalan reklamlardandır. Ölkənin dini və mədəni dəyərləri əsas olmaqla yanaşı, digər ölkələrə xas olan obyektlərin də reklam üçün istifadəsi yolverilməzdir. Misal üçün, xarici ölkələrə aid olan tikili, divar səfirlik binalarında reklamların (vizual və tekstual olaraq) yerləşdirilməsi qadağandır ki, bu da həmin ölkələrə qarşı hörmət hissinin olması ilə izah edilə bilər. İran reklamları üçün xarakterik olan daha bir cəhət kimi, bir çox ölkələrdə olduğu kimi, bu reklamlarda islam dininin rəngi olan yaşıl rəngdən istifadəyə üstünlük verilməsidir [9].

Britaniya, ABŞ, Yaponiya və bir sıra qərb ölkələrində yaranan reklamlar üçün səciyyəvi olan daha bir halın – bikini geymiş qadınların reklamlarda istifadəsi

məqbul sayıldığı halda, şərq ölkələrində (İran, bir çox ərəb ölkələri) bu tipli reklamların yaranması, istifadəsi, onların konseptinə müvafiq olaraq reklam mətni ilə müşayiət edilməsi də qəbul edilməz və qadağandır.

Qlobal miqyaslı reklamların ərəyə gəlməsində linqvisitik faktora da diqqət yetirmək son dərəcə vacibdir, çünki, bəzi diqqətsizliklər həm qeyri-mədəni və qeyri-etik halların üzə çıxması ilə nəticələnə bilər. Bəzən isə, bu qəbildən olan diqqətsizliklər ölkəyə iqtisadi ziyan da verə bilər. Belə ki, reklam “mədəni məhsul” olmaqdan çox, “iqtisadi məramlı məhsul” sayılır. Məsələn, “FORD” avtomobil şirkətini reklam şüarına nəzər salaq.

Put a Pinto under your tree. (FORD)

Bu reklam nümunəsi FORD şirkətinə məxsus Pinto modelinin Braziliyada yayımlanmış nüsxəsidir. Bu məhdulun reklamı və posterləri Braziliyada yayımlandıqdan bir müddət sonra, şirkətin satış sahəsində kəskin azalma müşahidə edilmişdir və mövcud vəziyyətin peşəkarlar tərəfindən təhlilindən sonra məsələnin izahı müəyyən edilmişdir. Amerikada “Pinto” bir at növünün adıdır və reklam mətninin hazırlayanda “Ağacının altına at bağla” mənası nəzərdə tutulmuşdur. Interpretativ olaraq, cümlə “ağacının altında FORD saxla” kimi başa düşülür. Braziliyada istifadə edilən portuqal dilində isə “pinto” sözü slenq olub qeyri-etik anlamda işlədilməkdədir. Bu kontekstdə, “Pinto” sözünün şəhərin hər bir yerində, qəzet və TV-lərdə, posterlərdə xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılması, ölkə əhalisi tərəfindən, etik baxımdan, qəbul-edilməz hesab edilmişdir və bu da öz növbəsində reklam edilən məhsulun satışına və gəlirə öz mənfi təsirini göstərmişdir [5, s. 102-108]. Bu baxımdan, reklam edilən məhsulun nail olduğu şöhrətin yox olması məhz leksik vahidin düzgün seçilməməsi səbəbindən baş vermişdir və linqvistik vasitələrin reklam mətnlərinin tərtibində oynadığı rol danılmazdır.

Azərbaycanda da reklamların çəkilişində və mətnlərin tərtibində mədəni və mental dəyərlərlə bağlı müəyyən qaydalara riayət edilməlidir. Tam dini qaydalar şəraitində yaşayan ərəb ölkələrində olduğu kimi, elə də çox qadağalar olmasa da, müəyyən hallarda qadağalarla rastlaşmaq olur. Avropaya inteqrasiya səbəbindən, hətta ərəb ölkələrində qadağan olunan reklamların ölkəmizdə yayımlanması sərbəstdir. Bunların sırasına spirtli içkilər, mərc oyunları, qoruyucu və alt paltarlarının reklamlarını və onları müşayiət edən reklam mətnlərini misal göstərmək olar.

Nəticə. Beləliklə, reklamların hazırlanması və tərtibində ölkələrə xas dini və mədəni dəyərlərə, eləcə də dil elementlərindən uğurlu istifadəyə (seçilən sözlərin mənalarının əvvəlcədən diqqətlə öyrənilməsinə) önəm verməklə, reklamçılar hazırlanan reklamların uğurlu olma-sınınə zəmin yaratmış olurlar. Bunun nəticəsində də reklamlar bazara təsir edir və hər növ məhsul satışının artmasına təsir edir. Öz növbəsində bu tip artım cəmiyyətin az pula qənaət etmə-sinə, çox maliyyə borc almasına, daha çox maddi məhsul istehlak etmək üçün insanların daha çox işləməsinə səbəb olur.

Bundan savayı, reklamların dəyərlərə təsiri də danılmazdır. İnsanlar hər gün yüzlərlə reklama baxır və onların vasitəsilə aşılana dəyərlər və ya hərəkətlər, sözlər və ifadələr, implisit və eksplisit mənalar mənfi və ya müsbət baxımdan norma halına gəlir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Albers-Miller Nancy D. (2006): Designing Cross-Cultural Advertising Research: A Closer Look at Paired Comparisons, *International Marketing Review*, Vol. 13, No. 5, 59-75.
2. Bradley Sandra; Hitchon, Jacqueline; Thorson, Esther (2004): Hard Sell Versus Soft Sell: A Comparison of American and British Advertising, in: Englis, Basil G. (Eds.): *Global and Multinational Advertising*, Hillsdale, 141-159.
3. Cheng, Hong; Schweitzer, John C. (2006): Cultural Values Reflected in Chinese and US Television Commercials, in: *Journal of Advertising Research*, Vol. 36, No. 3, 27-45.
4. Geert H. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors and institutions across nations*, 2nd edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications. 598 p.
5. Gregory, Gary D.; Munch, James M. (2007): Cultural values in international advertising: an examination of familial norms and roles in Mexico, in: *Psychology and Marketing*, Vol. 14, No. 2, 99-119.
6. Harris, G. (2004): The Globalization of Advertising, in: *International Journal of Advertising*, No. 3, 223-234.
7. Taylor, R.E., Hoy, M.G., Haley, E. (2006). How French Advertising Professionals Develop Creative Strategy *Journal of Advertising*. Taylor & Francis, Ltd. Vol. 25, No. 1, pp. 1-14 (14 pages) (<https://www.jstor.org/stable/4188994>)
8. <https://blog.sinorbis.com/advertising-law-in-china>
9. <https://www.commisceo-global.com/blog/culture-in-advertising>
10. <https://www.researchgate.net/publication/235285307> (Advertising in Saudi Arabia: Content and Regulation Article in *International Marketing Review*. December 1989).

VÜSALƏ SABİT qızı MƏMMƏDOVA
XÜLASƏ
MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRƏ AİD REKLAM MƏTNLƏRİNİN
LİNGVİSTİK VƏ VİZUAL TƏŞKİLİ

Qlobal bir fenomen sayılan reklam hər bir sivil mədəniyyətdə gündəlik həyatın bir parçasını təşkil edir və aktuallığı ilə seçilir. Reklam təkcə iqtisadi və lingvistik xüsusiyyətlərə malik deyildir. O, həm də mədəniyyətlərə xas xüsusiyyətləri özündə daşıyan bir marketing vasitəsidir desək yanılmırıq. Lakin müxtəlif ölkələrdə reklamları yaranması asan məsələ hesab edilmir və reklamlarda lingvistik vasitələrin bilavasitə köməyi ilə mədəni dəyərlər reklamın necə qəbul edilməsinə böyük təsir edir. Reklam yaradan şirkətlər isə mədəniyyətlər arasında olan fərqlərdən xəbərdar olmalıdır ki, nəticədə dil vasitələrinin və vizual elementlərin iştirakı ilə effektiv və uğurlu reklam işi ərsəyə gəlsin.

Reklam tərtibi ilə ən çox məşğul olan Avropa və Qərbi reklam şirkətləri reklamın “müşəri cəlb etmək gücünü” əsas götürərək, öz mədəniyyətlərinə xas reklam çarxları hazırlayır və reklam mətnləri tərtib edirlər. Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya) reklamçılar hesab edirlər ki, reklam istehlakçıları baza məlumatlarına (background information) malik deyildir və bu səbəbdən də onlar özləri informasiyanı istehlakçıya eksplisit formada çatdırmağı qarşı-larına məqsəd qoyurlar. Fransa reklamlarında görünüş daha vacib hesab edildiyindən, vizuallıq və rəngarəngliyə üstünlük verilir, reklam mətnləri isə az lingvistik vasitələrdən (söz və ifadə) təşkil olunur. Bəzi şərq ölkələrində (Səudiyyə Ərəbistanı, Çin, Hindistan) isə reklamlarla bağlı həm vizual, həm də lingvistik baxımdan qadağalar da mövcuddur.

Beləliklə, reklam tərtib edərkən, lingvistik vasitələrlə yanaşı vizual xarakter daşıyan mədəni elementlərə də diqqət yetirmək vacibdir. Bunun nəticəsində də reklamlar bazara təsir edir və hər növ məhsul satışının artmasına təsir edir. Bundan savayı, reklamların dəyərlərə təsiri də danılmazdır. İnsanlar hər gün yüzrlə reklama baxır və onların vasitəsilə aşılana dəyərlər və ya hərəkətlər, sözlər və ifadələr, implisit və eksplisit mənalar mənfi və ya müsbət baxımdan norma halına gəlir.

VUSALA SABİT MAMMADOVA
SUMMARY
LINGUISTIC AND VISUAL ORGANIZATION OF ADVERTISING
TEXTS BELONGING TO DIFFERENT CULTURES

Advertising, which is considered a global phenomenon, is a part of everyday life in every civilized culture and stands out for its actuality. Advertising has not only economic and linguistic features, but it is also a marketing tool with cultural characteristics. However, creating advertisements in different countries is not considered an easy task. Cultural values, with the direct help of linguistic tools in

advertisements, greatly influence how advertisements are perceived. Advertising companies must be aware of the differences between cultures so that effective and successful advertising can be achieved through the use of linguistic and visual elements.

European and western advertising companies, which are mostly involved in advertising design, develop commercials and advertising texts specific to their culture, based on the power advertising - “attracting customers”. In some countries (USA, UK), advertisers believe that advertising consumers do not have background information, and for this reason, they set themselves the goal of delivering information to the consumers in an explicit form. Since the appearance is considered more important in French advertising, visuality and colorfulness are preferred, and advertising texts are composed of fewer linguistic means (words and phrases). In some eastern countries (Saudi Arabia, China, India), there are bans on advertisements both visually and linguistically.

Thus, when designing an advertisement, it is important to pay attention to cultural elements of a visual nature in addition to linguistic means. As a result, advertisements affect the market and increase all kinds of sales of products. In addition, the influence of advertising on values is also undeniable. People see hundreds of advertisements every day, and the values or actions, words and expressions, implicit and explicit meanings inculcated through them become the norm, either positively or negatively.

ВУСАЛА САБИТ МАМЕДОВА
РЕЗЮМЕ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ И ВИЗУАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ
РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ, ПРИНАДЛЕЖНЫХ РАЗНЫМ КУЛЬТУРАМ**

Реклама, считающаяся глобальным явлением, является частью повседневной жизни каждой цивилизованной культуры и отличается своей актуальностью. Реклама имеет не только экономические и языковые особенности. Это также маркетинговый инструмент с культурными особенностями. Однако создание рекламы в разных странах считается непростой задачей, а культурные ценности при непосредственной помощи языковых инструментов в рекламе сильно влияют на восприятие рекламы. Рекламные компании должны осознавать различия между культурами, чтобы можно было добиться эффективной и успешной рекламы за счет использования языковых и визуальных элементов.

Европейские и западные рекламные компании, которые больше всего занима-ются рекламным дизайном, разрабатывают рекламные ролики и рекламные тексты, специфичные для их культуры, основываясь на «силе

привлечения клиентов» рекламы. В некоторых странах (США, Великобритания) рекламодатели считают, что потребители рекламы не обладают исходной информацией, и по этой причине ставят перед собой цель донести информацию до потребителей в явном виде. Поскольку во французской рекламе внешний вид считается более важным, предпочтение отдается визуальности и цвету, а рекламные тексты состоят из небольшого количества языковых средств (слов и выражений). В некоторых восточных странах (Саудовская Аравия, Китай, Индия) действуют запреты на рекламу как визуально, так и лингвистически.

Таким образом, при разработке рекламы важно уделять внимание не только языковым средствам, но и культурным элементам визуального характера. В результате реклама влияет на рынок и увеличивает продажи всех видов продукции. Кроме того, влияние рекламы на ценности также неоспоримо. Люди видят сотни рекламных объявлений каждый день, и прививаемые через них ценности или действия, слова и выражения, скрытые и явные смыслы становятся нормой, как в положительном, так и в отрицательном значении.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru,
dosent Aytən Məhəmməd qızı Bayramova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XƏDİCƏ ƏLİYEVƏ

MDU

Dilarə Əliyeva 21
xediceeliyeva-90@mail.ru

**ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR
YANAŞMALARIN TƏTBİQİ YOLLARI
XÜLASƏ**

Hazırda dünyada xüsusi rola malik olan və əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilən ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən hesab olunur. İngilis dili vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə dil fakültələri tələbələri özlərinin peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, rəvan nitqə malik olmalıdırlar. Bu zaman zəngin və yerində işlədilmiş leksik biliklərin mənimsənilməsi vacib şərtə çevrilir. Dilə praktik yiyələnmək üçün dilöyrənənlərə nitq nümunələrini dərinləndirən mənimsətmək, öz bilik və bacarıqlarını maraqlarına uyğun nümayiş etdirmək vacibdir. Bu baxımdan xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrənənlər qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bu tələblər zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qaydalara, düzgün, səlis oxu və dil qavrama, dərk etmə bacarıqlarına sahib olmaqdır. O zaman tələbə sərbəst danışmaq imkanı əldə edə bilər ki, irəli sürülən tələblər tələbələri cüt və ya qrup halında interaktiv təlimlə dənəşiq prosesinin düzgün təşkilinə, müstəqil işləməyə təhrik edər. Müasir tələbə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yeniliklərindən həm xəbərdar olmalıdır, eyni zamanda öz gündəlik həyatında və təhsilində onlardan geniş istifadə etməlidir. Dünya təcrübəsində ali təhsil müəssisələrinin qüdrəti onun malik olduğu müasir kitabxanalar, müxtəlif laboratoriyalar, yenilənmiş informasiya bazası və ən əsası, İKT-nin ən son yeniliklərinin tətbiqi ilə ölçülür. Son zamanlar ingilis dilinin tədrisi (ELT) metodologiyası çox sürətlə inkişaf edir, təhsilin müasir texnologiyalara olan tələbatı artır, təhsil modelləri, təhsil prosesi iştirakçıların rolları tədricən dəyişir. Bu gün innovativ metodlarla mobil təhsil imkanı yaradan yeni vasitələr meydana çıxır. İnformasiya texnologiyasının (İT) nisbətən qısa, lakin sürətlə inkişaf edən tarixi və kompüterin köməyi ilə dilöyrənmə (CALL-Computer Assisted Language Learning) indi özünün fəal dövrünü yaşayır. Başqa sözlə, bütün bunları düzgün təşkil edərək, neqativ reaksiyalardan fərqli olaraq, pozitiv öyrənmə situasiyaları yaratmalıyıq. Bu mənada dil əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil isə insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin məhsulu olub onunla birgə inkişaf edir. İnsan sosial varlıq olaraq digərləri ilə cəmiyyətdə kommunikasiya yaradır. Bu zaman dil insan tərəfindən qavranılır, mənimsənilir. Məhz ünsiyyət bir proses kimi bizim əldə etdiyimiz biliklərin, təcrübənin ötürülməsini realizə edir. Belə ünsiyyət şifahi və ya yazılı formada nitq vasitəsilə təzahür edib insanın lüğət fondunu, yəni leksikonunu inkişaf etdirir, zənginləşdirir.

Açar sözlər: səriştə, motivasiya, dil, nitq, interferensiya

İKT-nin auditoriyaya integrasiyası və xüsusən ingilis dilinin tədrisində istifadəsi tələbələrin təhsilində və gələcək peşə həyatlarında uğur qazanmalarına yardımçı olur, bacarıq və vərdişlərin inkişafına zəmin yaradır. Bununla da tələbələr aşağıdakı nəticələrə nail olurlar:

1. Kompüter vasitəsilə sinxron və qeyri-sinxron kommunikasiya yaratmaq. Hipermətn (audio və video materiallar), tətbiqi proqramlar: elektron poçt, e-poçt ünvanları, videokonfrans, qlobal şəbəkə ilə tanış olmaq. 2. Şəbəkə etiketi (internetdə davranış qaydalarını öyrənmək). 3. İngilis dilinin tədrisində internetdən istifadə etməyin əsas səbəbləri ilə tanış olmaq. 4. Internetlə təmin olunmuş auditoriyadan istifadə bacarıqlarına yiyələnmək və tətbiq etmək. 5. Gələcək müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin edən resuslardan: peşəkar jurnallardan, nəşrlərdən və virtual kitabxanalardan istifadə etmək. Peşəkar birlik və assosiasiyalarla tanış olmaq və onlardan faydalanmaq. 6. İnteraktiv (şəbəkədaxili) seminar və konfranslarda iştirak etmək. İngilis dilinin tədris edilməsinə dair internet səhifələri (saytları) ilə tanış olmaq. 7. Müəllimlər arasında əməkdaşlığı genişləndirmək. Kooperativ və əməkdaşlıq şəraitində işləmək. 8. Distant təhsil, CELTA, DELTA, TKT və s. kurslar ilə tanış olmaq və onlardan yararlanmaq. 8. Tələbə əməkdaşlığını gücləndirmək, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirmək. 9. Auditoriyadaxili fəaliyyət və layihələr təşkil etmək. 10. Müəllif hüququ və plagiat barədə müzakirələr aparmaq. 11. İnternetə əsaslanan kurs hazırlamaq. İnternetdən istifadə tədrisdə və təlimdə tələbənin uğurunu artırır, onun kamilliyini qiymətləndirir, pedaqoji və texnoloji innovasiyaları zəruriləşdirir. Yazı, oxu, eşitmə və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində internetin rolu əvəzolunmazdır. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz kimi, İKT-nin auditoriyaya integrasiyası vacib şərtidir. Universitetlərdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətini artırır, universitetlərin beynəlxalq təhsil məkanına integrasiyası prosesini sürətləndirir və ölkənin elm-təhsil imicini yüksəldə bilər. Bu mənada yeni, texnoloji, innovasiya cəmiyyətində, qlobal rəqabət şəraitində fəaliyyətə, inkişafa hazırlanmalıyıq. Müstəqil işləmə bacarığı onların motivasiyasına da yüksək təsir göstərir [1, s. 136]. Motivasiyaedici mühit müəllim və təhsilalanların münasibətləri, onların əməkdaşlığı üçün müəllim və tələbə qrupu arasında səmərəli ünsiyyət yaradır. Lakin özünün bütün üstünlükləri ilə yanaşı bu heç də həmişə asan başa gəlmir. Bu müəllimdən böyük zəhmət, səbr tələb edir. Çünki əvvəlcə müəllimin həyata keçirmək istədiyi dilöyrənənlərə bir qədər maraqsız görünə bilər, ancaq zaman keçdikcə onlar bunun dərinliklərini anlayır, bacarıqlara əsl mənada sahib olurlar. Buna görə də müəllim motivasiyanın formalaşdırılması yollarını özü üçün aydınlaşdırmalı, ondan istifadə edəcəyini müəyyən edərək fəaliyyətə başlamalıdır. Digər tərəfdən innovativ tədris metodlarına alışıq motivasiyalı tələbələrlə işləmək müəllim üçün daha asan olur, çünki bu zaman hər bir müəllimə xas olan xüsusiyyətlər, onun dəsti-xətti öz əksini tapır. Müxtəlif innovasiyaların meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin məqsədlərinin dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Bu gün nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox kommunikativ səriştəyə yiyələnmək zərurəti meydana çıxır. Bu mənada təlimdə motivasiyaedici çalışmaların da rolu olduqca böyükdür. Bütün bunlar tələbələrin ünsiyyət qurmağı öyrənməsi üçün təqdim edilməlidir: başqalarını dinləmək,

başqaları ilə danışmaq, verilən kontekstdə mənanın müzakirəsi. Bu təlim üsulu keyfiyyətli bilik və bacarığa yiyələnməyə xidmət etməklə yanaşı, təhsilalanlarda təfəkkürün inkişafına şərait yaratmalıdır. İnteraktiv təlimdə bu cür təfəkkür- idraki proseslərin inkişafına müxtəlif qrupdaxili işlər, qruplarda müxtəlif fəaliyyət layihələrinin hazırlanması, problemlərin fərdi və qrup şəklində həlli vasitəsilə nail olunur. Bu üsul tələbələri müstəqil düşünməyə, qərarlar qəbul etməyə və tədqiqata istiqamətləndirir. Dərsin səmərəli təşkili yalnız o zaman mümkün olur ki, bütün təhsilalanlar fəaldırlar və onlar həqiqətən nəşə öyrənə bilirlər. Dərsdə passiv dilöyrənənlər olduqda interaktiv təlimin zəngin vasitələrindən olan intensiv sual- cavab, rollu oyunlara, cütlüklərlə və ya qrup şəklində işlərə müraciət etməklə onları fəal iştiraka ruhlandırmaq lazımdır. Qeyd edək ki, fəal tədris üsulunda bir neçə yanaşmadan istifadə etmək olar. Məqsəddə nail olmaq üçün təhsilverənlər və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan vaxt müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldan istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual - cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə, təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda), debatlar, mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən, müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı qarşıya qoyulan məqsəddə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsəddə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır. İxtisas dili olan xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində bacarıqların formalaşdırılmasının məqsədi tamamilə aydındır. Belə ki, insanlar əsasən məlumat əldə etmək istəyirlər. Burada mətnlərin seçimi vacib məsələdir.

Mətn üzərində işin təşkilinin ilkin mərhələsində əsas məqsəd ən elementar səviyyədə vərdişlərin aşılmasıdır. Mətn materialları müəyyən prinsiplərə əsaslanaraq seçilməlidir. Xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində mətn materiallarının seçimini şərtləndirən əsas prinsiplərdən biri onların təhsilalanlar üçün maraqlı olması, dinləyicilərin ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilməsi, dilöyrənənlərin yaş, intellektual bilik səviyyələrinə uyğun olmasıdır. Mətnlər üzərində işin səmərəli təşkili məqsədlə istifadə edilən mətnlər motivasiyanın yaradılmasına xidmət etməli, onları ingilis dilini öyrənməyə həvəsləndirməlidir [2,s.59]. Burada istifadə edilən mətnlər autentik olmalı, onlar dilöyrənənlərin leksik və qrammatik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından əhəmiyyət kəsb etməlidir. Təqdim edilən mətn materialları müxtəlif xarakterli, rəngarəng olmalı, dildəyiçicilərinin mədəniyyəti, təfəkkürü, onların yaşadıkları cəmiyyətdə qəbul edilmiş müxtəlif ünsiyyət tərzləri haqqında dilöyrənənləri məlumatlandırmalıdır. Belə ki, təhsilalanlar hekayə, roman, qəzet, jurnal məqaləsi, elan, reklam, poemaları dinləyib, onları adekvat şəkildə qavramağı, dildəyiçicilərinin istifadə etdiyi nitq modellərindən adekvat şəkildə istifadə etmək, və onların əsasında özlərinin mətnlərini yaratmaq bacarığına yiyələnməlidirlər. Dilin mənimsənilməsində interaksiyanın roluna müxtəlif yanaşmalar olsa da, bu yanaşmaların hər birində interaksiyanın əhəmiyyətli olduğu xüsusilə vurğulanır və buna görə də onların hər birinin ayrılıqda öz əhəmiyyəti vardır. Bu yanaşmalardan çıxan yekun nəticə interaksiyanın dilin mənimsənilməsində nə dərəcədə əhəmiyyətli bir faktor olduğu-

nu anlamağa imkan verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif yanaşmalardan biri də müxtəlif kompüter proqramlarından istifadədir. Müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə fəal təlim üsulunu zənginləşdirən elementlərdən biridir. Elektron vasitələrdən istifadə etmək üçün ilk növbədə müəllimin kompüter bilikləri olmalı və o, onlardan istifadəni bacarmalıdır.

Proqramlar içərisində Power Point vasitəsi ilə müəllim mövzuya uyğun müəyyən slaydlar hazırlayaraq, vizual görüntü yarada və əyani vəsait kimi ondan istifadə edə bilər. Tələbələr eşitdiklərini vizual gördükləri zaman mövzu daha aydın və maraqlı olur [2, s.58]. İnteraktiv təlim ənənəvi təlim metodlarından tamamilə fərqli yollarla həyata keçirilir. İnteraktiv təlimdə müəllimin rolu köməkçi və bələdçi, şagird və tələbənin rolu isə fəal tədqiqatçı və iştirakçı kimi dəyişir. İnteraktiv metodların istifadəsi zamanı müəllim tələbələrin səmərəli ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün bütün lazımı şəraiti yaradır. Əsas rol dilöyrənənlərə verilir. Təlim prosesinin psixoloji mühitini müsbətə doğru dəyişmək üçün tələbələrin problemin həllinə yönəldilmiş istənilən cəhdi və ya fikri yüksək qiymətləndirilərək, ciddi və hörmətlə qarşılanır. İnteraktiv təlimdən istifadə zamanı dilöyrənənlərə hörmətlə yanaşmaq, onlara etibar etmək, onların cavablarını qiymətləndirmək həm özünə inam, həm də müəllimə hörmət və etibar hissini daha da artırır [3, s.45]. Kommunikativ dil tədrisi ingilis dilini dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilən şəkildə dili mənimsəməyə imkan verir ki, nəticədə, xarici dili öyrənən tələbələr auditoriya mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla inteqrasiya edə bilirlər. Bu cür həqiqi kommunikasiya tələbələrə kommunikativ səriştə əldə etməyə köməklik göstərir. Bundan əlavə, aşağıdakı formatda olan dil çalışmaları danışıq imkanlarını çoxaldır, debat və müzakirələrin maraqlı gedişini dəstəkləyir. Məsələn:

Remarkable talents. Reading 1. The Memory Man. Thinking about what you know. Skimming. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Reading critically. D. Relating Reading to Personal Experience. Reading 2. Born to paint. Predicting. Skimming. Comprehension Check. Vocabulary Study. C. Making Inferences. D. Relating Reading to Personal Experience. Reading 3. Predicting. Skimming. Comprehension Check. Vocabulary Study. C. Recognizing Point of View. D. Relating Reading to Personal Experience.

Food. Lesson 1. The fish. a. vocabulary. b. vocabulary: New Context c. vocabulary review . d. d. Comprehension: True/ false / No information. Questions .d. Main Idea. Lesson 2. Foods from around the worlds. Before you read. a. vocabulary. b. vocabulary: New Context c. Comprehension. d. Questions. e. Main Idea. Lesson 3. Chocolate. Before you read. a. vocabulary. b. vocabulary: New Context c. vocabulary review. d. Comprehension: True/ false / No information. Questions. d. Main Idea. İnnovativ fəaliyyət təhsil sisteminə aid bütün vəzifələrin həyata keçirilməsinə, ayrı-ayrı məsələlərin məqsəduyğun, səmərəli həllinə və keyfiyyətin təminatına ciddi təsir göstərir. Müəllimin əsas fəaliyyəti yönəldici xarakter daşmalıdır və bəzi vəziyyətlərdə isə o köməkçi rolunda çıxış edir. İnnovativ metodlar müəllim və tələbə münasibətlərinə, onların əməkdaşlığına yönəlib, müəllim və tələbə qrupu arasında səmərəli ünsiyyət yaradır. Yuxarıda da vurğuladığı-

mız kimi özünün bütün üstünlükləri ilə yanaşı, yeni metodların tətbiqi heç də həmişə asan başa gəlmir. Bu müəllimdən böyük zəhmət, əzm, səbr tələb edir. Çünki başlanğıcda müəllimin həyata keçirmək istədikləri tələbələrə bir qədər aydın olmaya bilər, ancaq zaman keçdikcə onlar bu metodların dərinliklərini başa düşür, onları əsl mənada qavrayırlar. Buna görə də, müəllim innovativ metodları özü üçün aydınlaşdırmalı, hansı metodlardan istifadə edəcəyini müəyyən edərək fəaliyyətə başlamalıdır. Müasir dövrdə yüksək inkişaf etmiş texnologiyalar da bu metodların həyata keçirilməsində müəllimə böyük kömək edir.

Ədəbiyyat

Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143

Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.

Harmer J. English Language Teaching, 2005, pp. 45-46

Aliyeva Kh.

The ways of usage of modern approaches in Foreign Language Teaching at high schools

Summary

Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language. However, there is a difference between written and spoken language. Written language is lexically richer than spoken language and it can, therefore, provide more learning opportunities than a spoken context. Consequently, a student who is an eager reader encounters more words than a student who reads less. In addition, regular reading is likely to lead to more efficient access of word meanings. A student who reads also outside school has many opportunities to acquire and improve vocabulary knowledge through inference from context. World knowledge comes from experience and from previously read texts. Skilful comprehenders use discourse knowledge to connect text elements in a consistent fashion and to connect the content to the messages of the writer. Discourse knowledge includes for instance, the structure of different genres, the main messages the author intends to convey, and the topic structure. Linguistic knowledge includes oral language capacities – production and comprehension – and the ability to reflect one's knowledge of language. Skilful reading requires knowledge of all linguistic levels – phonology, morphology, syntax, and higher level discourse structures. In addition, comprehension often involves integrating non-print information. Their goals are gaining knowledge, enjoying literature, locating specific information, and learning from text. Motivation consists of multiple aspects. The students with strong sense of competence are likely to engage. In addition, when children are inherently motivated to read, value reading highly, and are mastery-goal oriented, they are more likely to engage in reading. These strategies can reflect conscious awareness or become automatic with practice. The use of a meta-cognitive strategy is activated by the reader's assessment

of his or her own cognitive state. So, the use of modern approaches are very useful and important.

Key words: competence, motivation, language, speech, interference

Алиева Х.

**Пути употребления современных подходов при преподавании
иностранного языка на высших вузах**

Резюме

Для того, чтобы сделать процесс обучения речевой коммуникации на языке специальности более эффективным, преподаватель должен содействовать созданию обстановки, когда и обучающий, и обучаемые чувствуют себя достаточно комфортно, в том или ином академическом контексте, понимают цель речевого общения, и осведомлены о способах достижения этой цели с помощью использования ранее усвоенных лексических единиц, грамматических структур, интонационных моделей и речевых образцов. Знание потребностей студентов и целей, в которых они изучают тот или иной иностранный язык, позволяет специалистам в области преподавания иностранных языков, а также практикующим учителям языков разрабатывать наиболее эффективные методы их достижения. Современная методика преподавания иностранных языков, основанная на коммуникативной модели обучения языку, предполагает обучение иноязычноречевой компетенции в определенном коммуникативном контексте путем сочетания основных компонентов языковой системы и при условии обеспечения коммуникативного контекста с помощью ситуаций и тем, и реализации и усвоения лингвистических единиц в функциональных целях. Сегодня подавляющее большинство изучающих иностранные языки, вообще, и английский язык, в частности, преследуют цель овладения умением речевого общения на изучаемом языке. Именно поэтому внимание как ученых методистов, исследующих теоретические вопросы обучения иностранным языкам в системе высшего и среднего образования, так и практикующих учителей иностранного языка должно быть в первую очередь сфокусировано на проблеме обучения языку как средству речевой коммуникации. Совершенно естественно, что при выборе наиболее целесообразного метода или методов обучения коммуникации на иностранном языке предпочтение должно быть отдано коммуникативному подходу к обучению языкам.

Ключевые слова: компетенция, мотивация, язык, речь, интерференция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ORCID 0009-0003-9506-2449

XUDUYEVA GÜNAY RÜSTƏM qızı

Bakı Dövlət Universiteti

NİTQ ŞƏRAİTİNİN EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİ

Məqalə nitq şəraitinin ekstralingvistik amillərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Nitq şəraiti kommunikasiyanın zaman və məkanını, ünsiyyət iştirakçılarının sayını, danışq mövzunu, iştirakçılar arasındakı münasibəti, onların sosial statusunu, habelə bir sıra digər lingvistik və ekstralingvistik amilləri əhatə edir. Nitq fəaliyyəti nitq situasiyası ilə şərtlənir, ona uyğunlaşır. Nitq situasiyaları konkret kommunikativ sahədən asılılığa malikdir. Məişət, işgüzar, peşə, rəsmi və s. nitq situasiyaları ekstralingvistik amillərlə bağlı meydana çıxır. Lakin hər bir belə sahə kommunikantların nitqinə təsir edir. Məişət kommunikasiyasında iştirakçıların nitq sərbəstliyi yüksəkdir, onlar leksik vahidlərin seçilib işlədilməsinə xüsusi diqqət verirlər. Rəsmi ünsiyyət, statusa görə daha yuxarı mövqe tutan şəxslə ünsiyyət zamanı dominantlıq nitq şəraitinə təsir göstərən ekstralingvistik amil kimi özünü göstərir. Nitq situasiyalarında ekstralingvistik amillər sırasında ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ məqsədi, kommunikativ niyyəti, kommunikativ taktika və kommunikativ strategiya xüsusi yer tutur. Kommunikativ məqsəd ünsiyyət qurulması səbəbini təyin edir. Kommunikativ məqsəd münsiyyətin təşəbbüsü üçün səciyyəvidir. Bu məqsəd kommunikativ təşəbbüsü ələ almaq və məqsədə çatana qədər ünsiyyəti davam etdirmək marağını doğurur. Ekstralingvistik amil özünü psixoloji maneə kimi də nümayiş etdirir. Danışmaq istəməmək, özünü yaxşı hiss etməmək, xəstə olmaq, başqa problemlərlə yüklənmək, tələsmək, utancaqlıq, status fərqləri kommunikasiya prosesinə təsir göstərir. Sadalananlar bir nitq situasiyasında eyni zamanda mövcud olmasalar da, onların müxtəlif kombinasiyalarının bir nitq situasiyasında iştirakı mümkündür.

Açar sözlər: nitq şəraiti, ekstralingvistik amillər, ünsiyyət, kommunikat, nitq, dil.

Nitq şəraitinin ekstralingvistik amilləri sırasına məkan, zaman, kommunikantlar arasındakı münasibət, ətraf mühitin vəziyyəti (soyuq, isti hava, yağış, qar və s.), mövzu, kənar iştirakçılar və s. daxil olur. Bu amillərin hər biri kommunikantların nitqinə təsir göstərir. Nitq situasiyasına təsir edən və çox zaman ünsiyyətin baş verməsini şərtləndirən ekstralingvistik elementlərin əsas toplusunun konturlarını cizmaq olsa da, onların tam dairəsini müəyyənləşdirmək çətindir. Bu istiqamətdə tədqiqat kifayət qədər çox sayda ünsiyyət materialını və həmin ünsiyyət proseslərinin gerçəkləşməsi şəraitlərini təhlilə cəlb etməyi tələb edir. Əslində, ekstralingvistik amillərin aşkara çıxarılması müxtəlif nitq situasiyalarının araşdırılması yolu ilə mümkündür. Bədii ədəbiyyatda dialoji və poliloji nitqə aid

materiallar bu məsələnin həllində əsaslı rol oynayır. Dram janrında olan bədii əsərlər ardıcıl ünsiyyət prosesi kimi gedir. Bu cür əsərlərdə müəllif səhnələri dəyişməklə ümumi gedişə kəskin müdaxilə edir, nitq situasiyasını əsaslı şəkildə dəyişir. Bir pərdə daxilində iştirakçıların səhnəni tərk etməsi, yeni iştirakçının daxil olması nitq situasiyasında fərqlilik yaradır. Dram əsərlərinə xas olan bu cəhət nitq situasiyalarının təsvir yolu ilə verballaşması, bir nitq situasiyasının başqa bir nitq situasiyası ilə əvəzlənməsi kimi məsələləri öyrənməyə, o cümlədən də nitq şəraitinə təsir göstərən ekstralingvistik amilləri aşkara çıxarmağa daha geniş imkanlar açır. Onu da qeyd edək ki, dram əsərlərinin əvvəlində müəllif bütün iştirakçıların adlarını sadlayır, onlar haqqında zəruri hesab etdiyi məlumatları qabaqcadan verir. V.Şekspirin “Şiltaq qızın yumşalması” dramının əvvəlində burada rast gəlinəcək 30 iştirakçının adları sadalanmışdır. Adlar siyahısında aktyorlar, ovçular, baptistanın növərləri qeyd edilmişdir ki, onlar cəmdə verilmişdir. Əsərdə birinci aktyor, ikinci aktyor, birinci növər, ikinci növər kimi təqdim olunan bu şəxslər barədə dəqiqləşdirmə və konkretləşdirmə yoxdur. Qeyd olunan əcərin proloqundakı şəxslər ayrıca aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: Lord; Kristofer Slay –misgər; aşxanaçı qız; pəj; aktyorlar; ovçular və növərlər. Bundan sonra əsərin bütün iştirakçıları təqdim edilir.

Göründüyü kimi, dramda iştirakçılar və onlar haqqında əsas məlumatlar verilmişdir. Müəllif hər bir səhnənin əvvəlində məkan, lazım gəldikdə isə zaman haqqında məlumatı daxil edir. Adıçəkilən əsərin proloqunun birinci səhnəsinin əvvəlində aşağıdakı qeydləri oxuyuruq: - Traktir qarşısında, boş yerdə. Aşxanaçı qız və Slay gəlirlər [2, s. 59]. Bu qeyddən sonra Aşxanaçı qızla Slay arasındakı ünsiyyətin mətni gedir. İki iştirakçı olduğuna görə, bu mətn hissəsi dialoji nitqi əhatə edir. Dialoqda Slayın 4, aşxanaçı qızın üç replikası vardır. Dialoji nitq Slayın “Allah vurmuşdu səni!” deymi ilə başlanır. Hadisələr bir-birini əvəz etdikcə, nitq şəraitinin xüsusiyyətlərinin kommunikasiyaya təsiri güclənir. Nitq şəraiti münaqişə, qarşılıqlı anlaşma, müzakirə, hadisələrə münasibət kimi müxtəlif formalarda baş verir, adresant və adresatın (adresatların) nitq aktlarının qarşılıqlı təsiri zəminində davam edir. Bütün bu amillər nitqin verballaşması prosesində özünəməxsus rol oynayır. Bədii mətnə nitq şəraitinin ekstralingvistik amilləri təsvir yolu ilə verballaşır. Müəllif nitqində kommunikasiya prosesinin baş verdiyi məkan, zaman, məkan daxilindəki obyekt və predmetlər, nitqin iştirakçıları, onların mövzu ilə bağlı bilikləri, bir-birinə münasibətləri, sosial statusları və s. haqqında məlumat verməklə oxucunun nitq şəraiti haqqında informasiya almasına kömək edir. Lingvistik cəhətdən müəllifin verballaşma üçün istifadə etdiyi ifadə vasitələri, onların işlənmə məqamları, bir-biri ilə əlaqəsi dilçiliyimizdə tədqiq edilməmişdir. Qeyd olunan məsələlər müasir dilçilik metodlarından biri olan diskursiv təhlil metodu ilə öyrənilir. Proloq səhnəsinin əvvəlində çəməşxanaçı qızla Slay arasındakı dialoqda birinci replikada (Allah vurmuşdu səni!) ünsiyyət iştirakçıları arasında münaqişə olması özünü aşkar göstərir. Dialoqun ümumi mətni də bunu təsdiq edir. Məlum olur ki,

Slay yeməyin pulunu vermək istəmir. Aşxanaçı qız ondan ən azı sındırdığı stəkanların pulunu ödəməsini tələb edir. Lakin rədd cavabı alır. Bu məqamda konflikt situasiyasının onların arasındakı ünsiyyətlə həllini tapmayacağını başa düşən qız polis çağıracağını deyib aşxanaya qayıdır. Müəllif qızın qayıtmasını “gedir” cümləsi ilə oxucuya çatdırır. Adətən, dram əsərlərində müəllif nitqi kursivlə, yaxud mötərizədə verilməklə personajların nitq aktlarından fərqləndirilir.

Aşxanaçı qızla Slayın dialoqundakı birinci və sonuncu nitq aktları Slaya aiddir. Bu dialoqda o, sonuncu nitq aktında heç kimdən qorxmadığını söyləyir. Həmin replikadan sonrakı mötərizədə başqa şriftlə müəllif nitqi qeyd edilmişdir: (Yerə uzqanıb yatır). Daha sonra sətirlərarası ayırma ilə sətirin ortasında yenə də müəllif nitqi təqdim olunur:

Şeypur səsləri eşidilir.

Lord ovçularla və nökərlərlə daxil olur [2, s.60].

Əsərdə “daxil olur” bifadəsinin işlədilməsi dram əsərinin xüsusiyyətindən irəli gəlir və personajların səhnəyə çıxmasını nəzərdə tutur. Dramın sonrakı hissəsində lordla ovçular və lordlar nökərləri arasındakı ünsiyyətin mətni verilir. Fərqli nitq situasiyaları arasında əlaqələr ekstralingvistik səciyyəlidir. Lordun ovçularla söhbəti tamamlandıqda ona aktyorların gəlişi barədə məlumat çatdırılır. Aktyorlar gəlir və lord onlarla kommunikasiyada olur. Ümumiyyətlə, proloqda dörd kommunikasiya səhnəsi vardır: 1) aşxanaçı qızla Slay arasındakı kommunikasiya; 2) lordla ovçular arasındakı kommunikasiya; 3) lordla aktyorların söhbəti; 4) lordla nökər arasındakı ünsiyyət. Bu kommunikasiya səhnələri qeyd olunmuş ardıcılıqla baş verir və onların reallaşma məkanı eyni olub müəllif nitqi ilə göstərilən traktir qarşısındakı boş yerdir. Nitq situasiyasının ekstralingvistik təşkilədiciyi olan məkan kommunikasiya prosesində fakültativ funksiya yerinə yetirir. Slay məhz bu məkanda uzanıb yatmışdır. Lord ovçularla bu məkana gəlir və onların ünsiyyəti də bu yerdə reallaşır. İkinci kommunikasiya prosesində lord yerdə uzanmış şəxsi təsadüfən görür.

Lord: Bu kimdir? Meyitdir, ya sərxoş? Bax nəfəsi gəlirmi onun? [2, s.60].

Dramda bundan sonrakı səhnədə məkan başqadır. Lordun yataq otağında onun çarpayısında uzanmış Slay yuxudan ayılır, ətrafında qulluğuna müntəzir nökərləri görür. Bu, tamamilə fərqli nitq situasiyası olub daha çox ekstralingvistik amillə səciyyələnir. Otaq, çarpayı, ətrafda qulluq etmək istəyən nökərlər Slay üçün heç zaman görmədiyi məkan və şəraitdir. Ünsiyyət prosesində Slayı lord olduğuna, 15 xəstə yatdığına, cəfəngiyyət danışdığına inandırırırlar. Həqiqətən lord evinin yataq otağı olan məkan, nökərlər, təklif edilən qulluq Slayı inandırır. Beləliklə, aydın olur ki, nitq situasiyasında məkan da həlledici rol oynaya bilər. Slayın nitqi də nitq situasiyasına uğunlaşır. O, özünü yüksək statuslu şəxs kimi hiss edir, imperativ konstruksiya və ifadələrdən nitqində istifadə edir. Məsələn: Yaradana and olsun, həqiqətən də mən lordam. ... Dayanmayın, ledini buraya çağırın, yenə də təkrar edirəm, bir tayqulp pivə gətirin! [2, s.65]. Nitq situasiyasının iştirakçıların sayı kimi təzahür edən ekstralingvistik amilləndən asılılığı iştirakçıların ünsiyyət mövzuna

münasibəti, onların ünsiyyət obyektı olan mövzusu ilə əlaqəsi, bir-birinə yaxınlıq dərəcəsi ilə təyin edilir. Burada ekstralingvistik amillərin müəyyən xətlər üzrə bir-biri ilə birləşərək alt sistemlər yaratması müşahidə edilir. Qeyd edilən məsələnin şərhı və təhlili konkret nitq situasiyalarının modellərinin qurulmasını tələb edir. Nisbətən sadə olan model ünsiyyətdə üç nəfərin iştirak etməsi əsasında qurula bilər. Ünsiyyətin üç şəxsin – A, B və C kommunikantların iştirakı ilə baş verməsi zamanı aşağıdakı xüsusi hallar mümkündür:

1. Ünsiyyət A və B arasında gedir, C kənar passiv iştirakçıdır. Kənar passiv iştirakçının ünsiyyət prosesindəki passiv rolu onun yalnız ünsiyyətə fəal qoşulub-qoşulmaması ilə bağlı olmur. Üçüncü iştirakçı digər iki iştirakçını tanımayan təsadüfi şəxs ola bilər. Məsələn, yeməxanada bir-birini tanıyan iki nəfər arasında ünsiyyət gedir. Onlarla bir stolun arxasında oturmuş üçüncü şəxs digər iki adamı tanımır. O, ünsiyyətin fəal iştirakçılarının söhbətinə qoşulmur, ancaq söhbəti eşidir. Bu nitq situasiyasının ikinci xüsusi halı üçüncü şəxsin ünsiyyətə müəyyən replika ilə qoşulmasıdır. Xüsusi hal daha ünsiyyət mövzusunun ümumiliyi (hava, siyasi, iqtisadi, dünya miqyasında baş vermiş qlobal hadisə və s. haqqında söhbət) zamanı müşahidə edilir.

2. Ünsiyyət A və B arasında gedir, C passiv iştirakçıdır, ancaq o, A (yaxud B) kommunikantı ilə tanışdır. Yəni üçüncü şəxs iştirakçılardan biri ilə müəyyən münasibət və əlaqələrə malikdir.

3. Ünsiyyət A və B arasında gedir, C passiv iştirakçıdır, ancaq o, A və B kommunikantları tanışdır. Bu hal zamanı üçüncü şəxsin iştirakçılardan biri ilə daha yaxın münasibətdə olması da nitq situasiyasını fərqləndirir.

4. Ünsiyyətdə iştirak edən üç kommunikantdan ikisi müzakirə edilən məsələ və ya hadisə ilə bağlı müəyyən maraqlara malikdir. Məsələn, A iştirakçısının, B-yə olan borcunu qaytarması tələbi müzakirə edilir. Üçüncü şəxs tərəflərdən birinə yaxın adamdır; Üçüncü şəxs hər iki tərəfə yaxın adamdır

5. Ünsiyyətin hər üç iştirakçısı kommunikasiyada fəal iştirak edir.

6. Ünsiyyətdə iştirak edən hər üç kommunikantı müzakirə edilən məsələ və ya hadisə ilə bağlı müəyyən maraqlara malikdir. Məsələn, iştirakçılar görükləri işdən alınmış pulun bölüşdürülməsini müzakirə edirlər. İştirakçılardan birinə, yaxud ikisinə yaxın olan dördüncü bir şəxsin hərəkətləri müzakirə olunur. Bu cür münasibətlər sisteminin çoxsaylı fərqli formaları mümkündür. və s.

Qeyd olunan hallar mümkün nitq situasiya modellərinin, şübəsiz ki, hamısını əhatə etmir. Göründüyü kimi, üç iştirakçısı olan nitq situasiyasında kommunikantların danışq prosesində aktivliyi və passivliyi bu nitq situasiyasına təsir göstərərək onu dəyişmək imkanına malikdir. Üç kommunikantlı nitq situasiyasında aşağıdakı əsas hallar mümkündür: 1) iki iştirakçının adresant və adresat, üçüncünün isə passiv iştirakçı funksiyasını yerinə yetirməsi; 2) hər üç kommunikantın aktiv olması, bir iştirakçının aktiv adresant ikisinin isə adresat olması; 3) hər üç kommunikantın aktiv olması, iki iştirakçının aktiv adresant, birisinin isə adresat

olması. Kommunikantların sayı artdıqca onların ünsiyyətdəki rolundan və bir-birləri ilə münasibətlərindən asılı olaraq fərqlənən nitq situasiyalarının sayı xeyli artır. Kütləvi kommunikasiyada bu xüsusiyyətlər daha güclü olduğuna görə, belə nitq situasiyalarının iştirakçı qrupları əsasında fərqləndirilməsinə ehtiyac yaranır. Kommunikantın ürayinə yatmayan, yaxud xoşu gəlmədiyi şəxslə ünsiyyəti əlavə ekstralingvistik amillər yaradır. Bu zaman ünsiyyət fasilələrlə gedir, tez-tez qırılır. Kommunikasiya iştirakçılarından biri və ya hər ikisi qeyri-səmimi olduqda ünsiyyət qısamüddətli olur. Bəzi hallarda belə şəraitdə də pauzalar, ünsiyyətin qırılması, fasiləli xarakter alması müşahidə edilir. Ünsiyyət iştirakçıları arasında ekstralingvistik amillərin təsiri ilə formalaşan belə münasibət kommunikativ uğursuzluğa aparıb çıxarır. Ünsiyyət uğursuzluğu çox zaman onun iştirakçılarının bir-birlərinin nitq aktlarını qismən və tam şəkildə qavramaması kimi izah edilir və onun səbəbi danışanın kommunikativ niyyətini gizlətməsi, mü sahibinin onun istədiyini xəbərsiz qalmaq istəyindən qaynaqlandığı göstərilir [4, s.32]. Lakin yuxarıda qeyd olunan nitq situasiyasında ekstralingvistik amil kommunikantların bir-birinə münasibətindəki qeyri-səmimiliyidir. Hər iki tərəf bu münasibəti tam şəkildə gizlətməyə çalışmasa da, qarşı tərəfə daxili inamsızlıq daha güclü olur. Ünsiyyət uğursuzluğu bir çox amillərlə bağlılığa malikdir. Lingvistik amillərlə müqayisədə ekstralingvistik amillər kommunikativ uğursuzluğa daha çox səbəb olur. Ünsiyyət iştirakçılarının müxtəlif etnokulturologiya daşıyıcıları olduqda da onların arasındakı qarşılıqlı anlaşma prosesində ardıcıl çətinliklər meydana çıxır. Ünsiyyət iştirakçılarının müxtəlif milli dil mənzərəsi modellərinə mənsubluq, fərqli düşüncə və qiymətləndirmə fəzaları formalaşdırır və bu da ünsiyyət uğursuzluğa səbəb olur. Bu cür nitq situasiyalarında qarşılıqlı anlaşmaya əsas təsir ekstralingvistik amillər hesabına baş verir [5].

Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal ifadə vasitələrindən geniş istifadə olunur. Qeyri-verbal ifadə vasitələrinin özləri müxtəlifdir. Qeyri-verbal məlumat ünsiyyət iştirakçısının daxili vəziyyəti, psixologiyası, durumu və hərəkətləri ilə bağlıdır. İnsanın bəzi məlumatlara münasibəti çox zaman onun özündən asılı olmayan şəkildə, qeyri-iradi baş verir. Təbii ki, qeyri-iradi hərəkətlər, mimika və sifətin rənginin dəyişməsi kimi hadisələr həm də iştirakçının emosional vəziyyətindən, ona olan nitq təsirlərindən, qarşı tərəfin nitq davranışından və s. asılı olur. Kommunikasiya zamanı meydana çıxan emosional vəziyyət diskursda təsvir yolu ilə verilir. Kontaktlı ünsiyyətdə isə tərəflər qeyri-verbal informasiyanı müxtəlif hərəkətləri, vəziyyəti müşahidə etməklə əldə edirlər. Ünsiyyət prosesinin iştirakçısının zahiri görkəmində müxtəlif hallar yarana bilər. Adresantın, yaxud adresatın üzündəki təbəssüm, üzünün gülməsi, sifətinin qızarması, başını bulamsı, fısıldaması, rənginin ağarması və s. qeyri-verbal informasiyanın ötürülməsi kimi qiymətləndirilir. Dialoji nitqin iştirakçıları təmaslı ünsiyyətdə olduqda bir-birini görür, görünüşdəki dəyişmələri müşahidə edirlər. Diskursda bu qeyri-verbal ifadə vasitələri təsvirini tapır. Nitq situasiyasına və onun ekstralingvistik amillərinə iki istiqamətdən yanaşmaq lazım

gəlir. Ekstralingvistik amillərin bir qismi ünsiyyət prosesi başlamazdan əvvəl formalaşır. Bu cür ekstralingvistik amillərə kommunikasiya məkanı, kommunikasiya iştirakçıları və onların sayı, kommunikasiya iştirakçıları arasındakı mövcud münasibət, hava şərtləri bu qəbildən olanlardır. Onlar ilkin nitq situasiyanın ekstralingvistik təşkilediciləri sayılır. Bununla yanaşı nitq situasiyasının ünsiyyət prosesində meydana çıxan ekstralingvistik təşkilediciləri də vardır. Takiseka ünsiyyətin ekstralingvistik amillərindən biridir. Bu, ünsiyyət prosesində kommunikantlardan birinin digərinə toxunuşu, onun çiyinə əl qoyması, əlini sıxması, öpməsi və s. kimi hərəkətləri ekstralingvistik mahiyyət daşıyır. Bu cür hərəkətlər kommunikantlar arasında daha ilıq münasibətlə yaradır, ünsiyyətin uğurlu olmasına kömək edir. Bu cür toxunuşların əks formaları da müşahidə olunur. Müsahibini itələmək, onu kobud şəkildə vurmaq, ona sarı tüpürmək və başqa bu tipli hərəkətlər ünsiyyət iştirakçıları arasındakı münasibətlərə xələl gətirir gətirir. Ekstralingvistik amillərin ekstralingvistika adlanan qrupu emosiyanın qeyri-verbal nitqlə əlaqəsi olmayan səsləri özündə birləşdirir. Ah çəkmək, fısıldamaq, donquldanmaq, öskürmək, boğazı təmizləmə və s. bu qəbildən olan ekstralingvistik amillər olub ünsiyyət prosesində reallaşdırılır və bununla nitq situasiyasına təsir göstərilir. *“Nitq aktı ünvanlandığı tərəfin reaksiyasını, cavabını tələb edə də bilər, etməyə də bilər. Kommunikativ aktda iştirakçıların onlara, ünvanlanmış nitq aktlarına reaksiyaları müxtəlif ola bilər. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin reaksiyası fərqli formalarda təzahürünü tapır. Belə formalardan biri də susmaqdır. Onu da qeyd edək ki, dialoji nitqdə paralingvistik vasitələrdən də istifadə oluna bilər. Bu zaman tərəfin peplika-stimula reaksiyası qeyri-verbal şəkildə ifadəsini tapa bilər”*[1, s.118].

Səslə yanaşı səssizlik və ya pauzalar da nitq situasiyasının ekstralingvistik amillərinə aid edilir. Gülüş və onun müxtəlif formaları (ürəkdən gülmək, istehzal gülmək və s.) da ekstralingvistik mahiyyət daşıyır, ünsiyyət prosesində istifadə olunur, nitq situasiyasına təsir göstərir. Adresant gülə-gülə danışarsa, adresat bu gülüşü doğuran səbələri dərk etməyə və qiymətləndirməyə çalışır. Elə buna görədir ki, istehsal gülmə qarşı tərəfi əsəbiləşdirir, mehriban gülüş əksinə qarşı tərəfdə də xoş əhvala yaradır. Birinci tərəfin müəyyən fikrinə gülə-gülə cavab vermək sevinclə bağlı olduğu qədər, istehza ilə də bağlı ola bilər. Bunu aydın dərk etmək situasiyanı, danışanlar arasındakı münasibəti, mövzunu və s. bilməyi tələb edir.

Kommunikasiyanın qeyri-verbal komponentləri işarənin ötürülməsi üçün ən yaxşı vasitələrdir. İmplikasiya, işarə insanın ünsiyyət prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Kommunikasiya aktının strukturu ideya və emosiyaların birbaşa deyil, dolayısı ilə təsirinin daha effektiv olduğunu göstərir. Məlum səbəblərə görə, işarə verbal vasitələrdən çox, qeyri-verbal vasitələrlə daha sıx assosiasiya yaradır [3, s.5]. Emosiya subyektiv psixoloji vəziyyətdir. Bu vəziyyət danışan (adresant) və dinləyənə (adresat) da aiddir. Danışanın və dinləyənin emosional vəziyyətləri fərqli və oxşar ola bilər. Emosiya fərdin nitq prosesindəki halı, bu proses zamanı baş verən

hadisələrə, eləcə də nitq prosesinin iştirakçılarna münasibəti, həmçinin insanın psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğundan müxtəlif şəkillərdə özünü göstərə bilər. Fərdlərin emosional vəziyyətlərinin eyniliyi nisbi səciyyə daşıyır. Nisbi eynilik fərdlərin eyni zamanda sevinməsində, kədərlənməsində, qəzəblənməsində və s. təzahürünü tapır. Bu vəziyyətlərin dəqiq ölçü hədləri olmadığından onları bərabərləşdirmək də mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, C. Nitq aktlarının mətndə işlənmə xüsusiyyətləri/C.Hüseynova// Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021. – N7. – C.114-123
2. Şekspir, V. Şıltaq qızın yumşalması/V.Şekspir// İngilis ədəbiyyatı antalogiyası. – Bakı: Şərq-Qərb, 2009. – S. 59-130.
3. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. - Chicago & London: The University of *Chicago* Press, 1987. -614 p.
4. Ермакова, О.Н. К построению типологии коммуникативных неудач. Русский язык в его функционировании. – Москва: Наука, 1993. – 345 с.
5. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. - М.: Рус.яз. 2002. -216 с.

Г.Р.Худуева

Экстралингвистические факторы речевых условий

Резюме

Статья посвящена изучению экстралингвистических факторов речевых условий. Речевые условия включают время и Пространство общения, количество участников общения, предмет речи, отношения между участниками, их социальный статус, а также ряд других языковых и экстралингвистических факторов. Речевая деятельность обусловлена речевой ситуацией, адаптируется к ней. Речевые ситуации имеют зависимость от конкретной коммуникативной сферы. Бытовые, деловые, профессиональные, служебные и т.д. речевые ситуации возникают в связи с экстралингвистическими факторами. Но каждая такая сфера влияет на речь коммуникантов. В бытовом общении у участников высока свобода речи, они не уделяли особого внимания выбору и использованию лексических единиц. Формальное общение проявляется как экстралингвистический фактор, влияющий на речевые условия доминирования при общении с лицом, занимающим более высокое положение по статусу. Среди экстралингвистических факторов речевых ситуаций особое место занимают коммуникативная цель, коммуникативное намерение участников общения, коммуникативная тактика и коммуникативная стратегия. Коммуникативная цель определяет причину установления общения. Коммуникативная цель характерна для инициации отношений. Эта цель порождает интерес к проявлению коммуникативной инициативы и продолжению общения до

достижения цели. Экстралингвистический фактор также проявляет себя как психологический барьер. Нежелание говорить, плохое самочувствие, болезнь, обремененность другими проблемами, спешка, застенчивость, статусные различия влияют на процесс общения. Хотя перечисленные не существуют одновременно в одной речевой ситуации, возможно участие в одной речевой ситуации различных их сочетаний.

Ключевые слова: речевые условия, экстралингвистические факторы, общение, коммуникация, речь, язык.

G.R.Xuduyeva

Extralinguistic factors of speech conditions

Summary

The article is devoted to the study of extralinguistic factors of speech conditions. Speech conditions cover the time and space of communication, the number of participants in communication, the subject of speech, the relationship between participants, their social status, as well as a number of other linguistic and extralinguistic factors. Speech activity is conditioned by a speech situation, adapted to it. Speech situations have a dependence on a specific communicative sphere. Household, business, professional, official, etc. speech situations appear in connection with extralinguistic factors. But each such area affects the speech of communicants. In domestic communication, the speech freedom of the participants is high, they do not pay special attention to the selection and use of lexical units. Formal communication manifests itself as an extralinguistic factor affecting the conditions of dominance speech when communicating with a person who occupies a higher position by status. Among the extralinguistic factors in speech situations, a special place is occupied by the communicative goal of the participants in communication, communicative intention, communicative tactics and communicative strategy. The communicative goal determines the reason for establishing communication. The communicative goal is typical for the initiative of the jury. This goal arouses the interest of taking the communicative initiative and continuing communication until the goal is achieved. The extralinguistic factor also manifests itself as a psychological barrier. Unwillingness to talk, feeling unwell, being sick, burdened with other problems, haste, shyness, status differences affect the communication process. Although the listed ones do not exist in one speech situation at the same time, the participation of their various combinations in one speech situation is possible.

Keywords: speech conditions, extralinguistic factors, communication, communicative, speech, language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Orcid kod: 000-0002-7208-4819

MƏMMƏDOVA FƏRƏH ƏLİXAN QIZI,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

XX ƏSRİN SONU - XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏMƏ VƏ İŞLƏMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə leksik alınmaların linqvistik və qnoseoloji səbəbləri açıqlanır, alınmaların bir sıra xüsusiyyətləri qeyd olunur. Təhlil rus dili materialı əsasında aparılsa da, müqayisə üçün arada Azərbaycan dilinin materialı cəlb edilmişdir. «Alınma söz» anlayışının istifadəsində genetik yanaşma seçilmişdir. Genetik yanaşma zamanı müəyyən bir leksik vahidin həqiqi mənşəyi, yəni etimonunun, prototipinin fəaliyyət göstərdiyi başqa bir dildən «gəlməsi» nəzərə alınır. Əcnəbi sözünün formal və semantik mənimsəmə növləri və onların mərhələləri işıqlandırılır. Sözlərin formal variantları nəzərdən keçirilir. *Formal uyğunlaşma* zamanı praktik transkripsiya prinsiplərinin təsiri genişlənir və müəyyən hallarda normadan «uzaqlaşmalar» müşahidə edilə bilər. *Semantik mənimsəmə* mərhələsində leksik mənanın transformasiyası baş verə bilər: etimon sözün leksik mənasının *daralması*; *genişlənməsi*; *müsbət* və ya *əksinə*, *mənfi* qiymətləndirmənin ortaya çıxması və s. Semantik mənimsəmənin son mərhələsində alınma söz semantik derivasiya prosesində iştirak edir, bunun nəticəsində semantik quruluşu yeni bir mənə (və ya mənalar) ilə zənginləşir, sözün işlənmə dairəsi, birləşmə imkanları genişlənir. Leksik alınma prosesini dəqiq səciyyələndirən bu cür spesifik hadisələrə diqqət yetirmək lazımdır. Etimon sözünün leksik mənasının olduğu kimi mənimsənilməsi və ya transformasiyası; alınma sözün semantik və ya/və üslubi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq ekvivalentindən irəli getmək və s. Alınmanın ilkin mərhələsində söz xarici dildən monosem vahidi kimi götürülür. Yeni alınmış sözün semantikasının xüsusiyyətləri onun işlənməsində əks olunur. Alınma sözlərin öyrənilməsinin aktual olmasının linqvistik səbəbləri müasir leksik alınmanın xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Əlbəttə ki, dilə daxil olan vahidlərin yalnız miqyası, sayı ilə deyil, həm də öyrənilən materialı təhlil edərkən nəzərə alınmalı olan digər xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Açar sözlər: leksik alınma, formal və semantik mənimsəmə, mənanın transformasiyası, etimon, sözün işlənməsi.

Tədqiqatın aktuallığı. Rus dilinin inkişafının indiki mərhələsində alınma sözlərin öyrənilməsinə ehtiyac iki səbəb ilə izah olunur: I) linqvistik, dildaxili səbəbləri ilə, yəni XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcında dilin vəziyyəti ilə; və II) qnoseoloji səbəb (xarici səbəb) - bu prosesi təsvir edən və dərk edən müasir dilçilik elminin vəziyyəti ilə izah olunur. I. Alınma sözlərin öyrənilməsinin aktual olmasının

lingvistik səbəbləri müasir leksik alınmanın xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Əlbəttə ki, dilə daxil olan vahidlərin yalnız miqyası, sayı ilə deyil, həm də öyrənilən materialı təhlil edərkən nəzərə alınmalı olan digər xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Y.V. Marinova bir sıra alimlərin tədqiqatlarını ümumiləşdirərək dilə daxil olan sözlərin aşağıdakı əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini qeyd edir [7, 3]: - müasir alınma prosesinin qlobal xarakteri (dünyanın bir çox inkişaf etmiş dillərində digər mənbələrdən yeni sözlərin fəal axını müşahidə olunur); - leksik alınmaların, əsasən, bir mənbə dildən olması (Amerika və Britaniya ingilis dilindən); - alınma sözlərin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən məişət sahəsinə və ümumxalq dilinin müxtəlif variantlarına - ədəbi dilə və substandarta (jarqonlara) nüfuz etməsi; - kalkalaşma prosesinin aktivləşməsi; - alınma söz ilə yanaşı, onun törəmələrinin də alınması (məsələn: *пицца, пиццерия; руфер, руфинг; монитор, мониторинг; бизнес, бизнесмен* və s.); - abreviaturaların müntəzəm alınması (*pls; NP; ok; VIP; VPN* və s.). Bundan əlavə, sözlərin alınması digər dil sahələrinə (sintaksis, intonasiya, qrafika) xarici təsir fonunda baş verir, leksika sahəsində yeni xarici sözlərin axınından əlavə, əvvəllər mənimsənilmiş sözlərin nitqdə fəal istifadəsi, onların tez-tez yenidən düşünülməsi və ya üslubi «işlənməsi» müşahidə olunur.

II. Tədqiqatın aktuallığını izah edən qnoseoloji səbəblər də var. Leksik alınma problemi ilə əlaqəli bir çox nəzəri və terminoloji məsələlər hələ də aktualdır. Belə məsələlərdən biri *alınma söz* termini ilə ifadə olunan anlayışın məzmunu və həcmi məsələsidir. Onu da qeyd edək ki, elmi və tədris ədəbiyyatında alınma sahəsinə aid digər terminoloji adlar da (və müvafiq olaraq anlayışlar), məsələn, *varvarizm, ekzotizm, xarici qrafikada daxilolmalar, əcnəbi söz* və s. kifayət qədər dəqiq və ardıcıl olaraq ayrılır. Terminoloji nizamsızlıq leksik alınma nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Beləliklə, rusistikada bu və ya digər əcnəbi bir sözün statusunu rus dili sistemi üçün zərurət və ya artıqlıq baxımından müəyyənləşdirməkdə nəzərə çarpan bir uyğunsuzluq var. Məsələn, *имидж, импичмент, менеджер, мониторинг, ноу-хау, рейтинг, эксклюзивный, электорат* kimi sözlər bəzi müəlliflərin əsərlərində bəraət qazanmış/ əsaslanmış alınmalar, digərlərində ana dilini çirkləndirən və dilin ruhunu pozan/lazımsız/artıq elementlər kimi qəbul edilir. «Alınma söz» anlayışının tərifində iki yanaşma fərqləndirilir: genetik və leksikoqrafik [7, 10-11].

Genetik və leksikoqrafik yanaşmalar arasındakı fərq belədir: genetik yanaşma zamanı müəyyən bir leksik vahidin həqiqi mənşəyi, yəni etimonunun, prototipinin fəaliyyət göstərdiyi başqa bir dildən «gəlməsi» nəzərə alınır; leksikoqrafik yanaşma zamanı (məsələn, qeyri-milli və ya əcnəbi lüğətlərinin tərtib edilməsi praktikasında) leksik vahidin alınma olması, «yad» kimi qəbul edilməsi faktı əhəmiyyətlidir. Belə qavrayış, ilk növbədə, sözün xarici dilə bənzəyən struktur xüsusiyyətlərindən – tərkibində alınma kök və affiks və ya yalnız alınma kökünün mövcudluğundan qaynaqlana bilər. Beləliklə, *ваучеризация, клонирование, мультимедийный, оффшорный* sözləri (və ya Azərbaycan dilində: *təəccübləndirilmək;*

təəccübləndirmək; təəccüblənmək) əslində rus (və ya Azərbaycan) dilinin materialı əsasında meydana gəlsələr də alınma söz təəssüratını yaradır (və əcnəbi sözlər/başqa dil mənşəli lüğətlərində qeyd olunur). Tədqiqatımızın vəzifələrinə alınma sözlərin özlərini, yəni mənbə dilində etimonları olan sözləri və başqa dildən götürülmüş köklər əsasında əmələ gələn milli sözləri ayırmaq məsələsi daxil olduğundan, «alınma söz» anlayışının istifadəsində genetik yanaşmanı seçdik. Sözlər arasında etimoloji statusun müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaradan leksik vahidlər qrupunu müəyyən etdik. Dörd belə qrup var: - alınma kökdən və orijinal milli affiksdən ibarət polimorfemik sözlər, yəni hibridlər (*гламурный, креативный, сканировать*); - xarici mənşəli kök və affiksdən ibarət polimorfem sözlər (*ваучеризация, монетизация*); - Analitik birləşmələr - hər iki hissəsi xarici mənşəli birləşmələr (*бизнес-букет, пиар-проект*); başqa bir terminologiyaya görə, bu cür törəmələrə ilkin komponenti dəyişməyən mürəkkəb sözlər də deyilir. - söz kəsmələri (*комн, инет, инфо*). Bu qruplara aid sözlər, sözlərin qeyri-milli mənşəyi haqqında bir fikir formalaşdıran «xarici dil» əlamətlərinə malikdir. Bununla birlikdə, bu qrupların hər birində rus zəminində yaradılan törəmələr ola bilər (məsələn, «yalançı alınmalar»: yuxarıda göstərilən misallar: *ваучеризация, монетизация*). Buna görə də bu qrupların sözləri ilə əlaqədar olaraq, ilk növbədə bu və ya digər sözün etimonunun xarici dildə mövcudluğunu və ya olmamasını müəyyənləşdirmək üçün xüsusi etimoloji təhlil tələb olunur. L. P. Kəsin yazır ki, bəzi sözlərin etimoloji təhlilində şərhlərin çoxluğu istisna edilə bilməz [4, c. 196-202.]. Alınma sözlərinin tipoloji təsviri və ya *təsnifatı* aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır: götürülmüş sözün leksik mənasının növü (ekzotik/qeyri-ekzotik, terminoloji/qeyri-terminoloji), üslub mənsubiyyəti, sözdüzəldici imkanları, qrafika (kiril/latın), müxtəlif nitq sahələrində fəaliyyət xüsusiyyətləri və s. [7, 4]. Yeni alınma sözün dil paradiqmatikasına daxil edilməsinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək də vacibdir: onu müəyyən bir leksik-semantik qrupa, sinonim cərgəsinə, sözdüzəltmə yuvasına və s. «yerləşdirilməsi» – və sintaqmatikaya (alınma sözün digər sözlərlə birləşmə və ya işlənmə xüsusiyyəti; bu məsələ ən az öyrənilmişdir) «yerləşdirilməsi».

Eyni alınma sözün formal növləri (variantları) arasında özünəməxsus paradiqmatik münasibətlər qurulur. Bu zaman bəzi hallarda variantların fərqləri həm yazılı, həm də şifahi nitqdə (ingilis dilində: *kria//kriyah//qeri'ah//kriah*. Merriam-webster lüğətində yalnız “*keriah*” kimi verilir [12]; rus dilində: *ланч –ленч*), digərlərində isə yalnız yazılı (rus dilində: *Coca-Cola – Кока-Кола, Интернет – ИнтерНет – интернет – Internet, кеу/хеумеэ*; Azərbaycan dilində: *tviter* [2, s.260] və *Twitter* [10]; «*votsap*» [2, c. 271], orfoqrafik lüğətlərdə isə «*vatsap*» formasında qeyd edilir [1, 2020]) və ya yalnız şifahi nitqdə (rus dilində: *маркетинг – маркетинг*; Azərbaycan dilində: «*hauptvaxta*» sözü internet saytlarda «*qubbağ*» formasında [13]) rast gəlinir. Alınma sözlərin müxtəlif növ variantlarının öyrənilməsi nitq mədəniyyəti məsələlərinin, eləcə də dəyişən bir sözün leksikoqrafik qeydi problemlərinin həlli üçün aktualdır. Alınma sözlərin tədqiqi müxtəlif **məsələlərin**

həllini nəzərdə tutur: - alınma söz anlayışının həcmi və məzmununu aydınlaşdırmaq; bu terminin digər, qeyri-millə mənşəli sözləri bildirən terminlərə (*alınma söz, əcnəbi söz, varvarizm* və s.) sistem əlaqələrini müəyyənləşdirmək; - alınma sözlərin çoxölçülü tipologiyasına əsaslanaraq (tematik əsasda, müəyyən nitq hissələrinə aid olması, mənşəyi, resipiyent dildə ekvivalent leksik vahidlərin olması/olmaması və s. baxımından) alınma leksikanın sistem təsvirini təqdim etmək; - alınma sözlərin dildə semantik və formal uyğunlaşmasının şərtlərini və müşayiət olunan prosesləri (variasiyalı/dəyişkənliyi) təsvir etmək; - paradigmatik münasibətləri təsvir etmək: a) alınma sözlər və onların sinonimləri arasında, b) alınma sözlər və onların sözdüzəldici törəmələri arasında və s.; - resipiyent dil sisteminə alınma sözlərin möhkəmlənməsinin bəzi «göstəricilərini» aydınlaşdırmaq tələb olunur, çünki dilin qeyri-sabitliyi dövründə alınma bir sözün mənimsənilməsi sabitlik dövrü ilə müqayisədə öz xüsusiyyətlərinə malikdir; - müxtəlif növ alınma sözlərin sözdüzəltmə imkanlarını müəyyən etmək; - alınma leksika sahəsindəki keçid hadisələrini araşdırmaq (ekvivalent leksikanın ekvivalentsiz leksikaya, ekzotik leksikanın qeyri-ekzotik leksikaya keçməsi).

Resipiyent dildə alınma sözün taleyini təyin edən vacib amil *alınmanın formasıdır*. Leksik alınmanın əsas formaları bunlardır: yazılı / şifahi alınma, birbaşa (vasitəsiz) / dolayı (vasitəli) alınma, paralel (eyni vaxtda baş verən alınma) / müxtəlif vaxtlara təsadüf edən alınmalar, maddi / gizli alınma (kalka). Bu barədə baxın: [6, 35-38]. XXI əsrin başlanğıcında alınmanın *yazılı forması* hələ də üstünlük təşkil edir. Yazılı formada alınmanın yeni bir mənbəyi əmələ gəlib - elektron media, elektron KİV. Alınmanın *şifahi forması* ədəbi dildən asılı olmayan jarqonlar və ya şifahi ictimai çıxışlar üçün xarakterikdir (məsələn, Azərbaycan Prezidentinin “CNN Türk” televiziya kanalına verilən müsahibəsində 2 dəfə «*integrə*» sözünə rast gəlinir [11]). Hal-hazırda alınma sözlər əksər hallarda ingilis, rus və Azərbaycan dillərinə *birbaşa şəkildə daxil olur*, lakin dolayı yolla alınma halları da baş verir. Məsələn, *çyry, зомбу, цыуу* kimi oriyentalizmlər rus dilinə birbaşa deyil, bu sözlər vasitəçi dil (ingilis dilinin Amerika variantı) vasitəsilə rus dilinə «nüfuz etdi». Bu alınma formalarının xüsusiyyəti hal-hazırda həm donor dilinin, həm də vasitəçi dilin eyni dil – ingilis dilinin Amerika versiyası olmasıdır. Azərbaycan dilinə isə (*quru, zombi, suşi*), çox güman ki, rus dilinin vasitəsilə daxil olmuşdur. Maddi və gizli alınma arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda dil yeni bir səs qabığı, yeni bir səs formasını alır və gizli alınma (kalka) zamanı mövcud dil vasitələri – sözlərin və ya morfemlərin səs qabıqları «forma» kimi istifadə olunur. Alınmanın maddi formasının üstünlüyü ilə gizli alınma (kalka), ilk növbədə semantik və frazeoloji kalka, həm də ikinci semantik alınma nəzərə cərpacaq dərəcədə aktivləşdi. Rus leksikasındakı semantik proseslərin təhlili üçün ikinci semantik alınma və semantik kalka arasında fərq qoymaq lazımdır: birinci halda, yeni bir mənə üçün səs qabığı qismində əvvəllər alınmış söz (*резюме* “anket” mənasında), ikincisində – qədim, milli söz çıxış edir (*горячий* - “aktual” mənasında). İkinci semantik alınma zamanı

ingilis dilindən əvvəllər alınmış sözlərin mənalarına yeni mənalar əlavə olunur. Məhz son zamanlarda aktivləşən bu proses leksikanın beynəlmilləşməsi ilə birbaşa əlaqəlidir, çünki yeni alınmış mənalar əksər hallarda yunan və latın mənşəli sözlərin və ya beynəlxalq lüğət fonduna daxil olan sözlərin semantikasına əlavə olunur (kompüter terminlərinə baxın: *адрес, архив, библиотека, меню* və s.).

Biz alınma sözü maddi alınmanın «nəticəsi» kimi başa düşürük. Maddi alınmanın ilkin forması tez-tez rast gəlinən qrafik alınmadır - orijinal qrafikada (ingilis dilinin latın qrafikasında) xarici dil sözünün mənimsəmənin ilkin mərhələsində işlədilməsidir. Bu forma (ingilis dilinin latın qrafikası) sözün xarici dildən qrafik daxilolma «vəziyyətindən» resipiyent dil sistemində tamhüquqlu vahid kimi işlənməsinə keçidini hazırlayır. Yeni bir sözün qəbul edən dilin fonetika, qrammatika, qrafika və orfoqrafiyasına uyğunlaşması, yəni sözün semantik tərəfinə təsir etməyən belə bir işlənməyə sözün *formal uyğunlaşması* deyilir [7, 14]. Alınan sözün maddi qabığının hansı formasının mənimsənilməsindən asılı olaraq - səs və ya qrafik, *fonetik və qrafik uyğunlaşma* kimi formal uyğunlaşma növləri fərqlənir. Bu iki növ müxtəlif nitq formalarında – şifahi və yazılı şəkildə baş verməsi ilə də fərqlənir. Rus ədəbi dilində uyğunlaşma proseslərinin əsas istiqaməti mənbə dilində olan sözün, etimonunun (başqa dildən alınmış sözün əsli) səsinə, yəni ənənəyə uyğun olaraq praktik transkripsiyaya yönəldilmişdir. Bununla birlikdə, praktik transkripsiya prinsiplərinin təsiri hazırda genişlənir və müəyyən hallarda normadan «uzaqlaşmalar» müşahidə edilə bilər. Bu hallara aşağıdakılar daxildir: 1) ingilis tələffüzünün «təqlidi» kimi sözün sonunda səslə/cingilti samitin qarışmasının mümkün olmaması, xüsusən də gənclərin nitqində (*наб, имидж, бейдж, группиз*); 2) rus dilində əvvəllər rast gəlinməyən sonluqları olan sözlərin əmələ gəlməsi *-ин, -жн* (*промоуин, экин, ресептин, фьюжен* və s.); 3) mənbə dilində kompozitlərə (mürəkkəb sözlərə) və ya polimorfem sözlərə (*бойфренд, гешефтмакер, онлайн, нонстон, имиджмент* və s.) gedib çıxan yeni alınma sözlərin əlavə vurğu ilə tələffüzü. Alınma sözü «orijinala» yaxın tələffüz etmək meyili, xarici mənşəli neologizmlərdə ön saiddən əvvəl qalın samitin tələffüzü hallarını da izah edir, bəzən bu orfoqrafiya ilə də dəstəklənir – *флэш, фэшн, скинхэд, тинэйджер, брэнд* və s.

Həm ədəbi dildə, həm də jarqonlarda yeni alınmış sözlər dəyişir, müxtəlif variantlara məruz qalır. Məsələn, yeni alınmış sözlərin aşağıdakı formal variantları var: fonematik (*ланч – ленч; пати – парту*), aksent variantları (*маркетинг – маркэтинг*), orfoepik ([к»э]йс – [кэ]йс), orfoqrafik (*оффшор – офшор – офф-шор – оф-шор*) və qrafik (*Интернет – интернет – Internet*). Qeyd edək ki, qarışıq növ variantları da var (*дедлайн – дэдлайн – дед-лайн; имейл – имейл – е-мейл* və s.). İndiki mərhələdə alınma sözün variantının öz xüsusiyyətləri var. Əvvəlki əsrlərdə, xüsusən XIX əsrdə, variantın ortaya çıxması səbəblərindən biri sözün müxtəlif dillərdən-mənbələrdən alınması idi, XX əsrin sonunda -XXI əsrin əvvəlində isə digər amillər ön plana çıxır və əvvəlki səbəb getdikcə daha az özünü göstərir, çünki donor dili, əsasən, birdir. Sözün formal dəyişməsində *daxili lingvistik səbəblər*

əhəmiyyətlidir. Belə ki, alınma sözlərin variantları arasında bir çoxunun fərqli fonem tərkibi var, çünki eyni xarici sözün ötürülməsində fərqli metodlardan – transkripsiya və transliterasiyadan istifadə olunur (bax: *супервайзер* – *супервизор* ingilis dilindən *supervisor*). Bu metodların rəqabəti fonematik variantları arasında vokalik /sait səsin üst-üstə düşməyən/ variantın üstünlük təşkil etməsini izah edir (*браузер* – *броузер*, ingilis dilində: *browser*; *фан* – *фэн*, ingilis dilində: *fan*) və konsonant /samitin olub/olmaması ilə fərqlənən variantın üstünlük təşkil etməsini izah edir (*андеграунд* – *андерграунд*, ingilis dilində: *underground*; *перформанс* – *нефоманс*, ingilis dilində: *performance*; *эйджизм* – *эйджеизм*, ingilis dilində: *ageism* və s.). Yاد fonetik vahidin ötürülməsində daxili amil də alınmış sözün fonematik variantlığına gətirib çıxarır. Məsələn, <w> ingilis foneminin ötürülməsinin müxtəlif üsulları danışanlara *вокмен* – *уокмен* (<workman>) (<işçi>) variantlarını verir; ingilis «a» hərfi ilə ötürülən [ə] saitin ötürülməsinin müxtəlif üsulları var: *аккаунт* – *эक्каунт* və s. Hələ də alınma sözlərin formal variantlarının əmələ gəlməsinə analogiya prinsipi təsir göstərir (bax: *бармен* sözünün normadan kənar aksent variantı *шоумен*, *яхтсмен* və s. sözlərin analogiyası ilə yaranmışdır); çox hecalı sözlərdəki vurğunun sözün ortasına keçirmək meyili (*маркетинг*, *граффити* – müq. et normativ tələffüz ilə: *мáркетинг*, *грáффити*); tələffüzün rahatlığı (*кегель* – *кезь*, *промоушен* – *промоушн* və s.); orfoqrafiyanın obyektiv zəif hissələrində normanın dəyişməsi: etimoloji baxımdan mürəkkəb sözlər və ya söz birləşmələri olan alınma sözlərin bitişik – defis – ayrıca yazılması (*массмедиа/масс-медиа/масс медиа*); qoşa samitlərin yazılması (*оффишор* - *офшор*).

Ümumiyyətlə, uyğunlaşma prosesində alınma sözün dəyişməsi/variantlığa məruz qalması təbii bir hadisədir, sözün yeniliyinin göstəricilərindən biridir. Variantların çox sayda olması bir sözün mənimsənilməsinin fəallığını, müxtəlif dil daşıyıcıların nitqdə istifadə tezliyini göstərir. Əksinə, alınmış sözün dilin leksik sistemində sabitləşməsinin səciyyəvi bir əlaməti variantlığın aradan qaldırılmasıdır [8, c. 178]. Substandart (məsələn, jarqonlar), ədəbi dildən fərqli olaraq, özünü variantlardan azad etməyə tələsmir; substandart nitqində sözlərin sonsuz variasiyası (daha doğrusu şüurlu təhrifi) nitq praktikası ilə dəstəklənir. Belə ki, eyni söz sonsuz sayda dəyişikliklərə/variantlara malik ola bilər. *Компьютер* sözü, məsələn, kodlaşdırılmamış nitqdə *комп*, *комп*, *комтик*, *комник*, *компутер*, *путер*, *цампутер*, *конпутер*, *контупер*, *компостер*, *компухтер* və s. kimi variantlarda istifadə olunur [7, 17]. Xarici sözlərin üslubi cəhətdən aşağı variantlarını yaratmağın əsas yollarını qeyd edək: səhv transliterasiya (*цампутер*, *хацкер*), dil oyununun müxtəlif üsulları (*дисплюй*, *интерфася*, *штампакс*, *мыло*, *емеля*), qısaldılmış sözlərin alınması (*инфо*, *тату*, *фэн*) və alınmaların qısaldılması (*мерс*, *шоу-биз*, *тинейдж* «*тинейджер*»), suffikslərdən istifadə (*понсень*, *понсация*, *понсня*, *понсуха*) və s. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlində yeni alınmış sözlərin semantik uyğunlaşması öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Birincisi, yeni alınmanın leksik semantikasının formalaşması sürətlə gedir. İkincisi, alınma zamanı əcnəbi sözün

keçdiyi semantik dəyişikliklər, məsələn, leksikanın deideologizasiyası (XX əsrin sonu); xarici leksik vasitələrin fəal üslubi assimilyasiyası; əvvəllər dilin periferiyasında olan sözlərin aktuallaşması; semantikanın transformasiyası və bəzi tematik qrupların söz polisemiyasının sürətli inkişafı; sözlərin birləşmə xüsusiyyətlərinin yenilənməsi; yeni tematik qruplarının formalaşması və s. müşahidə olunur. Eyni zamanda, leksik alınma prosesini dəqiq səciyyələndirən bu cür spesifik hadisələrə diqqət yetirməyi lazım bilirik: etimon sözünün leksik mənasının olduğu kimi mənimsənilməsi (kopiyanması) və ya transformasiyası; alınma sözün semantik və ya/və üslubi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq ekvivalentindən irəli getmək və s. Alınmanın ilkin mərhələsində söz xarici dildən monosem vahidi kimi götürülür. Yeni alınmış sözün semantikasının xüsusiyyətləri onun işlənməsində əks olunur. Birincisi, yeni alınmış söz ilk mənimsəmə mərhələsində məhdud istifadə sahəsinə malikdir və bir qayda olaraq, əsasən, yazılı nitqdə mövcuddur; ikincisi, mətnlərdə istifadəsi ümumiyyətlə oxucuya mənasını izah etmək məqsədi daşıyan xüsusi metatekstual vasitələr (tərcümə, tərif, sinonimlərin sıralanması və s.) ilə dəstəklənir; üçüncüsü, məhdud istifadə sahəsinə baxmayaraq, qarışıq semantikaya malik bir söz, bir qayda olaraq, geniş, nizamsız birləşmə xüsusiyyətinə malikdir (bunu *фьюжн, спа, трэш, мейнстрим, гламур, экин* və s. sözlər əsasında izləmək olar). Sözün fərqli lüğətlərlə ilk qeyd olunması zamanı mənanın təfsirində sözün bildirdiyi anlayışın fərqli əlamətləri əks olunur (məsələn, *ной-хай, харизма* sözlərinin təfsiri fərqlənir). Danışanların qavrayışı baxımından fərqli sosial və yaş qruplarındakı insanlar tərəfindən yeni alınmış sözün mənasını anlamaqda əhəmiyyətli fərqlər var. Bu və ya digər neologizm bir müddət bir insanın təhsil səviyyəsini, ilk növbədə başqasının dilini bilməsini; onun peşə və sosial mənsubiyyəti və s. ortaya qoyan bir növ «test» halına gəlir. Alınma prosesinin növbəti, semantik mənimsəmə mərhələsində sözün qarışıq mənası ümumiləşdirilmiş sözlə verilir (*имидж – образ; бутик – магазин; презентация – представление; кутюрье – модельер* və s.), sonra əlaqəli sözlərin mənaları və ya üslubu fərqləndirilir. Nəticədə, alınma söz üçün müəyyən bir məna təyin olunur (məsələn, *кутюрье* «öz işinə sahib olan və yüksək bədii geyim kolleksiyaları yaradan moda dizayneri» [tsis]); söz dilin üslubi sistemində bu və ya digər yeri tutur (*мониторинг* - xüsusi söz). Sözün qavranılması müxtəlif sosial və yaş qruplarına aid danışanlar tərəfindən tarazlaşdırılır. Bu, sözün yazılı nitqdən kənara çıxması və danışq nitqində istifadə olunmağa başlaması ilə özünü göstərir. «Alınmış sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi ... yeni həqiqətləri və yeni anlayışları əks etdirir və denotativ və signifikativ lakunaları doldurur» [9, 24]. Leksik yeniliklərin bu qrupu Rusiyada məlum olan, lakin rus dilində bir sözlə ifadə olunmayan hadisələri əks etdirir: *киллер – наемный убийца, консенсус – соглашение по спорным вопросам, кутюрье – модельер высокого класса, саммит – встреча глав государств* və s. Semantik mənimsəmə mərhələsində leksik mənanın transformasiyası baş verə bilər. Aşağıdakı proseslər şəklində özünü göstərə bilər: etimon sözün leksik mənasının *daralması* (bax rus. *киллер* “muzdlu

qatil” və ingilis dilində *killer* «qatil» və s.); etimon sözün leksik mənasının genişlənməsi (*ник* “ləqəb, psevdonim” və ingilis dilində nickname «internet istifadəçinin ləqəbi”; *фьюжн* - «qarışıq, qarışdırma», *хит* «populyar, tələb olunan nəşə» və s.); *мүсбәт* qiymətləndirmənin ortaya çıxması (etimon sözün leksik mənalarının «yaxşılaşdırılması»), bax: *бумук* “moda mağazası”; frans. *boutique* “dükən, mağaza” [tsis], *тюнинг* “avtomobilin daxili və ya xarici avadanlığının «lüks» səviyyəsinə çatdırılması” [NSİS]; ingilis dilində *tuning* “mühərrikin tənzimlənməsi” - və ya əksinə, *мәңфи* qiymətləndirmənin ortaya çıxması («pisləşmə»), bax: *чёрный пиар* “qara PR” və s. Başqa dilin leksikasının ədəbi dilə dolayı yolla, substandart, məsələn, jarqon vasitəsilə daxil olması (bu hal daxili alınma adlanır) xüsusilə nəzərə alınır, bax: *сингл, профу, лейбл, диджей* və s. Bu cür vahidlərin semantik «işlənməsi» birbaşa adi xarici alınmaların semantik uyğunlaşmasından fərqlənir: «keçmiş» jarqonizmlər üslubi neytrallaşdırmaya məruz qalır; leksik mənanın genişlənməsi ilə xarakterizə olunur və s. Semantik mənimsəmənin son mərhələsində alınma söz semantik derivasiya prosesində iştirak edir, bunun nəticəsində semantik quruluşu yeni bir mənə (və ya mənalar) ilə zənginləşir, sözün işlənmə dairəsi, birləşmə imkanları genişlənir. Bəziləri, adətən, ən çox istifadə olunan alınma neologizmləri həm kitab, həm də danışq nitqində əlavə törəmə mənalar inkişaf etdirir (*спонсор* - sponsor «kiməsə maddi yardım göstərən hər hansı bir şəxs haqqında», *зомби* - zombi «zəif iradəli, laqeyd adam», *камикадзе* - kamikaze “intiharçı” və s.). Bir sıra alınma sözlər məhz yeni mənada yüksək tezlikli oldu (*пиар* - piar «kiminsə və ya nəyinsə haqqında rəyin formalaşması», *аутсайдер* - autsayder «uğursuz adam» və s.). Yeni alınmış sözlərin polisemiyası dil sisteminin digər sahələrində də əks olunur. Belə ki, alınma sözün yeni bir leksik mənası yaranırsa, həmin alınma söz əsasında yaranan söz də semantik quruluşunu yeni bir mənə ilə tamamlayır (bax: *зомби* - zombi məcazi mənada və *зомбировать население* “əhalini zombiləşdirmək”; *зомбированный электорат* «zombiləşdirilmiş seçicilər»). Yeni mənada işlənən alınma söz yeni bir sinonim cərgəsini yarada bilər (*рейтинг* - reyting - məcazi mənada «populyarlıq, şöhrət») və ya başqa bir sinonim sırasına daxil ola bilər (bax: *виртуальный – возможный, потенциальный; виртуальный – сетевой, электронный; виртуальный – ирреальный, мнимый, вымышленный; virtual – mümkün, potensial; virtual – şəbəkə, elektron; virtual - irreal, xəyali, uydurma*); həm də frazeoloji birləşmənin bir tərkib hissəsi ola bilər (*братъ тайм-аут, хит сезона, виртуальная реальность; тайм-аут götürmək; virtual reallıq*). Peşə fəaliyyətin mürəkkəbləşməsi də sinonim cərgəsinin yaranmasına kömək edir (*ремейк – ремикс – кавер-версия – трибьют; уикенд – выходные; джип – внедорожник; ремейк-ремикс*). Bəzi uyğunlaşma proseslərində, məsələn, metaforizasiya, (yeni bir alınma söz əsasında) frazeoloji törəmə, dildə mövcud olan «generativ» modellər tələb olunur. Məsələn, *комедия* - komediya (gülməli hadisə haqqında), *фарс* - fars (iclas deyil, bir növ fars!), *драма* (ailə dramı) və s. kimi davamlı istifadələrdə həyata keçirilən «sənət janrı → hadisə»

metaforik köçürmə modeli alınma sözlər əsasında bir sıra yeni metaforlar yaratdı, bax: *(политический) триллер, (политическое) шоу, (политический) экшн, ток-шоу (о заседании правительства), блокбастер (о действиях НАТО), римейк (политической стратегии) və s.*; *(siyasi) triller, (siyasi) şou, tok-şou (hökumətin iclası haqqında), blokbuster (NATO hərəkətləri haqqında), (siyasi strategiyanın) rimeyki və s.* Tədqiq olunan dövrdə alınma sözünün uyğunlaşmasında aparıcı prinsip analogiya prinsipidir. Ekvivalent sözlərinin semantikasının daha da inkişafı onların sinonimləri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə davam edir. Ekvivalent alınma leksika sahəsində linqvistik analogiyanın (bənzətməsinin) təsiri nəzərə çarpır. Belə ki, alınma neologizm öz ekvivalentindən metaforik köçürmə modelini «miras» ala bilər (bax: *политический ярлык → политический лейбл; siyasi damğa, siyasi leybl*).

Terminoloji/qeyri-terminoloji alınma sözlər də fərqli şəkildə mənimsənilir. Fərq, məsələn, bu tip polisemiya sözlərinin inkişafında özünü göstərir. İlkin terminoloji mənası olan sözlər, yəni başqa dildən terminlər kimi götürülmüş sözlər, əksər hallarda metaforik köçürmə yolu ilə (*экология языка, бренд года - dilin ekologiyası, ilin brendi*) yeni bir məcazi məna yaradır; ümumi sözlər isə əksər hallarda metonimik dəyişikliyə əsaslanaraq yeni bir məna inkişaf etdirir (bax. *пилинг* «dəri təmizlənməsi» və «təmizləyici krem», *пирсинг* “bədənin müxtəlif hissələrini deşmək və yaranan deşikdə bəzəkləri möhkəmləndirmək” və «deşik yerinə daxil edilmiş bəzək» və s.). Əsas tendensiyalardan biri də danışanların adlandırılmaların çoxluğuna can atmasıdır. Zəngin sinonimiya həm də sözün formal baxımdan, ifadə baxımından variant dəyişməsi ilə müşayiət olunur (bax: *Интернет – Сеть – Всемирная паутина – киберпространство – киберспейс və Интернет – Инет – нет; Azərbaycan dilində: internet - elektron şəbəkə – Ümumdünya şəbəkəsi – kiberməkan – kiberpeys*). Alınma leksika sahəsində eyniköklü sinonimiya sözləri, bir qayda olaraq, dublet münasibətləri ilə əlaqələndirir (*инсталляция – инсталлирование; архивация – архивирование və s.*). Bir çox dil proseslərinin intensivliyi eyni denotatın adlarının aktiv şəkildə çoxalmasına kömək edir, bunun nəticəsində dil daşıyıcıları həm bir sözlü, həm də mürəkkəb nominasiyaların böyük bir ehtiyat hissəsini əldə edirlər; bu da müxtəlif üslublarda, janrlarda, məqsədlərdə, müxtəlif ünsiyyət sahələrində, müxtəlif kommunikativ münasibətlərdə və s. istifadə etməyə imkan verir. Yeni alınmış sözün *grammatik uyğunlaşması* uyğunlaşma proseslərində xüsusi yer tutur. Bir tərəfdən, sözün xarici görünüşü ilə birbaşa əlaqəlidir: başqa dildən gələn material dərhal dilin morfoloji sisteminin müəyyən bir vahidi (bu və ya digər nitq hissəsinin sözü) kimi formalaşır. Digər tərəfdən, yeni alınmış sözün bəzi grammatik xüsusiyyətləri birbaşa onun leksik semantikasından asılıdır.

Nəticə. Resipiyent dildə alınma sözün taleyini təyin edən vacib amil *alınmanın formasıdır*. Leksik alınmanın əsas formaları bunlardır: yazılı / şifahi alınma, birbaşa (vasitəsiz) / dolayı (vasitəli) alınma, paralel (eyni vaxtda baş verən alınma) / müxtəlif vaxtlara təsadüf edən alınmalar, maddi / gizli alınma (kalka).

İkinci semantik alınma zamanı ingilis dilindən əvvəllər alınmış sözlərin mənalarına yeni mənalar əlavə olunur. Məhz son zamanlarda aktivləşən bu proses leksikanın beynəlmilləşməsi ilə birbaşa əlaqəlidir, çünki yeni alınmış mənalar əksər hallarda yunan və latın mənşəli sözlərin və ya beynəlxalq lüğət fonduna daxil olan sözlərin semantikasına əlavə olunur (kompüter terminlərinə baxın: *адрес*, *архив*, *библиотека*, *меню* və s.). *Formal uyğunlaşma* zamanı praktik transkripsiya prinsiplərinin təsiri genişlənir və müəyyən hallarda normadan «uzaqlaşmalar» müşahidə edilə bilər. *Semantik mənimsəmə* mərhələsində leksik mənanın transformasiyası baş verə bilər: etimon sözün leksik mənasının *daralması*; *genişlənməsi*; *müsbət* və ya *əksinə*, *mənfi* qiymətləndirmənin ortaya çıxması və s. Semantik mənimsəmənin son mərhələsində alınma söz semantik derivasiya prosesində iştirak edir, bunun nəticəsində semantik quruluşu yeni bir mənə (və ya mənalar) ilə zənginləşir, sözün işlənmə dairəsi, birləşmə imkanları genişlənir. Əsas tendensiyalardan biri də danışanların adlandırılmaların çoxluğuna can atmasıdır. Bunun nəticəsində dil daşıyıcıları həm bir sözlü, həm də mürəkkəb nominasiyaların böyük bir ehtiyat hissəsini əldə edirlər; bu da müxtəlif üslublarda, janrlarda, məqsədlərdə, müxtəlif ünsiyyət sahələrində, müxtəlif kommunikativ münasibətlərdə və s. istifadə etməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, ADTM-2020, Şərq-Qərb, 670 s.
2. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. B.: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016. 269 s.
3. Захаренко, Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева Л.В. Новый словарь иностранных слов. 2-е издание. Москва: Азбуковник, 2006. - 783 с.
4. Крысин Л. Словообразование или заимствование? // Лики языка. М., 1998. с. 196-202.
5. Крысин Л. Толковый словарь иноязычных слов: свыше 25 000 слов и словосочетаний: [наиболее употребительная иноязычная лексика, вошедшая в русский язык в XVIII–XX и начале XXI в.] / Москва: Эксмо, 2005. – 939 с.
6. Маринова Е.В. Заметки об основных формах заимствования // Вестник ННГУ. Серия Филология. Вып. 1 (7). - 2006. – С. 35-38.
7. Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX - начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования: автореф. дис. ... докт. филологических наук / М., 2008. 44 с.
8. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е гг. XIX вв.– М.-Л., 1965. – С. 178
9. Швейцер А.Д. Контрастивная стилистика. Газетно-публицистический стиль в английском и русском языках, Москва, 2020, 252 с.
10. <https://baku.ws/politics/101102.03.09.2021>
11. <https://news.milli.az/politics/972322.html>

12. <https://www.merriam-webster.com/medical/keriah>. Accessed 27 Feb. 2021
13. <https://www.meydan.tv/ru/article/ozunu-masindan-atdigi-deyilen-gizir-vefat-etdi/?ref=article-related-artciles>

Ф.А.Мамедова

Проблемы приобретения и обработки заимствованных слов в конце XX - начале XXI века

Резюме

В статье раскрываются лингвистические и гносеологические причины лексических заимствований, отмечается ряд особенностей заимствований. Хотя анализ проводился на основе материала русского языка, в некоторых случаях для сравнения был привлечен материал азербайджанского языка. В использовании понятия «заимствованное слово» был выбран генетический подход. При генетическом подходе учитывается фактическое происхождение той или иной лексической единицы, то есть «происхождение» ее этимона, прототипа из другого языка, в котором он функционирует. Выделены виды формально-смыслового освоения иностранного слова и их этапы. Рассматриваются формальные варианты слов. Во время формальной адаптации влияние практических принципов транскрипции расширяется, и в некоторых случаях могут наблюдаться «отклонения» от нормы. На этапе семантического усвоения может происходить трансформация лексического значения: сужение лексического значения этимологического слова; его расширение; появление положительной или, наоборот, отрицательной оценки и т.д. На заключительном этапе семантического усвоения заимствование слова участвует в процессе семантической деривации, в результате чего его семантическая структура обогащается новым значением (или значениями), расширяется сфера переработки слова, возможности сочетания. Необходимо обратить внимание на такие специфические события, которые точно характеризуют процесс лексического усвоения. Принятие или трансформация этимона слова как его лексического значения; исходя из эквивалента, основанного на семантических и/или стилистических особенностях заимствованного слова и т.п. На начальном этапе усвоения слово берется из иностранного языка как однозначная единица. Особенности семантики вновь усвоенного слова отражаются на его обработке. Лингвистические причины актуальности изучения заимствований связаны с особенностями современного лексического заимствования. Разумеется, единицы, входящие в язык, различаются не только масштабом и количеством, но и другими особенностями, которые следует учитывать при анализе изучаемого материала.

Ключевые слова: лексическое заимствование, преобразование значения, этимон, функционирование слова.

F.A.Mammadova

**Problems of acquisition and processing of borrowed words at the end of the
20th century - the beginning of the 21st century**

Summary

The article reveals the linguistic and epistemological causes of lexical acquisitions, notes a number of features of acquisitions. Although the analysis was carried out on the basis of Russian language material, the Azerbaijani language material was involved for comparison. In the use of the concept of "borrowed word", a genetic approach was chosen. In the course of the genetic approach, the actual origin of a particular lexical unit is taken into account, that is, its etymon, "coming" from another language in which its prototype operates. The types of formal and semantic assimilation of the word foreigner and their stages are highlighted. Formal variants of words are considered. During Formal adaptation, the influence of practical transcription principles expands, and in certain cases "deviations" from the norm can be observed. At the stage of semantic assimilation, a transformation of the lexical meaning can occur: narrowing of the lexical meaning of the etymon word; expansion; the emergence of a positive or, conversely, negative assessment, etc. At the final stage of semantic assimilation, the derived word participates in the process of semantic derivation, as a result of which its semantic structure is enriched with a new meaning (or meanings), the scope of word processing, the possibilities of its combination are expanded. It is necessary to pay attention to such specific events that accurately characterize the process of lexical acquisition. Adoption or transformation of the etymon word as its lexical meaning; proceeding from the equivalent based on the semantic and/or stylistic features of the borrowed word, etc. In the initial stage of acquisition, the word is taken from the foreign language as a monosemous unit. The features of the semantics of the newly acquired word are reflected in its processing. The linguistic reasons why the study of loanwords is relevant are related to the features of modern lexical borrowing. Of course, the units included in the language differ not only in their scale and number, but also in other features that should be taken into account when analyzing the studied material.

Keywords: lexical borrowing, transformation of meaning, etymon, functioning of the word.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: dos. Xəlida Babəsova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ЗЕЙНАЛОВА ЗЕМФИРА
доктор филологических наук

АРЗУ РАДЖАБЛИ
Бакинский славянский университет
г.Баку,
ул.С.Рустама, 25
(arzu.rajabli.@mail.ru)

РОЛЬ ЯЗЫКОВЫХ ИГР В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Açar sözlər: oyun, tədris, öyrənmə, dil, bacarıqlar

Ключевые слова: игра, преподавание, изучение, язык, навыки

Key words: game, teaching, learning, language, skills

Большинство людей с детства играли и играют в разнообразные игры. С возрастом игры усложняются и носят чаще познавательный, нежели только развлекательный характер.

Образовательные игры развивают наши мета-когнитивные, когнитивные и аффективные навыки и умения, поэтому использование игр в учебном процессе и, в частности, в преподавании и изучении языков является очень эффективным методом.

Преподавание и изучение иностранных языков являются не отдельными процессами в аудитории. Языковая игра служит мостом между процессами преподавания и изучения языков, поэтому является продуктивным и действенным методом и в преподавании, и в изучении иностранного языка.

Преподавателям наряду с более традиционными методами преподавания языков следует использовать и образовательные игры, так как они помогут сделать преподавание и изучение языка более привлекательным и продуктивным как для обучающихся, так и для преподавателей.

Некоторые известные образовательные, интеллектуальные и развлекательные игры уже используются в обучении языков. Практически многие игры можно приновить для изучения и преподавания языков, что безусловно, требует от преподавателя определённых умений, сноровки, креативности и, конечно, времени и усилий.

Игры позволяют обучающимся изучать иностранный язык в реальном времени и обстановке и в осмысленном взаимодействии с другими игроками. Игры содействуют совместному интерактивному обучению, развивают социальные и стратегические навыки, где каждый игрок уважает, ценит и поддерживает мнение других участников, а также понимает и сам несёт

ответственность за достижение победы его командой, помогает и продвигает игру к поставленной цели.

Необходимо отметить, что в определённых случаях, игра имеет определённое преимущество перед традиционными методами преподавания и изучения иностранного языка. Например, в ситуациях, когда обучающиеся устали от рутинных заданий и скучают на уроках или просто переутомлены занятиями и тестами, языковые игры могут оказаться очень продуктивным методом преподавания и изучения иностранного языка. Безусловно, в своей работе преподаватель должен учитывать эмоциональные и познавательные потребности обучающихся, изменять и обогащать процесс обучения интересными, познавательными и динамичными играми. Игра может значительно уменьшить беспокойство и озабоченность обучающихся, улучшить их эмоциональное состояние, так как иностранный язык используется ими в более расслабленной атмосфере. Их языковые ошибки не исправляются во время игры, им не ставится оценка за их работу, а преподаватель часто просто является ведущим игры или помощником в игре. Но, с другой стороны, соревновательный и динамичный характер игры побуждает обучающихся быть активными, изобретательными, проявлять инициативу и идти на риск. Игры укрепляют их уверенность в своих языковых знаниях, стимулируют их самовыражение на иностранном языке и помогает преодолеть межличностный или языковой барьер, так как обучающиеся больше думают об успехе, победе в игре нежели о своих лингвистических ошибках. Игры повышают интерес и мотивацию обучающихся к изучению иностранных языков, обогащают их языковой опыт, что в конечном счёте способствует развитию и улучшению их языковых навыков и умений. Обучающиеся быстрее и лучше запоминают материал и информацию в ходе игры.

Языковые игры, несомненно, прежде всего способствуют развитию различных языковых навыков. В зависимости от цели и задач урока, игра может быть направлена на развитие лингвистических аспектов иностранного языка, как например, на изучение и закрепление новых и старых слов, грамматики и синтаксиса иностранного языка. Языковые игры также могут содействовать развитию и усовершенствованию навыков перевода, чтения, слушания, произношения и правописания.

Кроме того, языковые игры могут служить продуктивным методом развития и обогащения и общих нелингвистических знаний обучающихся. Образовательные игры могут использоваться для изучения культуры, истории, политики, социально-экономической жизни страны или стран, где используется данный иностранный язык. Причём, полученные в игре знания могут пригодиться обучающимся и в их нынешней и дальнейшей карьере.

Безусловно, в ходе игр прежде всего развиваются и улучшаются навыки говорения и обсуждения на иностранном языке. Заметно улучшается беглость речи, произношение, а также навыки слушания, чтения и письма. У некоторых обучающихся также наблюдается улучшение грамматики, развитие навыков интерпретации, самоконтроля речи, так как обучающиеся максимально стараются быть понятыми остальными игроками.

В таких играх развиваются когнитивные и стратегические навыки. Развиваются общие навыки обсуждения, аргументации и рассуждения, логического, нестандартного и критического мышления. В игре обучающиеся учатся слушать друг друга, спонтанно анализировать, синтезировать факты, быстро делать выводы, приходить к заключению, совместно решать проблему на изучаемом иностранном языке.

Естественная и увлекательная атмосфера игры является благоприятной средой также и для преподавателя. Игра снижает напряжение в аудитории, помогает преподавателю создать дружелюбные и доверительные отношения с обучающимися и благоприятную обстановку для преподавания, усвоения или закрепления изучаемого материала.

Важным фактором ведущим к продуктивности игры и к росту самосознательности обучающихся является ознакомление обучающихся с целями, задачами, правилами и процедурами игры до её проведения. Обучающиеся должны понимать роль и важность проводимой игры в изучении или закреплении определенного лингвистического, нелингвистического аспекта иностранного языка или в развитии и усовершенствовании конкретных языковых и когнитивных навыков и умений. Некоторые обучающиеся, зная о предстоящей игре, часто сами начинают готовиться к ней. Они учат, изучают, повторяют, просматривают необходимые материалы и информацию, чтобы достичь успеха в игре.

Игры могут проводиться на любой стадии языкового обучения, урока, дня и могут быть короткими и рассчитанными на несколько часов. Разумеется, обучающиеся могут соревноваться индивидуально, в парах или группах. Игры могут проводиться одним или группой преподавателей, внутри одной группы обучающихся или между соседними группами. Всё это будет зависеть от цели и задачи преподавателя и урока, условий и правил игры, от интересов обучающихся и других факторов.

Кроме того, обучающиеся сами могут предложить, создать и провести для других обучающихся свою игру, направленную на развитие определённых языковых знаний и навыков. Несомненно, в ходе подготовки игры обучающиеся сами повторяют и изучают много материалов и информации, что очень полезно для их собственного языкового и межличностного развития и усовершенствования.

Чтобы быть привлекательной и результативной, разнообразные аспекты и содержание игры должны, несомненно, соответствовать текущему уровню знаний обучающихся, их возрасту, интересам и потребностям. Однако, для сильных студентов игры могут быть и немного выше их уровня знаний и компетентности. Бросая вызов таким игрокам, преподаватель с помощью игры может тем самым мотивировать и стимулировать обучающихся больше и лучше изучать иностранный язык, развивать и усовершенствовать свои навыки и умения.

Оценка языковых знаний и навыков, полученных или развитых в игре, осуществляется после игры и не по традиционным критериям и шкале оценок. На протяжении всей игры преподаватель должен вести негласный контроль за игрой, чтобы в конце игры оценить, насколько игра достигла поставленной учебной цели, активность и работу всех участников во время игры, выявить недостатки и погрешности в процедуре игры. Важное значение для преподавателя также имеет мнение и оценка обучающихся касательно продуктивности и эффективности игры в изучении данного аспекта языка. Кроме того, преподаватель выявляет для себя типичные языковые ошибки участников, чтобы в дальнейшем поработать над ними и улучшить знания обучающихся либо в ходе традиционных занятий, либо с помощью другой, новой игры. Учитывая все полученные данные, преподаватель решает, нужно ли ввести какие-то изменения в игру в следующий раз, чтобы улучшить результативность игры или нет.

Таким образом, игры служат эффективным мотивирующим и стимулирующим методом преподавания и изучения иностранных языков. Игры развивают мета-когнитивные, когнитивные и аффективные способности обучающихся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Kamra, R. (2010). The Importance of Using Games in the English Classroom.
2. McFarlane, A., Sparrowhawk, A., and Heald, Y. (2002). Report on the Educational Use of games. An Exploration by TEEM of the Contribution Which Games Can Make to the Education Process. London: DFES.
3. Uberman, Agneszka.1998. The use of games for Vocabulary Presentation and Revision. Forum Vol.36 No1. January-March.
4. Wright, A., Betteridge, D., and Buckybuy, M. (2006). Games for Language Learning, Cambridge handbook for language teachers. Cambridge: Cambridge University Press.

Z.Zeynalova, A.Rəcəbli

XARICI DILLƏRİN TƏDRISİNDƏ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DİL OYUNLARININ ROLU

XÜLASƏ

Məqalə xarici dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsində maarifləndirici oyunların roluna həsr edilmişdir. Xarici dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsi sinifdə ayrılmaz proseslərdir. Oyun xarici dilin həm tədrisində, həm də öyrənilməsində məhsuldar və təsirli bir üsuldur.

Oyunlar şagirdlərin metakognitiv, kognitiv və affektiv bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, tələbələrin xarici dilləri öyrənməyə marağını və motivasiyasını artırır, onların dil təcrübəsini zənginləşdirir, birgə interaktiv öyrənməni təşviq edir, sosial və strateji bacarıqları inkişaf etdirir. Artıq dillərin tədrisində bəzi tanınmış maarifləndirici, intellektual və əyləncəli oyunlardan istifadə olunur.

Oyunlar xarici dilin öyrədilməsi və öyrənilməsinin ənənəvi üsullarından müəyyən üstünlüyə malikdir. Onlar dillərin tədrisi və öyrənilməsini həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün daha cəlbəedici və məhsuldar etməyə kömək edir.

Oyunlar dil öyrənmənin istənilən mərhələsində fərdi, cüt və ya qrup şəklində oynana bilər. Maarifləndirici oyunlar ölkənin mədəniyyətini, tarixini, siyasətini, sosial-iqtisadi həyatını öyrənmək üçün istifadə oluna bilər və oyunda əldə olunan biliklər tələbələrin gələcək karyeralarında faydalı ola bilər.

Tələbələrin dil və qeyri-lingvistik biliklərinin inkişafına və zənginləşməsinə təkan vermək üçün dil oyunları effektiv yanaşma kimi istifadə edilə bilər. Bu oyunlar ümumi müzakirə, arqumentasiya və əsaslandırma, məntiqi, qeyri-standart və tənqidi təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirir.

3.ЗЕЙНАЛОВА, А.РАДЖАБЛИ

РОЛЬ ЯЗЫКОВЫХ ИГР В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли образовательных игр в преподавании и изучении иностранных языков. Преподавание и изучение иностранных языков являются не отделимыми процессами в аудитории. Игра является продуктивным и действенным методом и в преподавании, и в изучении иностранного языка.

Игры развивают мета-когнитивные, когнитивные и аффективные навыки и умения обучающихся, повышают интерес и мотивацию обучающихся к изучению иностранных языков, обогащают их языковой опыт, содействуют

совместному интерактивному обучению, развивают социальные и стратегические навыки. Некоторые известные образовательные, интеллектуальные и развлекательные игры уже используются в обучении языков.

Игра имеет определённое преимущество перед традиционными методами преподавания и изучения иностранного языка. Они помогают сделать преподавание и изучение языка более привлекательным и продуктивным как для обучающихся, так и для преподавателей.

Игры могут проводиться индивидуально, в парах или группах на любой стадии языкового обучения. Образовательные игры могут использоваться для изучения культуры, истории, политики, социально-экономической жизни страны, и полученные в игре знания могут пригодиться обучающимся в их дальнейшей карьере.

Языковые игры могут служить продуктивным методом развития и обогащения лингвистических и нелингвистических знаний обучающихся. В таких играх развиваются общие навыки обсуждения, аргументации и рассуждения, логического, нестандартного и критического мышления.

**Z.ZEYNALOVA,
A.RAJABLI**

THE ROLE OF GAMES IN TEACHING AND LEARNING FOREIGN LANGUAGES

SUMMARY

The article deals with the role of educational games in teaching and learning foreign languages. Teaching and learning foreign languages are inseparable processes in the classroom. Games are productive and effective methods both in teaching and learning foreign languages.

Games develop and improve metacognitive, cognitive, and affective abilities of learners, increase their motivation to study a language, enrich their language experience, facilitate interactive learning, and develop social and strategic skills. Some well-known educational, intellectual and entertaining games are already used in language teaching.

The game has a certain advantage over traditional methods of teaching and learning a foreign language. They make teaching and learning a foreign language more attractive and productive for both students and teachers.

Games can be played individually, in pairs or groups at any stage of language learning. Educational games can be used to study the culture, history, politics, and

socio-economic life of a country, and the knowledge gained in the game can be useful to students in their future careers.

Language games may be used as an effective approach to prompt the development and enrichment of students' linguistic and non-linguistic knowledge. These games develop general skills of discussion, argumentation and reasoning, logical, non-standard and critical thinking.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: ped.f.d., dos. Q.V.Axundova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL ƏLƏKBƏROVA,

ADU

Rəşid Behbudov küç., 80

gunel_rahimova@mail.ru

**CAVAD HEYƏTİN “VARLIQ” JURNALINDA YENİ DİLÇİLİK
MƏSƏLƏLƏRİ**

Xülasə

Cənubi Azərbaycanda “Türkologiyanın atası” adlandırılan Cavad Heyət “Varlıq” jurnalında dərc etdirdiyi məqalələriylə istər Azərbaycan dilçiliyinin, istərsə Azərbaycan dilçilik tarixinin, eyni zamanda Türkologiyanın bir sıra mühüm mövzularına toxunaraq maraqlı mövzuları tədqiqata cəlb etmişdir. Onun “Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi”, “Müasir türk dilləri və ləhcələri. Onların sinifləndirilməsi” adlı 2 hissəli kitabı bu baxımdan olduqca əhəmiyyətliyədir.

Cavad Heyət Oğuz qrupuna daxil olan Türkiyə, Osmanlı türkcəsi, balkan türkcəsi, yuqoslaviya romanya, Bulğarıstan, Kipr türkcəsi, Suriyə və Livan türkləri türkcəsi, Qırım, Azərbaycan türkcəsi haqqında məqamlara toxunmuş, Azərbaycan türkcəsinin Şərq qrupu, Qərb qrupu, Şimal qrupu və Cənub qrupu dialekt və şivələri haqqında məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərini, Zəncan dialekti, Qaşqay türkcəsi, Əbiverdi türkcəsi, Xorasan türkcəsi, Sunğur türkcəsi, afşarlar, Xələc türkcəsi, İraq və ya Kərkük türkcəsi, türkmən türkcəsi, Qaqauz türkcəsini fonetik xüsusiyyətlərini təsnif etmişdir. Qıpçaq qrupu ailəsinə daxil olan Qaraqalpaq türkcəsi, qırğız türkcəsi, qazaq türkcəsi, Bulğar və ya bulğar-qıpçaq-oğuz qrupuna daxil olan qazan türkcəsi, başqırd türkcəsi, qaraçay-balkar türkcəsi, qumuq türkcəsi, Karaim dili, Qarluq-uyğur qrupuna daxil olan özbək türkcəsi, sarı uyğur türkcəsi, yeni uyğur türkcəsi, salar türkcəsi, Uyğur -oğuz qrupuna daxil olan tuva türkcəsi, Tofa (Karakas) və ya Qaraqaş türkcəsi, xakas türkcəsi, şor türkcəsi, barabin türkcəsi, çulım və ya kuerik türkcəsi, Çuvaş dili, yakut dili xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur.

Eyni zamanda Cavad Heyətin “Yeni dilçilik” başlığı altında məqalələrindən bəhs olunur. Bunlar “Yeni dilçilik və dilimizə tətbiqi məsələsi”, “Yeni dilçilik. Törədici dilçilik”, “Yeni dilçilik. Törədici-dönüşümlü dilçilik və onun dilimizə tətbiqi” məqalələridir.

F. Sössürün dilçiliklə bağlı mülahizələri, Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin fikirləri də əks olunub, dilçiliyin bir elm kimi meydana gəlməsi, türk dillərinin tarixi inkişaf dövrünə toxunulmuşdur.

Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğətit türk” əsərində bəzi türk dili ilə bağlı məsələlər yer almışdır. “Dədə Qorqud Kitabı” dastanının dilində işlənən türk mənşəli sözlər də tədqiqatda sistemli şəkildə verilmişdir.

Açar sözlər: dilçilik, türk dilləri, təsnifat

Bugün dili cümlələrdən təşəkkül etmiş bir sistem kimi qəbul edilir, qrammatikanı da hüdudsuz düzgün cümlə törədən dil qaydalarının toplusu kimi nəzərdə tuturlar (1. 44). Cavad Heyət “Varlıq” dərgisində dilçiliklə bağlı bir çox önəmli məsələlərə toxunaraq “Yeni dilçilik və dilimizə tətbiqi məsələsi-7, (“Varlıq” jurnalı, 1996, N:100-1), “Yeni dilçilik – 8 “ (Törədici dilçilik) (“Varlıq” 1996, N:101-2), “Yeni dilçilik-9” (Törədici-dönüşümlü dilçilik və onun dilimizə tətbiqi) məqalələrində dilçiliklə bağlı maraqlı məqalələr yazmışdır.

Dil qaydaları ilə məşğul olan dilçilik tarixi çox əskidir və sistemlik olaraq 3 dövrə bölünür. Qədim dövr - ilk dəfə Yunanıstan və Hindistanda dilçilik çalışmaları ilə bağlıdır. Panini e.ə IV əsrdə sanskrit dilinin qrammatikasına tərtib etmiş, hind dilçiləri morfoloji və sintaktik hadisələrlə ciddi şəkildə maraqlanmışlar. Qərbdə dilçilik və ya qrammatika Ərəstu ilə başlamış, o, yunan dilini üç hissədən - ad, isim, feil və hərfdən təşəkkül etdiyini irəli sürmüşdür. Dionisus Traks qrammatikanı müstəqil elm kimi tədqiq etmiş, sözləri 8 növə ayırmışdır. İlk dəfə latın qrammatikasını isə Priskiyanus işləyərək Avropa dilləri üçün gələcəkdə əsas model rolunu oynamışdır (1, 44)

VII əsrdən bəzi filosoflar dilçiliyi fəlsəfəyə daxil edərək dili insanın öz düşüncələrini yansıtmasının əsası kimi xarakterizə edərək, qrammatik kateqoriyaları zəhin və əqli fəaliyyət göstəricisi hesab etdilər, qrammatik kateqoriyaların əqlə dayanmalı olduğunu bildirdilər.

Tarixi dilçilik XIX əsrdə əhəmiyyət qazanmağa başladı, dilçilik fəlsəfədən ayrılaraq müstəqil elm kimi araşdırıldı. Alman alimi Bop tarixi dilçilikdə yaranan dəyişikliklər, dillərin və ünsürlərin tarixi inkişafı, dillərin bir-birinə münasibəti və qohumluqlarını tədqiq etmişdir.

XX əsrin əvvəli ən yeni dilçilik Jenev dilçilik məktəbinin müəllimi Ferdinand de Sössür ilə başlamış, o, tarixi dilçiliklə çağdaş dilçiliyi bir-birindən ayıraraq, dili işarələr sistemi kimi dəyərləndirmiş, Sössürün dil nəzəriyyələri Praqa, Kopenhagen, Amerika məktəblərinin qurulmasına təkan olmuşdur. Dil və nitq anlayışları da Sössür tərəfindən ilk dəfə ayrılaraq, dil- dil nizamına verilən ad, nitq isə dilin konkret şəkildə işlənməsidir və dilçiliyin vəzifəsi dil quruluşunun işlənməsinə bələd olmaq, nitqi tədqiq etməkdir. Əgər biz bunu şahmat oyununa bənzətsək, şahmat fiqurları sözləri, nitqi, oyun prosesi isə dil sistemini əks etdirir.

“Yeni dilçilik -7” məqaləsində Praqa məktəbi onun 1930-40-cı illərdə fonologiya sahəsində yeniliklərindən də bəhs edilmişdir. Bu məktəbin əsas hədəfi fonemləri qarşılaşdıraraq sözlərarası əlaqələri aydınlaşdırmaq olmuşdur. Məsələn, read – oxumaq, lead – hidayət etmək, 1 fonemlə mənə dəyişimləri üzərində dillər üzrə tədqiqat aparmışlar. Qeyd etmişlər ki, ingilis dilində “l” və “r” ona görə iki ayrı fonem sayılır ki, “leader” və “reader” sözlərinin mənaları fərqlidir, bu fərq “l” və “r” foneminin fərqi ilə irli gəlir. (1,53). Yapon dilində belə bir keyfiyyət yoxdur, səslər mənə fərqi yaratmır.

1934-cü ildə qurulan Kopenhagen məktəbinin nümayəndələri qarşılaşdırma prinsipini sözlərin məna sahəsinə də tətbiq etdilər. Nəticə olaraq təhlil olunmuşdur ki, sözlərin mənası məna qarşılıqlarının tərkibindən əmələ gəlir.

Eyni zamanda “Türk dillərinin yeni təsnifi” (“Varlıq”, 1999-2000, N:115-4) məqaləsində bir çox dilçi alimlərin təsnifi və təsnif prinsipləri yer almışdır.

Öncə Mahmud Kaşğarlının türk ellərini yerlərinə görə təsnifi, 20 müxtəlif türk ellərinin yerləri və xüsusiyyətləri, dil özəllikləri qeyd olunur. Türk dilləri şərq – bura daxildir – kaşğar, xaqani, arqu, yağma, tuxsi, uyğur dil-ləhcələri, qərb qrupu – oğuz, qırğız, qıpçaq, peçenek, bulğar.

Kaşğarlı həmçinin çılx (xalis) və çılx olmayan dilləri də “Divani-lügətit-türk kitabında” təsnif edir, xalis, bir ləhcə ilə danışan dillərə - oğuz, qıpçaq, qırğız, tuxsi, yağma, çigil, iğraq, çaruq dillərini, çılx olmayan dillərə isə uyğur türkcəsini aid etmişdir. ən düzgün ləhcənin tuxsi və yağmalarda, ən asan türkcənin isə oğuzlarda olduğunu vurğulayır. (1, 81)

Kaşğarlıya görə türk dili və ləhcələri arasında fərq fonemlərdədir, bəzən sözün əvvəlində “y” səsi, “c” səsinə keçir, col-yol.

Xaqani türkcəsində “b” oğuz türkcəsində “v”-ya keçir: eb -ev, barmaq – varmaq Xaqani türkcəsində “z” səsi oğuz türkcəsində “y”-ya çevrilir: azaq-ayaq (1,82)

Daha sonra Cavad Heyət türk dillərinin Rəşit Rəhməti Aratın təsnifi, Nikolas Popun təsnifi, Dorferin təsnifi, Tələt Tekinin yeni təsnifini əks etdirmişdir.

Rəşid Rəhməti Arat dilləri fonetik təsnifat üzrə aparmış, ilk növbədə sözlərin fonem xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmişdir. Daha sonra isə şəkilçi və sözlər üzrə təsnif aparmışdır. Türklər tərəfindən demək olar ki, anlaşılmayan yakut və çuvaş dilləri üzərində müstəqil tədqiqat aparmışdır. Hər iki dilin sözlərinin əvvəlində “y” səsi yerinə “s” işləndiyini vurğulamışdır. Burdan yol alaraq dilçi-alim türk dillərini təsnif edərkən 2 qrup nəzərdə tutur:

1. “y” qrupu dilləri: türk dili və şivələri
 2. “s” qrupu: yakut və çuvaş dilləri
- “y” qrupunun özündə də qruplaşma aparmışdır:
1. “d” foneminin qorunduğu dillər və şivələr qrupu
 2. “d” foneminin “z” foneminə keçdiyi dillər.
 3. “d” foneminin “y” fonemi ilə əvəzləndiyi dillər. (1, 84)

Nikolas Pop türk dillərini 5 qrupa ayırır:

1. yakut dili
2. Tuva-xakas
3. qıpçaq dilləri
4. cığatay
5. türkmən dilləri (1,86)

Bu təsnifatda salar və uyğur dillərindən bəhs edilməməkdədir.

Dilçi alim Dorfer Xələc dilini Azərbaycan dilinin şivəsi kimi deyil, müstəqil dil olaraq qəbul edərək türk dillərini altı qrupa ayırır:

1. Oğuz qrupu (Türkiyə, Türkmən, Azərbaycan, Xorasan türkcələri)
2. Qıpçaq (tatar, qazax, qazan) türkcələri
3. Uyğur (özbək, yeni uyğur)
4. Güney Sibir (altay, tuva) türkcələri
5. Yakut dili
6. Çuvaş dili

Xələc dilinin xüsusiyyəti olaraq, onda uzun fonemlərin qalmasını, saitlərlə başlanan sözlərin əvvəlində “h” samitinin işlənməsidir. Ayaq – hadaq, ayır – hadur və s.

Yeni təsniflərdən biri də Tələt Tekinə aid olmuşdur. O türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini bu şəkildə göstərir:

“ağ” səs qrupu və ya morfeminin birhecalı sözlərdə aşkara çıxması: tağ=dağ

“iğ” səs qrupunun çoxhecalı sözlərdə aşkara çıxması tağlığ = dağlıq (1, 87)

Dorferin qeyd etdiyi kimi Xələc dilinin çox qədim xüsusiyyətləri vardır. Səsli fonemlərlə başlanan sözlərin başında “h” səsinin sistemli şəkildə qalması, hansı ki Azərbaycan dilində bu, özünü tək-tük sözlərdə göstərir. Harıq (arıq), hirək, hurək (ürək).

Ümumilikdə isə son türk dillərinin təsnifatı bu şəkildə aparılır:

1. Türkiyə türkcəsi
2. Azərbaycan türkcəsi
3. Türkmən türkcəsi
4. Krım-tatar türkcəsi
5. Qaqauz türkcəsi
6. Qaraçay-türkcəsi
7. Balkar türkcəsi
8. Qumuq türkcəsi (Dağəstan)
9. Nuqay türkcəsi
10. Qazan türkcəsi
11. Başqır və ya başqırd türkcəsi
12. Qazaq və ya kazax türkcəsi
13. Qaraqalpaq türkcəsi
14. Qırğız türkcəsi
15. Özbək türkcəsi
16. Yeni uyğur türkcəsi
17. Sarı uyğur türkcəsi
18. Altay türkcəsi (kalmuk)
19. Xakas və ya abakan türkcəsi (yenisey)
20. Tuva və ya sayan türkcəsi
21. Şor türkcəsi
22. Çulim türkcəsi
23. Barabim türkcəsi

24. Salar türkcəsi (kansucin)
25. Tofa və ya qaraqas türkcəsi
26. Karaim türkcəsi (1, 95)

Bunlardan Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi (Qərbi türkcə), Özbək -Çağatay türkcəsi (Şərqi türkcə) digərlərindən daha uzun tarixi keçmişə, zənginliyə malikdir. Çox əski zamanlarda digər türk xalqlarından ayrılıb onlarla əlaqələrini itirən yakutların (Sibiryanın şimal-şərqi) və çuvaşların (Rusiyada Vulqa çayının qərbində) dillərdən başqa digər türk dili və ləhcələrində danışan türklər bir-birilərini anlaya və ünsiyyət qura bilirlər. Hazırda bu dillərdən 20-sinin yazısı və yazılı mətnləri vardır.

Cavad Heyət türk dilinin inkişaf mərhələləri bölümünün ilk paraqrafında türk dillərinin tarixi mərhələlərini aşağıdakı kimi sıralayır:

1. Altay dövrü
2. Ən əski türkcə dövrü
3. İlk türkcə dövrü
4. Əski türkcə dövrü
5. Orta türkcə dövrü
6. Yeni türkcə dövrü

İlk iki mərhələ haqqında geniş təfəssilata sahib olunmasa da, ilk türkcə dövrü bulğar, peçeneq, hun, xəzər türkcəsindən ibarət olub miladdan əvvəl başlayaraq Göytürk dövlətinin qurulmasına kimi davam etmişdir. Əski türkcə dövrü göytürk və uyğur türkcəsi dövrünə aiddir (VI-X əsr). Orta türkcə dövrü 10-16-cı əsrlər arasında davam etmiş, qərb türkcəsi və Səlcuq türkcəsindən ibarətdir.

Yeni türkcə dövrü 16-cı əsrdən davam edərək osmanlı, Azərbaycan, cığatay-özbək şivələrini əhatə edir. XX əsrdə türk dili və ləhcələri yad sözlərdən arındığı və yeni türk sözləri onların yerini tutduğu üçün bu dövrü türkcənin islahatçılıq dövrü adlandırmaq olar.

Hər dövrün dil xüsusiyyətlərini biz o dövrə məxsus kitabə, yazılı mətnlərdən öyrənə, tədqiq edə bilirik. Əski türkcə dövrünə aid yazılı abidələr: Kül tigin kitabəsi olmuşdur.

Orta türkcə dövrünə aid yazılı mətnlər: Kaşğarlı Mahmud “Divani-lügət-it türk”, Yusif xas Hacib “Qutadqu bilik”, Ətabətül-həqayiq” (Ədib Əhməd Yüknəgi), Əhməd Yəsəvi “Divani Hikmət”, Rağbuzi “Qisasül-ənbiya”, “Oğuznamə”, “Nəhcül-fəradis” (Xarəzm türkcəsinin ən gözəl nümunəsi), “Müinül-Mürid” (Şeyx Şərif), Xarəzm “Məhəbbətnamə”, Zəməxşərinin “Müqəddəmətül-ədəb”i, Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Qütbün “Xosrov və Şirin”i, “İqor”dastanı, “Kodeks Kumanikus” (“Qıpçaq məcmuəsi) və s

Özbək yazı dilinin fonetik özəllikləri: (1, 97)

1. sözün daha çox ilk hecasında “a” səslisinin dodaqlanması, “o” kimi tələffüzü oltı (altı), oyoq (ayaq), bola (bala), barmaq (bormaq)
2. “i” səslisinin “q” və “ğ” səsi qonşuluğu xaricində “i” səsinə keçməsi: oltin (altun), kiz (qız), oğir (ağır)

3. Damaq və dodaq ahəngi pozulur: acımaq – açıməq, ata – otə, bala – balə, ara – ora, bağı – boğı, biri -birov, doğru – doğıri, bıçaq – piçoq, boyun – boyin, oyun – oyin, susuz – susiz, bölüm – bölim, bükük – bükik
4. 3-cü şəxs yiyəlik şəkilçisindən sonra “n” səsinin düşümü: boğçasidə (bağçasında), toğrısıda (barəsində), öyidən (evindən), orasidan (arasından), otəsige (atasına) və s
5. Sözü ilk hecasında “e” səsinin qorunması: etək (ətək), er (ər), eski (əski), kerek (gərək)

Cavad Heyət “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində işlədilmiş sözləri 4qrupa ayırır:

1. Hazırda Şimalı Azərbaycanda işlədilən sözlər: (65 söz)

Azıq (azuqə), ərđəm (fəzilət, mərifət), əsrük (sərxoş, məst), inaq (dost, müşavir), ban (azan, səs), buta (nişanə), tuş (tay), çapar (xəbəraparan), düm (tamam, kamil), düm-düz (tamam düz), güz (payız), hayqırmaq (bağırmaq), yaraq (təchizat), yesi (əsir), yular (cilov), yüzgəc (dalğic) və s

2. Türkiyə türkcəsində istifadə edilən sözlər: (67 söz)

Alan (meydan), ağırlamaq (qonaqlamaq), ansızın (birdən-birə), əsən (salamat), ənsə (peysər), ismarlamaq (tapşırmaq), öykə (qəzəb), uğraşmaq (məşğul olmaq), uğramaq (məruz qalmaq), uyarmaq (tənbeh etmək), ıssız (çöl, kimsəsiz), imrəncə (qibtə ediləcək), turfan (nübar), bunalmaq (ağlını əldən vermək), donatmaq (paltar geydirmək, təzyin), dürlü (çeşid, növ), solumaq (nəfəs çəkmək), yaya (piyada), yanqılamaq (əks əməl göstərmək) və s

3. Şimali Azərbaycanda və Türkiyədə işlədilən sözlər: (47 söz)

Aramaq (axtarmaq), alqış (dua, çəpik), anmaq (yad etmək, zikr etmək), ordu (sepah, qərargah), orman (cəngəl), öksüz (yetim), us (ağıl, huş), uslu (ağıllı), ulu (böyük, uca), ilətmək (yetirmək, aparmaq), imrənmək (qibtə etmək), işte (budur), bayağı (adi), bəniz (üz, çöhrə), bulmaq (tapmaq), pusqu (kəmin), pınar (çeşmə, bulaq), tuş (rast, təsadüf, dairə), çevrə (mühit, dairə), çılpaq (lüt), dartışmaq (münaqişə), dərnək (məclis), duymaq (hiss etmək), dinləmək (qulaq asmaq), saqınmaq (ehtiyat etmək), sömürgə (müstəmləkə), sanasın (sanki, elə bil), sıra (növbə), susamaq (susuz olmaq), qutlu (mübarək, məsul), quzğun)qarğa), qulağuz (rəhbər, yol göstərən), gərəkmək (lazım olmaq), gərəkirsə (lazım olsa), gerçək (həqiqət), geçid (yol, mərhələ), gürbüz (qüvvətli), güvənmək (etimad etmək), gövdə (bədən), nəsnə (şey), həmə (dərhal), yasaq (qadağan), yarış (müsabiqə), yön (cəhət, səmt, cəbhə) və s
Günümüzdə unudulmuş və ya az işlədilən sözlər, onların əvəzinə dilimizdə ərəb və ya fars mənşəli sözlər istifadə edilir: (25 söz)

Arqış (karvan), ərğənlik (hədiyyə, ərmağan), esləmək (qəbul etmək), ortac (varis), ərən (viran, xarab), ud (həya, ədəb), udsuz (ədəbsiz), bağır basmaq (təzim etmək), balçaq (dəstə, qəbzə), bezə (yazıq, bıcarə), bun (qəm, kədər), bunlu (dərdli,

sıxıntılı), doyum (qənimət, bolluq), saq (ayıq, ehtiyat), sömürmək (əmmək, istismar etmək), qaralıcı (bədbəxt, yaslı), qarım (rəqib, düşmən), qıyı (kənar), kəz (dəfə), yavuz (azqın, igid), yarcımaq (bəxtiyar olmaq) və s (1, 354-358)

Mahmud Kaşğarlı türk dilinin ərəb əlifbası ilə yazılmasını təkmilləşdirməyə səy göstərən ilk dilçilərdən olmuşdur. Türk dili qaydaları həryerdə demək olar sabitdi, istisnalar, qaydasızlıqlar azdır. Məsələn şühudi keçmiş zamanın qrammatik əlaməti bütün ləhcələrdə eynidir (tikdi, dikdi) və s

Türk dilində iki samit yanaşı işlənməz, yalnız i, r, n,s,ş kar samitləri yanaşı işləndikdə istisna hal təşkil edə bilər. Məsələn, ilk, dinç, sırt, üst.

“r” səmindən sonra “s” səminin işlənməsi mümkündür: tərs, arslan. (1, 307)

Baharın təsvirinə aid şeirdə:

Turluk çiçək yazıldı

Barçin yazım kərildi

Uçmaq yeri kərildi

Tumluq yana kəlqu suz

Müxtəlif güllər açıldı

Sanki ipək döşək yerə sərilirdi

Behişt yeri görünür

Artıq soyuq gəlməyəcəkdir.

Quş qurt qamuq tirildi

Erkək, tişi tirildi

Ögür alib tarildi

Yınqa yuna girgisuz

Bütün quşlar və qurdlar dirildilər

Erkək, dişi dirildi

Dəstə-dəstə yığılıb getdilər

Artıq yuvalarında qalmayacaqlar.

İtil susi ata turur

Qaya tubi qaqa turur

Balıq təlim baqa turur

Gölung taki köşərir

Çayın suyu cari olur,

Qayaların dibini döyəclər

Balıqlar hamsı baxır,

Göl də dolub daşır (1, 308)

“Divani-lügəti-türk” 1350 səhifədən ibarət olub, 3 cildə yazılmışdır. Müəllif onu 3 dəfə yenidən yazaraq, dördüncü dəfə son şəkllə salmışdır.

1.Xaqani və ya kaşğar ləhcəsində “y” ilə başlayan sözlər oğuz və qıpçaq ləhcələrində “y” hərfi atılaraq “i” ilə başlanır. Məsələn: yil- il, yılan – ilan,

2.Oğuz, qıpçaq, suvar ləhcəsində sözlərin əvvəlində “m” hərfi “b”ya çevrilir. Mən-bən, mindim-bindim vəs

3. Oğuzlarda sözlərin əvvəllindəki “t” “d”yə keçir: təvə-dəvə
4. “d”nin “t”yə keçməsi halına da rast gəlinir: бүkdə (bүktə)- xəncər
5. İsim və feillərin ortasındakı “ğ” səsi oğuz və qıpçaq ləhcələrində ixtisar olunaraq düşür

Ədəbiyyat

1. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, “Təhsil”, 602 səh
2. Heyət C. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab. Bakı, “Təhsil”, 2011, 176 səh
3. Heyət C. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab. Bakı, “Təhsil”, 2011, 350 səh

Лингвистические вопросы в журнале «Варлыг» Джавад Хейт РЕЗЮМЕ

Джавад Хайет, которого называют «отцом тюркологии» в Южном Азербайджане, своими статьями, опубликованными в журнале «Варлыг», затронул ряд важных тем азербайджанского языкознания, истории азербайджанского языкознания и одновременно привлек интересные темы для исследования. Его книги «История турецких языков и диалектов», «Современные турецкие языки и диалекты. Их классификация», состоящие из двух частей, в этом отношении очень важны. Джавад Хайет затронул вопросы о турецком, османском турецком, балканском турецком, болгарском, кипрском турецком, сирийском и ливанском турецком, крымском, азербайджанском турецком, которые входят в огузскую группу; О диалектах и акцентах Восточных, Западных, Северных и Южных групп азербайджанского турецкого языка. Также предоставили информацию и классифицировали фонетические особенности южноазербайджанского турецкого языка, занджанского диалекта, кашгайского турецкого, абивердского турецкого, хорасанского турецкого, сунгурского турецкого, афшарского, халаджского турецкого, иракского или киркукского турецкого, туркменского турецкого, гагаузского турецкого языков. Одновременно в статью были включены теории классификации тюркских языков

Ключевые слова: языкознание, тюркские языки, классификация

**Linguistic issues in Javad Heyat's "Varlig" magazine
SUMMARY**

Javad Hayet, who is called the "Father of Turkology" in South Azerbaijan, with his articles published in the "Varlig" magazine, touched on a number of important topics of Azerbaijani linguistics, the history of Azerbaijani linguistics, and at the same time attracted interesting topics to research. His "History of Turkish languages and dialects", "Modern Turkish languages and dialects. Their 2-part book "Classification of them" is very important in this regard.

Javad Hayet touched on the points about Turkey, Ottoman Turkish, Balkan Turkish, Bulgarian, Cypriot Turkish, Syrian and Lebanese Turkish, Crimean, Azerbaijani Turkish, which are part of the Oghuz group, about the dialects and dialects of the Eastern group, Western group, Northern group and Southern group of Azerbaijani Turkish. Provided information, classified the phonetic features of South Azerbaijani Turkish, Zanzan dialect, Qashgai Turkish, Abiverdi Turkish, Khorasan Turkish, Sungur Turkish, Afshars, Khalaj Turkish, Iraqi or Kirkuk Turkish, Turkmen Turkish, Gagauz Turkish. At the same time, theories on the classification of Turkic languages were included in the article.

Keywords: linguistics, Turkic languages, classification

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: dos. F.Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QƏMƏRLİ SƏİDƏ

UKLYN DIANA

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ

saida.qamarli@mail.ru

andreyukl@mail.ru

**XARİCİ DİL DƏRSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ TEXNOLOGİYASI**

XÜLASƏ

Dərs təlimin əsas təşkilati forması, təlim prosesinin ən kiçik vahididir. Dərs, son məqsədlərə çatmağı təmin edən konkret praktiki, tədris, tərbiyəvi və inkişaf etdirici vəzifələrin həllinin həyata keçirildiyi təlim prosesinin əsas əlaqəsidir. Həm bütövlükdə təlim prosesi, həm də didaktik dövrlər və bloklar təlim prosesinin vahidi kimi dərstdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, xarici dil dərsi vahid kimi mütləq bütövün əsas keyfiyyətlərini və xassələrini təcəssüm etdirir. İstər bütövlükdə xarici dilin tədrisi prosesi, istərsə də fərdi dərs məqsədəuyğunluğu və nisbi dolğunluğu ilə seçilir. Müəyyən bir dərsin bütövlüyü onun “tək ox”, “tək nüvə”, “ümumi kontur” ilə mütləq bağlı olan hissələrinin, əlaqələrinin, mərhələlərinin məcmusu ilə təmin edilir və dərslər sistemində yer alır: semantik, tematik əsas, inkişaf edən süjet, kontekstdə tədris materialının mənimsənilməsi və tətbiqi.

Xarici dil dərsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, tədris prosesinin müstəqil vahidi deyil, dərslər zəncirinin həlqəsidir. Bu dərslər silsiləsində təhsil prosesinin dinamikası həyata keçirilir: əvvəlki dərsin məqsədi sonrakı dərsin vasitəsinə çevrilir ki, bu da dərslərin sıx əlaqəsini müəyyənləşdirir və son təhsil məqsədlərinə doğru irəliləməni təmin edir.

Xarici dil dərsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar fənnin məzmunu, öyrənmənin praktiki istiqaməti və xarici dilin təkə məqsəd deyil, həm də öyrənmə vasitəsi kimi çıxış etməsi ilə müəyyən edilir.

Müasir xarici dil dərsinə qoyulan əsas psixoloji, pedaqoji və metodoloji tələblər ünsiyyət, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi, nitq yönümlü tapşırıqlar, təlimin situasiya xarakteri, yenilikdir.

Açar sözlər: dərs, xarici dil, ünsiyyət, konstruksiya, tədris, xüsusiyyət

Dərsin qurulması üçün əsas onun xüsusiyyətlərini, quruluşunu, məntiqini və iş üsullarını müəyyən edən elmi müddəalar toplusudur. Bu məcmu dərsin metodik məzmunu adlanır.

Ünsiyyət bacarıqları. Əgər insana xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrətmək lazımdırsa, bu, ünsiyyət şəraitində öyrədilməlidir. Bu o deməkdir ki, öyrənmə elə

təşkil edilməlidir ki, o, ünsiyyət prosesinə oxşar olsun. Yalnız bu halda inkişaf etmiş bacarıq və vərdişlərin ötürülməsi mümkün olacaq: tələbə real şəraitdə hərəkət edə biləcək.

Fərdiləşdirmə. Hər birimiz bu fenomenlə qarşılaşmışıq: hansısa hadisə insanı həyəcanlandırır, onu şifahi hərəkətə sövq edir, fikrini ifadə etməyə sövq edir, amma digərini laqeyd qoyur. Yaxud: biri ömrü boyu macərə ədəbiyyatı oxuyur və yalnız detektiv və əyləncəli filmlərə baxır, digəri tarixi romanlara və ya sevgi lirikalarına meyllidir. Bu, hər bir insanın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərdi olduğu üçün baş verir. Nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi prosesində şəxsi fərdiləşdirmə həddindən artıq əhəmiyyət kəsb edir, çünki simasız nitq yoxdur, nitq həmişə fərdi olur. O, şüurla, bir fərd kimi insanın bütün psixi sferaları ilə sıx bağlıdır. Tələbənin fərdiliyinə müraciət etmədən nitq fəaliyyətini səmərəli öyrətmək mümkün deyil. Nəticə etibarilə, müəllim sinifdəki tələbələr, onların maraqlarını, xarakterlərini, münasibətlərini, həyat təcrübələrini, motivasiya sferasını və daha çoxunu öyrənməli, bütün məlumatları xüsusi bir cədvəl-sinfin metodoloji xüsusiyyətlərinə gətirməlidir [1]. Bu, dərsin hazırlanmasında və aparılmasında istifadə olunur. Çətinlik ondadır ki, bu biliklərdən məşqlərin məzmununu və onların təşkilini müəyyən etmək üçün istifadə edilməlidir. Təkcə təlimin məzmunu deyil, eyni texnika və metodlar tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif təsir göstərir. Məsələn, əgər cütlüyün “iştirakçıları” bir-birini bəyənmirsə, cütlük işinin heç bir təsiri olmayacaq; sinifə tapşırıq təklif etmək - komandada nitq statusu aşağı olduqda tələbəyə suallar vermək mənasızdır.

Ev üçün fərdi tapşırıqlar vermək rahatdır. Bu zaman fərdi və qrup təliminin birləşməsi baş verir: tələbə evdə öyrəndiyini sinifdə danışır. Yoldaşları onun hekayəsinin məzmunu ilə tanış olmadığından həm onlar, həm də danışan üçün maraqlıdır. Bu tip işlərdən sinifdə nitq məşqləri kimi də istifadə olunur. Bütün tələbələr növbə ilə maraqlandıqları mövzular haqqında hekayələr hazırlayırlar. Oxumağı öyrənərkən fərdiləşdirmə üçün geniş imkanlar açılır. Burada nitqin öyrədilməsində olduğu kimi, əlavə paylama materialların olması zəruridir. Ancaq tələbə nə qədər həvəsli olsa da və nə qədər danışmaq istəsə də, tapşırığı yerinə yetirmək üçün o, ilk növbədə bu və ya digər işin necə yerinə yetirildiyini bilməli və onu yerinə yetirməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə kommunikativ öyrənmə subyektiv fərdiləşdirməni nəzərdə tutur. Bu, ondan ibarətdir ki, ilk günlərdən tələbələrə müxtəlif növ tapşırıqları yerinə yetirmək öyrədilməlidir, onlar öyrənməyə öyrədilməlidir. Tələbə tapşırıqları nə qədər yaxşı yerinə yetirsə, materialı bir o qədər müvəffəqiyyətlə mənimsəyəcək, məqsədə bir o qədər tez çatacaq.

Nitqin oriyentasiyası. Nitqin oriyentasiyası, ilk növbədə, dərsin praktiki yönümünü, eləcə də ümumilikdə öyrənməni nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, məsələn, yalnız sözləri oxumaq və öyrənmək qaydalarını öyrənməklə və ya yalnız qrammatika qaydalarını öyrənməklə danışmağı öyrənmək mümkün deyil. Dərsin demək olar ki, bütün vaxtını praktiki nitq fəaliyyətinə həsr etmək lazımdır. Hər bir

dərs bəzi konkret praktiki problemləri həll etməli və tələbəni öz məqsədinə yaxınlaşdırmalıdır; təkcə müəllim deyil, həm də tələbələr dərsin sonuna kimi hansı nitq və ya bacarığı mənimsəyəcəklərini bilməlidirlər. Nitq oriyentasiyası həm də bütün məşqlərin nitq xarakterini bildirir. Tələbənin praktiki nitq hərəkətləri ilə məşğul olması hələ effektiv öyrənməni təmin etmir, çünki nitq fəaliyyətini öyrənmək yalnız nitq xarakterli hərəkətlərlə mümkündür. Nitq oriyentasiyası da bəyanatın motivasiyasını nəzərdə tutur. Bir insan həmişə yalnız məqsədyönlü deyil, həm də motivasiyalı danışır. Təəssüf ki, xarici dil dərində tələbənin ifadələri həmişə əsaslandırılmaz. Məsələn, tələbə havanı təsvir edərkən onu yalnız təsvir etmək tapşırığı motivasiya edir, həmsöhbətini yağışda islanmaması üçün xəbərdar etməkdən çəkinir. Əlbəttə ki, təhsil prosesində təbii motivasiya həmişə tam şəkildə əldə edilə bilməz: bir çox tələbələrin xarici dili bilməyə və onunla ünsiyyət qurmağa dərhal ehtiyacı olmur. Amma bu ehtiyacı dolay yolla doğurma ehtimalı həmişə var. Xarici dil dərşinin nitq istiqaməti həm də ifadələrin nitq (kommunikativ) dəyərini nəzərdə tutur [2]. Xarici dil dərşində real ünsiyyətdə heç vaxt eşidilməyən ifadələrdən istifadə etməkdən çəkinməlisiniz.

Situasiya. Xarici dilin öyrədilməsinin situasiya xarakteri tələb edir ki, dərşdə deyilən hər şey bir növ həmsöhbətlərə – tələbə və müəllimə, tələbə və digər tələbəyə, onların münasibətlərinə aid olsun. Situasiyaçılıq ifadələrin həmsöhbətlərin özlərini tapdıqları əlaqələrlə əlaqələndirilməsidir. Situasiya danışmağı öyrənmək üçün vacib şərtədir. Situasiya danışmaq üçün bir stimuldur. Həqiqətən, situasiya onları əhatə edən obyektlər deyil, həmsöhbətlər arasındakı münasibətlər sistemədir. Məhz həmsöhbətlər arasındakı münasibət onları müəyyən nitq hərəkətlərinə sövq edir, inandırmaq və ya təkzib etmək, nəyisə istəmək və ya şikayət etmək ehtiyacını doğurur. Bu münasibətlər nə qədər geniş və dərin olarsa, ünsiyyət bir o qədər asan olar, çünki nitqin arxasında böyük bir kontekst - birgə fəaliyyət konteksti dayanır. Situasiyanın mahiyyəti göstərir ki, onun həyata keçirilməsi şəxsi fərdiləşdirmə olmadan ağılaşıbmazdır, çünki dərşdə münasibətlər sistemi kimi situasiyaların yaradılması yalnız potensial həmsöhbətləri, onların şəxsi təcrübəsini, fəaliyyət kontekstini, maraqlarını, hisslərini və digərlərini yaxşı bilməklə mümkündür. Beləliklə, dərşin metodik məzmununun tərkib hissəsi kimi situasiya aşağıdakı müddəaları müəyyənləşdirir:

- dərşdə ünsiyyət vəziyyəti yalnız həmsöhbətlər (tələbələr və müəllimlər) arasındakı münasibətlərə əsaslandıqda yaradıla bilər;
- sinifdə danışılan hər bir ifadə situasiya xarakteri daşmalıdır;
- situasiya şüuru təkcə nitq bacarıqlarının inkişafı üçün deyil, həm də bacarıqların formalaşması prosesində zəruri şərtədir, yəni, hazırlıq məşqlərində (leksik və qrammatik).

Yenilik. Xarici dilə yalnız intensiv əzbərləmə yolu ilə yiyələnmək mümkün deyil, çünki, birincisi, bu, səmərəsizdir: çoxlu dialoq və mətnləri öyrənmə və xarici dildə danışa bilməzsən, ikincisi, bu, maraqlı deyil. Başqa bir yol var - qeyri-ixtiyari

əzbərləmə. Bu yol işin elə təşkilini tələb edir ki, əzbərlənəcək material fəaliyyətə daxil edilsin və bu fəaliyyətin məqsədinə çatmağa kömək etsin. Bu zaman tələbə bu və ya digər materialı necə yadda saxlamaq barədə birbaşa göstəriş almır. Yadda saxlama materialla (sözlər, mətn, dialoq və s.) fəaliyyətin əlavə məhsuludur.

Xarici dildə danışmağı öyrənərkən yenilik prinsipi nitq situasiyalarında daimi dəyişkənliyi nəzərdə tutur ki, bu da tələbəni təkcə dərstdə rastlaşdığı vəziyyətlə deyil, hər hansı yeni situasiya ilə “qarşılaşmağa” hazırlamaq üçün lazımdır. Bu bacarıq daim dəyişən nitq situasiyaları, hər dəfə nitq situasiyasında bəzi yeni komponentləri əvəz etməklə əldə edilir: nitq tapşırığı, həmsöhbət, həmsöhbətlərin sayı, həmsöhbətlərin münasibətləri, bu münasibətləri dəyişdirən hadisə, nitqin xüsusiyyətləri, həmsöhbət və ya hansısa obyekt, müzakirə predmeti və s. Bütün bunlar adekvat şəraitdə ünsiyyəti öyrətmək üçün lazımdır. Ünsiyyətin özü bütün bu komponentlərin daimi dəyişməsi ilə dəqiq səciyyələnir, başqa sözlə, həqiqi ünsiyyət həmişə evristik olur. Rabitə evristikası aşağıdakı kimidir [3]:

- nitq tapşırıqlarının (funksiyalarının) evristikası. Onların müxtəlif birləşmələrinin situasiya ilə müəyyən edilmiş imkanı kimi başa düşülür. Beləliklə, həmsöhbətlər “istək”ə aşağıdakı şəkildə reaksiya verə bilirlər: sorğu - vəd, əks-tələb, sorğu-sual, imtina, sorğu-aydınlaşdırma, məsləhət;

- ünsiyyət subyektinin evristik xarakteri. Ünsiyyət eyni anda bir və ya bir neçə obyektə aid ola bilər, onlardan birinin aparıcı roludur. Ünsiyyətdə nitq daim bir mövzudan digərinə keçir: bəzən əvvəlki ilə bağlı yaxın bir mövzuya, bəzən də əvvəlki ilə heç bir əlaqəsi olmayan mövzuya;

- ifadənin evristik forması. Bu xassə ondan ibarətdir ki, insanlar əzbərlənmiş, hazır ifadələrdən istifadə edərək ünsiyyət qurmurlar, hər dəfə verilən vəziyyətə uyğun yeni ifadələr yaradırlar;

- nitq tərəfdaşının evristikası. Təşəbbüs nöqtəyi-nəzərindən istənilən ünsiyyət müxtəlif yollarla gedə bilər: təşəbbüs bir həmsöhbətin əlində olduqda və ya təşəbbüs onlardan ikisində olduqda.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, evristika bütün ünsiyyət prosesinə nüfuz edir. Ona görə də ünsiyyəti evristik əsaslarla öyrətmək lazımdır. Xarici dil dərsinin metodik məzmununun tərkib hissəsi kimi yenilik tələbələrin marağını təmin edən əsas amillərdəndir. Burada tədris materiallarının məzmununun yeniliyi, dərş formasının yeniliyi (dərş-ekskursiya, dərş-mətbuat konfransı), iş növlərinin yeniliyi – başqa sözlə, tədris materiallarının daimi (ağlabatan hədlər daxilində) yeniliyi, təhsil prosesinin bütün elementləri nəzərdə tutulur.

Hər bir dərş konkret problemlərin həlli yolu ilə praktiki, tərbiyəvi və inkişaf etdirici məqsədlərə nail olmağı təmin etməlidir. Buna görə də müəllimin başlamalı olduğu ilk şey kitaba əsaslanaraq dərşin məqsədlərini müəyyənləşdirmək və formalaşdırmaqdır. Bir qayda olaraq, o, müəyyən dil materialı ilə əlaqələndirməklə asanlıqla konkret forma verilə bilən praktiki tapşırıqları tərtib edir [4], məsələn:

- tələbələri yeni lüğətdən istifadə etməyi öyrətmək (sözlər göstərilir);

- dialoq mətnini qulaqla qavramağı öyrənmək (mətn göstərilir);
- bir mövzuda söhbət aparmağı öyrətmək (mövzu göstərilir);
- tələbələrin söz önləri haqqında biliklərini sistemləşdirmək (söz önləri sadalanır);
- tələbələrə səssiz oxumağı və oxuduqları mətn əsasında plan qurmağı öyrətmək;
- aşağıdakı ifadələrdən (sadalanan) istifadə edərək fikirlərini bildirməyi öyrətmək;
- fərziyyə əsasında mətni oxumağı öyrətmək və s.

Tədris, tərbiyə və inkişaf məqsədləri xarici dil vasitəsilə əldə olunduğundan, yalnız onlara əməli şəkildə yiyələnmək bu məqsədləri həyata keçirməyə imkan verir. Beləliklə, məsələn, xarici dildə nitq etiketini mənimsəmək: giriş, salamlama, minnətdarlıq bildirmək və s. – dil öyrənənlərə tərbiyəvi təsir göstərir, onlara nəzakət və ədəb öyrədir. İstinad ədəbiyyatından (qrammatika məlumat kitabçaları, lüğət) istifadə üsullarını mənimsəmək təkcə praktiki məsələlərin həllinə kömək etmir, həm də tələbəni inkişaf etdirir və intellektual iş bacarıqlarına, onun təşkilinə və həyata keçirilməsinə faydalı təsir göstərir. Öyrənilən dil ölkəsinin reallığının müxtəlif aspektlərini işıqlandıran xarici dil mətnlərinin oxunması tələbələrin dünyagörüşünün genişlənməsini və bununla da təhsil məqsədlərinə nail olunmasını təmin edir.

Tələbələrə öyrənməyi öyrətməyin müasir tendensiyası ilə onlara dərsin məqsədlərini çatdırmaq vacibdir, çünki onlar tələbələr tərəfindən qəbul edilməlidir. Tapşırıqlar metodik dildən tələbələrin ana dilinə “tərcümə” edilməlidir. Bunu etmək üçün, ilk növbədə, onların diqqəti nitq fəaliyyətində dilin istifadəsi ilə əlaqəli olan şeylərə cəlb edilməlidir. Məsələn, “Bu gün hər birinizin bazar gününü necə keçirdiyini öyrənəcəyik” və ya “Bu gün çox məşhur bir ingilis yazıçısının hekayəsini oxuyacağıq”; ikincisi, ifadəyə konkret forma verilməlidir: “İngilis dilində razılaşma və fikir ayrılığını necə ifadə etməyi öyrənəcəyik”; üçüncüsü, tələbələrin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və tapşırığı onların yaşına uyğun formada qoymaq lazımdır.

Dərsin məqsədyönlülüyü həm də dərsin “zirvələri”nin, kulminasiya nöqtələrinin vurğulanmasını nəzərdə tutur. Nitqlə bağlı tapşırıqların sayına görə birdən üçə qədər ola bilər.

Məqsədli dərsin həlledici anı onun başa çatmasıdır. Tələbələr dərstdə öyrəndiklərini görməli, hiss etməli, fəaliyyəti qiymətləndirməli, psixoloji cəhətdən dərskənənər müstəqil işə hazırlaşmalıdırlar. Tələbələr dərsin sonuna qədər yorulduğu üçün yekunlaşdırmağa yorğunluğu aradan qaldıran forma verilməlidir. Ümumiləşdirməyin ən yaxşı yolu qazanılmış bilik və bacarıqların dil oyunu kimi oyun fəaliyyətlərinə, məsələn, bir sözü təxmin etmək; öyrənilən sözlər üçün sinonim seçmək.

Dərsin məzmununa qoyulan tələblər aşağıdakı məqamları əhatə edir: birincisi, dərstdə istifadə olunan materialın özünün əhəmiyyəti (dominant məzmun); ikincisi,

texnika və məşqlərin dərsin məqsədlərinə uyğunluğu; üçüncüsü, tələbələrin materialın mənimsənilməsi və ondan nitqdə istifadə edilməsi arasında optimal balans [5].

Dərsdə istifadə olunan nümunələr ünsiyyət fraqmentləridir, ona görə də onlar tələbələrin şəxsiyyəti və müəllimin özü ilə əlaqələndirilməlidir. Tələbələrin həyat təcrübələrinin ünsiyyətə daxil edilməsi dərsdə öyrənmə və ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə həvəsləndirir.

Dərsin məzmunu həm də verilən tapşırıqlara tam uyğun gələn texnika və məşqlərin seçilməsi ilə müəyyən edilir. Tapşırıqlara uyğunluq dedikdə, şifahi nitq üçün ünsiyyət situasiyaları və oxumaq üçün mətn materialının xarakteri nəzərdə tutulur. Tədris situasiyası dedikdə, xarici dildə nitq hərəkətlərini yerinə yetirərkən tələbələrə tərbiyəvi təsir göstərmək məqsədilə həmsöhbətlər arasında xüsusi yaradılmış şərait, münasibətlər sistemi başa düşülür.

Tədris situasiyası, mümkün qədər mənimsənilən dil hadisəsinin istifadə olunduğu real ünsiyyət vəziyyətinə adekvat olmalıdır. Tədris situasiyası tələbələr üçün çox aydın olmalıdır. Bu o deməkdir ki: vəzifə aydın şəkildə müəyyən edilmişdir (nəyi soruşmaq, həmsöhbətdən nə öyrənmək, nə haqqında danışmaq, nəyi sübut etmək, aydınlaşdırmaq, təkzib etmək və s.). Nəticədə, tələbələr onlardan nə tələb olunduğunu, nə edə biləcəklərini və ya etməli olduqlarını bilirlər, çünki tapşırığın yerinə yetirilməsi xüsusi linqvistik (sözlər, ifadələr, strukturlar) və nitq (hazır nitq klişeləri) ilə təmin edilir ki, nəticədə onlar mənimsənilmiş və ya assimilyasiya edilmiş olur. Tədris situasiyası tələbələrdə tapşırığı yerinə yetirmək üçün məsuliyyət, dəqiqlik və vicdanlılıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək etməli, öyrənməyə motivasiyanı stimullaşdırmalı, tələbələrdə tapşırığa maraq və onu yerinə yetirmək istəyini oyatmalıdır [6].

Beləliklə, şifahi nitqin inkişafı baxımından xarici dil dərsinin məzmunu dərsin məqsədlərinə və tələbələrin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəqiq seçilmiş situasiyalarla və əlbəttə ki, bu mövzuda dil və nitq materialı ilə müəyyən edilir. Bu zaman situasiya motivasiyalı olur və onun tətbiqi təbii olur. Dərsin məzmununa qoyulan tələblər materialdan xəbərdar olmağı və onunla hərəkəti tələb edir ki, tələbələr öyrənilən dildə tapşırıqların yerinə yetirilməsinin mənasını görsünlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: М.: Глосса, Москва, 2000.
2. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: Учеб. пособие / В.М.Филатов, В.П.Белогрудова, Т.Е.Исаева. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.
3. Миролубов А.А., История отечественной методики обучения иностранным языкам. – М.: Ступени, 2002. – С.11.

4. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. М., 2002.

5. Фокина, К. В. Методика преподавания иностранного языка: конспект лекций / К. В. Фокина, Л. Н. Тернова, Н. В. Костычева. — М.: Издательство Юрайт, 2009. — 158 с. 32.

6. Формирование лексических навыков: Учебное пособие / Под. ред. Е.И. Пасова, Е.С.Кузнецовой. – Воронеж: НОУ «Интерлингва». - 2002. (Серия «Методика обучения иностранным языкам», №8).

**S.GAMARLI
D.UKLEYN**

**MAIN FEATURES AND TECHNOLOGY OF
A FOREIGN LANGUAGE LESSON
SUMMARY**

A lesson is the main organizational form of learning, the smallest unit of the learning process. A lesson is the main link in the learning process, at which the solution of specific practical, educational and developmental tasks is carried out, ensuring the achievement of final goals. Both the learning process as a whole and didactic cycles and blocks are implemented using a lesson as a unit of the learning process. This means that a foreign language lesson as a unit necessarily embodies the basic qualities and properties of the whole, i.e. course of study. Both the process of teaching a foreign language as a whole and an individual lesson are distinguished by expediency and relative completeness. The integrity of a particular lesson is ensured by the totality of its parts, links, stages, which are necessarily connected by a “single axis”, “single core”, “common outline” and place in the system of lessons, which also has a semantic, thematic core, developing plot, in the context of which the educational material assimilated and applied.

The peculiarity of a foreign language lesson is that it is not an independent unit of the educational process, but a link in a chain of lessons. In this cycle of lessons, the dynamics of the educational process are realized: what was the goal of the previous lesson becomes the means of the subsequent one, which determines the close relationship of the lessons and ensures forward movement towards the final educational goals.

A foreign language lesson has its own specifics, which are determined by the very content of the subject, the practical orientation of learning and the fact that a foreign language acts not only as a goal, but also as a means of learning.

The main psychological, pedagogical and methodological requirements for a modern foreign language lesson are communication, individualization of the learning process, speech-oriented tasks, situational nature of learning, and novelty.

Key words: lesson, foreign language, communication, construction, teaching, feature

**С.ГАМАРЛИ
Д.УКЛЕЙН**

**ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И ТЕХНОЛОГИЯ
УРОКА ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

Урок является основной организационной формой обучения, наименьшей единицей процесса обучения. Урок – основное звено процесса обучения, на котором осуществляется решение конкретных практических, образовательных, воспитательных и развивающих задач, обеспечивающих достижение конечных целей. Как процесс обучения в целом, так и дидактические циклы и блоки реализуются с помощью урока как единицы процесса обучения. Это означает, что урок иностранного языка как единица обязательно воплощает в себе основные качества и свойства целого, т.е. курса обучения. Как процесс обучения иностранному языку в целом, так и отдельный урок отличается целесообразностью и относительной завершенностью. Целостность конкретного урока обеспечивается совокупностью его частей, звеньев, этапов, которые обязательно связаны «единой осью», «единым стержнем», «общей канвой» и местом в системе уроков, также обладающей смысловым, тематическим стержнем, развивающимся сюжетом, в контексте которых учебный материал усваивается и применяется. Особенность урока иностранного языка заключается в том, что он – не самостоятельная единица учебного процесса, а звено в цепи уроков. В этом цикле уроков осуществляется динамика учебного процесса: то, что было целью предыдущего урока, становится средством последующего, что обуславливает тесную взаимосвязь уроков и обеспечивает поступательное движение к конечным учебно-воспитательным целям. Урок иностранного языка имеет свою специфику, которая определяется самим содержанием предмета, практической направленностью обучения и тем, что иностранный язык выступает не только как цель, но и как средство обучения. Основными психолого-педагогическими и методическими требованиями к современному уроку иностранного языка являются коммуникативность, индивидуализация процесса обучения, речевая направленность заданий, ситуативность обучения, новизна.

Ключевые слова: урок, иностранный язык, общение, построение, обучение, особенность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RÜBABƏ ŞİRİNOVA

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: rubaba.sirinova@mail.ru

GÖYÇƏ MAHALININ USTAD AŞIQLARI: AŞIQ ŞİRİN VƏ AŞIQ İDRİS

Ulu Öndər Heydər Əliyev Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Göyçə mahalından didərgin düşmüş göyçəlilərin daim qayğısına qalmış, onların sosial-məişət şəraitini hər zaman diqqətdə saxlamışdı. Ümummilli Lider 2002-ci il sentyabrın 13-də Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində göyçəlilərlə görüşü zamanı onların bir gün öz doğma yurdlarına qayıdacaqlarını söyləmiş, əminliyini bildirmişdir ki, göyçəlilər öz doğma dağlarını, bulaqlarını, şəhərlərini görəcəklər, ata-babalarının qəbirlərini ziyarət edəəcəklər. Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi: “İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyə böyük ümidlər bəsləyirəm”. Ata nəsihətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şəhidlərimizin canı, qazilərimizin qanı, ordumuzun şücaəti hesabına torpaqlarımız azad edildi. Artıq Azərbaycan xalqı öz əzəli-əbədi torpaqlarına sahibdir. 44 günlük Vətən müharibəsi Ermənistanın kapitulyasiyası, təxminən 30 il davam edən işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Qarabağın azad edilməsi ilə Azərbaycanın xarici və daxili siyasətində yeni prioritetlər meydana çıxdı. Azərbaycan Ordusu Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru azad etməklə, artıq soydaşlarımızın bütün tarixi ata-baba torpaqlarına qayıdışını təmin etmək üçün yol açdı. Bu gün Prezident cənab İlham Əliyev Ulu Öndərimizin yolunu uğurla davam etdirir. Ölkə başçımız ötən il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdi: “Bu gün biz artıq Bala Göyçənin sahilindəyik. Bu gün biz Göyçə gölünü binoklsuz görürük. Bu gün yerləşdiyimiz yüksəkliklərdən, hətta Naxçıvan dağları da görsənir” (1.). Bu fikirlər bütün göyçəlilərə yaşadıkları torpaqlara dönmək, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Ağ Aşığın gözəl yurdu, aşıqlar diyarı Göyçəmizə, Göyçə gölümüzə qovuşmaq ümidini verir.

Şairlər yurdu olan Göyçə mahalı Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə Cənab Prezidentimizin də xatırlatdığı kimi, görkəmi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan aşığı sənətinin ən yüksək zirvəyə çatmasında Göyçə aşığı məktəbinin əvəzsiz rolu var. Bu məktəbin yetirmələrindən biri də el sənətkarı Aşiq Şirindir. Onun söylədiyi şeirlər, nağıllar, dastanlar sağlığında dilindən qələmə alınsa da təəssüf ki, illərlə dövlət arxivlərində tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalaraq çap olunmamışdır. Aşiq Şirin haqqında ilk məlumatı Dədə Şəmşirin 1972-ci il 16 mart “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çap olunan “Qulağımdan getmir səsi” adlı məqaləsindən almışıq (2, s. 4; 3.I,104). Belə ki, Dədə Şəmşir Aşiq Şirinin oğlu Aşiq İdris haqqında yazır ki: “Aşiq İdris aşıqlıq sənətinə erkən yaşlarından maraq göstərmiş, 12 yaşında ikən atası Aşiq Şirindən ilk ustad dərsi almışdır”. Aşiq Şirin haqqında ikinci bir məlumatı isə folklorşünas alimimiz Rüstəm Rüstəməzadənin “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən 1984-cü ildə çap olunan “El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında” kitabından əldə etmişik (4, s.67). Müəllif xalq qəhrəmanı “Qaçaq Kərəm” haqqında tədqiqat apararkən AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivində rast gəldiyi “Kərəm xan Sərtib” dastanından söhbət açaraq yazır: “Dastanın başqa bir variantı Bülbülün rəhbərliyi ilə 1937-ci ildə Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşlarının Şəki ekspedisiyası zamanı Aşiq Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovdan toplanmışdır”. Orada verilmiş qeyiddən göründüyü kimi, o vaxt Aşiq Şirinin 90 yaşı olmuşdur. “Kərəm xan Sərtib” dastanını isə yeznəsi Aşiq Məhərrəmdən öyrənmişdir. Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivinə müraciət etdik. Arxivdən həmin dastanı, aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında olan qısa materialları aşkar etdik. 61№-li qovluqda olan həmin materiallar iki şagird dəftərinə yazılmışdır (5, s.8). Dəftərin birinci səhifəsi belə başlayır: “Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovun 90 yaşı vardır. 30 il aşıqlıqla məşğul olmuşdur. İndi qocaldığından oğlu Aşiq İdrisin himayəsində olur”. “Kərəm”, “Dilqəm” nağıllarını yeznəsi Aşiq Məhəmməddən öyrənmişdir. Aşiq Məhəmməd Zər-zəbilli olub, hal-hazırda sağ deyil. Şirin kişi sovet tematikası ilə də yeni sözlər yazır, çünki özü yaradıcıdır. Bildiyi nağıllar bunlardan ibarətdir: “Tahar”, “İbrahim”, “Abdullah”, “Alı xan”, “Nəcəf”, “Hüseyn”, “Novruz”, “Muqim şah”, “Xəstə Qasım”, “Valeh”, “Bəy Çoban”, “Dilqəm”, “Kərəm”, “Koroğludan iki nağıl”. Bu məlumatdan sonra “Kərəm xan Sərtib” dastanı aşığın dilindən iki şagird dəftərinə tam şəkildə yazılmışdır. Dəftərin sonunda olan “Aşiq Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovun söylədiyi “Kərəm” haqqında - Ərtoğrul Cavid” adlı yazı diqqətimi cəlb etdi. Yazıdan məlum olur ki, Ərtoğrul Cavid bu dastana rəyi 19/11.39-cu ildə yazmışdır (5, s.8; 6, s.104). 50a №-li qovluqda isə Aşiq Şirinin iki şerini: “Şuraya”, “Gözəlləmə”, “Gürcü qızı”, “Maral” nağıllarını və “Nadir şah” dastanını üzə çıxarmışıq. Bu materiallar isə üç şagird dəftərinə yazılmışdır və həmin dəftərin sonunda Ərtoğrul Cavidin yazdığı rəy verilmişdir: “Aşiq Şirin Zər-zəbillinin şeirləri və söylədiyi əsərlər haqqında - Ərtoğrul Cavid”. 69a №-li qovluqda isə Aşiq Şirinin söylədiyi “Qafar və Teymur” nağılı üç şagird dəftərinə yazılmışdır. Həmçinin

bu nağıla da Ərtoğrul Cavid rəy yazmışdır. “Aşıq Şirinin söylədiyi “Qafar və Teymur” nağılı haqqında Ərtoğrul Cavid” (5, s.8). Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivində saxlanan həmin qovluqlar sonradan Hüseyn Cavidin ev muzeyinə köçürüldü. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi tərəfindən 2011-ci ildə 11 cildlə “Azərbaycan Qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid” adı altında kitablar nəşr olundu. Həmin abidələr bu kitablarda nəşr olunub (7.V,53-73). Aşıq Şirinin Yunus, Ələs və İdris adlı 3 oğlu olub. Onun yolunu oğlu İdris davam etdirmişdir.

Göyçə kəndlərinin hər birindən neçə-neçə igid oğullar qanlı-qadalı İkinci dünya müharibəsinə yollanmış, onların demək olar ki, yarısı geri qayıtmamışdır. Bu sənətkarlardan: Aşıq Müseyib, Ağkilsəli Aşıq Nəcəf, Aşıq Əli Rəsulov, Aşıq Niftalı, Aşıq Məhərrəm Hacıyev, Aşıq Rəcəb, Aşıq Qəmbər, Aşıq Abbasəli Xəlilov, Aşıq Abbasəli Nəzərov, Aşıq Cahad, Aşıq Musa Həsənov, şairlərdən Həsən Xeyallı, Xəstə Bayraməli, Şair Həşim, Qəmgün Fəzi, Əli Coşqun, Qəşəm Kərimov, İsmayıl Hüseynov, Coşqun Ağababa, Firudin Məmmədov və başqaları müharibə veteranı kimi doğma yurda dönə bilmişlər. Araşdırıb məlumat toplaya bildiyim Şair Aqıl, İsoy Qurbanov, Aşıq İdris, Şair Əbülfət, Aşıq İslam Yarpızlı, Aşıq Ziyad, Qul Yunus, Aşıq Əli Şairov, Muxayıl Göyçəli, Aşıq Süleyman, Aşıq Səfiyar və s.

İslam Ələsgərin “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabında müharibədən doğma yurda dönə bilməyən saz-söz bəhədirləri haqqında oxuyuruq: ““Böyük Vətən müharibəsi” adlandırılan 1941-1945-ci il müharibəsi zamanı cəbhəyə yollanan Göyçə oğulları, öz canları, qanları bahasına Vətəni düşməndən təmizləməkdə fəal iştirak elədilər. Onların bir çoxu həlak oldu, doğma yurda qayıda bilmədi; öz əllərilə divardan asdıqları saz müharibədən sonra da uzun müddət sahibinin yolunu gözlədi” (8, s.13). Doğma yurduna qayıda bilməyən öz əllərilə divardan asdığı saz müharibədən sonra, uzun müddət yolunu gözləyən vətən oğullarından biri də Məhərrəmov İdris Şirin oğlu idi. O, 1894-cü ildə Göyçə mahalının Zərkənd kəndində sənətkar ailəsində anadan olmuş, ilk ustad dərslərini 12 yaşında ikən atası Aşıq Şirindən almışdır. Aşıq Ələsgərdən, Aşıq Musadan saz-söz sənətinin incəliklərini öyrənib. Səksəndən artıq saz havasına bacarıqla yiyələnib, otuz beş dastanı hər dəfə yeni əlavələrlə danışmış. Ailə arxivimizdə qorunub saxlanan azərbaycan, rus, erməni dilində olan 1938-1941-ci illəri əhatə edən arayışların verdiyi məlumata görə Aşıq İdris İkinci Dünya müharibəsinə gedənə qədər Basarkeçər rayonunun Aşıqlar birliyinin sədri, Aşıqların I (5 may 1928-ci il) və II (12 mart 1938-ci il) qurultaylarının nümayəndəsi və Əməkdar İncəsənət xadimi olub (5, s.66; 9, s.69-71). 1941-ci ildə könüllü olaraq İkinci Dünya müharibəsinə gedib (baxmayaraq ki, bir neçə dəfə hərbi komissarlıq tərəfindən geri qaytarılıb) və müharibədən qara kağızı gəlib. Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumatı Dədə Şəmşirin “Qulağımdan getmir səsi” adlı məqaləsindən alırıq (2, s.4; 10, s.28). Dədə Şəmşir məqaləsində yazır: “Sizə nə vaxtsa itirib, yaxınlarda tapdığım bir “dünya”dan danışacağam. Sınəsində söz ümmanı çağlayan həmkarım Aşıq İdrisdən söhbət açacağam. Aşıqlar müqəddiməsi

danışmazlar, deyirəm, bu qaydanı pozmayaq. Bir etirafımı sizə çatdırmaq istəyirəm... Aşıq İdris haqqında mənim xatirələrim də bu kökə düşmüşdü. Xəyallarımda məndən uzaqlaşan, solğunlaşan nəğməkarımı bir təsadüf qəflətən elə tez mənə yaxınlaşdırdı ki, diksinən kimi oldum. Gözümü yumdum – Aşıq İdris gülər üzü ilə bəbəklərimi naxışladı, ürəyimi həsrətlə közərtirdi. Dodaqlarıma onun şirin qoşmalarının sərin misra yağışı səpələnməyə başladı. Qulaqlarıma səsi gəldi. Birlikdə keçdiyimiz toy məclisləri, el şənlikləri yenidən məni qoynuna aldı. Düşüncələrim damla-damla birləşdi, gurlaşdı, hay-haraya çevrildi. Aşıq İdris dayandı qarşımda. Dünyada qərribə təsadüflər olur. Bakıda bir əczaxanaya girdim. Piştaxta arxasında dayanmış qadının ilk gəlişimdən mənə çox zəndlə baxdığını duydum. Marağını gizlədə bilmədi: “Bağışlayın, siz Aşıq Şəmşirsinizmi?” Qayınatasına 30 il əvvəl bağışladığım şəkildən məni tanıyıbmış. Fəhmə-fərasətə bax! Evlərinə gəldim. Divardan asılmış şəkildən İdris məni salamladı. Siğə qardaş olduğumuz aşığın oğlanları Bahadır və Qəzənfər mənə ehtiram göstərdilər, ataları barədə xatirələr söyləməyimi xahiş etdilər. Aşıq İdris həm yaradıcı, həm də ifaçı sənətkarlarımızdan sayılırdı, hər ikisində də qabil idi. Göyçə mahalında, Kəlbəcər kəndlərində ad çıxarmışdı. Şöhrəti məclisdən məclisə yayılır, hörməti gündən-günə artırdı. Mələhətli zil səsi vardı. Səsinin ləngərindən otaqların pəncərə şüşələri cingildəşərdi, zənguləsinin zərbindən otuzluq lampa sönərdi. Peşə yoldaşları onun kamil qoşmalarını sevə-sevə oxusa da, o, özündən bir kəlmə çalıb-çağırılmazdı. El sənətkarlarının qaymaq nümunələri dilinin əzbəri idi. Nə qədər söz bilirdi, nə qədər dastan öyrənmişdi! Ona həsəd aparardıq. Məclislərdə bir çox dastanı biz bilmədiyimizdən o, təkbəşinə danışardı. Amma yorulmazdı. Təbiət ona qədəri əksilməz güc vermişdi, böyük qüdrət bəxş etmişdi. “Koroğlu” dastanını söyləmək virdi idi. Koroğlunun yerinə necə də məğrur nəərə çəkərdi! Elə özü də görkəmcə Koroğluya oxşayardı. Bugünkü kimi yadımdadır: 1938-ci ilin payızında Qasım İsmayılov rayonunun (indi həmin rayon Goranboy adlanır) Qızıl Hacı kəndində toy keçirirdik. Şənlik Paşa kişinin evində idi. Mağaraya qəflətən 9 nəfər aşıq girdi. Hamısı da hədəli, hamısı da qızmış şir kimi. Çatan kimi: “Toy bizimdir. Bu meydan, bu şeytan”- dedilər. Onda belə sənət savaşı, qabaqlaşmalar tez-tez olurdu. Elə bu səbəbdən hər yerindən duran əlinə saz alıb, məclisə girməyə cürət etmirdi. Adam xofa düşürdü: birdən məni meydana çağıran olar, cəngimə gələn tapılar, döyüş cəbhəsində basılam. Aşıq sənətdə özünü yetkin bilməmiş üstünə sənətkar adı götürməzdi. Nəsə, qayıdaq həmin məclisə. Doğrusu, 9 aşığın qəflət "savaşı" mənə yoxuş gəldi, pəhsindim. Aşıq İdris isə halını da pozmadan mənə ürək-dirək verdi:

- Bəxtimiz onda gətirərdi ki, onlar 15 nəfər olaydı. Hərəməzə yeddisi düşərdi. Qalardı birisi, o da evlərinə xəbər aparardı.

Sözün doğrusu, Aşıq İdrislə “doqquz qəhrəmana” divan tutduq. Bayaqqı toy yaddan çıxdı, əsil “toyu” aşıqlara elədik. Onlar sazlarını qoyub, əkilmək istəyəndə, İdrisin əvvəlki qış sərtliyi bir anda bahar nəsimi ilə əvəz olundu. Mehribanlıqla:

- Elə şey yoxdur, - dedi. -Ərənlər basdığını kəsməyiblər. Biz də onların övladlarıyıq. Əyləşin məclisdə, özü də hərəniz bir ağız oxuyub, təzə ailə quranlara xeyir-dua verin.

Toy qurtardıqda isə Aşıq İdris yığılmış pulu qardaş malı kimi düz on bir yerə böldü. “Doqquzlar” həm rıqqətlənmişdilər, həm də əməlli-başlı pərt olmuşdular.

Aşıq İdris Aşıq Ələsgərdən, Aşıq Musadan, saz-söz sənətinin incəliklərini öyrənməyə can atmışdır. Həştaddan artıq söz havasına bacarıqla yiyələnmişdir. Otuz beş dastanı hər dəfə yeni əlavələrlə danışardı. Dinləyicilər dastan söylətməmiş, ondan əl çəkməzdilər (5.67). Azərbaycan aşıqlarının birinci qurultayında o, öz məharətini nümayiş etdirdi... Sənət yoldaşları olan biz-mən də, Aşıq Talib də, Aşıq Hüseyn Çirkin də, Aşıq Ələsgərə on iki il şagirdlik etmiş Aşıq Ağayarda onun sənətinə heyran qalar, hörmətini uca tutardıq.

1941-ci il. Vətənimizin dar günündə Aşıq İdrisi cəbhəyə yola saldıq. Gedəndə gözündə, könlündə füsunkar yurdunun duyğularını apardı, bir də... O, hər kəsdən, hər şeydən ayrılı bilərdi, amma sirli sazından cüda düşmək onun üçün ölümdən betər idi. Sazını da özü ilə götürdü. Sevindik. Bilirdik ki, qovğalarda söz silahla qoşa döyüşüb. Saz olmasa, söz olmasa, elə kəsməzdi Koroğlu qılıncı. Aşıq İdrisin cəbhədən yolladığı məktublarda cəbhə yoldaşlarının onun sənətinə vurğunluğundan da danışılırdı. Döyüşçü aşığın qoşma ilə arvadı Zərnişana yazdığı məktub heç yadımdan çıxmır:

Zərnişanım, gözlə, gözlə yolumu,
Səndən üzülməmiş gümanım mənim.
Oğul əmanəti, qız əmanəti,
Yaxşı saxla, dinim-imanım mənim.

Qoyma ürəyində arzu pasdana,
Göz yaşından tər yanağın isdana.
Dikilsin yoluma gözüün mastana,
İstəkli sevgilim, cananım mənim.

Uzaqdan-uzağa sən məni dinlə
Ucalır avazım hey pillə-pillə.
Yayınmır düşməyə atdığım güllə,
Əyilməz ərlərdir hayanım mənim!

Ayağım Göyçəyə düşdükcə Aşıq İdrisgilə gedər, haqqında hal-əhval tutardım. Yenə... Zərnişan mənə məktub gətirdi. Amma göz yaşı ilə. Ağ kağızla qara xəbər, “Qara kağız” - bu adı kim sifətə qoyub, bilmirəm. Onu bilirəm ki, çox uyğun addı. “Qara kağız” - ağ günlərimiz naminə qara qüvvələrə qarşı döyüşlərdə həlak olmuş

fədailərimizin mərdanəliyindən xəbər verən kağız. Qaradan sonra ağ, Qara günlərə qələm çalılıb, ağ günləri yaxınlıqsdırmaq cəhdi!...” (12,s.67).

Aşıq İdris tarda da gözəl ifa edirmiş. O, çox vaxt konsertlərə və toylara balabançısı Cabbar Fərzəliyev, dəf çalanı Xanbaba Əliyevlə gedərmiş. Arayışlarda olan məlumatlar və ailə arxivimizdə qorunub saxlanan şəkil də bunu təsdiqləyir. Bu arayışların arasında 1939-cu il 11-ci ay tarixli sənəd çox maraqlıdır. Orada yazılır: “Basarkeçər rayonunun maarif şöbəsinin nəzdində təşkil olunmuş aşıqlar təşkilatının heyət üzvləri və təşkilat üzvləri Aşıqlar təşkilatının sədri İdris Məhərrəmov təşkilatın sədrinin müavini Bəhmən Qarayev, üzvləri: Nəcəf Məmmədov, Talib Məmmədov, Ziyad Nadirov. Təşkilat üzvləri: Hüseyn İskəndərov, Yunus (Babacan), Kərəm Vəliyev (Pənbək), Səyyaf Əvəzov, Lətif Hüseynov (Qaraqoyunlu), Cahad Nağıyev, Qabil Vəliyev (Zərzəbilli), Cabbar Fərzəliyev (Kəlbəcər), Xanbaba Əliyev, Mikayıl Nəsimov, Xudu Namazov (Sorucan), Nağı Bədəlov (Kəsəmən), Qərib İsmayılov (Zod) (5,70).

Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığı haqqında mərhum alimimiz Əhliman Axundov çapa kitab hazırlayırmış. Təəssüflər ki, nə kitab nə də sənədlər haqqında indiyə qədər heç bir məlumat əldə edə bilməmişik. Həmçinin Dədə Şəmşir Aşıq İdrislə görüşü haqqında dastan yazıbmiş. Bədnam qonşularımız Aşıq Şəmşirin evin də əlyazmaları qorunub saxlanılan dəmir seyfi də güllə boran etdilər. Dədə Şəmşirin əlyazmaları və həmçinin bu dastan da kül olub getdi. Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığını əhatə edən sənədlərin kulliyatının əsas hissəsi isə bədnam qonşularımızın arxivində saxlanır. Təəssüflər ki, bu arxivdə olan material və sənədləri əldə etmək mümkün deyil. Lakin ailə arxivimizdə qorunub saxlanan Aşıq İdris haqqında olan 1938-1941-ci illəri əhatə edən Azərbaycan, rus, erməni dilində olan arayışlardan əldə etdiyimiz məlumata görə Aşıq İdris Azərbaycanın şəhər, rayon, kəndlərini qarış-qarış gəzərək, zəhmətkeş xalq qarşısında konsertlər vermişdir (13, s.66-70; 14, s.6). Bu arayışlardakı maraqlı faktlardan biri də odur ki, orada qeyd olunan yer adları Azərbaycan adlarıdır. Lakin bədnam qonşularımız sonradan o yer adlarını dəyişib erməniləşdiriblər. Bu arayışlardan bizə məlum olur ki, o, ən çox Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngibasar, Tərtər, Goranboy, Ağcabədi və s. rayonlarında olmuşdur. Həmçinin bu sənədlər onun Basarkeçər rayonunun aşıqlar birliyinin sədri olmasını, incəsənət xadimi fəxri adını almasını da təsdiqləyir. Aşıq İdrisin vala yazılmış səsi də olduğunu söyləyirlər (5, s.71, 79-131; 15, s.245).

Aşıq İdrisin 7 övladı olub: Maral adlı bir qızı, Şəmdin, Xasay, Surxay, Bahadır, Qəzənfər, Məmməd adlı 6 oğlu. Qızı Maral xanım atasının qara xəbərini eşitdikdə, bu acı xəbərə dözməyib 12 yaşında vəfat edib .

Aşıq İdrisin nəvəsi Natiq Şirinov (Bahadır müəllimin oğludur) sazda mahir ifaçı olmasada, bu gün nağarada mahir ifaçılardan biridir. O, bu milli musiqi aləti ilə Azərbaycanı dünyanın bir çox ölkələrində təmsil edir: Rusiyada, İranda, Türkiyədə, İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, Belçikada, Çində, ABŞda, Albanyada və s. 2002-ci ildən, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq zərb musiqi alətlərindən ibarət “Natiq” ritm

qrupunu təşkil etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 17 sentyabr 2007-ci ildə əməkdar, 27 may 2018-ci ildə isə Xalq artisti fəxri adına layiq görüldü (11,s. 48; 9,s.71).

Mən əminəm ki, biz tezliklə öz elimizə - obamıza qayıdacağıq, Göyçə aşığı məktəbinin yaranmasında böyük xidmətləri olan el sənətkarı, babalarım Aşıq Şirin və Aşıq İdrisin xatirəsi əbədləşdiriləcək, babalarımın kəndimizdə tikdirdiyi ev abadlaşdırılaraq muzey kimi fəaliyyəti təmin ediləcəkdir. Onların söylədikləri şeirlər, nağıllar, dastanların arxivlərindən toplanaraq çap etdirilməsi, büstlərinin ucaldılması əziz xatirələrinə bir ərməğan olacaq.

Bir məsələyə çox təəssüflənirəm, bu gün Göyçə mahalından, bu mahalın aşığı sənətinin beşiyi olduğundan filmlər çəkilir, silsilə verislər verilir amma nə Aşıq Şirinin, nə Aşıq İdrisin, nə də Göyçə mahalında Gilli çayı üzrində “Qızıllı körpü” saldıran, neçə - neçə xeyriyyə işləri görən Aşıq Şirinin atası pullu Məhərrəmin adları heç çəkilmir. Gələcəkdə bu məsələyə də xüsusi diqqət yetiriləcəyinə ümid edirəm. Çünki Aşıq Şirin, atası pullu Məhərrəm, Aşıq İdris də tarixdə izləri olan el sənətkarlarından olmuşlar. Və onların xalq üçün etdikləri danılmaz faktır.

Ədəbiyyat:

1. <https://president.az> ›
2. Aşıq Şəmşir. Qulağımdan getmir səsi // “Azərbaycan gəncləri” qəzeti. – 1971. - 16 mart.
3. Namazov Q. Aşıqlar. K.1 /Qara Namazov. – Bakı : Səda, 2004.
4. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. –Bakı:Gənclik,1984.
5. Göyçə Aşıqları : Aşıq Şirin Aşıq İdris / Toplayıb tərtib edən Rubabə Şirinova. - Bakı, 2003.
6. Hüseynov R. Vaxtdan uca / R. Hüseynov. - Bakı : İşıq,1987.
7. Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid /AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi. - Bakı : Çəşoğlu, 2011. - C.5.
8. Sazlı-sözlü Göyçə / Toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi İslam Ələsgərli. - Bakı : Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı -1999.
9. Şirinova R.Torpaq uğrunda ölənlərsə vətəndir / Rubabə Şirinova // Yada düşdü : ədəbi-bədii, nostalji jurnal. – 2020. - 1(39).
10. Şirinova R.Ərtoğrul Cavid – Aşıq Şirin yaradıcılığı haqqında / Rubabə Şirinova // Ozan dünyası jurnalı. – 2018. - 2 (30).
11. Şirinova R. Unudulan Göyçə aşığı: Aşıq Şirin və Aşıq İdris / Rubabə Şirinova // Elmi əsərlər, 2023, 1 (16) 49.
12. Dədə Şəmşir yaddaşlarda / toplayıb tərtib ed. Qəmbər Şəmşiroğlu – Bakı : Gənclik,2000.
- 13.Şirinova R. Aşıq Şirinin söylədiyi “Kərəm Xan Sərtib” dastanı/ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Filologiya məsələləri №5. Bakı,Nurlan, 2002.

14. Şirinova R. Ərtoğrul Cavid və folklorumuz / Rubabə Şirinova // Elm. – 2000. - 4 may.
15. Ozan-aşıq ensiklopediyası. C.2 /Azərbaycan Aşıqlar Birliyi. - Bakı : Gənclik, 2019.

Rübabə Şirinova

**Göyçə mahalının ustad aşıqları: Aşıq Şirin və aşıq İdris
Xülasə**

Göyçə aşıq məktəbinin yetirmələrindən biri də el sənətkarı Aşıq Şirindir. Onun söylədiyi şeirlər, nağıllar, dastanlar sağlığında dilindən qələmə alınsa da təəssüf ki, illərlə dövlət arxivlərində tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalaraq çap olunmamışdır. Aşıq Şirin haqqında ilk məlumatı Dədə Şəmşirin 1972-ci il 16 mart “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çap olunan “Qulağımdan getmir səsi” adlı məqaləsindən almışıq. Aşıq Şirinin 3 oğlu olub: Yunus, Ələs və İdris. Onun yolunu oğlu Aşıq İdris davam etdirir. Məhərrəmov İdris Şirin oğlu 1894-cü ildə Göyçə mahalının Zərkənd kəndində sənətkar ailəsində anadan olub. İlk ustad dərslərini 12 yaşında atası Aşıq Şirindən alıb. Aşıq İdris Böyük Vətən müharibəsinə getməzdən əvvəl Basarkeçər rayonu “Aşıqlar Birliyi”nin sədri, aşıqların I və II qurultaylarının nümayəndəsi, “incəsənət xadimi” olmuşdur. 1941-ci ildə könüllü olaraq Böyük Vətən Müharibəsinə yollanıb (hərbi komissarlıq tərəfindən bir neçə dəfə qayıtmasına baxmayaraq) müharibədən qara kağız alıb.

Açar sözlər: *aşıq, mədəniyyət, məqalə, saz, dastan*

Ширинова Рубаба

**Ашуг Ширин и Ашуг Идрис - мастера ашугского творчества
Гойчейской области
Резюме**

Одним из последователей ашугской школы был народный мастер Ашуг Ширин. Хотя его стихи, сказки, дастаны были записаны еще при его жизни, к сожалению, они долгие годы оставались в государственных архивах и не исследовались. Первичную информацию об Ашуг Ширине мы получили из статьи Деде Шамшира «Голос вечно звучит в памяти», опубликованной в газете «Азербайджанская молодежь» 16 марта 1972 года. У Ашуга Ширина было трое сыновей: Юнус, Алас и Идрис. Сын Ашуг Идрис стал последователем отца. Магеррамова Идрис Шири родился в 1894 году в селе Заркенд Гойчейской области в семье ремесленника. Свои начальные навыки мастерства он получил в возрасте 12 лет у своего отца Ашуга Ширина. До ухода на Великую Отечественную войну Ашуг Идрис был председателем

«Союза ашугов» Басаркечарского района, представителем 1-го и 2-го съездов ашугов, деятелем искусства. В 1941 году добровольно ушел на Великую Отечественную войну (несмотря на то, что его несколько раз возвращали в военном комиссариате) и вскоре пришло известие о его гибели.

Ключевые слова: ашуг, культура, статья, саз, дастан.

Shirnova Rubaba

**Expert ashuk's of Gokcha region:
Ashigh Shirin and Ashigh Idris**

One of the students of this school was the local artist Ashigh Shirin. Although the poems, tales and epics told by Ashigh Shirin were written during his lifetime, unfortunately, for many years they were not published in state archives, ignoring the attention of researchers. We got the first information about Ashigh Shirin from the article by Dad Shamshir "The Voice I Can't Hear", published in the newspaper "Youth of Azerbaijan" on March 16, 1972. Ashigh Shirin had 3 sons: Yunus, Alas and Idris, his path was continued by the son of Idris Moharramov Idris Shirin oglu was born in 1894 in the village of Zarkand, Gokcha region, into a family of artists. He received his first master class at the age of 12 from his father Ashigh Shirin. Before leaving for the Great Patriotic War, Ashigh Idris was the chairman of the "Union of Ashighs" of the Basarkechar region, a representative of the 1st and 2nd congresses of ashugs, an "art worker". In 1941, he voluntarily left for the Great Patriotic War (although he repatriated several times by the military commissariat) and received a black paper from the war.

Key words: ashigh, culture, article, saz, epic

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şərifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞAKİR CƏFƏROV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shakird.jafarov50@gmail.com

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN JURNALİSTLİK FƏALİYYƏTİ **XÜLASƏ**

M.C.Paşayev “Kommunist” qəzetində şöbə müdiri, “Gənc işçi” qəzetində məsul katib vəzifələrində işləyib. O, ədəbi fəaliyyətə 1928-ci ildə şeirlə başlayıb. Həmin il mətbuatda “Dənizin cinayəti”, “Ananın vəsiyyəti”, “Müxbir” adlı ilk şeirləri çap edilib. 1930-cu ildən hekayələr yazıb. O illərin “Şərq qadını”, “Gənc işçi”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi nüfuzlu nəşrlərində “Doktor Cinayətov”, “İfşa”, “Mərkəz adamı”, “Naxələf”, “Bostan oğrusu”, “Qüdrət nümayişi”, “İstifadə”, “Dəzgah qızı”, “Heyrət” və digər hekayələri dərc olunub. 1932-ci ildə işıq üzü görən “Sağlam yollarda” adlı ilk kitabı onu istedadlı yazıçı kimi oxuculara sevdirib. 1935-ci ildə “Boy” adlı ilk очерklər və novellalar kitabı çapdan çıxıb.

Ümumiyyətlə, “Yazıçı Mir Cəlal” və “Jurnalist Mir Cəlal” arasında çox səmimi və işgüzar, jurnalist dili ilə desək, publisistik dostluq var. Məlumdur ki, görkəmli ədibimiz jurnalistikada müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra nəsr sahəsinə keçmişdir. Bizcə, onun gənc jurnalistlər üçün “Kommunist”də iki, “Gənc işçi” də dörd illik həvəsli işim müasir, canlı, operativ, ayıq mühakiməyə hazırlaşmaqda mənə mühüm təsir göstərirdi. Mətbuatın bu gözəl tərbiyə məktəbini mən heç vaxt unutmaram”, - qənaətini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu istiqamətdə fikri bir qədər də inkişaf etdirək: Mir Cəlal çox-çox sonralar gənc jurnalist Mir Cəlal barədə yazmışdır: “Aşqabadda çıxan “Zəhmət” qəzetində, Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetində Gəncənin mədəni-təsərrüfat həyatını əks etdirən yazılarım nəşr olunurdu. Bunlar yalnız müxbir məktubları, adi xəbərlər xarakterində yox, mühərrir yazıları mahiyyətində idi... yeni əlifba, dərslilər, maarif məsələləri haqqında yazdıqlarımın çoxu təbəddülsiz nəşr olunurdu”.

Açar sözlər: məsul katib, işgüzar jurnalist, gənc jurnalist, publisistik dostluq, maarif məsələləri

Bütövlükdə Mir Cəlal Paşayev həm elmi-nəzəri, həm də ədəbi-bədii fəaliyyətində Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının, intellektual, mənəvi, ideya, siyasi, etnik-mədəni diriliyinin təsdiqinə, vətəndaşlıq hüququnun hər cəhətdən tanınmasına, bu amalın təntənəsinə çalışmışdır. M.C.Paşayev “Kommunist” qəzetində şöbə müdiri, “Gənc işçi” qəzetində məsul katib vəzifələrində işləyib. O, ədəbi fəaliyyətə 1928-ci ildə şeirlə başlayıb. Həmin il mətbuatda “Dənizin cinayəti”, “Ananın vəsiyyəti”, “Müxbir” adlı ilk şeirləri çap edilib. 1930-cu ildən hekayələr yazıb. O illərin “Şərq qadını”, “Gənc işçi”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi nüfuzlu nəşrlərində “Doktor Cinayətov”, “İfşa”, “Mərkəz adamı”, “Naxələf”,

“Bostan oğrusu”, “Qüdrət nümayişi”, “İstifadə”, “Dəzgah qızı”, “Heyrət” və digər hekayələri dərc olunub. 1932-ci ildə işıq üzü görən “Sağlam yollarda” adlı ilk kitabı onu istedadlı yazıçı kimi oxuculara sevdirib. 1935-ci ildə “Boy” adlı ilk oçerklər və novellalar kitabı çapdan çıxıb (**M.C.Paşayevin Seçilmiş əsərləri. Hekayələr və roman. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 479 s.**).

Mir Cəlal Paşayev öz xalqının, Azərbaycanının vurğunu idi. Milli düşüncələr, təəssübkeşlik hissi çoxşaxəli yaradıcılığının əsas qayəsiydi. Onun əsərlərində mənəvi dəyərlərin, xalq təfəkkürünün işığı var. Bu işıq oxucusunun da qəlbini nurlandırır. Yazıçı Mir Cəlal Paşayevin təsvir etdiyi hadisələr, ədəbi qəhrəmanları reallığı, təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir Oxucuya təsir göstərir, inandırır. Əsərlərində Mir Cəlal Paşayev həm tarixi, həm də dövrün hadisələrini təsvir edib. O, “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Yolumuz hayanadır” romanlarında keçmiş, “Açıq kitab”, “Yaşlıqlarım”, “Təzə şəhər” romanlarında isə müasir həyat lövhələrinin bədii təsvirini ustalıqla qələmə alıb.(M.C.Paşayevin “Yolumuz hayanadır” romanı. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957, 224 s.).

Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Bir gəncin manifesti” əsəri ilk dəfə 1937-1939-cu illərdə hissə-hissə “Revolusiya və kultura” jurnalında dərc olunub. Bu əsər müəllifə böyük oxucu auditoriyası qazandırıb. “Bir gəncin manifesti” 1940-cı ildə “Uşaqgəncnəşr”də kitab halında kütləvi tirajla, oxucu tələbatı nəzərə alınaraq sonrakı illərdə isə təkrar çap olunub. Doqquz dəfə müxtəlif illərdə ayrıca kitab halında işıq üzü görən “Bir gəncin manifesti” Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da sevilir. Mir Cəlal Paşayevin 1961-ci ildə oxuculara təqdim olunan “İnsanlıq fəlsəfəsi” kitabında toplanmış hekayələri də böyük tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malikdir. “Vicdan mühakiməsi”, “Vicdan əzabı”, “İnsanlıq fəlsəfəsi”, “Subaylıq fəlsəfəsi”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Hesab dostları”, “Təsadüf ya zərurət”, “Qocaların uşaq söhbəti” və başqa hekayələrində yazıcının real həyat hadisələrinə baxışı, fəlsəfi düşüncələri əksini tapıb. Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” əsəri, zamanənin güzgüsü olan hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatının klassik bədii nümunələri olub (**M.C.Paşayevin Seçilmiş əsərləri, (2 cildə) 1 cild. Bakı, Azərnəşr, 1956, 500 s.**).

Yazıcının bədii yaradıcılıq nümunələri dəfələrlə nəşr edilib. Kitablari hər zaman oxucular tərəfindən maraqla qarşılanıb. Bu gün yalnız Azərbaycanda deyil, ölkəmizin sərhədlərindən kənarda da görkəmli yazıcının həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə öyrənilir. Əsərləri maraqla oxunur.

“UNESKO-nun 2008-2009-cu illərdə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edilməsi proqramına Azərbaycanla bağlı daxil olmuş yubileylərin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Prezidentinin 2008-ci il 31 yanvar tarixli sərəncamına əsasən, yazıçı Mir Cəlal Paşayevin yubiley mərasimi təntənə ilə qeyd olunub. Parisdə, UNESKO-nun iqamətgahında XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, alim, pedaqoq, jurnalist Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinə həsr

olunmuş mərasimin keçirilməsi həm də Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına dünya miqyasında verilən dəyərdir.

İnsan ömrü əbədi deyil. Onu əbədi edən yalnız əməlləri, yaratdıqlarıdır. 1978-ci il sentyabrın 28-də dünyasını dəyişən Mir Cəlal Paşayevə də qələmə aldığı ədəbi-bədii nümunələri, elmi əsərləri, bir də xatirələrdən silinməyən, minnətdarlıqla anılan xeyirxahlığı ölməzlik qazandırır. Bu dünyanı tərk etdiyi, əbədiyyətə qovuşduğu gündən xeyli vaxt ötsə də, onu həqiqət, düzlük, səmimiyyət aşiqi kimi yada salırlar. Mir Cəlal Paşayevin adı bu gün də həm yazıçı, jurnalist, alim, pedaqoq və hər kəsin dadına yetən, kömək əlini uzadan bir insan, həm də gözəl ailə başçısı kimi nümunə göstərilir. Həyatı boyu müxtəlif sahələrdə gərgin çalışsa da, o, ailəsindən, övladlarından qayğısını, sevgisini əsirgəməyib. Hər zaman - "Həyatımda yaratdığım ən böyük əsər ailəmdir" deyib Mir Cəlal Paşayev. Zaman bir yerdə dayanmır. İllər ötür... Mir Cəlal Paşayevin adı, imzası yaşayır. Onun elmi irsi, fəaliyyəti tədqiq edilir. Bədii əsərləri sevilə-sevilə oxunur. Xeyirxahlığı, böyük və əlçatmaz müəllimliyi minnətdarlıqla xatırlanır, gələn yeni nəsillərə örnək göstərilir...

Yazıçı Mir Cəlal çoxcildliyin sonuncu -V cildi tərtibçilərin xronologiyasını pozsa da, ədibin yaradıcılıq portretinə yekun rəng çalarları qatmışdır. Buraya müəllifin yaradıcılığa başladığı ilk illərdən — 1926-cı ildən üzü bəri müxtəlif illərdə qələmə aldığı mənzum felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr və xatirələri daxildir. Bu əsərlər müəllifin yaradıcılıq istedadından, satirik üslubundan, məzmunu uyğun bədii forma seçmək və süjeti obrazlı qurmaq istedadının təkamül prosesini yaxından izləmək üçün, bəzi avtobioqrafik elementlərin ictimailəşdirilməsi səbəbindən də ayrıca maraq doğurur. Həmçinin, qeyd edək ki, bu cild orijinal yazıçılıq istedadı ilə jurnalist fəallığı və sənətkarlığının üzvi bağlılığını görmək baxımından da çox faydalıdır. Ümumiyyətlə, "Yazıçı Mir Cəlal" və "Jurnalist Mir Cəlal" arasında çox səmimi və işgüzar, jurnalist dili ilə desək, publisistik dostluq var. Məlumdur ki, görkəmli ədibimiz jurnalistikada müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra nəsr sahəsinə keçmişdir. Bizcə, onun gənc jurnalistlər üçün "Kommunist"də iki, "Gənc işçi" də dörd illik həvəsli işim müasir, canlı, operativ, ayıq mühakiməyə hazırlaşmaqda mənə mühüm təsir göstərirdi. Mətbuatın bu gözəl tərbiyə məktəbini mən heç vaxt unutmaram",- qənaətini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu istiqamətdə fikri bir qədər də inkişaf etdirək: Mir Cəlal çox-çox sonralar gənc jurnalist Mir Cəlal barədə yazmışdır: "Aşqabadda çıxan "Zəhmət" qəzetində, Tiflisdə çıxan "Yeni fikir" qəzetində Gəncənin mədəni-təsərrüfat həyatını əks etdirən yazılarım nəşr olunurdu. Bunlar yalnız müxbir məktubları, adi xəbərlər xarakterində yox, mühərrir yazıları mahiyyətində idi... yeni əlifba, dərsliklər, maarif məsələləri haqqında yazdıqlarımın çoxu təbəddülsiz nəşr olunurdu". Və yaxud: "Qışın qarlı-çovğunlu günlərində bizi bu kənddən o biri kəndə qoşur, hesabdarların bütün kağız-kuğuzlarını yoxlayıb qiymət verirdik. Həmin səfərlərdən topladığım təəssürat əsasında mən oçerklər kitabımın mühüm bir hissəsini yazıb çapa verdim". Yazının istiqaməti elə gətirdi ki, hörmətli ədibin 1967-ci ildə yazdığı və bu külliyyata daxil edilmiş "Bakı

görüşləri” xatirəsinin (bizcə, jurnalistikamız üçün yeni olan “avtooçerk” janrının ilk nümunəsidir) bəzi detalları söhbətimizi qabaqladı, lakin bu da qəti faktdır ki, çoxcildlikdəki bir çox maraqlı mətləblərin açılmasında, bəzi əsərlərin mahiyyətindəki gizlinləri başa düşməkdə “Bakı görüşləri”ni mütləq mütləq etməyə dəyər. Tərtibçilər onu çoxcildliyə daxil etməkdə, həqiqətən, çox dürüst iş görüblər.

Mir Cəlal “...Cavid romantik şairdir. Mənim realistik zövqümdən, həyat və hadisələrə münasibətimdən çox fərqli bir sənətkardır”,- deyir və dahi sənətkarımıza münasibətini ədəbiyyat müstəvisində belə səciyyələndirir. Şəxsiyyət olaraq isə onu başqa cür portretləşdirir: “Kənardan baxanlar, onu ancaq əsərləri ilə tanıyanlar hörmətli ədibin məhrəm, duzlu, mənalı yumorundan xəbərsiz idilər. Halbuki, onun söhbətləri bu cəhətdən çox mənalı, maraqlı, unudulmaz idi... zarafatı, hətta lətifəni çox xoşlayırdı”. Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi zövqünün formalaşmasında bəlkə də həlledici rol oynayan Hüseyn Cavid gənc dostuna seyid nəslindən olduğunu və şəxsi simpatiyasını nəzərə çarpdırmaq üçün “Ağa Mir Cəlal” deyə müraciət etməsi, tez-tez evinə qonaq gəlməsi faktı da hər iki sənətkar arasında səmimi münasibətlərdən xəbər verir. Lakin sağlam tənqidçi mövqeyi Mir Cəlala “Cavid yaradıcılıq məsələlərində çox ciddi və tələbkər idi. Realistlərin, o cümlədən Mirzə Cəlilin dili, sadə üslubu ilə razı deyildi. Hər yerdə şeiriyyət axtarırdı. Sadə yazıb, danışmağı loru dil adlandırırdı”- deməyi də unutdurmurdu. Oçerklər silsiləsindən olan materiallar təsdiq edir ki, Mir Cəlalin publisistikasında da süjet dinamikliyi var. Dialoqların ardıcılığı, düzümü mövzunun publisistik həllinə ruh yüksəkliyi, həyəcan və hətta rəğbətlə ictimai həyat həqiqətinin təsvirinə xidmət edir (**M.C.Paşayev. Sağlam yollarda oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1932, 46 s.**). “Birinci beşillik planın təbliği və həyata keçirilməsində Azərbaycan fəhlələrinin qəhrəmanlıq və rəşadətini bədii söz ilə əks və ifadə etməyi bizə dönə-dönə...” tapşırırdılar fikri nisbətən yaşlı nəslin nümayəndələrinə tanışdır, ancaq müasir oxucu “tapşırıqla” yazılmış həmin oçerk və məqalələrdə “partiyanın həlledici rolunu” deyil, Azərbaycan insanının həyat və fəaliyyətini, qurub-yaratmaq eşqini, yaxşı işləyib yaxşı da məvacib almaq arzusunu, klub, məktəb, xəstəxana tikmək, kitab almaq həvəsini duyur, ictimai həyatda məşhurlaşmaq duyğusunu oxuyub bəyənir. Jurnalist Mir Cəlal hansı sosial təbəqə üçün nədən yazmağı da ustalıqla seçir. Bu element süjet quruluşunda, dialoqların düzümündə, surətlərin danışığında daha aydın sezilir. Bu tipli yazılarda leksik tərkib də maraqlıdır, revolyusion, rekonstruksiya, kultur, internasional, qiqant, pansion, plotin, kiosk və s. kimi o dövrün neologizimləri müəyyən kolorit yaratmaqda maraqlıdır, lakin burada insan amili önə keçdiyindən inqilabi təbliğat hiss olunmur.

“Parisdə görüş” (1950) səyahət oçerkində oxucu, hər şeydən öncə, savadlı, dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti, dövrün siyasətinə yaxından bələd olan əla zövqlü azərbaycanlı ilə tanış olur. Yazıcının təqdimatı da maraqlıdır, kinayəsi də ləzzət verir, fikirləri də tipiklik yaradır, fikir verin: “Paris gözəl şəhərdir, ancaq biz boğuluruq. Burada hər şey, quş südü də var, ancaq quş qədər nəfəs almaq imkanımız yoxdur”. Yaxud: “Qəribədir, burada reklamın nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu

yoxlayan da olmur”; “Burada oğurluq yoxdur... ancaq xırda oğurluq yoxdur”; müəllifin şah cümləsi isə , əminəm ki, mənimlə razılaşacaqsınız, bax, budur: “Ancaq Parisin bütün gözəllikləri, dəbdəbə, parıltılarına rəğmən, mənə elə gəldi ki, indi bu, geriye baxan, keçmişi ilə daha çox fəxr edən bir şəhərdir”.

Qeyd etməyi ki, xeyli müddət keçsə də müdrik yazıçı qənaəti, savadlı jurnalist səriştəsi ilə ifadə olunmuş strateji bir fikirdən bu gün də məmnun qalacağınıza şübhə yoxdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.M.C.Paşayevin Seçilmiş əsərləri. Hekayələr və roman. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 479 s.
- 2.M.C.Paşayevin “Yolumuz hayanadır” romanı. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957, 224s.
- 3.M.C.Paşayevin Seçilmiş əsərləri, (2 cildə) 1-i cild. Bakı , Azərnəşr, 1956, 500 s.
- 4.M.C.Paşayev. Sağlam yollarda oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1932,46 s.

Джафаров Ш.Д

Rezюме

Журналистская деятельность Мир Джалала

Ключевые слова: ответственный секретарь, бизнес-журналист, молодой журналист, журналистская дружба, вопросы образования

М.Ч.Пашаев работал заведующим отделом в газете «Коммунист» и ответственным секретарем в газете «Гяндж арги». Литературную деятельность начал со стихов в 1928 году. В этом же году он опубликовал свои первые стихи «Преступление», моря», «Материнская воля», «Репортер» в печати. Писал рассказы с 1930-х годов. В престижных изданиях тех лет, таких как «Восточная женщина», «Молодой рабочий», «Революция и культура», « «Литературная газета», «Доктор Жинятов», «Разоблачение», «Человек центра», «Нахалаф», «Бостан огрузу», «Демонстрация силы», «Использование», «Дазгях гызы», «Эйрат» и другие рассказы. опубликовано. Его первая книга «Саглам йоларда», вышедшая в 1932 году, понравилась читателям как талантливый писатель, а в 1935 году вышла его первая книга очерков и рассказов «Мальчик».

Вообще, у «Писателя Мир Джалала» и «Журналиста Мир Джалала» очень искренняя, деловая, журналистская дружба. Известно, что наш выдающийся писатель перешел на область прозы после приобретения некоторого опыта журналистской деятельности. По нашему мнению, его увлеченная работа для молодых журналистов в течение двух лет в «Коммунисте» и четырех лет в «Молодом рабочем» оказала на меня важное влияние в подготовке современного, живого, оперативного, трезвого суждения. Я никогда не забуду эту замечательную школу подготовки прессы», - уместно было бы упомянуть его заключение. Немного разовьем мысль в этом направлении: Мир Джалал написал о молодом журналисте Мир Джалале гораздо позже: «В газете» Захмат» издается в Ашхабаде, издается в Тбилиси» Мои статьи, отражающие культурную и экономическую жизнь Гянджи, были опубликованы в газете «Ени фикир». Это были не только корреспондентские

письма, не по характеру обычных новостей, а по сути редакторских сочинений... новый алфавит, учебники, образование.

Jafarov Shakir

Summary

Mir Jalal's journalistic activity

Keywords: responsible secretary, business journalist, young journalist, publicist friendship, educational issues, translation in operative English.

M.C. Pashayev worked as a department head in the "Communist" newspaper and as a responsible secretary in the "Ganc Ischi" newspaper. He started his literary career with poetry in 1928. In the same year, he published his first poems in the press called "Crime of the Sea", "Mother's Will", "Reporter". He wrote stories from 1930. In the prestigious publications of those years, such as "Eastern Woman", "Young Worker", "Revolution and Culture", "Literary Newspaper", "Doctor Jinayətov", "Exposure", "Center Man", "Nakhalaf", "The Watermelon Thief", "Show of Power", "Usage", "Dazgah Gizi", "Heyrat" and other stories were published. His first book "On Healthy Ways", published in 1932, endeared him to readers as a talented writer. In 1935, the first book of essays and short stories called "Boy" was published.

In general, "Writer Mir Jalal" and "Journalist Mir Jalal" have a very sincere and business-like, journalistic friendship. It is known that our prominent writer moved to the field of prose after gaining some experience in journalism. In our opinion, his enthusiastic work for young journalists for two years in "Communist" and four years in "Young Worker" had an important influence on me in preparing for a modern, lively, operative, sober judgment. I will never forget this wonderful educational school of the press," he concluded. would fall. Let's develop the idea in this direction a bit: Mir Jalal wrote about the young journalist Mir Jalal much later: "Zahmat newspaper published in Ashgabat and Yeni fikir newspaper published in Tbilisi published my articles reflecting the cultural and economic life of Ganja. These are only correspondent letters were not in the nature of ordinary news, but in the nature of editor's writings... most of what I wrote about the new alphabet, textbooks, and educational issues were published without revision."

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Himalay Qasımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XƏLİLOVA QƏRİBƏ YAHYA QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
qeribexelilova096@gmail.com

XƏTAYİ ƏSƏRLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: poeziya, sənətkarlıq, mübarizlik, şeir, ədəbiyyat, yaradıcılıq, şair

Ключевые слова: поэзия, мастерство, воинственность, стихотворение, литература, творчество, поэт

Key words: poetry, craftsmanship, struggle, poem, literature, creativity, poet

Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası fikir və məzmunca olduğu kimi, dil və sənətkarlıq baxımından da yenidir. Onun poeziyasındakı yeni məzmun özü üçün yeni forma tələb etmiş, yeni sənətkarlıq axtarışlarına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında poetik dilin xəlgiləşməsində onun müstəsna rolu olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, məhz onun dövründə ozan-aşıqlar saraylarda mühüm yer tutmuş, onlara ayrıca qayğı və diqqət göstərilmişdir. Aşıq Qurbani kimi bir sənətkar onun dövründə meydana çıxmışdır. Onun el sənətinə rəğbətini bilən Sultan Hüseyn Bayqara ona hədiyyə və hörmət əlaməti olaraq azançılar dəstəsi göndərmişdir. Xətayi poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən bu məqamı unutmamaq olmaz. Şairin heca vəznində də şeirlər yazması özü onun poeziyasının xəlgiliyinin təzahür və təsdiqidir. Şairin qoşma, gəraylı, nəfəs, varsam, bayatı formalarına müraciəti onun şeirlərində qədim türk şeri ənənələrinə bağlılığın əlamətidir.

Xətayi şeirlərində islami-fəlsəfi və əxlaqi dəyərlərə çağırış mühüm yer tutur. Bu cəhət onun şeirlərinə ərəb və fars dillərindən, quran və hədislərdən gəlmə istilahlardan daxil olmasına gətirib çıxarırsa, xalqla, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılıq onun dilini sadələşdirir, aydın və büllur bir şəkllə salır. Onun şeirlərində sufi və şiə görüşləri ilə bağlı dini-fəlsəfi anlayışlara, rəmzlərə, çətin anlaşıları söz və ifadələrə az da olsa rast gəlirik. Xətayi bu istilahlı və ifadələri qəsdən şeirə daxil etmir, bəlkə demək istədiyi fikrin, mənanın tələbi ilə daxil edir. Onun poetik üslubu dindar, sufi, nəsihətçi bir şairin görüşlərinə və baxışlarına uyğundur. Onun əsərlərində quran ayə və hökmlərinə söykənən, Qurandan gələn istilahlara müraciət şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı içərisində çox vaxt görünməz olur. Xətayi dilinin bu xüsusiyyəti M.Quluzadənin sözləri ilə demiş olsaq, «şairin dini- fəlsəfi təhsilindən, sufiyanə görüşlərindən, ədəbi mütaliəsindən, eləcə də orta əsr şerinin ənənələrindən gəlirdisə, Azərbaycan xalq dili xüsusiyyətləri də onun xalqa bağlılığından, şifahi xalq şerindən və Yunis Əmrə kimi şairlərdən (XVI) və ümumiyyətlə türkdilli şer ənənəsindən gəlirdi». [1, 66]

Fikir aydınlığı, dil sadəliyi deyim tərəvəti Xətayi şerinə ayrıca bir gözəllik verir. Burdakı qarşılaşdırmalar, suallar, bənzətmələr, qafiyələr, rədiflər hamısı Xətayinin şeir dilinin xəlgilik və büllurluğundan xəbər verir. Hər misra, hər ifadə

təbiiliyi ilə, tərəvəti ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki fikir şairin müridləri olan dərvişlərə ünvanlanmışdır. «Mən dərvişəm deyə köksün görərsən, həqqi zikr etməyə dilin varmıdır?» deyə sözə başlayan şair dərviş-sufilərdən gözlədiyi sifətləri bədii suallar şəklində yada salır, düşündürür, götür-qoy etməyə, özünə kənardan baxmağa çağırır. Dərvişəm deyirsənsə, haqqı zikr edən dilin olmalıdır. Arıyam deyib balı olmayan, bülbüləm deyib gülü olmayan, başqa sözlə, zahiri ilə badini, sözü ilə əməli, görünüşü ilə mahiyyəti bir olmayan dərvişləri Xətayi rədd edir. Onları dərvişlikdən, sufilikdən uzaq sayır. [2,96]

Məlum olduğu kimi, bədii ədəbiyyatın əsasını obrazlı dil, obrazlı nitq təşkil edir. Bədii obrazlar, bənzətmələr olmadan əsil əsər yaratmaq imkansızdır. İnsanın düşüncə və duyğularını uyğun bənzətmələrin köməyi ilə daha doğru əks etdirmək mümkündür. Xətainin şeirlərində də obrazlı dili təmin edən əsas vasitələrdən biri bənzətmələrdir, onların dürlü növləridir. Şairin işlətdiyi bənzətmələrin bir qismi klassik ədəbi ənənələrdən gəlsə, bir qismi canlı həyatdan, şairin düşüncələrindən qidalanır, şairin demək istədiyi fikirlərin tələbi ilə işlənir. Xətayi də sələfləri kimi bədii sözə inandırıcılıq və təsir gücü verən bənzətmələrdən sənətkarlıqla bəhrələnir. Bu baxımdan bir nümunə olaraq aşağıdakı qəzələ diqqət edək:

Görəli ol məh yüzün başıma yüz sevda düşər,
Rüxlərin manəndi ancaq bir güli-həmra düşər.
Ey könül, əql əhli isən sevmə xublar yüzünü,
Xubların dərdinə ancaq bu dili-şeyda düşər.
Ey sənəm, xublar içində sən düşübsən sərfəraz,
Eylə kim, bağ içrə rəna sərvə-xoş bala düşər.
Heyf ola çeşmini, cana, nərgizə nisbət qılım,
Xansı nərgiz gözlərin tək məstü həm şəhla düşər?

Bu qəzəldə istifadə olunan bədiilik vasitələrindən biri bənzətmədir. Həm də bu bənzətmələr Xətayi üslubuna məxsus sadə bir tərzdə işlənir. Birinci beytin ilk misrasında sevgilinin üzü gözəlliyinə görə aya bənzədilir, ikinci misrada isə yanaqları qızıl gülə oxşadılır. Həm də hər dəfə bənzətmə yeni-yeni formada işlənir. Birinci halda iz aya istifadə şəklində bənzədilsə, ikinci halda belə bir fikir yürüdüldür ki, gözəlin yanaqlarının bənzəri ancaq güli-həmra-qızıl gül ola bilər. Üçüncü beytdə sevgilinin boyu xoş qamətli sərv ağacına oxşadılır. Şairin fikrincə, sevgilinin qamətinə bağdakı ağaclar içərisində ancaq gözəl boylu sərv ağacı bənzədilə bilər. Boyun sərv ağacına bənzədilməsi təzə olmasa da, Xətayi bu bənzətməni özünəməxsus orijinal bir tərzdə işlətməmişdir. Əgər bağdakı bütün ağaclar gözəlin boyuna bənzər olduqlarını sübut etmək üçün növbəyə dursalar, bu bənzərməyə layiq olmaq şərəfi ancaq gözəl boylu sərv ağacına düşə bilər.

Dördüncü beytdə göz nərgizə bənzədilmişdir, ancaq yenə bənzətmə elə aparılmışdır ki, yeni və tərəvətli səslənir. Şair belə hesab edir ki, sevgilinin gözlərini nəf gizə bənzətmək heyifdir, çünki nərgiz də gözəlin gözləri tək məst və şəhla deyildir, bu imkandan məhrumdur. Şair gözəlin gözünü həm nərgizə bənzədir, həm

də bənzətməni uğurlu saymır. Çünki nərgiz gözəlin gözü kimi sərxoş və şəhla ola bilməz.

Şairin istər əruzla, istər heca ilə yazdığı şeirlərdə, istər epik, istər lirik əsərlərində bənzətmələrin rəngarəng nümunələri ilə qarşılaşıırıq. «Dəhnamə» poemasından bir parçaya diqqət edək:

Ey şux, həmişə olasan şad,
Həm sərv misali gəmdən azad.
Şəhla bola ol du çeşmi-nərgis,
Rüx tazəvü tər çü bərki-şümşad.
Bünyadi-cəmalın ola qaim,
Qıldın bu xərab evimi abad.
Hərutdan ol be fitnə fəttan,
Həm sehr ilə Samiridən ustad.
Həm dəm yaşı, ey Əzizi-Misri,
Yanında axar çü şətti-Bağdad.

Bu parçada gözəl gah sərvə, gah nərgisə, şümşad yarpağına, haruta Samirə sehrkarlarına, aşiqin göz yaşı isə Bağdad çayına bənzədilir. Bu bənzətmələr ənənəvi olsa da onların İşlənmə tərzı yenıdır, təravətlıdır. Şair lap əvvəlcə gözəlin sərv ağacı kimi qəmdən azad olmağını arzulayır. Sərv ağacı dik dayanmağına görə qəmsiz olmaq rəmzi kimi götürülür. İkinci beytdə şair sevgilisinin gözlərini nərgizə bənzədir, lakin yenə də gözün nərgizə bənzədilməsi əsas deyildir. Aşiq arzu edir ki, onun sevgilisinin gözləri nərgiz gülünün gözü kimi şəhla olsun, ikinci misrada isə gözəlin üzünün şümşad yarpağı kimi təzə və təravətli olması arzu olunur. Fitnələr törətməkdə Haruta, sehrlər törətməkdə Samirə mələklərinə bənzədilən gözəl şair tərəfindən məharətlə vəsf edilir. Başqa bir beytdə isə sevgili Misir Əzizinə, onun həsrətilə aşiqin gözlərindən axan yaş isə Bağdad çayma oxşadılır. Bu istiarələr şairin sevgilisinin gücünü göstərmək, onun dərəcəsinı bildirmək üçün tapılmış gözəl bənzətmələrdır. Bu bənzətmələrin hər biri şairin tətbihlərdən yerli-yerində bəhrələndiyinə gözəl sübutlardır.

Başqa sənətkarlarda olduğu kimi, Xətayi şeirlərində də mübaligələrin şiddəti bədii məntiqi pozmur, bəlkə onu daha da qüvvətləndirir. Bunun səbəbi odur ki, şair öz eşqinin böyüklüyünə inanır və bu inamı səmimi bir dillə qələmə alır. Səmimiyyət onun məcazlarına dərin mənə, dolğunluq və bədii təsir gücü verir, oxucunu, dinləyicini inandırır. Buna görə də Xətayinin işlətdiyi mübaligələr kəsərli, inandırıcı görünür. Şair gözəli təsvir edərkən onu cazibəli, incə surətlər elə canlandırır ki, məhəbbət tərənnümündəki mübaligələrlə insan və gözəl təsvirindəki mübaligələr mahiyyət etibarilə bir-birini tamamlayır.

Xətayi şeirlərində müraciət olunan bədii vasitələrdən biri də cinaslardır. Bu bədii vasitəyə Xətayi Qazi Bürhanəddin və Nəsimi qədər aludə olsa da, onun şeirlərində də yeri düşdükcə cinaslardan istifadə olduğunu görürük.

Ey könül, siddiq ilə hər kim şah ilən yoldaş ola,
Yüz gərək döndərməyə hər necə kim, yol daş ola.
Eşq dəryasında qəvvəs olmasan mərdanəvar,
Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın su səni.
Dün bənövşə seyr edə gördüm nihani gəşt edir,
Dilbərim əglinə geymiş bir qəbəyi-susəni. [3,208]

Birinci parçada yoldaş və yol daş sözləri cinasdır. Şairin fikri budur ki, allaha, haqqa tapman, onunla yoldaş olan adam gərək yol daş olsa da, yolda nə qədər çətinliklər olsa da, yoldan dönməsin, xəyanət etməsin. Bu cinas çox uğurludur və mənanı gücləndirir. İkinci parçada isə «su səni» və «susəni» sözləri ilə cinas yaradılmışdır. Aşiq bu fikirdədir ki, namərd körpüsündən rahat keçincə, qoy su səni aparsın. İkinci halda sevgilisinin susən rəngli paltar geyindiyini söyləyir. Süsəni qəbə-ağ rəngli üst paltarına işarədir. Burada cinas sözün birincisi iki sözdən ibarətdirsə, ikincisi tək bir sözdən ibarətdir. Hər iki cinas Xətayinin cinaslardan məharətlə istifadə etməsinə gözəl nümunədir.

Xətayinin əsərlərində təzaddan da sıx-sıx istifadə olunur. Bu təzad daha çox gecə ilə gündüz, küfr ilə iman, ayrılıq ilə doğruluq, ilahilik ilə şeytanlıq, ayrılıq ilə vüsəl arasında olan təzad kimi özünü göstərir. Məsələn:

Məscidə varmaq nə hacət, dedim, ey zahid, mana,
Ruy ilə zülfi anm küfr ilə imandır mana.
Mən sənənlə söyləşən gər zimistan, gör bahar,
Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülüstandır mana.[4,30]

Eyni bir qəzəldən götürülmüş bu iki beytdən birincidə küfr ilə İman, ikincidə isə zimistan (qış) və bahar təzaddır. Şair bu fikirdədir ki, sevgilinin saçları qara rənginə görə onun üçün küfürdürsə, üzü, üzünün ağılığı onun üçün imandır. Buna görə də sevgilinin zülfi və üzü olan yerdə məscidə də, imanı da sevgilinin üzündə də zülfiyəndədirsə, onun məscidə getməyi nəyə lazımdır? İkinci beytdə aşiq belə bir fikir yürüdür ki, aşiq öz sevgilisi ilə danışanda istər qış olsun, istər yaz, onu ilin hansı fəslində görsə, dünya ona bir gülüstan olur, gülüstan kimi görünür. Burada sevgili ilə bir yerdə olmaq əbədi bir gülüstan yaradır. Sevgili ilə aşiq bir yerdə olmayanda isə yenə də hansı fəsil olmağından asılı olmayan aləm ona qış kimi görünür.

Mücdə gəldi dilsitanımdan ki, qətl oldu rəqib,
Şükr kim, biganə getdi, aşına qaldı mana.

Bu beytdə biganə və aşına təzaddır. Burada rəqib biganə, yad, düşmən adlandırılırsa, sevgili dost, aşına, yaxın deyə xatırlanır və qarşı-qarşıya qoyulur.

Doğruluq dost qapısıdır, doğru gəl gir bu yola,
Əkri meydanda utanur, onda iqrar olmasa.

Daha çox əxlaqi məzmun daşıyan bu beytdə doğru və eyni sözləri təzaddır. Bu parçada insanlıq, hünər doğruluqda öz ifadəsini tapır. Bütün cür misraların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Bunlar özləri də kifayət qədər aydın şəkildə göstərir ki, Xətayi həyatın, insan təbiətinin, təbiətin ziddiyyətlərini əks etdirmək üçün

təzad adlı bədii vasitədən də bacarıqla bəhrələnmişdir. Burada bənzətmələr hisslər, münasibətlər suallar üzərində qurulur və aşiqanə duyğulara hissli, duyğulu bir rəng verir. Xətayi bədii sualdan heç vaxt sui-istifadə etmir, ondan yerində bəhrələnir.

Ümumiyyətlə, Xətayi şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, o, orta əsrlər ədəbiyyatının nəzəri əsaslarına, onun tələb və normalarına yaxşı bələb olmuş, bunun əsasında yüksək sənət İnciləri yaratmışdır. Şeirə, sənətə həm də günün tələbləri baxımından yanaşan şair müraciət etdiyi auditoriyanı nəzərə almış, sadə, səmimi, eyni zamanda dəqiq və gözəl olmağa çalışmışdır. Onun əsərlərində XVI əsr Azərbaycan insanlarının nələsi duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı-1973, səh.65-66.
2. Xətayi. Əsərləri. Bakı, 1988, səh.327.
3. Xətayi. Əsərləri. Bakı, 1988. Səh. 34, 208.
4. Xətayi. Əsərləri. Bakı. 1988. Səh.30.

Xülasə

Xətayi şeirlərində islami-fəlsəfi və əxlaqi dəyərlərə çağırış mühüm yer tutur. Bu cəhət onun şeirlərinə ərəb və fars dillərindən, quran və hədislərdən gələn istilahlardan daxil olmasına gətirib çıxarırsa, xalqla, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılıq onun dilini sadələşdirir, aydın və büllur bir şəkllə salır. Onun şeirlərində sufi və şiə görüşləri ilə bağlı dini-fəlsəfi anlayışlara, rəmzlərə, çətin anlaşılan söz və ifadələrə az da olsa rast gəlirik. Xətayi bu istilah və ifadələri qəsdən şeirə daxil etmir, bəlkə demək istədiyi fikrin, mənanın tələbi ilə daxil edir. Onun poetik üslubu dindar, sufi, nəsihətçi bir şairin görüşlərinə və baxışlarına uyğundur. Onun əsərlərində quran ayə və hökmlərinə söykənən, Qurandan gələn istilahlara müraciət şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı içərisində çox vaxt görünməz olur.

Ümumiyyətlə, Xətayi şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, o, orta əsrlər ədəbiyyatının nəzəri əsaslarına, onun tələb və normalarına yaxşı bələb olmuş, bunun əsasında yüksək sənət İnciləri yaratmışdır. Şeirə, sənətə həm də günün tələbləri baxımından yanaşan şair müraciət etdiyi auditoriyanı nəzərə almış, sadə, səmimi, eyni zamanda dəqiq və gözəl olmağa çalışmışdır. Onun əsərlərində XVI əsr Azərbaycan insanlarının nələsi duyulmaqdadır.

Summary

Tch. Khalilova.Q.Y.

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF KHATAI'S WORKS

The call to Islamic-philosophical and moral values occupies an important place in Khatai's poems. If this aspect leads to the inclusion of terms from Arabic and Persian languages, Quran and hadiths in his poems, his connection with the people and folk literature simplifies his language, makes it clear and crystal clear. In his poems, we come across religio-philosophical concepts, symbols, hard-to-understand words and phrases related to Sufi and Shiite meetings. Khatai does not intentionally include these terms and expressions in the poem, perhaps he includes them due to the requirement of the idea and meaning he wants to convey. His poetic style corresponds to the views and views of a religious, Sufi, exhorting poet. In his works, references to terms from the Quran, based on the verses and rulings of the Quran, are often invisible in the simplicity and clarity of the language of his poems.

In general, the examination of artistic features of Khatai's poems confirms the fact that he had a good understanding of the theoretical foundations of medieval literature, its requirements and norms, and based on this, he created pearls of high art. The poet, who approaches poetry and art from the point of view of the demands of the day, took into account the audience he was addressing, and tried to be simple, sincere, and at the same time accurate and beautiful. In his works, the meaning of the people of Azerbaijan of the 16th century can be heard.

Резюме

Пр.Халилова Г.Я.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ХАТАИ

Важное место в стихах Хатаи занимает призыв к исламо-философским и нравственным ценностям. Если этот аспект приводит к включению в его стихи терминов из арабского и персидского языков, Корана и хадисов, то его связь с народом и народной литературой упрощает его язык, делает его ясным и кристально чистым. В его стихах мы встречаем религиозно-философские концепции, символы, труднопонятные слова и фразы, связанные с суфийскими и шиитскими встречами. Хатаи не включает в стихотворение эти термины и выражения намеренно, возможно, он включает их в силу требования идеи и смысла, которые он хочет передать. Его поэтический стиль соответствует взглядам и воззрениям религиозного, суфийского, увещающего поэта. В его произведениях ссылки на термины из Корана, основанные на аятах и постановлениях Корана, часто незаметны в простоте и ясности языка его стихов.

В целом рассмотрение художественных особенностей стихов Хатая подтверждает тот факт, что он хорошо понимал теоретические основы средневековой литературы, ее требования и нормы и на основе этого создавал жемчужины высокого искусства. Поэт, подходивший к поэзии и искусству с точки зрения требований времени, учитывал публику, к которой обращался, старался быть простым, искренним и в то же время точным и красивым. В его произведениях слышны стоны азербайджанцев XVI века.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: dos. Qızıyev Qivami N.O.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KƏMALƏ NƏCƏFOVA
Bakı Dövlət Universiteti, dosent
Zahid Xəlil küçəsi, 23
necefova1974@mail.ru

XIX ƏSR TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASININ İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Açar sözlər : türkçülük, cədidçilik, maarifçilik, türk dünyası

Ключевые слова: тюркизм, модернизм, просветительство, тюркский мир

Key words: Turkism, modernism, the enlightenment movement, the Turkic world

XIX əsr türkçülük ideologiyasının inkişafında yeni mərhələ idi. Türk dünyası, xüsusən də Qafqazda, Volqaboyunda və Orta Asiyadakı türk xalqları və dövlətləri çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdu. Çar Rusiyası hələ I Pyotr dövründən məqsədyönlü şəkildə türk dünyasını və torpaqlarını ələ keçirməyi qarşısına taktiki və strateji məqsəd qoymuşdu. Türkiyəni işğala gücü çatmayan rus ordusu Zaqafqaziya və Orta Asiya türk dövlətlərini və xalqlarını əsarət altına aldı. Bütün dövrlərdə işğalçı dövlətlərin qarşısında duran ən çətin vəzifələrdən biri məhz ərəzi işğalının yerli əhalinin təfəkkür, şüur və mədəniyyət baxımından işğalı ilə tamamlanması problemi olmuşdur.

Çar Rusiyası türk xalqlarını əsarət altına salandan sonra düşünülmüş, kompleks tədbirlər planı əsasında onların etnik özünəməxsusluqlarını dəyişdirmək siyasətini gerçəkləşdirməyə başladı. Bununla da dini etiqadı fərqli hakim etnosla münasibətlərin tənzimlənməsində yerli etnosun müqavimət gücü işə düşdü. Türk xalqlarının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında və ədəbiyyatında cədidizm, qədimizm və maarifçilik hərəkatları başlandı ki, bu hərəkatların əsasında türkçülük ideologiyası dayanırdı. Yeni mərhələdə türkçülük özünü qoruyub saxlama vasitəsi idi. Məxdumqulu ənənəsi güclənmişdi. XIX əsrdə türkçülüynün azərbaycançılıq, özbəkçilik və s. formasında təzahürünə meyl artdı. Bunu həm inkişafın təbii gedişi, həm də çarizmin zorakılıq əsasında gerçəkləşdirdiyi siyasətinin nəticəsi hesab etmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısından Rusiya türkləri arasında cədidçilik hərəkatı inkişaf etməyə başladı. Çar Rusiyası işğal etdiyi ölkələrdə rus meyilli ziyalı hazırlamaq siyasətinə keçdi. Buna görə maarif və təhsil sahəsinə diqqəti artırmağa başladı. İşğal olunmuş ölkələrin yerli əhalisi ilə münasibətləri qurmaq, onların idarə edilməsini asanlaşdırmaq, ən başlıcası isə tədricən türk xalqları ziyalılarının hakim etnosun maarif və təhsil prinsipləri əsasında formalaşmasına, deməli, nəticə etibarilə düşüncə və təfəkkür tərzlərinin dəyişdirilməsi məqsədi ilə ardıcıl şəkildə kompleks tədbirlər planını həyat keçirməyə diqqəti artırdılar. Beləliklə, türk

xalqlarının ictimai-siyasi həyatında cədidizm hərəkəti geniş vüsət qazandı. Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarında milli düşüncəyə qayıdış prosesi geniş miqyas alırdı. Yeni tipli məktəblərin yaradılması və əhali arasında nüfuz qazanması türk xalqlarının ziyalıları arasında fikir və mövqe ayrılığına rəvac verdi. Yeni tipli məktəb tərəfdarları ilə yanaşı ənənəvi tədris üsulunu qoruyub saxlamağın zəruriliyini tam əmin olan ziyalılar əks təbliğata başladılar. Qədim ənənələri müdafiə etdikləri üçün onlar qədimçilər adlandırılar. Qədimçilər ənənəvi təhsil sistemini qoruyub saxlamağa çalışdıqları halda, cədidçilər də ondan tam imtina etməyə cəhd göstərirdilər.

Əgər cədidizmin XIX əsrin II yarısının hadisəsi olduğu qəbul edilsə, istər-istəməz həmin dövrdəki başqa hərəkətləri, xüsusən də maarifçiliyi nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyildir. Cədidizmdə də, maarifçilikdə də etnik-milli maraq və mənafeələr əsas götürülür və aktual problemlərin həllində tərbiyəyə və maarifləndirməyə üstünlük verilir. Maarifçilikdə millətin tərbiyələndirilməsi, cədidizmdə millətin xilasını ön plana keçirilir.

M.F.Axundov(1812-1878), Abay Kunanbayev (1845-1904), İbray Altınсарin(1841-1889) və digər maarifçilərin irsində təbliğati xarakterli türkçülük ön planda idi.

M.F.Axundov mövzuları yerli həyatdan alınmış xalq dili ilə yazılmış pyesləri, nəsr əsərləri və ümumiyyətlə yaradıcılığı ilə yeni Azərbaycan ədəbiyyatının əsaslarını qurdu. F.Köprülünün qeyd etdiyi kimi, Mirzə Fətəlinin əsasını qoyduğu Azəri ədəbiyyatı sənət baxımından çox ideoloji baxımdan mühümdür (2,92). M.F.Axundov dövrünün qüsurlarını, nöqsanlarını, geridə qalmış ənənələrini təsvir etməkdə həcvlərə deyil, roman və pyes kimi, yəni Şərq ədəbiyyatında o zamana qədər bilinməyən yeni formalara müraciət etdi və bununla nəsr və dramaturgiyanı ideologiyanın yayılması üçün bir vasitə olaraq işlətdi. M.Fətəlinin açdığı bu yeni cərəyan ümumi həyatın inkişafı ilə yanaşı olaraq yavaş, ancaq qəti addımlarla irəlilədi.

M.F.Axundovla ədəbiyyatda başlanan Avropalaşma oriyentasiyası tədricən mədəniyyətin başqa sferalarına da nüfuz edir. H.Zərdabi maarifçilik hərəkətinin önündə gedərək ilk xeyriyyə cəmiyyətinin, milli teatrın, ana dilində mətbuatın əsasını qoyur. Təhsilin milliləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır. “Əkinçi” qəzetinin İsmayıl Qaspiralıya, İsmayıl Qaspiralının Azərbaycan mühitinə - Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov və Ə.Ağaoğluna ikitərəfli təsiri baş verir. İlk dəfə olaraq İsmayıl Qaspiralı 80-ci illərdə bütün türklərin bir millət olması, türk birliyinin türklərin milli tərəqqisinin vacib şərti olması, ümumtürk ədəbi dili yaratmaq - “dildə, işdə, fikirdə birlik” tezisini irəli sürür.

Maarifçiliyin Rusiyadan sonra onun təsir dairəsində olan müsəlman ölkələrində, məsələn, Azərbaycanda və ya Qazaxıstanda təzahürü isə həm konkret tarixi şərtlərlə, həm də milli xüsusiyyətlərlə, konkret proseslərlə bağlı olmuşdur (1,71). Türk xalqlarının tarixində maarifçiliyin milli hadisə kimi təzahür etdiyinə şahidi oluruq. Qazax maarifçiliyi XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmağa başlamışdı.

Qazaxların ilk müəllimi, ilk dərslik müəllifi İ.Altınsarin kimi ziyalılar yetişmişdi. Qazax maarifçiliyinin zirvəsində, heç şübhəsiz Abay Kunanbayev dayanırdı. Abay qazax xalqının ictimai-siyasi-mədəni, eləcə də bədii düşüncə tarixinin ən mürəkkəb bir dövründə həyat səhnəsinə çıxmışdı.

“Xalqlar həbsxanası” olan Rusiya imperiyası Orta Asiyadan keçərək dünyanın daha böyük torpaqlarına ağalıq və sahiblik etmək kimi yırtıcı bir siyasət yürüdü. Rusiya imperiyasının XIX əsrin ortalarında Qazaxıstan çölləri və əsrlər boyu orada yaşayan insanlar ilə bağlı öz maraqları, planları və hesabları vardı. İşğalçı məqsədlərinin həyat keçirilməsi üçün müqəddəs dəyərlər ayaqlar altına atılırdı. Öz təsir dairəsinə saldıqı ölkələrdə tarixən təşəkkül tapmış, formalaşmış milli həyat tərzinin, mədəniyyət sistemlərinin parçalanaraq məhv edilməsi imperiyaya məqbul bir yol kimi görünürdü. Müstəmləkəçilik zülmünün tüğyan etdiyi bir ölkədə və şəraitdə milli ruhu oyatmaq, xalqda öz dəyərlərinə, ən əsası isə öz mənəvi gücünə, gələcəkdə daha yaxşı yaşamaq qüdrətinə inam oyatmaq qazax xalqının bir övladı kimi Abayın üzərinə düşən böyük bir tarixi təyinat oldu.

Yaradıcılığının əsasında maarifçilik ideyaları dayanan Abay bu görüşlərini poeziya və nəsrin imkanları daxilində qələmə alırdı. Abayın əsərləri XIX əsrdə qazax xalqının həyatını bütün genişliyi ilə əks etdirirdi.

Qazax xalqının tarixində nüfuzedici intellekti və qüdrətli ruhu ilə Abay millətin özünü tanımasında, öz müsbət və güclü keyfiyyətlərini dərk etməsində, mənfi xüsusiyyətlərinə tənqidi nəzərlə baxıb, tarixdən lazım olan ibrət götürməsində böyük rol oynamışdır. Abay qazax xalqının digər xalqlarla bir sırada dayana bilməsi üçün təməl şərt olaraq əməyi və təhsili göstərirdi. Abay belə nəticəyə gəlirdi ki, savadsızlığın yaratdığı rəzalət mühitində “qazaxın qazaxdan böyük düşməni ola bilməz”. İnsanın dəyişməsi, yüksək bəşəri keyfiyyətlər qazanması üçün o, ilk növbədə çalışmalıdır və ağıllı olmalı, dünya işlərindən baş çıxarmağı bacarmalıdır (1,50). Bu mənada Abayın mövqeyi Azərbaycan maarifçisi M.F.Axundovun mövqeyi ilə səsləşir.

Artıq XIX əsrin sonlarından, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli şüurun intibahı və türkçülük iki istiqamətdə inkişaf edirdi: 1) Dövrün ziyalılarının türk dünyasının mənəvi birliyini nəzərdə tutan türkçülüğü; 2) XVII – XVIII əsrlərdən başlayaraq etnik şüurun milli şüurla tədricən əvəzlənməsi ilə milli faktorlara diqqətin artırılması.

Beləliklə, çar Rusiyasının rus olmayan əhalini ruslaşdırmaq siyasəti əks nəticə verir: milli şüurun oyanmasına, milli özünüdərkini güclənməsinə gətirib çıxarır.

Hər bir etnosun tarixi onun öz mövcudluğunu və varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda amansız mübarizələrdə keçir. Bütün hallarda etnoslar yalnız fiziki deyil, həm də varlığını qorumaq uğrunda mübarizə aparır. Mübarizə vasitələri arasında etnik özünəməxsusluğu təşkil edən faktorlar, o cümlədən ədəbiyyat və mədəniyyət faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etnik-milli assimilyasiya prosesinə qarşı

mübarizədə ədəbiyyatın xüsusi rolu və əhəmiyyəti var. Bədii ədəbiyyat etnosda müqavimət enerjisinin güclənməsinin və fəallaşmasının əsas bazalarından biridir. XIX əsrdə yaşayan sənətkarların müxtəlif növdə və janrda yazdıqları əsərlərdə dilin qorunması, tarixi həqiqətlərin, etnik-milli özünəməxsusluqların bədii təsviri türkçülüyn ifadəsi idi.

Müasir dövrdə də geniş miqyasda türk xalqları arasında yaxınlaşmanın qarşısının alınması və yadlaşmanın gücləndirilməsi məqsədi ilə sistemətik işlər aparılır. Lakin buna baxmayaraq, türklər türklüyün qururuna sığınaraq öz milli varlıqlarını böyük əzm və iradə ilə bütün sahələrdə, eləcə də ədəbiyyatda təzahür etdirməkdədirlər. Bu iradənin arxasında onların böyük məhəbbətlə qoruduqları milli və mənəvi dəyərləri durur.

Türk xalqları tarix səhnəsində üzərinə düşən çətin işlərin öhdəsindən gəlmişlər. Onların varisləri olan müasir türk dövlətləri dünya ölkələri içərisində söz sahibi olmaq imkanına malikdirlər. Bunun üçün onların bir sərhəd daxilində birləşməsinə ehtiyac yoxdur. Yaxın dostluq əlaqələri, siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni münasibətlər kifayətdir ki, xalqların bir-biri ilə bağlılığı təmin olunsun. Odur ki, bu gün də ümumtürk mədəniyyətini daha da zənginləşdirmək, ədəbi-mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək istiqamətində böyük işlər görülür.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010, 176s.
2. Köprülü F. Azəri. Bakı: Elm, 2000, 115s.

Наджафова Кямаля Нурулла гызы

XIX ВЕК КАК НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА РЕЗЮМЕ

XIX век стал новым этапом в развитии идеологии тюркизма. Тюркский мир, особенно тюркские народы и государства Кавказа, Поволжья и Средней Азии, оказались под властью Царской России. Русская армия, не имея возможности вторгнуться в Турцию, поработила тюркские государства и народы Закавказья и Средней Азии. Одной из сложнейших задач, стоявших перед государствами-оккупантами во все времена, была проблема закрепления территориальной оккупации путем влияния на сознание, мышление и духовные ценности местного населения.

После порабощения царской Россией тюркских народов в общественно-политической, литературно-культурной жизни этих народов стали распространяться такие течения, как джадидизм, кадеизм, просветительские идеи, опиравшиеся на идеологию тюркизма.

Появление тюркизма в Азербайджане и Казахстане было связано с конкретными историческими условиями, а также с национальными особенностями этих народов. В наследии М.Ф.Ахундова (1812-1878), Абая Кунанбаева (1845-1904), Ибрая Алтынсарина (1841-1889) и других интеллектуалов на передний план выдвигались идеи тюркизма, носящие пропагандистский характер. М.Ф.Ахундов заложил основы новой прозападной азербайджанской литературы. Европеизация, начавшаяся в литературе с М. Ф. Ахундова, постепенно проникает и в другие сферы культуры. Один из первых азербайджанских просветителей Гасан бек Зардаби инициирует открытие первого благотворительного общества, национального театра и газеты на родном языке. Газета "Экинджи", созданная Г.Зардаби, оказала огромное влияние на другого тюркского просветителя этой эпохи Исмаила Гаспирали, а тот, в свою очередь, повлиял на формирование новой азербайджанской интеллигенции и таких ее представителей, как А.Гусейнзаде, А.Топчубашова, А.Агаоглу и др. Впервые в 80-е годы Исмаил Гаспирали выдвинул тезис «Единство в языке, мыслях, делах», заявив таким образом о том, что единение тюркских народов является важным условием для их национального прогресса.

Казахское просветительство начало формироваться в середине XIX века. Одним из первых на арене просветительского течения появляется И. Алтынсарин - первый педагог и автор первого учебника казахского языка. Просветитель, поэт, мыслитель Абай Кунанбаев сыграл огромную роль в самосознании нации, осознав ее положительные и сильные качества, критически взглянув на ее отрицательные черты, своим пронзительным умом и могучим духом извлекая необходимые уроки из истории казахского народа. В этом смысле позиция Абая перекликается с позицией азербайджанского интеллектуала М.Ф.Ахундова.

Таким образом, политика царской России по русификации нерусского населения возымела противоположный эффект: она привела к пробуждению национального сознания и усилению национального самосознания.

Kamala Nurulla Nacafova

THE 19TH CENTURY MARKED A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF TURKISM IDEOLOGY SUMMARY

The 19th century marked a new stage in the development of Turkism ideology. The Turkic world, especially the Turkic peoples and states in the Caucasus, Volga region, and Central Asia, had fallen under the occupation of Tsarist Russia. Despite the Russian army's inability to fully occupy Turkey, it subjugated the Turkic states and peoples of Transcaucasia and Central Asia. Throughout all periods, one of

the most challenging tasks against the occupying powers was the completion of territorial occupation from the perspective of the indigenous population's intellectual, consciousness, and spiritual aspects.

After Tsarist Russia subjugated the Turkic peoples, a series of socio-political, literary-cultural, and educational movements emerged in their public and political life, as well as in their literature. These movements were primarily based on the ideology of Turkism. In Azerbaijan and Kazakhstan, the manifestation of Turkism has been influenced by both specific historical conditions and national characteristics, as well as concrete processes. M.F. Akhundov (1812-1878), Abay Kunanbayev (1845-1904), Ibray Altynsarin (1841-1889), and other enlighteners played a significant role in promoting Turkism as a prevalent ideological concept. M.F. Akhundov laid the foundation for the new Azerbaijani literature. The orientation towards Europeanization that began with M.F. Akhundov in literature gradually extended its influence to other cultural spheres.

H.Zardabi played a pivotal role in advancing the enlightenment movement by establishing the basis for philanthropic societies, national theater, and native-language press. The influence of the newspaper "Əkinçi" on Ismail Gasprinski, and Ismail Gasprinski's impact on the Azerbaijani environment - E. Husseinzadeh, E. Topchubashov, and E. Aghayev - was reciprocal. Ismail Gasprinski, for the first time in the 1880s, put forward the thesis of the unity of all Turks as one nation, the necessity of Turkic unity for national progress, and the creation of a common Turkic literary language – "unity in language, work, and thought."

The Enlightenment movement in Kazakhstan began to take shape in the mid-19th century. Prominent figures like I. Altynsarin emerged as the first teachers and authors of textbooks. Abay Kunanbayev, with his influential intellect and strong spirit, played a significant role in helping the Kazakh people recognize their own identity, acknowledge their positive qualities, critically view their negative traits, and draw lessons from history. In this regard, Abay's stance aligns with the position of the Azerbaijani educator M.F. Akhundov.

Thus, the Russian policy of russification of non-Russian populations yielded opposite results: it awakened national consciousness and strengthened national self-awareness.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: prof. Firuzə Ağayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MAHMUDOVA GÜNEL TOFIQ

BDU

Akademik Zahid Xəlilov küçəsi -33

mahmudovagunel.87@gmail.com

MƏİŞƏT TEXNIKASI TERMINOLOJİ SİSTEM KİMİ

XÜLASƏ

Xüsusi məqsədlər üçün dil ümumi ədəbi dilin alt sistemidir, yəni terminologiya milli dilin lüğət tərkibinə daxildir, lakin müstəqil sektorun və ya alt dil hüquqlarına aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi lüğət milli dilin alt sistemi olmaqla, sosial-mədəni amillərin təsirinə məruz qalır və müəyyən şəkildə milli dil mənzərəsində qurulur. Terminologiyanın bu mövqeyi, bir tərəfdən, ümumi ədəbi dilin inkişafındakı ümumi meylləri, digər tərəfdən, müəyyən bir azadlığı, inkişafının müstəqilliyini və hətta ümumi ədəbi dilin inkişafına təsir imkanlarını müəyyən edir.

Termin leksikologiyada xüsusi mövqeyi ilə, yəni onun funksiyaları ilə izah olunur: nominativ funksiya və kommunikativ funksiya. Bir çox mövcud təriflər arasında təklif olunan tərif, fikrimizcə, tələbələr üçün daha aydın və başa düşüləndir: termin peşəkar və ya elmi anlayışı və ya reallığı bildirən söz, ifadə və ya abbreviaturadır. Bunlar konkret bir elm sahəsi üzrə mütəxəssisə öz ixtisası üzrə xarici dildəki mətni daha dəqiq başa düşməyə kömək edən köməkçi sözlərdir. Müəyyən elm sahəsində terminlər toplusuna terminologiya deyilir. Elm və texnikanın hər bir sahəsi mövzuna və metoduna uyğun öz terminologiyasını işləyib hazırlayır.

Müəyyən bir bilik sahəsinin terminologiyası müvafiq bilik sahəsinin anlayışlar sistemi ilə əlaqəli müəyyən bir elm və ya sənayenin terminlər sistemi kimi müəyyən edilir. Bu baxımdan məqalədə məişət texnikası nəzərdən keçirilir və o, terminlər sistemi kimi araşdırılır.

Açar sözlər: termin, hadisə, ənənə, mədəniyyət, dil, elmi-texniki tərəqqi

Ключевые слова: термин, событие, традиция, культура, язык, научно-технический прогресс.

Keywords: term, event, tradition, culture, language, scientific and technical progress

Tarix boyu insan öz həyatını sadələşdirən, rəngarəng və maraqlı edən maddi hadisələr yaratmaq istəyində olub. Bu da, şübhəsiz ki, dilin inkişafına təsir göstərir. Başqa sözlə desək, mədəniyyətin inkişafı və elmi-texniki tərəqqi bilavasitə dilin leksik sistemində öz əksini tapır. S.V.Grinev-Qrineviç, E.A. Sorokin və T.G. Skopyuk hesab edir ki, "müəyyən bilik sahəsinin terminoloji aparatındakı dəyişikliklərin təhlili əsasında nəzəri fikrin inkişafının xüsusiyyətləri haqqında kifayət qədər dəqiq təsəvvür əldə etmək olar. Bu, həm də mədəniyyətlərin inkişafındakı tarixi şəraiti və meylləri yenidən qurmağa imkan verir" [2, 10].

Dünyanın linqvistik və elmi mənzərəsi arasında əlaqələrin və korrelyasiyaların tanınması müəyyən leksik-semantik integrasiyaların qurulmasını və təsvirini, yəni termin sistemlərinin məntiqi təşkilini, onları təşkil edən üzvlər arasındakı əlaqənin xarakterini, quruluşu və həcmi, məişət adlarının leksik mənası, termin adlarının elmi təriflərinin strukturu və həcmi nəzərdə tutur [4, 42].

Bu əlaqə və korrelyasiya dilin özünün həm fəaliyyət göstərdiyi xarici şəraitdə, həm də strukturun özündə təzahür edən sosial mahiyyətinin əksidir. Beləliklə, dünyanın linqvistik mənzərəsi ilə dünyanın mədəni (konseptual) mənzərəsi arasında ayrılmaz əlaqə mövcuddur.

S.Q.Ter-Minasova, dilin mədəni mənzərəsi insanın ideyaları əsasında formalaşan, hisslərin köməyi ilə qəbul edilən və onun şüurundan həm kollektiv, həm də fərdi şəkildə keçən anlayışlar prizmasından real mənzərənin əksidir [7, 41]. Bəşəriyyətin şüurunda toplanmış mədəni təcrübə sayəsində yeni anlayışların və sözlərin formalaşması üçün əsas olan müəyyən bir baza var. Terminlər kimi ümumi lüğət tərkibinə daxil olmayan bircə dənə də olsun termin sisteminin olmaması prinsipial mühüm qanunauyğunluğu vurğulayır: hər hansı bir termin sistemi həm danışanın yeni obyekt və prosesləri təqdim etməyə çalışdığı dil əsasında yaranır, həm də əvvəlki təcrübəyə və artıq mövcud terminologiyaya əsaslanan real dünyanın nəticəsində inkişaf edir.

Terminologiya ilə ümumi dil arasında daimi qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Lakin dilin inkişafı ilə xalqın maddi-mənəvi mədəniyyətinin tarixi ilə bağlılığı məhz xüsusi lüğətdə ən aydın şəkildə üzə çıxarır. Günümüzdə elmi-texniki biliklərin sürətlə artması müasir dillərdə yeni sözlərin böyük bir hissəsinin xüsusi lüğətə çevrilməsinə şərait yaradır, kömək edir.

Ardıcıl və aydın terminologiyanın olması onun təsvir etdiyi fəaliyyət sahəsinin müəyyən vəziyyətini göstərir. Terminlər bilik və fəaliyyətin xüsusi sahələrində idrakın nəticələrini təyin etmək üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Yalnız toplanmış təcrübənin müvəffəqiyyətlə ötürülməsi ilə elm və texnologiyayı daha da öyrənmək və təkmilləşdirmək mümkündür. Ardıcıl vahid terminologiya nəinki linqvistik olaraq müəyyən anlayışlar sistemini əks etdirir, həm də proqnozlaşdırıcı xüsusiyyətlərə malikdir, bu, müəyyən elm və texnologiya sahəsinin gələcək inkişafı üçün alət ola bilər.

Terminoloji sistem kortəbii şəkildə formalaşan terminologiyanın sadələşdirilməsi nəticəsində, yəni müəyyən bir bilik sahəsinin anlayışlarına uyğun gələn müəyyən nominativ vahidlər toplusu, aralarında sabit əlaqələri olan müəyyən mütəşəkkil terminlər sistemində çevrildikdə formalaşa bilər [6, 22]. Bununla belə, söz və ifadələrin termin sistemində daxil edilməsi yalnız əsas terminlər korpusu tərəfindən irəli sürülmüş müəyyən tipik kateqoriyalar və anlayışlar ola biləcək birləşdirici başlanğıc kimi çıxış edir, sisteminin formalaşmasının ilkin mərhələsində əsas mənbələri kəşifən fənlərdən və ümumi dildən söz və ifadələrin götürülməsi təşkil edir [1, 158].

Termin sistemlərinin formalaşmasında iki qrup amil mühüm rol oynadığını müəyyənləşmiş hesab etmək olar:

1) bilik sahəsinə və fəaliyyət sahələrinə aid anlayışların irəli sürülməsinə, habelə tətbiqi terminoloji sistemə köçürülmüş fundamental elmin anlayışlarının təfərrüatlarına (müəyyən hallarda və mürəkkəbləşdirməyə) ehtiyac yaradan ekstralingvistik;

2) terminlərlə ötürülən müxtəlif konseptual münasibətlərlə, habelə konseptual cəhətdən fərqli komponentləri təfərrüatlı terminlərlə birləşdirmək imkanı ilə əlaqəli lingvistik.

Terminoloji sistemlərin artırılması mənbələri gəlincə, bu barədə vahid bir fikir yoxdur. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, terminlər termin sistemlərinin öz daxilində yaradılır, digərləri isə hər hansı termin sisteminin konkret bilik sahəsinin inkişafı, genişlənməsi və digər sahələrdən borc götürərək yeni terminlərlə zənginləşməsindən irəli gəldiyini bildirirlər.

Şübhə yoxdur ki, hər bir bilik sahəsinin və xüsusi fəaliyyət sahəsinin daim təkmilləşdirilməli olan öz terminlər toplusuna ehtiyacı var və bu baxımdan müəyyən edilmiş obyektlərin, proseslərin irəli sürmək üçün vaxtaşırı yeni dil vasitələri və hadisələrin cəlb edilməsi qaçılmazdır. Bununla belə, həm anlayışlar toplusu, həm də terminlər toplusu uyğun bilik sahəsi və insan fəaliyyət sahəsi inkişaf etdikcə tam sistemə çevrilir. Başqa sözlə desək, təkmilləşməyə və inkişafa qadir olan dinamik struktur olan terminoloji sistem formalaşmasının hər bir mərhələsində lingvistik sabit anlayışlar toplusunun olması vacibdir [3, 14].

Yalnız formalaşmağa başlamış terminoloji sistemlər inkişaf etmiş sistemlərdən daha az ifadə olunan iyerarxik quruluşu ilə fərqlənir. Bu, verilən bilik sahəsinin əsas anlayışlarını təyin edən termin vahidləri ilə daha tez işləkli anlayışları təyin etmək üçün istifadə olunan lingvistik vasitələr arasındakı əlaqənin mürəkkəbliyinə də eyni dərəcədə aiddir. Yaranan terminologiyaların tipik xüsusiyyəti müəyyən bir bilik sahəsinin xüsusi konsepsiyalarını təyin edən söz və ifadələrin əhəmiyyətli hissəsinin obrazlılığıdır [3, 16].

Yaranan terminoloji sistemlərin eyni dərəcədə əhəmiyyətli xüsusiyyəti dil vasitələrinin seçilməsi üçün müəyyən bir alqoritmdir. Şübhə yoxdur ki, "...terminologiya sistemində faktiki mövcud olan nominativ vahidlərin tədqiqi bizə nəinki yeni əhəmiyyətli qanunauyğunluqları kəşf etməyə, həm də terminologiya sistemlərinin formalaşması mexanizmlərini öyrənməyə imkan verir, çünki yeni anlayışlar yaratmaq üçün bu bilik sahəsində mütəxəssis artıq mövcud olan terminlər çərçivəsində düşünməyə məcbur olur və buna görə də yeni nominativ vasitələrin seçimi bu sahənin xüsusiyyətləri və ona xidmət etmək üçün yaranan terminoloji sistemlə müəyyən edilir" [5, 24].

Terminoloji sistem elə bir işarələr sistemidir ki, onların məzmunu və əlaqələri müəyyən bilik sahəsi daxilində qapalıdır. İstənilən sənaye terminologiyası "...müvafiq bilik sahəsinin inkişafı ilə bağlı müəyyən mərhələlərdən keçir" [9, 156].

A.L.Semenova görə, yalnız müəyyən bir terminologiyanın müəyyən sabitliyinin olması onun mövcudluğu üçün zəruri şərtidir [7, 68].

Məişət texnikası istehlakçının gündəlik həyatının mühüm elementlərindən birinə çevrildiyindən, o, zənginliyin və rahat yaşayışın göstəricilərindən birinə əks etdirir [10]. İnsanlar yeni şəhər ərazilərinə köçərkən, məişət texnikasına ehtiyac duyur, bunu müasir yaşayış üçün vacib atributlardan biri hesab edir. Məişət texnikası bazarında yeni qabaqcıl texnologiyaların meydana çıxması istehlakçıları yeni məhsul almağa həvəsləndirir. Beləliklə, bu tendensiya həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırarkən istehlakçı tələbatını və ev məhsullarından istifadə zövqünü ödəməyə hədəflənir [12].

Hər bir məişət texnikasının görünüşü və adının arxasında həm sosial, həm də lingvistik səbəblərlə bağlı konkret tarixi fakt dayanır. "Məişət texnikası" anlayışının yalnız XX əsrdə meydana gəlməsinə baxmayaraq, tədqiq olunan terminologiyanın formalaşmasının mənşəyini XVI əsrə aid etmək olar. Məişət texnikası və cihazlarının istehsalı üçün müstəqil sənaye XIX əsrdə formalaşdı və XX əsrdə artıq ayrı bir sənaye sahəsi kimi müəyyən edildi. Bu baxımdan tədqiq olunan terminologiya gənc sənaye terminologiyalarının formalaşması və inkişafının əsas amilləri və mexanizmləri baxımından tədqiqatlar üçün xüsusi maraq kəsb edir.

Qiymət, funksionallıq və davamlılıq kimi amillər istehlakçıların məişət texnikası ilə bağlı qərar qəbul etməsinə təsir göstərir [11]. Bu amillər istehlakçıların evə uyğun məişət texnikası seçib ala bildikləri sosial-iqtisadi vəziyyəti göstəricisidir. Bundan əlavə, xarici görünüş istehlakçının məhsulu almağa cəlb edilməsində böyük rol oynayır. Bunu istehlakçılar məhsul seçərkən, onu estetikasına, necə işləməsinə və məhsulun reputasiyasına görə qiymətləndirəndə görmək olar [11].

"Məişət texnikası" terminologiyasının xüsusi vahidlərinin yaradılması və semantik inkişafı tarixi ingilis terminoloji qruplarının əsas terminlərinin formalaşması prosesində xarici və daxili lingvistik amillər arasında ayrılmaz əlaqə olduğunu göstərir. Bu proses mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisə olaraq, İngiltərədəki konkret tarixi şərtləri ilə əlaqəli və bağlıdır.

The consumer decision making on home appliances are influenced by several of factors such as price, functional performance, and durability (Erasmus, Makgopa, & Kachale, 2010) . This is because, these factors show the consumers' socio economic which they have ability to choose and buy household appliance to fit in the house. Furthermore, visual appearance has a main role to attract consumer to buy product.

This can be seen when consumer come across to choose the product, they evaluate based on aesthetic, exterior finishes and also product reputation behind it (Erasmus et al., 2011).

Nevertheless, it give satisfaction when they choose based on their taste and demand.

The consumer decision making on home appliances are influenced by several of factors such as price, functional performance, and durability

(Erasmus, Makgopa, & Kachale, 2010) . This is because, these factors show the consumers' socio economic which they have ability to choose and buy household appliance to fit in the house. Furthermore, visual appearance has a main role to attract consumer to buy product.

This can be seen when consumer come across to choose the product, they evaluate based on aesthetic, exterior finishes and also product reputation behind it (Erasmus et al., 2011).

Nevertheless, it give satisfaction when they choose based on their taste and demand.

Leksik-semantik sahə bir ümumi məna ilə birləşən və dildə müəyyən semantik sferanı təmsil edən sözlərin iyerarxik təşkilidir. Leksik-semantik sahənin əsas xüsusiyyəti onda obyektlər sinfini bildirən ümumi seminin (və ya hipersemin) olmasıdır. Sahənin faktiki semantik strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: 1) ümumi sem və ya hipersem ilə təmsil olunan əsas. “Məişət texnikası” terminologiyasında ümumi semə leksik-semantik sahənin və bütövlükdə bu terminologiyanın özəyi olan appliances cihaz, texnika təşkil edir; 2) sahənin mərkəzi household appliances / məişət texnikası, machine / maşın, cihaz, device / cihaz, aparat, domestic appliances / məişət texnikası, electronics/elektronika, consumer equipment/ istehlak avadanlığı, household electrical device/məişət elektrik avadanlığı kimi vahidlərlə təmsil olunur; 3) öz mənalarına görə əsasdan uzaq olan, lakin semantik əlaqələri ilə onunla əlaqəli olan və bir qayda olaraq, daha konkret, zərif mənaları olan vahidlərlə təmsil olunan periferiya, məsələn, television set / televizor, microwave oven / mikrodalğalı soba, electrical razor / elektrik ülgücü, washing machine / paltartutan maşın və s. kimi vahidlərlə təmsil olunur.

İngilis terminologiyası formalaşmasına hal-hazırda təhlil edilən termin sahəsində periferik yer tutan kettle leksemi ilə başlayır. Baxılan terminologiyada ən qədim hipernim (1549) olan machine leksemi ən çox sözyaradıcı birləşmələrə malikdir: *answering machine, coffee machine, dishwashing machine, frying machine, knitting-machine, sewing-machine, steam-machine* və s.

İngilis terminologiyasının milli orijinallığı ondan ibarətdir ki, o, öz inkişafında bir çox cəhətdən Azərbaycan terminologiyasını qabaqlayır.

Tədqiq olunanların terminoloji sistemlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillər ingilis dil kollektivinin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Bu dil qruplarının əsasında ətraf aləmə konkret baxışı, milli mentalitetin xüsusiyyətlərini əks etdirən dünyanın konkret lingvistik mənzərəsi durur.

Ədəbiyyat:

1. Гринев СВ. Введение в терминоведение. - М.: Московский лицей, 1993.-309 с.
2. Гринев-Гриневиц СВ., Сорокина Э.А., Скопюк Т.Г. Основы антропологистики (к лингвистическим основаниям эволюции мышления): Учебное пособие. - М.: Компания Спутник+, 2005. - 114 с.
3. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): Учебно-методическое пособие. - М.: Академический Проект, 2003, («Gaudeamus»). - 304 с.
4. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. - М.: ЧеРо, 2003. - 349 с.
5. Лейчик В.М. К определению философских основ терминоведения. // Отраслевая терминология и ее экстралингвистическая обусловленность. - Воронеж, 1986. - С. 14-25.
6. Лейчик В.М. Применение системного подхода для анализа терминосистем // Терминоведение. - М.: Московский лицей, 1993. - Вып.1. - С. 19-23.
7. Семенов Б.Ю., Шелестов И.П. Путеводитель в мир электроники. Книга 1. - М.: Солон - Пресс, 2004. - 400 с.
8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие) -М.: Слово/Slovo, 2000. - 624 с.
9. Хабилова З.Р. Об основных способах номинации терминологической лексики. // Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. - Омск, 1988.-С. 156-157.
10. Erasmus A.C., Donoghue S. & Nadine C Sonnenberg. The Pertinence of Status Factors in Consumers' Consideration of Major Household Appliances. Journal of Family Ecology and Consumer Sciences /Tydskrif Vir Gesinsekologie En Verbruikerswetenskappe, 2010. 39, pp. 47–55.
11. Erasmus A., Makgopa M., & Kachale M. The paradox of progress: inexperienced consumers' choice of major household appliances. Journal of Family Ecology and Consumer Sciences /Tydskrif Vir Gesinsekologie En Verbruikerswetenskappe, 2010, 33, pp.89–101.
12. Hur, W.-M., Kyung Kim, H., & Park, J. Food- and situation-specific lifestyle segmentation of kitchen appliance market. British Food Journal, 112(3), 2010. pp.294–305.

МАХМУДОВА ГУНЕЛ ТОФИГ

БЫТОВАЯ ТЕХНИКА КАК ТЕРМИНОСИСТЕМА

Язык для специальных целей является подсистемой общелитературного языка, т.е. терминология находится в пределах лексики национального языка, но на правах самостоятельного сектора или подъязыка. Следует отметить, что, являясь подсистемой национального языка, специальная лексика подвергается влиянию социокультурных факторов и определенным образом встраивается в национальную языковую картину. Такое положение терминологии обуславливает, с одной стороны, обязательность для нее общих тенденций развития общелитературного языка, с другой стороны, известную свободу, самостоятельность ее развития и даже возможность влияния ее на развитие общелитературного языка.

Особое положение термина в лексике объясняется его функциями, а именно: номинативной функцией и коммуникативной функцией. Среди множества существующих определений термина предлагаемое определение, на наш взгляд, является более четким и понятным для студентов: термин – это слово, словосочетание или аббревиатура, обозначающая профессиональное или научное понятие или действительность. Это именно те вспомогательные слова, которые помогают специалисту в конкретной области науки более точно понимать текст на иностранном языке по своей специальности. Совокупность терминов в определенной области науки называется терминологией. В каждой области науки и техники вырабатывается своя терминология, соответствующая предмету и методу работы.

Терминология конкретной области знания определяется как система терминов данной науки или отрасли производства, соотнесенная с системой понятий соответствующей области знания. В связи с этим в статье рассматривается бытовая техника и исследуется как система терминов.

MAHMUDOVA GUNEL TOFIQ

HOUSEHOLD APPLIANCES AS A TERMINOLOGICAL SYSTEM

Language for special purposes is a subsystem of the general literary language, i.e. terminology is within the vocabulary of the national language, but on the rights of an independent sector or sublanguage. It should be noted that, being a subsystem of the national language, special vocabulary is influenced by sociocultural factors and in a certain way is built into the national language picture. This position of terminology determines, on the one hand, the general trends in the development of the general literary language, on the other hand, a certain freedom, independence of its development and even the possibility of its influence on the development of the general literary language.

The special position of the term in the vocabulary is explained by its functions, namely: the nominative function and the communicative function. Among the many existing definitions of the term, the proposed definition, by our view point, is clearer and more understandable for students: a term is a word, phrase or abbreviation denoting a professional or scientific concept or reality. These are, precisely, those supporting words that help a specialist in a particular field of science more accurately understand a text in a foreign language in his specialty. The set of terms in a certain field of science is called terminology. Each field of science and technology develops its own terminology, which corresponds to the subject and method of work.

The terminology of a particular field of knowledge is defined as a system of terms of a given science or industry, correlated with the system of concepts of the corresponding field of knowledge. In this regard the article deals with the household appliances and investigates its as a system of terms.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: f.e.d, prof. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

BAHAR ƏLİYEVƏ
ADPU-nun nəzdində Azərbaycan
Dövlət Pedaqoji Kolleci
(İnşaatçılar prospekti 45)
baharaliyev2017@gmail.com

GƏNC NƏSLİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” QƏHRƏMANLIQ DASTANININ ROLU

Açar sözlər: ədəbiyyat, qəhrəmanlıq, dastan, mənəvi, tərbiyə, dərs, təlim, müəllim, şagird

Ключевые слова: литература, героизм, эпос, духовное, образование, урок, обучение, учитель, ученик

Key words: literature, heroism, epic, spiritual, education, lesson, training, teacher, student

Cəmiyyətimizin geniş şəkildə demokratikləşdiyi müasir şəraitdə xalqın öz tarixinə və mədəniyyətinə marağı güclənir, çox böyük ideya-estetik dəyərə malik mənəvi irs kimi doğma folklorun əhəmiyyəti artır. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirilməsi, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyət formalaşdırılması təhsil sisteminin başlıca vəzifələri kimi qeyd edilmişdir. *Az. Müəllimi qəzeti. 25 okt 2013. N 41 (8558)*

Məlumdur ki, fəal həyat mövqeyinə yiyələnmiş, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü şəxsiyyət formalaşdırılmasında bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür. Məktəbdə ədəbi təhsil sistemi bütöv bir şəxsiyyətin və onun milli özünüdərkinin, insanın reallığa, mənəvi və estetik münasibətinin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Xalqımız çoxəsrlik tarixi boyu dərin məzmunu, yüksək bədiiyyəti və böyük janr rəngarəngliyi ilə seçilən, özünəməxsus adət-ənənələri, idealları, milli xarakteri öyrənmək üçün zəmin rolu oynayan, zəngin tədris materialı olan folklor nümunələri yaratmışdır. Bu baxımdan xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin nadir sənət abidələri olan “Kitabi-Dədə Qorqud və “Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanları şifahi xalq yaradıcılığının zirvəsi və tərkib hissəsidir.

Akademik M.İmanov yazır: “Xalqın özünü dərk etməsində, milli köklərə daha möhkəm bağlanması folklorun əvəzsiz rol oynadığını nəzərə alan Heydər

Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında tarixi fərman imzalamışdır. Həmin fərman “Kitabi-Dədə Qorqud” haqda, bu eposun yaranma dövrü haqda yenidən düşünüb-daşınmaq zərurətini meydana çıxarmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” barədəki çıxışlarında bu dastanın VII əsrdə yaranmasını xüsusi olaraq diqqətə çatdıran, bu dastanın Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, digər türk xalqlarının da ədəbi abidəsi olduğunu qeyd edən Heydər Əliyev epos və milli dövlətçilik məsələsi üzərində daha ətraflı dayanmağı vacib saymışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqındakı çıxışlarında Heydər Əliyev “əxlaq kodeksimiz”, “milli estetikamızın mötəbər qaynağı”, “tariximizin, etnik yaddaşımızın, arxaik təfəkkürümüzün güzgüsü”, “nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi” adlandırdığı bu dastanın açılmayan səhifələrinin, öyrənilməyən məsələlərinin olduğuna diqqəti yönəltdi, bu dastanla bağlı gələcək araşdırmalara yol açmışdır.” [İmanov M. Heydər Əliyev və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu. Türkologiya. - 2017. - №2. - S.46-54.]

Müasir ədəbiyyat dərslərində öyrənilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalqın mənəvi gücü, qəhrəmanlıq ruhunun öz əksini tapması ideyası ön plana çəkilir. Qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsi prosesində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin sistemli, məqsədyönlü təşkili aşağıdakılara kömək edir:

- şagirdləri xalqımızın vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ənənələrini öyrənməsi;
- qəhrəmanlıq dastanlarının mənəvi-estetik dəyərinin dərinlən dərk edilməsi;
- humanizm, gözəllik, həqiqət kimi mənəvi kateqoriyalardan məktəblilərdə humanist münasibətlərin formalaşması;
- ümumbəşəri dəyərlərə hörmət hissi aşılanması.

Qəhrəmanlıq dastanlarının Azərbaycan tarixi, təsviri incəsənət, musiqi dərsləri, incəsənətin kino, musiqi, rəssamlıq kimi növləri ilə əlaqəli öyrənilməsi şagirdlərdə mənəvi-əxlaqi, estetik, humanist təsəvvürlər formalaşmasının mühüm şərtidir. Ana dili, çoxşaxəli xalq yaradıcılığı, folklor, mifologiya gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasında səmərəli vasitədir.

Qəhrəmanlıq dastanlarının tədrisi ədəbiyyat müəllimindən bir-birinin davamı olan dərslər silsiləsinin təşkilinə xüsusi yanaşma tələb edir. Xalqın arzu və istəklərini əks etdirən şifahi ədəbiyyat nümunələrində, o cümlədən qəhrəmanlıq dastanlarında insanların haqqın, ədalətin qələbəsinə inamı, xoşbəxt gələcəyə ümidləri öz bədii ifadəsini tapmışdır. Bu əsərlərdə humanizm, vətənpərvərlik idealları, xeyirlə şərin mübarizəsində xeyri təmsil edən yüksək mənəviyyatlı qəhrəmanların qələbəsi sənətkarlıqla əks etdirilmişdir.

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, bəzi hallarda müəllimlər qəhrəmanlıq dastanlarının şagirdlər tərəfindən fəal, emosional qavramasının təşkilinə lazımı

diqqət yetirmir, təlim prosesində interaktiv təlim metodlarından ardıcıl, sistemli istifadə etmirlər. Bunun nəticəsində qəhrəmanlıq dastanlarında öz əksini tapmış zəngin ideya-mənəvi və humanist dəyərlərlə bağlı biliklər şagirdlərin bir qismi tərəfindən səthi qavranılır, bilik və bacarıq səviyyəsi aşağı olur. Təcrübə göstərir ki, əsərin təhlili üzrə dərslərdə qəhrəmanların xarakterinin, mənəvi mövqeyinin açılması, igidliyin, mərdliyin tərənnümü ilə bağlı səhnələrin müzakirəsi şagirdlərin əsərin ideya-bədii məzmununu dərinlən qavramasına səbəb olur.

Qəhrəmanlıq eposunun doğma ədəbiyyat dərslərində öyrənilməsi öz vətəninə gələcək vətəndaşının dünyagörüşünün formalaşmasının, humanist idealların və əxlaqi meyarların tərbiyəsinin mənəvi əsasıdır. Dastanın təhlili prosesində şagirdlər ulu babalarımızın həyat tərzini, onların əxlaq qanunlarını, mənəvi tələbatlarını, bir çox minilliklər ərzində yaranmış və təkamül yolu ilə formalaşmış fəlsəfi və dini baxışlarını öyrənirlər. Şagirdləri qəhrəmanlıq, humanizm ənənələrini öyrənməklə xalqın müdrikliyini, mənəvi qüdrətini anlamağa başlayırlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda Qazan xan surətini dastanın əsas qəhrəmanlarından biri kimi səciyyələndirən şagirdlər qeyd edirlər ki, o, mərd, mübariz, sədaqətli, düşmən qarşısında əyilməyən oğuz igidlərini təmsil edir. Vətənin mərd oğulları doğma yurda göz dikmiş düşmən basqını zamanı Qazan xanın çağırışı ilə səfərbər olur. O, vətən naminə öz həyatını hər an qurban verməyə hazır olan bir sərkərdədir. Qorxu hissi ona yaddır.

Müzakirə zamanı Qaraca çoban surətinin səciyyələndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Qaraca Çoban da yurdun say-seçmə qəhrəmanlarındandır. Boyda sadə insanları təmsil edən bu obrazın mərdliyi, sədaqətli və fədakar olması müzakirə zamanı xüsusi qeyd edilir. Qaraca çoban obrazının müzakirəsi zamanı şagirdlər bu obrazı səciyyələndirərkən 600 düşmənlə qarşılaşma zamanı onun cəsarətlə dediyi aşağıdakı misraları nümunə gətirirlər:

Altındakı alaca atını nə öyərsən?
Ala başlı keçimcə görünməz mənə!
Başındakı dəbilqəni nə öyərsən, ay kafir?
Başımdakı börkümçə görünməz mənə!
Altmış tutam nizəni nə öyərsən, murdar kafir?
Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə!
Qılıncını nə öyərsən, ay kafir?
Əyri başlı çovkanımca görünməz mənə!
Belində doxsan oxunu nə öyərsən, ay kafir?
Ala qollu sapandımca görünməz mənə!

Uzaqdasan-yaxındasan, bəri gəl!
İgidlərin zərbəsini gör, sonra get!

Təhlil zamanı şagirdlərdə bu qənaət yaradılır ki, Burla xatun əsərdə mərd, qeyrətli oğuz qadınlarını, Uruz isə gənc nəslə təmsil edir. Xanlar xanı Bayındır xanın qızı, Qazan xanın arvadı Burla xatun gözlənilmədən düşmənlə əsir düşərkən özünü ləyaqətlə aparır. Düşmənlər Qazandan qisas almaq üçün ona məclisdə şərab paylatmaq istəyirlər. Öz şərəfini qorumaq üçün oğul dağı çəkməyə də hazır olan Burla xatun paltarını dəyişib qızların arasında gizlənərək düşmənin arzusunu gözündə qoyur.

Müzakirə zamanı Uruz oğuzun gənc igidlərini təmsil edən surət kimi təqdim edilir. Vətən namusunu, ana şərəfini qorumaq üçün Uruz öz canını qurban verməyə hazırdır. Şagirdlər öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün əsərdən Uruzun aşağıdakı sözlərini nümunə gətirirlər: "Saqın, ana, mənim üçün gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasan! Qoy mənə çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə sən iki ye! Təki səni düşmənlər bilməsinlər, tanımasınlar."

Müzakirə zamanı dastanın el sənətkarı, ozanlar ozanı Dədə Qorqud tərəfindən söyləndiyi, bütün əşyalara onun ad verdiyi barədə rəvayət olduğu qeyd edilir. Müqəddəs şəxsiyyət sayılan Dədə Qorqud el ağsaqqalı, ozanlar ozanıdır. O, hər boyda düşmənlər üzərində qələbə çalan oğuzlara xeyir - dua verir, qəhrəmanlıq göstərən igidlərə ad verir, şərəfinə dastan qoşur.

Dastanın bədii xüsusiyyətləri üzrə müzakirə zamanı şagirdlər əsərin dilindəki obrazlı ifadələrin, müqayisə və bənzətmələrin canlı həyatdan, təbiətdən alındığını qeyd edirlər. Nəsr dilinin ahəngdarlığı, cümlələrin qafiyəli olması da boyun məziyyəti kimi səciyyələndirilir.

Xalqımızın qəhrəmanlıq eposunun tədrisi prosesində şagirdlərin müstəqillik və fəallığına geniş imkan yaradılması, xalqımızın vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ənənələri, mənəvi dəyərlərinin müzakirəsi ədəbi biliklərin dərinləşməsinə, şagirdlərdə milli özünüdərk və vətənpərvərlik baxışları formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Eyni zamanda, müxtəlif yaradıcı tapşırıqlar üzrə işin təşkili, obrazların müqayisəli təhlili xalqımızın əxlaqi, estetik, fəlsəfi və dini ənənələri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyu şagirdlərdə vətənə məhəbbət, qəhrəmanlıq, mərdlik, müqəddəs torpaqlarımıza göz dikmiş düşmənlə nifrət hissi formalaşdırılır.

BAHAR ƏLİYEVƏ

**Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq
dastanının rolu**

Xülasə

Məqalədə müasir ədəbiyyat dərslərində öyrənilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində rolu problemi tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, müasir şəraitdə xalqımızın öz tarixinə və mədəniyyətinə marağı güclənir, çox böyük ideya-estetik və mənəvi dəyəərə malik mənəvi irs kimi doğma folklorumuzun, qəhrəmanlıq dastanlarının əhəmiyyəti artır.

Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən dərin ideya- məzmunu, yüksək bədiiliyi və böyük janr əlvanlığı ilə seçilən, xalqın adət-ənənəsini, tarixini, vətənpərvərliyini , qəhrəmanlıq ənənələrini, ideallarını, milli xarakterini öyrənmək üçün müasir ədəbiyyat dərslərində tədris materialı kimi zəngin folklor nümunələri, qəhrəmanlıq dastanları yaratmışdır.

Mənəvi mədəniyyətimizin nadir, möhtəşəm qəhrəmanlıq abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı zəngin şifahi xalq yaradıcılığının zirvəsi, ən dəyərli nümunəsidir. Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda dastanın ədəbiyyat dərslərində öyrədilməsi zamanı şagirdlər tərəfindən fəal, emosional qavramanın təşkilinə lazımi diqqət yetirilmir, müzakirə, müxtəlif iş formalarından məqsədyönlü istifadə olunmur. Bunun nəticəsidir ki, dastanın zəngin ideya-mənəvi və humanist dəyəri dərinə qavranılmır, mənimsənilmiş biliklər səthi, bacarıq səviyyəsi aşağı olur.

Halbuki bu sənət abidəsinin tədrisi vətənpərvər şəxsiyyətin və onun milli özünüdərkini, insanın reallığa mənəvi və estetik münasibətinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm janrı olan qəhrəmanlıq dastanları şagirdlərdə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin tərbiyəsində səmərəli vasitədir.

Бахар Алиева

**Роль героического эпоса «Китаби-Дада Горгуд» в нравственном
воспитании подрастающего поколения.**

Резюме

В статье исследуется проблема роли саги «Китаби-Дада Горгуд», изучаемой на уроках современной литературы, в нравственном воспитании молодого поколения. Известно, что в современных условиях возрастает интерес нашего народа к своей истории и культуре, возрастает значение

отечественного фольклора и героического эпоса как духовного наследия, имеющего большую идейно-эстетическую и духовную ценность.

Азербайджанский народ издревле создавал богатые образцы фольклора и героического эпоса в качестве учебного материала на современных уроках литературы для изучения традиций, истории, патриотизма, героических традиций, идеалов и национального характера народа, отличающегося глубоким идейным содержанием, высокий артистизм и великолепная жанровая утонченность.

Эпос «Китаби-Даде Горгуд», являющийся редким и величественным памятником нашей духовной культуры, является высшим и ценнейшим образцом богатого устного народного творчества. Опыт показывает, что в ряде случаев при преподавании эпоса на уроках литературы учащиеся не уделяют достаточного внимания организации активного, эмоционального восприятия, обсуждения, целенаправленно не используются различные формы работы. В результате этого богатая идейно-духовная и гуманистическая ценность эпоса глубоко не осознается, усвоенные знания поверхностны, уровень мастерства низок.

Однако преподавание этого художественного памятника должно быть направлено на формирование патриотической личности и ее национального самосознания, нравственного и эстетического отношения человека к действительности. Героические эпосы, являющиеся важным жанром устной народной литературы, являются эффективным средством воспитания у учащихся гражданских качеств.

Baxar Alieva

The role of the heroic epic "Kitabi-Dada Gorgud" in the moral education of the young generation

Resume

In the article, the problem of the role of the "Kitabi-Dada Gorgud" saga, studied in modern literature classes, in the moral education of the young generation is studied. It is known that, under modern conditions, the interest of our people in their history and culture is increasing, and the importance of our native folklore and heroic epics as a spiritual heritage of great idea-aesthetic and spiritual value is increasing.

The Azerbaijani people have created rich examples of folklore and heroic epics as teaching material in modern literature classes to learn the traditions, history, patriotism, heroic traditions, ideals, and national character of the people,

distinguished by their deep idea content, high artistic content, and great genre sophistication.

The "Kitabi-Dade Gorgud" epic, which is a rare and magnificent monument of our spiritual culture, is the peak and most valuable example of rich oral folk creativity. Experience shows that in a number of cases, during the teaching of the epic in literature classes, students do not pay enough attention to the organization of active, emotional perception, discussion, and various forms of work are not purposefully used. As a result of this, the rich idea-spiritual and humanistic value of the saga is not deeply understood, the mastered knowledge is superficial and the skill level is low.

However, the teaching of this artistic monument should be aimed at the formation of a patriotic personality and its national self-awareness, a person's moral and aesthetic attitude to reality. Heroic epics, which are an important genre of oral folk literature, are an effective means of educating students' citizenship qualities.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (V-XI sinif). Bakı, 2013, 93 s.
2. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Gənclik, 1977.193 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Bakınəşr, 2017, 208 s.
4. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017, 208 s.
5. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016.448 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

f.f.d.QULİYEVA ZENFİRA MÜRSƏL qızı
ADU-nun Filologiya fakültəsi
nəzdində Xarici dillərin
metodikası kafedrasının dosenti
e-mail zenfiraquliyeva2017@gmail.com

AUDİTORİYADA TƏDRİS METODLARI

Açar sözlər: metod, təqdimat, müzakirə, şagird, debat, panel

Key words: method, presentation, discuss, pupil, debat, panel

Ключевые слова: метод, представление, ученик, дебат, панель

Məşhur Amerikalı təhsil mütəxəssisi Henry Adams bir dəfə deyib: “müəllimin təsiri heç vaxt dayanmır, o əbədi olaraq şagird/tələbəyə təsir edir”. Əlbəttə ki, buna görə də tədrisin **ən yaxşı metodlarını** tədqiq edərkən öz sinfini daha canlı, dinamik öyrənməyə meyilli və məqsədyönlü olmasını daim görmək istəyən müəllimlər buna davamlı olaraq nail olmaq istəyirlər [1,5].

Bu təkcə müəllimlərin daha çox maraqlandıqları üçün deyil, onların tədris etdikləri şagird/tələbələrin sinifdə nə etdikləri, necə mükəmməl olduqları və nə üçün buna nail olmaq istəklərini görə biləcək, tədris metodologiyasının və yeni istiqamətlərini həmişə öyrənməyə çalışacaqlar.

Oxu və yazı təcrübələrinə əsaslanaraq təlim metodları 10 qrupa bölünür:

1) təqdimat 2) nümayiş 3)oxu 4)dram 5)müzakirə 6)vəziyyət 7)cədvəl (layihələndirmə) 8)oyunyönlü 9)oyunlar 10) öyrənəni istiqamətləndirən məlumat

Təqdimat metodları: 1. Bu sinif müəllimlərini məlumatlandırmaq məqsədilə yaradılan tədris qrupudur. Verilən mövzu üzrə yerinə yetirilə bilən məzmunun aparılmasıdır. Əgər müəllim bu metodlar haqqında təcrübəsiz olduğunuz və sinfi interaktivliyinə yönəldə bilmədiyinizə görə bunun necə etməli olduğunu da bilmirsinizsə, tələbələrin yazılı və bu situasiyada maraqsız olduqlarını görəcəklər. Bu təqdimatlara aid misallardan 100-dən 200-ədək tələbələri olan böyük mühazirə sinifləri üçün adətən istifadə edilir.

- Panel – siyahı – bu seçilmiş mövzuda dərstdən əvvəl planlaşdırılmış söhbətdir. Sinifdə ictimai danışq arqumentinin müzakirəsindən istifadə olunur. Üç və ya daha çox panellərdən və bir rəhbərdən ibarətdir. Burada panel rəhbəri bu yanaşmada diplomatik olmalı ki, sinifdə öyrənənlərin öz sinif yoldaşları ilə daha yaxşı əlaqə yaratmaq üçün ümumiləşdirməsinə yönəldə bilsinlər.

- Panel – forumu – bu həqiqətən sual-cavabla izlənilən panel metodunun yaradıcı rəhbəri tərəfindən idarə olunmasıdır. Tələbələrlə müəllim ümumiləşmiş interaktivlik vərdişlərinin yaradırlar.

- Genişlənmiş Panel – bu boş olan paneldir. Sinfin hər hansı bir üzvü müzakirə üçün seçilmiş mövzunu təqdim edəndən sonra, onu oraya çağırarkən, boş

yer tapanda hiss edər ki, onu xatırlayırlar. Müəllim bu sahədə qaydalara malik olmalıdır. Belə ki, ideyaların təqdimat axını sinif üzvləri tərəfindən aydınlaşmalıdır.

Tədris metodlarına digər tədqiqatlar da daxildir [3,7].

- **Debat** – müzakirə - bu iki komandanın verilmiş məsələsinin təşkil olunmuş arqumentidir – təsdiq və inkar

- **Film metodu** – bu mövzunu əldə edilmiş məlumatının və əyləncə üçün istifadə edilən hissəsidir.

- **Slayd nümayişi** – bu foto slaydlar vasitəsilə təqdimat dərsləridir.

- **Hazırlanmış videolar** – müəllim tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış video lentlərin təqdimat dərsləridir.

- **Komanda şəklində təqdimat** – sinif qruplara bölünür və hər bir qrupa dinləmə tapşırığı verilir, bu dinləmə müzakirə oluna bilən qiymətlərdir.

Təqdimatın sonunda qrup üzvləri qiymətləndirmə tapşırıqlarına yönələn sualları artırır.

- **Reaksiya panelinin təqdimatı** – hər dərsdən sonra, bütün sinif reaksiya panelini qiymətləndirirlər. Bu metod sosial elm siniflərində daha çox effektivdir.

II. Nümayiş metodları

Bu metodlar düzgün texnologiyalar və prosedurlar üçün vasitədir və verilənlərin tədrisi üçün istifadə edilir. Öyrənənlər sinif səsialarında fəal iştirak edə və ya edə bilirlər. Bu qrupda da tədris metodları mövcuddur.

- **Təcrübə ilə nümayiş** – sinifdə bütün üzvlərinin iştirakı vasitəsilə ardınca olan nümayişdir.

- **Adi qaçış** – əgər tələbələr tərəfindən mükəmməl sürətdə planlaşdırma bütün sinif üzvlərinin maraqlarını bu metoda dəvət edirsə, tamaşa və ya planlaşdırılmış fəaliyyətin eskizi buna aiddir.

- **Rəhbərlik etmə** - sinifdə tamaşanın inkişafı üçün lazım olan növlərə ayrılmasıdır.

- **Məşqlər** - fəal tamaşadan əvvəl öz yollarına cavab tapmağa çalışmalarına imkan verən metoddur. Öyrənənləri yaradıcılığa əla motivasiya edir, belə ki, onlara iştirak etməyə icazə verir. Fəal tamaşalarının qiymətləndirilməsindən və dərəcələrinin artırılmasından əvvəl buna yönəlməyə imkanını verir.

- **Nümunələr** – tədris metodunun təcrübə vərdişlərinin yüksəkə çatmasından əvvəl təkraralanaq buna cəlb olunur.

- **Tapmacalar** – bu vərdişin nümayiş olunmasının maraqlı variantıdır, lakin bu bir sual və ya yaradıcılıq testinin dizayn edilərkən problemini daha da təqdim edilməsinin formasıdır.

- **Vərdiş təcrübə laboratoriyası** – yuxarıda qeyd olunanların digər metodlarının üzləşməsidir.

III. Oxu metodları:

Müəllimlər bu metodları informasiya əldə etmək üçün olan vasitələri göstərən metod adlandırırırlar. Öyrənən zaman bu sahədə əldə edilən

biliyin azlığı sinifdə müzakirə oluna bilər, əgər ehtiyac varsa, təkliflərin I oxunuşda qiymətləndirilməli və hətta oxu materiallarını da tənqid edilə bilər. Dərs zamanı sinifdə ola bilən bütün bunlar müzakirədə iştirak etməyə hamısının hazır olduğunu göstərir. Oxu materiallarına aid olan nümunələr.

- Fərdi oxu
- Oxu və müzakirə
- Oxu və məruzəetmə
- Ucadan oxuma

IV. Dram metodları: Bu qrupda olan metodlar vasitəsilə informasiyanın təqdim olunması sinif üzvləri tərəfindən müzakirə edilə bilər. Tədrisdə biliyin tam olaraq tamamlanmasının üstünlüyü və hadisələrin fəal sürətdə baş verməsi və ya öyrənənlərin bu drama cəlb olunmasının sinifə stimulyasiya reaksiyalarının xidmət vasitəsidir. Dram materiallarına aid olan nümunələr bunlardır:

- zarafat – bu qısa məşqin lentə alınması bizə bir mesajdır,
- pantomimo – tapmaca oyunlarında tez-tez istifadə edilən qısa yazılı rəsmlərindəndir. Burada, əgər müəllim onları qiymətləndirirsə onların necə hərəkət etmələrini və fəaliyyəti müddətində dinləmələr bütün öyrənənlər sinifdə iştirakını təmin edə bilər,
- partizan teatri – sinif üzvləri təkcə əsas hərəkətlərini təsvir edib yazmaqla və qalanları da buna biganə olmaya bilər. Bu sinifdə müəllimin dərsə yaxşı hazırlaşması üçün ən maraqlı metodudur. Sesiyanın başlanğıc nöqtəsində tamamilə əsəbi olmalarına baxmayaraq, nitqin inkişafına çalışaraq, öyrənənlərin təşəbbüsündən daha çox yararlanaraq ondan istifadə edirlər,

V. Müzakirə metodları: Bu tələbələrin şifahi ünsiyyətə təşəbbüsünün ən yaxşı metodudur. Bu metodlar, öyrənənlərin müzakirəyə cəlb olması üçün məlumatın manipulyasiya imkanlarının artmasına yardım edir. Çox hallarda, onlar tədrisə münasibət üçün vasitələrə səbəb olan bir haldır. Metodlara bunlar aiddir.

- Qrup müzakirəsi – üç yaşından beş yaşınadək olan kiçik qruplar tərəfindən verilən açıq müzakirə mövzudur. Bu metod hər bir öyrənəni sinif müzakirələrində əminliklə fəal sürətdə iştirakına cəsarətləndirir.
- Diaqnostik sessiya – verilənlərin problemlərini müəllimlər tərəfindən diaqnostika edilməsinin bütün imkanı bu qrupda formalaşdırılır. Sinfin bütün üzvlərindən bunu interaktiv olması tələb olunur.

VI. Fənn metodları: Tədris metodlarının bu kateqoriyada aparılması real həyatdan misallarla təsvir etmək, sinif üzvlərinin əvvəlcədən öyrənilməsini, bilik və imkanlarının olması ilə onların idarə olunmasıdır. Bu metodların fizika-linqvistik və sosio-linqvistik dərslərdə effektiv olması öyrənənlərin interaktiv olmasını yüksəldir. Bu metodlara misal olaraq, bunları aid etmək olar [4,7].

- Fənnin öyrənilməsi – problemdəki halının hesabının aparılması sinifdə və sinif öyrənənləri arasında problemin cəlb olunduğu fürsətin təhlil olunmasıdır.

Prosesdə bütün öyrənənlər bunu müzakirənin daxilinə çəkirlər. Belə ki, fənn həyatının bir hissəsi kimi diaqnostikanın, yazının və problemin mümkün həllinə cəsarətləndirir. Müəllim müzakirələrin meylsiz olmasından əl çəkməyə qadirdir.

- Kiçik fənnin öyrənilməsi – sinif üzvlərin bunu kiçik fənn kimi ucadan oxuyur, problemi müzakirə edilir və nəticə çıxarılır. Müəllim tərəfindən kiçik qruplaşma yaradılır.

- Tənqidi xəta metodu – bu metod fənnin təkcə bir balaca hissəsinə toxunursa və ən vacib ötürülmə hərəkətinin yaradılmasıdır. Bu sinif müzakirələrinin əsasında olmasını mümkün edir.

- Səbətdə - bu fənnin öyrənmə forması məktublarla, xatırlamalarla və qiymətləndirilən rolların oynanılması ilə sinifdəki seçilmiş üzvlərinə verilir. Onlar öz aktual təkliflərini özlərinə uyğun hərəkətlərlə səbətlənmiş mövzularını tapa bilirlər. Bu metod tədrisdə yazı və inkişaf etmiş analitik vərdislər üçün əlverişlidir.

VII. Qrafik metodlar: Əsasən bu kateqoriya adı altında tədris metodları sinif müəllimləri tərəfindən istifadə edilir və sinif üzvləri arasında birlikdə ruh yüksəkliyinin artmasıdır. Müəllim bu metodları asanlaşdıraraq aydın şəkildə izah edə bilər, bu metodlar vasitəsilə öyrənənlərin özlərini istiqamətləndirmək üçün lazım olduğunu tələb etdiklərini verilənlərin sinif dərindən sonra gözlənilən mövzunun mürəkkəbləşməsi üçün zəruriyyət yaradır. Bunlar tədris metodlarına daxil edilir.

- Bekarçılıq – sinif müəllimləri tərəfindən metodun aparılması zaman öyrənənlərin sosial fənlərdən və ya laboratoriya dərslərində təhsil dəyərlərinin xüsusilə darıxdırılması ilə müşahidə edilməsidir. Öyrənənlər yazılarını, dizayn edərkən və inşalar yazarkən məqsədsiz olaraq, anlaşılmayan xəttlə göstərir.

- Portret – bu tədris metodu düşüncələrin oynanması vasitəsidir. Öyrənənlərdən sinifdə müzakirə edilmiş cari mövzunu öz ideyalarında rəsm çəkmək xahiş edilir. Onlardan ola bilsin ki, öz ailələrinin, dostlarının, təşkilatlarının və digərlərinin şəkil çəkməsi tələb oluna bilər. Bundan əlavə, öz sinifləri haqqında daha çox bilməyə, həmçinin öz sinif yoldaşları sinifdə olanda kobud şəkillərinin çəkilməsini tələb edirlər. Müəllim bunu qiymətləndirmədən əl çəkərək və bu işdə öz tələbələrini işlərini tənqidi qiymətlərlə gözlənilməyə verməkdən çəkindirir.

- Qrupla rəsmçəkmə - sinif üzvləri arasında yoldaşlıq ruhunun yüksəlməsini inkişaf etdirmək metodudur. Dəyişkən qrup üzvləri barmaqlarını kətan və ya kağız üzərində boyayırlar. Bu metodun görünən hissəsi qrup şəklində boyamanın fəallığında hər kəsin iştirak etdirməsidir. Bundan humanitar siniflərdə adətən istifadə olunur.

- Qrup kollajı – müxtəlif elementlərin birləşməsi – bu qrup rəngli metodun demək olar ki, tədris metodu ilə eynidir. Öyrənənlər rəng əvəzinə köçürülmə və jurnalda olan kəsintidən istifadə edirlər. Öyrənənlər arasında bundan həzz alaraq əylənirlər.

VII. Oyunabənzər metodlar: Bu qrupda metodlar öyrənənlərin analitik fikirlərinin və şifahi ünsiyyət vərdişlərini artıracaq, onlardan xarakterlərinin təlim-tərbiyəsində rol oynayan və portretlərini yaradılmasıdır.

- Oyun rolu – bu metod məşq edilməmiş situasiyanın təsdiq olunmasına cavabvermə və ya “oyun kimi” əhval-ruhiyyədən bir və ya çox şəxslərin qarşılaşmasına cəlb olunmasıdır.

- Mini rol oyunu – rol oyununun eyniləşməsi qısaca olaraq öz fəaliyyətlərində bunun istisnası olmasıdır.

- Özünü oynama – bu metod insan təxəllüyünə cəlb olunaraq oynalılan metodun öyrənənin özünəinam vəziyyətində özünü oynamasıdır, lakin real həyat situasiyasında buna qapalı olaraq üstünlük verilir.

- Rol dəyişməsi – bu metod şifahi olaraq dəyişmənin və sinif üzvləri arasında bağlılığın olmasını artırır. Oyun kimi situasiyalarda, bir öyrənənin hərəkətlərinin olmasının yolu öz sinif yoldaşının xarakteristikasını göstərir və ya əksinə.

- Öz əksini görmə - bu metod, iki və ya daha çox öyrənənlərin rol oyunu ilə məşğul olması, digər öyrənənlərin eyni zamanda yanındakı oyunçularla hərəkət edərək oraya daxil olması və onları tərcümə etməsi, onların nə demək istədiklərini deyirlər. Bu metod sinif üzvləri arasında onların özlərinə inamın və ya dostluq münasibətlərini inkişaf etdirir.

- Film - bu metod bir sıra öyrənənlərin bura daxil olması, direktor kimi, hərəkətdə digərlərinin aktyor və aktrisaların rol oynamasının qiymətləndirilməsi və ya qiymətləndirə bilməsidir. Bu metod öyrənələrin işlətdiyi dilin şifahi komponenti kimi film direktoru kimi hərəkət etməyi artırır.

VIII. Oyun metodları: Tədris metodları bu qrupa bütün dərs boyu öyrənənləri cəlb etməklə dizayn olunmasıdır. Heç bir öyrənən arxa sırada qalmır, sinif fəaliyyətində, həm yazılı və həm də şifahi fəaliyyətində yüksək interaktivliyi sinifdə bu metodlardan istifadə etməklə qoruyub saxlayır. Müharibə oyunları, biznes oyunları və eyni oyunlar bu metodlar üçün nümunədir. Müəllim oyunun proseduru izah etməli, beləliklə gözlənilənlər bundan nəticə çıxarmalıdır. Məsələn, müharibə oyunları metodunu da müəllim tərəfindən xarakterləri müəyyən edir, belə ki, qrupun lideri və üzvləri, qrup missiyasının təkmilləşdirirlər. O müharibə oyununun giriş dialoqlarını öyrənənlərə rəhbərlik etmək nəzərə alınır.

IX. Öyrənənin birbaşa məlumat metodu: Bu metodların əsas səbəbi öyrənmə prosesində tamamilə bunun özünə cəlb olunmasının öyrənilməsidir. Bu öyrənənin bacarığının inkişaf edəcəyi analitik və müstəqil və ya əminliyini artırır. Bu metoda iki yaxşı nümunələr daxildir.

Qarşılıqlı məlumat - bu metod iki və ya üç qrupa bölünür. Hər bir qrup üçün heç bir təyin edilmiş lider yoxdur. Müəllim onların etdiklərini və ya planlaşdırılmış fəaliyyətlərini bir sıra icra edilmiş tədris fəaliyyətlərin də və öz tədris yolunun davam

etməsinə sövq edir. Razılaşdırılmış zamanda müəllim gözlənilən məhsulları təyin edir.

- Təlim-tərbiyə - bu metod qarşılıqlı məlumatın eyni prosedurlarının demək olar ki, izlənməsidir. Buna əlavə olaraq, qrup üzvləri digər əsaslı oxu və fərdi fəaliyyətlərinə əlavə edilir, onlar sərbəst şəkildə nəzərə alınrlar.

Zenfira Mürsəl qızı Quliyeva

Xülasə

AUDİTORİYADA TƏDRİS METODLARI

Bu məqalə auditoriyada təhsil metodlarından bəhs edilir. Burada bir sıra tədris metodlarından danışılır. Nümayiş, oyun, dram, subyektiv və qrafik və digər oyunlardır. Bu metodlar bir neçə hissələrə bölünür. Burada müəllimlərin böyük əməyi qeyd edilir. Buna aid bir sıra nümunələr verilir. Metodların növləri geniş şəkildə açılır. Onlar qruplara bölünərək, misallarla verilərək izah edilir. Məqalədə məşhur metodistlərin fikirlərindən istifadə edilir. Onların verdikləri misalları öz misalları ilə müqayisə edilir. Bu təkcə müəllimlərin daha çox maraqlandıqları üçün deyil, onların tədris etdikləri şagird/tələbələrin sinifdə nə etdikləri, necə mükəmməl olduqları və nə üçün buna nail olmaq istəklərini görə biləcək, tədris metodologiyasının və yeni istiqamətlərini həmişə öyrənməyə çalışacaqlar.

Oxu və yazı təcrübələrinə əsaslanaraq təlim metodları 10 qrupa bölünür: 1) *təqdimat* 2) *nümayiş* 3) *oxu* 4) *dram* 5) *müzakirə* 6) *vəziyyət* 7) *cədvəl (layihələndirmə)* 8) *oyun* 9) *oyunlar* 10) *öyrənməni istiqamətləndirən məlumat*

Bu metodlar haqqında məqalədə geniş məlumat verilir.

Zenphira Guliyeva

EDUCATIONAL METHOD IN AUDITORIUM

Summary

This article is devoted to the methods of teaching in auditorium. There were given several types of methods of teaching. Presentation, reading, dram, subjective game, graphical game and other methods. These methods are subdivided in many groups of methods. The role of teacher in these teaching methods has much labour. There were given different kinds of examples in this matter.

There were given several samples in this case. They are divided into groups, explaining with them. In the article it was used the famous methodists' thoughts. The samples were compared with their own examples. It's not only interested teachers, it's necessary for education of the pupil/students' actions what they are perfectly doing and wish to achieve to understand it, will try always to study the educational methodology and new trends.

Training methods are divided into 10 groups for reading and writing experienced basis: 1) Presentation 2) Demonstration 3) Reading 4) Drama 5) Discussion 6) Cases 7) Graphics 8) Playlikes 9) Gameing 10) Learner's Directed Inquiry.

There are given broad information about this matter in this article.

Зенфира Гулиева

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ МЕТОД В АУДИТОРИИ РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена методам обучения в аудитории. Было дано несколько типов методов обучения. Презентация, чтение, драматургия, предметная игра, графическая игра и другие методы. Эти методы подразделяются на множество групп методов. Роль учителя в этих методах обучения очень трудоемка. В этом вопросе приводились разные примеры.

При этом было предоставлено несколько образцов. Их делят на группы, объясняя с ними. В статье использованы известные мысли методистов. Те же образцы сравнивались со своими собственными примерами. В этой статье заинтересованные не только учителя, но для воспитания ученик/студентов необходимо то, что они отлично действуют достичь этого, чтобы понять это, они будут стараться всегда изучать обучения методологий и их новые тенденции.

Методы обучения разделены на 10 групп для чтения и письма:

- 1) Презентация 2) Демонстрация 3) Чтение 4) Драма 5) Обсуждение 6) Кейсы 7) Графика 8) Игры 9) Игры 10) Направленное исследование учащегося.

В данной статье представлена обширная информация по этому вопросу.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov, Ağamusa. Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti. Bakı : Lider Nəşriyyat, 2004. p. 728. ISBN 9952-417-00-2.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [Mətn]: IV-cildə. ABCÇD I cild /red. Ə. Orucov; tərtibçilər: Ə. Orucov, B. Abdullayev, N. Rəhimzadə; nəşrə haz., təkmilləşdirən, ön sözün müəllifi və red. A. Axundov; AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.- B.: Şərq-Qərb, 2006.- 744 s.

İngilis dilində

- 3, Berquist, William H. and Steven R. Philips (Editors) 1977. A Handbook of Faculty Development. Washington D.C.:The Council for the Advancement of Small Colleges.Davis Larry Nolan. 1974.

- 4, Dexter, D.D., & Hughes, C.A. (2011). Graphic organizers and students with learning disabilities: A meta-analysis. *Learning Disability Quarterly*, 34(1), 51-72.
- 5, Dodge, B. (1995). Some thoughts about WebQuests. Retrieved from
- 6, Hanze, M. & Berger, R. (2007). 12. McIver, D., Fitzsimmons, S., Flanagan, D. (2016 - 17, 29-41.

İnternet saytları:

7. <http://interactive-notebooks.wikispaces.com/Semantic+feature+analysis>
- 8, http://www.vobs.at/ludescher/Vocabulary/practical_implications.htm

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

Rəyçi: ped.f.d.K.Fərəcbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI

(ahmadovaa708@gmail.com)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ü.Hacıbəyov-68)

ƏHMƏD CƏMİLİN ƏSƏRLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MÜTALİƏ NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: dərk, bəşəri, böyük, təsvir, poetik, tərəddüt

Ключевые слова: понимание, человеческое, великое, описание, поэтическое, колебание

Key words: understanding, human, great, description, poetic, hesitation

Əhməd Cəmilin yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında xüsusi tarixi keçid dövrünə malik olan, əsərləri ilə hər zaman rəğbətlə qarşılanan, orijinal yaradıcılığı ilə oxucu kütləsi qazanan, bir sənətkar kimi yüksəkliyi fəth etmiş şairlərimizdənədir. Yaşadığı dövrün ruhunu yaxşı dərk edən şair, müvəffəq olduğu ədəbiyyat yaradıcılığında mühüm əsərlər ərsəyə gətirərək, XX əsr ədəbiyyat tariximizdə, zamanla dəyişən insan və ədəbiyyat arasında olan əlaqəni çox aydın şəkildə təqdim etməyi bacara bilmişdir.

Əhməd Cəmili oxucularına sevdiren onun şeirlərinin sadəliyidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şeirlərdə adi sadəlikdən deyil, böyük sənətə yaraşan böyük sadəlikdən söhbət gedir. Bu elə bir sadəlikdir ki, təfəkkür aydınlığından, bədii forma yetkinliyindən, xəlqilikdən və realizmdən doğur. Şairin poeziyası su kimi təmiz və şəffafdır. Əhməd Cəmilin sözlərini hətta misra zəncirlərindən açıb nəsr şəklində yazmaq niyyətinə düşsəydi belə yenə şeir kimi səslənərdi. Çünki şeiriyyət onun yalnız formasında deyil, ruhundadır. Böyük türk şairi Nazim Hikmət, Əhməd Cəmili “Kökləri torpağın dərin qatlarında olan əzəmətli bir çinar ağacına bənzədirdi”. Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində maraqlı ədəbiyyat yolu keçən Tofiq Mütəllibov, Əhməd Cəmil yaradıcılığını belə qiymətləndirib: “Onun əsərləri yadigar nəğmələrə çevrildi. Belə nəğmələrə ki, dünən də səslənir, bu gün də səslənir, sabah da səslənəcək”. Böyük ideyalarla yaşayan, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fəlsəfi düşüncələrə malik olan, Əli Kərim, Əhməd Cəmilin yaradıcılığını bəşəri yaradıcılıq salnaməsi olduğunu söyləmişdir. Yaradıcılığı boyu maraqlı mövzulara toxunan Əli Kərim, Əhməd Cəmilin yaradıcılığını belə qiymətləndirirdi: “Şairlər müxtəlifdirlər, Mayakovski kimi ipə-sapa yatmayanlar və Əhməd Cəmil kimi gözə görünməyənlər.”

Əhməd Cəmilin şeirlərində özünəməxsusluq hələ ilk şeirlərində diqqəti cəlb edir. Onun yazı üslubu heç bir yazıçını bizə xatırlatmır. Bu əsərlərdəki poetik məqsəd aydınlığı, qələmə aldığı hər bir əhvalatı ümumiləşdirmək bacarığı da onun özünə məxsusdur. Şairin fikrincə Uşaq ədəbiyyatı ideologiyaya ən az məruz qalan bir ədəbiyyatdır. Bu mənada uşaq ədəbiyyatı nəinki uşaqları böyük həyatına, həm də

cəmiyyət hadisələrinin mahiyyətini başa düşməyə hazırlamışdır. Uşaqlar üçün tərtib olunmuş bu ədəbiyyatda böyüklər üçün də cəlbədicə və düşündürücü olan mətləblər öz əksini tapmışdır.

Uşaq ədəbiyyatı – uşaqların böyük olmaq üçün keçdiyi ədəbiyyat yoludur. Uşaqların böyük həyata hazırlanmasını uşaq ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Ana dilini qoruyub saxlamaq və uşaqlara sevdirmək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən böyük tarixi nailiyyətidir. Əsl uşaq ədəbiyyatı ən yaxşı ana dili dərslidir. Vətənpərvərlik – uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əbədi vətənidir.

Uşaqlar tərəfindən qəbul olunan bu ədəbiyyat, mənimsənilərək yaddaşlarda iz salan və onları addım-addım irəli aparmağa xidmət edən bədii nümunədir. Məhz bu mövzuda olan əsərlər uşaq dünyasını formalaşdırır. Həmin əsərlər uşaqlar hansı kitabları oxumalıdırlar sualının cavabıdır. Vaxtilə böyük rus tənqidçisi Vissarion Belinski "Uşaqlar nəyi oxumalıdırlar" sualına uşaqlarının yaşının, bədii zövqünün, dünyabaxışının, qavrama qabiliyyətlərinin, ən başlıcası isə maraq dairəsinin nəzərə alınması şərti ilə yaradılan ədəbiyyatı nümunə kimi göstərmişdir. Təkcə rus ədəbiyyatının deyil, ümumiyyətlə ədəbiyyatın mahiyyəti, vəzifələri və əhəmiyyəti haqqında sistemli elmi nəzəriyyə yaratmış olan Vissarion Belinskinin uşaq ədəbiyyatına aid fikirləri və mülahizələri də ədəbiyyatın bu istiqamətinin simasının və missiyasının həyata keçməsində nəzəri təlimin gözəl bir ideya olduğunu söyləyirdi.

Bu ədəbi proses yeni poeziya dünyasının yaranmasını özündə əks etdirməklə yanaşı, onun təşəkkülündə də fəal iştirak edirdi. Bu da dünyanın adamını öz ölkəsinin vətənpərvəri olan insan şəxsiyyətinin formalaşmasına və yetişməsinə yol açırdı. Xüsusilə, uşaqlar üçün yazılan əsərlər, mövzulardan aslı olmayaraq yazıçılarımız tərəfindən, uşaqların yaş və bilik səviyyəsini nəzərə alaraq maraqlı və oxunaqlı əsərləri ilə minlərlə yeni və müxtəlif oxucu kütləsi qazanmışdır. Bu da yeni nəsil oxucu kütləsinin yaranmasına səbəb olurdu.

Balacaların, yeniyetmələrin dünyagörüşünün inkişafında, maraq dairəsinin genişlənməsində, əxlaq və mənəvi tərbiyəsində, xarakterin mətinləşməsində və ən nəhayət, bədii zövqün cilalanmasında Əhməd Cəmilin ədəbi rolu danılmazdır. Bu sahədə şair ədəbiyyatın, o cümlədən uşaq poeziyasının rolunu xüsusi qiymətləndirirdi.

Uşaqların çətin qavradığı hadisələri şair asanlaşdıraraq, uşağa çatacaq tərzdə onların dünyalarına daxil olmağı və düşündürməyi bacarırdı. Ədibin "Aprel nəğməsi" şeiri buna misal ola bilər. Şeiri təsvir edərkən uşaq oxucularını düşündürməyi şair bacararaq, ardınca balacaların təbəssümlə dolu üzlərinə baxır və sevinir.

*Deyin-gülü'n, uşaqlar,
Nə gözəl aydır aprel.
Rəqs elədi ildırım.
Yağdı yağış, axdı sel.*

*Günəş öpür hər zaman
Bizim bu doğma eli.
Buna görə ürəkdən
Hamı sevir apreli.*

Bu şeirdə şairin əsas məqsədi Aprel ayını uşaqlara tanıtmadır. Eyni zamanda təbiətdə baş verən təbii hadisələrlə uşaqları tanış etməkdir. Əhməd Cəmilin yaradıcılığında fərqlilik çox böyükdür. “Aprel nəğməsi” şeirində bir müəllim, şagird düşüncəsi var. İlin ayı olan apreli sevdirmək, ildırım, yağış, seli, günəşi balaca oxucularına tanıtmayı qarşısına məqsəd qoyur və bunada nail olur. Şeirdə əsas məqsədlərdən biridə uşaqları təbiət hadisələri ilə tanış etməkdir. Uşaqlar üçün yazılan hər bir əsər balacaların, yeniyetmələrin, o cümlədən gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında, maraq dairəsinin genişlənməsində, əxlaqi və mənəvi tərbiyəsində, xarakterlərin müsbət istiqamətdə inkişafında və ən nəhayət, bədii zövqlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əlinin Cəmilin şeirlər kitabı haqqında yazdığı “Sevimli nəğmələr” məqaləsində Əli Kərim onun yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirmişdi. “Əzbər bildiyimiz bu lirik nəğmələri nə üçünsə sevincə oxuyanda, hər gün açılan səhərin, doğan günəşin ömrümüz boyu gözümüzü yormadığı yada düşür. Bu şeirlərdə gurultu yerinə insan səsi, parıltı yerinə ürəyi qızdıran bir hərarət vardır. Bu şeirlərdə yerinə düşməmiş kəlmə tapmaq çətindir. Əhməd Cəmil bu cəhətdən bizim ədəbiyyatımızda nadir sənətkardır. Yağışdan sonrakı bahar havası kimi şəffaf, ətirli şeirlər müəllifi olan şairin kəmiyyətcə az yazmasının səbəbi də budur... Bir vaxtda həm kədər, həm də intiqam hisslərini oyatmaq, insan ürəyinin bir yox, bir neçə qütbünə nüfuz etmək hər sənətkara qismət olan səadət deyil. Bu xoşbəxtliyə tam ürəklə yazan şair yetişə bilər”.

Məqalənin başqa yerində isə belə deyilir: “Əhməd Cəmilin misralarında şairin öz təbiəti görünür”. Doğrudan da, Əhməd Cəmilə tanıyanlar onun şeirləri ilə xasiyyəti arasındakı bənzərliyi görməyə bilməzdilər.

Əhməd Cəmilin uşaq ədəbiyyatının tədqiqində və təbliğində də böyük xidmətləri olmuşdur. Balaca uşaqların böyük dünyasına baş vurub, uşaq sevincini, uşaq kədərini onlarla bir yerdə yaşayıb-yaratmaq istəklərini şair yaradıcılığında həyata keçirmişdir. Bu unudulmaz yaradıcılığı ilə şair, uşaqları nəinki Azərbaycanın, eləcə də dünyada yaşayan uşaqların başlarına gələn hadisələri əsərləri vasitəsi ilə tanış edirdi. Eyni zamanda oxucularının fikirləri Əhməd Cəmil üçün çox önəmli idi.

Bu məqsədlə də şair balacalara imkan yaradırdı ki, onlar öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilsinlər.

Ədibin yaradıcılığında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuş mövzular üstünlük təşkil edir. Müharibə şəraitində yaşayan bir ölkə olaraq gənc nəsildə torpağa, vətənə məhəbbət hisslərinin aşılınması, düşməyə nifrət duyğularının formalaşması üçün bu mövzuda yazılmış bədii əsərlərin təbliği II Dünya müharibəsinin ağır günlərini qələmə alaraq, maraqlı və yadda qalan uşaq əsərləri yazaraq uşaq ədəbiyyatı tarixində öz yerini və bacarığını oxucularına tanıtmışdır. 1941-ci ilin ağır günlərində balaca oxucularını unutmayan Əhməd Cəmil “Şaxta baba” nağıl-poemasını yazır. Bu əsər II Dünya müharibəsi illərində yazılan bir çox uşaq əsərləri içərisində poetik duyumu ilə uşaq şeirləri silsiləsində poeziya tarixinin səhifələrini möhürləyən bir əsər olmuşdur. Ovundurucu xarakteri ilə uşaqların qəlbinə yol tapan Əhməd Cəmil, “Şaxta baba” obrazına girərək uşaqların qorxu dünyasına kiridir. Uşaqlara yeni il hədiyyəsi kimi təqdim olunan bu şeirdə müharibənin yükünü öz çiynində daşımağa hazır olan “Şaxta baba” obrazını şair uşaqların yenilməz qəhrəmanı kimi oxucularına təqdim edir.

Uzun illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında “Şaxta baba” obrazı uşaq şairlərinin maraq dairəsində olmuşdur. Bu mövzuya bədii boyalarla yanaşan şairlərimizdən Mir Mehdi Seyidzadə, Əhməd Cəmil və Tofiq Mütəllibov kimi unudulmaz ədiblər, böyük və sevimli Şaxta baba obrazını balaca oxucularına elə maraqlı təqdim etmişlər ki, uzun illər bu obrazın həqiqi olduğuna inanaraq, “bəs anacan şaxta baba var, niyə şaxta nənə yoxdur?” sualına istər valideyinlər, istərsə də şairlərimiz cavab verməkdə tərəddüt etmişlər.

*Qopdu bayırda tufan,
Uğuldadı yel, boran,
Döyüldü pəncərə bərk,
Açdı qapını külək,
Yelləndi çilçiraqlar,
Doldu evə soyuq, qar...
Aha-aha, deyəsən,
Şaxta babadır gələn!..
Saç-saqqalı tamam ağ,
Başında qardan papaq
Girdi evə bir qoca,
Boyu çinardan uca...
Yapıncısı buz kimi,
Qotazlı qar xurcunu
Parlayır ulduz kimi.
Uşaqlar görcək bunu,
Alıb dövrəyə həmə,...*

*Tutdular ətəyindən:
-Şaxta baba!
-Şaxta can,
Hardasan bu vaxtacan?*

Əhməd Cəmilin “Şaxta baba” şeiri uzun illərdi ki, Məktəbəqədər müəsisssələrdə hər Yeni il bayramında oxunur və sevilir. Çox təssüflər olsun ki, bir çox Məktəbəqədər müəsisssələr də işləyən tərbiyəçi və müəllimlər, bu şeirin müəllifinin adını və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı fəaliyyəti haqqında məlumatlı deyillər.

II Dünya müharibəsi illərində döyüş səhnələrinin süjetli şeirlərdə təsvirinə Əhməd Cəmilin yaradıcılığında rast gəlirik. Şairin “Nişan üzüyü” (1943), “Qaçqınlar” (1943) əsərləri bu qəbildəndir. “Nişan üzüyü” ndə təsvir edilir ki, əsgərlər əsir düşmüş bir faşisti dövrəyə alıb dindirirlər. Bu vaxt onun cibindən üstündə qan ləkəsi olan bir nişan üzüyü çıxır. Məlum olur ki, o hansı gəlininsə barmağını kəsmiş və qızıl üzüyünü çıxartmışdır. Onun niyyəti də qanlıdır, çünki bir qızıl üzük üçün hansı igidinsə, muradını əlindən almışdı, səadət evinin qapısını bağlamışdı, ya da bir körpənin südünü kəsmişdi, onu anasız qoymuşdu. Əsgər qanlı üzüyü görəndə, öz nişanlısının barmağına məhz belə bir üzük taxdığını xatırlayır. Bəlkə onlardan birinin istəklisidir, faşistin gülləsinə qurban gedib... Əsgərlərin ürəyinə nələr gəlmir.

*Elə bil ki, ovcundadır, öz taleyi, öz bəxti.
Baxır, baxır, yada salır nişan taxdığı vaxtı.
Sonra köks ötürərək deyir ki: “Bir vaxt da mən
Nişanlımın barmağına taxmışdım bu üzükdən!”*

Bu əsərdə təsvir olunan həyat, müharibə illərinin əzablı günləri, oğul və nişanlı yolu gözləyən anaların, qızların obrazları necə də zərif, incə detallarla canlandırılıb.

Müəllifin “Qaçqınlar” şerində daha təsirli və faciəli əhvalat təsvir olunur. Müharibə vaxtı doğma yerlərindən didərgin düşmüş gənc ana və qızın işğal olunmuş bir kənddə qaçqın kimi yaşamağı təsvir olunur. Qəflətən iki sərxoş faşist otağa girir. Evin əşyalarını götürürlər, gənc qadını və körpəni özlərilə aparmaq istəyirlər. Ana faşistlərin niyyətini anlayır və qızının evdə qalmasını istəyir, başına gələcək min bir müsibəti qızının görməsinə razı olmur. Ana faşistlərə yalvarır:

*Aparmayın o körpəni,
Aparmayın ah, ... o nə...
O, nə qızım, nə qohumum,
Nə bir kəsim deyildir ...
Özgələrin uşağıdır,
Saxlayıram üç ildir!*

Azğın düşmən gülür və qızcığazı kənara itələyib qadını özləri ilə aparırlar. Şair, həmin ilin baharını belə xatırlayır: Həmin kəndə yolum düşmüşdür. Bir yaşlı qadın bu faciəni mənə danışarkən mənim nəmli gözlərimdən balaca qızcığaz yayınmadı. Həmin qız idi ki, sərxoş alman əsgərlərinə anası qurbanı olmuşdur.

Tək ağlayan mən deyildim, ağlayırdı asıman!

Bu əsərdə müəllif faşistlərin əxlaq düşgünü, soyğunçu, insafsız və rəzil olmasını göstərir.

Azərbaycan oxucusunun dünya görüşünü dəyişdirməyə çalışan Əhməd Cəmil əsərlərində vətənin təbiətini, adət-ənənələrini doğru üslubda əks etdirərək millilik kimi mövzulara imza atmışdır. Şair uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazmağa 1940-cı ildə başlamışdır. “Xoşbəxt uşaqlara” (1940), “Vətən” (1940), “Səhər-Səhər” (1940), “Şaxta baba” (1941), “Qaçqınlar”, “Göyərçin” (1957), “Fəsillər və nəsilər” (1963) “Balıqçı gəmilər” (1966), “Yel əsmə-əsmə” (1970), “Gəlir bol məhsullu yay” (1977), “Nigar” (1977).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Əhməd Cəmil, uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı fəaliyyətinə 1940-cı illərdə başlamışdır. Lakin aparılan tədqiqatlarda belə nəticəyə gəldik ki, müəllifin “Can nənə bir nağıl de” poeması öz mövzu aktuallığını hələdə itirməmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğun “Can nənə bir nağıl de” nağıl poemasına çox maraqlı fikir söyləmişdir. Bu fikir oxucularını çox kövrəltdi. Dahi şair bütün Azərbaycan xalqının dilindən danışaraq deyirdi, “Əgər Əhməd Cəmil ömrü boyu təkcə “Can nənə bir nağıl de” şeirini yazmış olsaydı da ədəbiyyatımızda özünə layiqli yer tutmuş olacaqdı.”

“Can nənə bir nağıl de” poeması bəşəri yaradıcılığa malik olan bir əsərdir. Əhməd Cəmil sevənlər elə düşünlər ki, bu poema 1941-1945-ci illərin ağır günlərini şair ifadə etmişdir.

“Qış mharibəsi” adlanan bu müharibə II Dünya müharibəsinin başlamasından üç ay sonra, 30 noyabr 1939-cu ildə Sovet qoşunlarının Finlandiya üzərinə hücumu keçməsi ilə başlamış və 13 mart 1940-cı ildə Moskvada imzalanan sülh müqaviləsi ilə başa çatmışdır. Əhməd Cəmil bu ağır günləri “Can nənə bir nağıl de” poeması ilə ifadə etmişdir.

Buna görə Əhməd Cəmil yaradıcılığı həm tərcümə ədəbiyyatında, həm də “Can nənə bir nağıl de” poemasının yazılma tarixində olan yaradıcılığı ilə qiymətləndirilərək, bəşəri bir yaradıcılığı olan şair kimi mukafatlandırılmışdır. Əhməd Cəmil uşaq psixologiyasını yaxından bilən yazıçılarımızdandır. Uşaqlar onun şeirlərini çox tez qavrayırlar. Onu oxucularımıza sevirən də məhz yazıçının bu xüsusiyyətidir. Uşaq ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirən şairin uğurları da elə burdan doğur.

Əhməd Cəmil öz poetik dünyası ilə daim üslubunu sabitləşdirən, təkrarolunmaz obrazlar yaratması ilə qiymətləndirmək olar. Əhməd Cəmil

Azərbaycan poeziyasında xüsusi yeri olan şairlərimizdəndir. O, yaradıcılığının bir qismini uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazmağa həsr etsədə, II Dünya müharibəsi illərində yazdığı “Məni yada salırmı” şeiri istər uşaq ədəbiyyatında istərsədə böyük ədəbiyyatında ən çox oxunan və dillərdə əzbər olan bir sənət nümunəsidir.

*Ocaq sönrür. Yel əsir. Yağış döyür səngəri...
Yenə düşür yadıma ömrün ötən günləri.
Hani, hani deyirəm, o dilimin əzbəri?
İlk görüş, son ayrılıq xatırında qalır mı?
Görəsən, o gözəl qız məni yada salır mı?*

*Ötən bulud, uçan quş! Mən burda, yar vətəndə...
Bəlkə düşdü yolunuz bir gün bizim də kəndə.
Görün, bağa-eyvana sərin kölgə düşəndə
O qız yenə oxuyub şən mahnılar çalır mı?
Görün, hər nəغمəsində məni yada salır mı?*

Oxucularının psixologiyasını və zövqünü bilən şair, bu şeirdə müharibənin əziyyətli günlərində ailələrini düşünən bütün gənc əsgərlərin içindən gələn bir nigaran sevgi obrazı yaratmışdır. Müvəffəqiyyətlə oxucularına təqdim etdiyi “Məni yada salırmı” şeiri, şairin özünə inamından və poeziya sahəsində kommunikasiya qurmağın yollarını yaxşı bilməyindən irəli gələrək, saysız-hesabsız oxucu kütləsi qazanmağının bəhrəsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fərqli oxucu kütləsi var. Bəzən belə ifadələrə rast gəlirik: “keçmiş-keçmişdə qaldı artıq yeni yazarların əsərlərinə baxaq”. Lakin bu heç də belə deyil, Əhməd Cəmil yaradıcılığında süjetli lirika olduqca güclüdür. Yuxarıdakı poetik nümunə süjetli şeirin ən gözəl nüsxələrindən biri hesab edilməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Əhməd Cəmil süjetli lirik şeir ustası kimi tanınmışdı. Xüsusilə müharibə illərində yazdığı şeirlərdə pafos və ritorikadan uzaq qalmışdır. Əsərlərində tərənnüm zilə qalxmır, şair əsgər qəlbinin çırpıntılarını şeir vasitəsilə dilə gətirirdi. Səməd Vurğun Əhməd Cəmilin yaradıcılığını belə qiymətləndirirdi: “O öz incə rübabında çaldığı nəğmələrlə həyat və səadət ordumuzun qəlbinə ilham və qüvvət verir, qəhrəmanlarımızın mərd əllərini alqışlayır, həyat və azadlıq bayquşlarının törətdiyi dözülməz faciələrin bədii tablosunu yaradır”.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının səhifələrində tarixi hadisələr çox olmuşdur. Bu tarixi hadisələrdən biridə XX əsrin ortalarında, yəni 1958-ci il, 1 yanvar “Göyərçin” jurnalının ilk yaranma tarixidir. İlk redaktoru yazıçı-dramaturq Yusif Əzimzadə, rəssamı isə Yusif Hüseynov olmuşdur. “Göyərçin” jurnalının 1-ci nömrəsində şair, “Göyərçin” şeirini balaca oxucularına təqdim etmişdir.

*Göyərçin, ağ quşum,
Gəl qoşa uçaq, quşum!
Bakının göylərindən,
Xəzərin üzərindən
Gəl, uçaq uzaqlara,
Qoşulaq uşaqlara...*

"Göyərçin" jurnalının fəaliyyətini Əhməd Cəmil uşaqların böyüyüb boy atmasında, təhsil almasında və formalaşmasında, ədəbi-bədii məktəb adlandırmışdır. Burada Azərbaycan və dünya xalqlarının nağılları, uşaq yazıçılarının əsərləri, folklor nümunələri olan tapmacalar, nağıllar, hikmətli sözlər nəşr edildiyini biz oxuculara döən-döən xatırladırdı. Bundan başqa, Azərbaycanın təbiəti, yurdumuzun çayları, ulu yurd yerlərimiz, Azərbaycan xalqının igid oğulları haqqında uşaqlara lazımi məlumatlar verilməsini döən-döən töfisiyə edirdi. Ən maraqlısı bu idi ki, şair "Göyərçin" jurnalının mövzu baxımından gücünə inanaraq, əlifbadan sonra jurnaldan ikinci dərs vəsaiti kimi də istifadə etməyi məsləhət görürdü. Şair, "Göyərçin" jurnalının 20-illiyi münasibətilə digər "Göyərçin" şeirini yazır və jurnala təqdim edir.

*"Göyərçin", ay "Göyərçin"!
Sözü təzə "Göyərçin"!
Uç, gəl hər ay, "Göyərçin"!
Uç, günəşli nağıllar
Gətir bizə, "Göyərçin"!
Fəxrimiz, sevincimiz,
Körpə göyərçinimiz.
Sənin qanadlarında
Gəzək yer üzünü biz!*

Beləliklə iki müxtəlif məzmunlu "Göyərçin" şeirinin yaranma tarixinin müxtəlif illərə bağlı olduğunu yuxarıdakı tarixi məlumatlardan biz oxuculara aydın olur.

Yaşadığı dövrün mənzərəsini poetik misralara düzən şair, tərənnümə geniş yer vermişdir. "Mənim yaradıcılıq prinsipim belədir: - Əlimə qələm alanda çalışıram ki, təzə şeirim bu vaxta kimi yazdıqlarımı təkrar etməsin." Yazdığı müxtəlif mövzulu şeirləri, müxtəlif məzmunlarla zəngindir. Zəngin qələm sahibi olmaq və geniş təcrübəyə malik olmaq şairin yaradıcılığında ən mühüm məqamları oxucusuna çatdırmaqda çətinlik çəkməməyi idi. Beləliklə, Əhməd Cəmil, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirən şairlərimizdən olmuşdur. Şair dərin ictimai məzmunlu yaradıcılığı ilə poeziyamızın mövzu dairəsinə, poetik forma və ifadə tərzinə özünəməxsus çalarlar qazandırmış, mühüm hadisələri qələmə alaraq insanın daxili aləminin dolğun təsvirinə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əhməd Cəmil "Dünyanın Gözəlliyi" Bakı-2010, 282 s.
1. Ə. Cəmil seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1988, 336 səh.
1. Ə.Cəmil seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1967, 443 səh.
1. Ə.Cəmil "Xoşbəxt uşaqlara" Bakı: Gənclik, 1981, 70 səh.

Xülasə

ƏHMƏD CƏMİLİN ƏSƏRLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MÜTALİƏ NÜMUNƏLƏRİ

Əhməd Cəmil yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında xüsusi tarixi keçid dövrünə malik olan, əsərləri ilə hər zaman rəğbətlə qarşılanan, orijinal yaradıcılığı ilə oxucu kütləsi qazanan, bir sənətkar kimi yüksəkliyi fəth etmiş şairlərimizdənədir. Yaşadığı dövrün ruhunu yaxşı dərk edən şair, müvəffəq olduğu ədəbiyyat yaradıcılığında mühüm əsərlər ərsəyə gətirərək, XX əsr ədəbiyyat tariximizdə, zamanla dəyişən insan və ədəbiyyat arasında olan əlaqəni çox aydın şəkildə təqdim etməyi bacara bilmişdir. Əhməd Cəmil bütün yaradıcılığı boyu poema janrına heç müraciət etməmişdir. O, ömrünün sonunacan süjetli lirik şeir ustası kimi tanınmışdı. Xüsusilə müharibə illərində yazdığı şeirlərdə pafos və ritorikadan uzaq qalmışdır. Əsərlərində mədh və tərənnüm zilə qalxmır, şair əsgər qəlbini çırıntılarını şeir vasitəsilə dilə gətirirdi. Səməd Vurğun Əhməd Cəmilin yaradıcılığını belə qiymətləndirirdi: "O öz incə rübabında çaldığı nəغمələrle həyat və səadət ordumuzun qəlbinə ilham və qüvvət verir, qəhrəmanlarımızın mərd əllərini alqışlayır, həyat və azadlıq bayquşlarının törətdiyi dözülməz faciələrin bədii tablosunu verir". Ədibin yaradıcılığında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuş mövzular üstünlük təşkil edir. Müharibə şəraitində yaşayan bir ölkə olaraq gənc nəsilə torpağa, vətənə məhəbbət hisslərinin aşılması, düşməne nifrət duyğularının formalaşması üçün bu mövzuda yazılmış bədii əsərlərin təbliği II Dünya müharibəsinin ağır günlərini qələmə alaraq, maraqlı və yadda qalan uşaq əsərləri yazaraq uşaq ədəbiyyatı tarixində öz yerini və bacarığını oxucularına tanıtmışdır. Əhməd Cəmil öz poetik dünyası ilə daim üslubunu sabitləşdirən, təkrarolunmaz obrazlar yaratması ilə qiymətləndirmək olar. Əhməd Cəmil Azərbaycan poeziyasında xüsusi yeri olan şairlərimizdənədir. O, yaradıcılığının bir qismini uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazmağa həsr etsədə, II Dünya müharibəsi illərində yazdığı "Məni yada salırmı" şeiri istər uşaq ədəbiyyatında istərsədə böyük ədəbiyyatında ən çox oxunan və dillərdə əzbər olan bir sənət nümunəsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Əhməd Cəmil, uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı fəaliyyətinə 1940-cı illərdə başlamışdır. Lakin aparılan tədqiqatlarda belə nəticəyə gəldik ki, müəllifin "Can nənə bir nağıl de" poeması öz mövzu aktuallığını hələdə itirməmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğun "Can nənə bir nağıl de" nağıl poemasına çox maraqlı fikir

söyləmişdir. Bu fikir oxucularını çox kövrəltmişdir. Dahi şair bütün Azərbaycan xalqının dilindən danışaraq deyirdi, “Əgər Əhməd Cəmil ömrü boyu təkcə “Can nənə bir nağıl de” şeirini yazmış olsaydı da ədəbiyyatımızda özünə layiqli yer tutmuş olacaqdı.” “Can nənə bir nağıl de” poeması bəşəri yaradıcılığa malik olan bir əsərdir. Əhməd Cəmil sevənlər elə düşünür ki, bu poema 1941-1945-ci illərin ağır günlərini şair ifadə etmişdir. “Qış mharibəsi” adlanan bu müharibə II ci Dünya müharibəsinin başlamasından üç ay sonra, 30 noyabr 1939-cu ildə Sovet qoşunlarının Finlandiya üzərinə hücumu keçməsi ilə başlamış və 13 mart 1940-cı ildə Moskvada imzalanan sülh müqaviləsi ilə başa çatmışdır. Əhməd Cəmil bu ağır günləri “Can nənə bir nağıl de” poeması ilə ifadə etmişdir.

Резюме

ПРИМЕРЫ ЧТЕНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕТА ДЖАМИЛЯ

Ахмед Джамиль – один из наших поэтов, переживший особый период исторического перехода в азербайджанской детской литературе, постоянно завоевывающий популярность своим творчеством, завоевывающий читательскую аудиторию оригинальными произведениями, покоряющий вершины. Поэт, хорошо понимавший дух времени, в котором жил, и создавший важные произведения в своем успешном литературном творчестве, смог ясно описать меняющиеся с течением времени отношения между человеком и литературой в истории литературы двадцатого века. До конца жизни он был признан мастером сюжетно-лирической поэзии. Особенно в стихах, написанных им в годы войны, он был далек от пафоса и риторики. Трепет солдатского сердца поэт выразил в своих стихах, написанных в годы 2-й мировой войны. Самед Вургун Ахмед Джамили так оценивает свое творчество: «Он давал вдохновение и силу сердцам нашей армии жизни и счастья песнями, которые он пел в своем нежном сердце, рукоплескал отважным рукам наших героев, дарил сочувствие. , создал художественную картину невыносимых трагедий, вызванных совами жизни и свободы». В творчестве автора преобладают темы, посвященные воспитанию военного патриотизма. В стране, живущей в состоянии войны, пропагандируются литературные произведения, написанные на эту тему, с целью привить молодому поколению чувство любви к земле и Родине, сформировать чувство ненависти к врагу. Можно оценить, что Ахмад Джамиль своим уникальным стилем создает уникальные образы, которые адаптируются к его поэтическому миру. Ахмед Джамиль – один из наших поэтов, занимающий особое место в азербайджанской поэзии. Хотя часть своего творчества он посвятил написанию интересных произведений для детей, стихотворение «Дед Мороз», написанное в годы 2-ой мировой войны, является одним из самых читаемых и

запоминающихся сюжетных произведений как в детской, так и во взрослой литературе. Однако в проведенном исследовании мы пришли к выводу, что стихотворение автора «Бабушка, расскажи мне сказку» до сих пор не утратило своей актуальности. Очень интересное мнение о стихотворении-сказке « Дорогая, бабушка расскажи мне сказку» высказал народный поэт Самед Вургун. Выступая от имени всего азербайджанского народа, гениальный поэт сказал: «Если бы Ахмад Джамиль написал произведение « бабушка, расскажи мне сказку», он занял бы достойное место в нашей литературе». Нападение Советски Саюз на Финляндию 30 ноября 1939 года и завершилось подписанием мирного договора в Москве 13 марта 1940 года. Эти тяжелые дни Ахмад Джамиль выразил в своем произведении « Дорогая бабушка, расскажи мне сказку».

Abstract

READING EXAMPLES OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE WORKS OF AHMAD JAMIL

Ahmed Jamil is one of our poets, who experienced a special period of historical transition in Azerbaijani children's literature, constantly gaining popularity with his creativity, winning the readership with his original works, and conquering heights. The poet, who well understood the spirit of the times in which he lived and created important works in his successful literary work, was able to clearly describe the changing relationship between man and literature over time in the literary history of the twentieth century. Until the end of his life he was recognized as a master of plot and lyrical poetry. Especially in the poems he wrote during the war, he was far from pathos and rhetoric. The poet expressed the trembling of a soldier's heart in his poems written during the Second World War. Samed Vurgun Ahmed Jamilin evaluates his work this way: "He gave inspiration and strength to the hearts of our army of life and happiness with the songs that he sang in his tender heart, applauded the brave hands of our heroes, and gave sympathy. , created an artistic picture of the unbearable tragedies caused by the owls of life and freedom." The author's work is dominated by themes devoted to the education of military patriotism. In a country living in a state of war, literary works written on this topic are promoted in order to instill in the younger generation a feeling of love for the land and Motherland, and to create a feeling of hatred for the enemy. It can be appreciated that Ahmad Jamil, with his unique style, creates unique images that adapt to his poetic world. Ahmed Jamil is one of our poets who occupies a special place in Azerbaijani poetry. Although he devoted part of his work to writing interesting works for children, the poem "Santa Claus," written during the Second World War, is one of the most read and memorable plot works in both children's and adult literature. However, in our research, we came to the conclusion that the author's poem "Grandma, tell me a

story” has still not lost its relevance. A very interesting opinion about the fairy tale poem “Darling, Grandma, tell me a fairy tale” was expressed by the national poet Samad Vurgun. Speaking on behalf of the entire Azerbaijani people, the brilliant poet said: “If Ahmad Jamil had written the work “Dear Grandmother, Tell Me a Fairy Tale,” he would have taken his rightful place in our literature.” The Soviet Union attacked Finland on November 30, 1939 and ended with the signing of a peace treaty in Moscow on March 13, 1940. Ahmad Jamil expressed these difficult days in his work “Dear Grandmother, Tell Me a Story.”

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə dok. Ülkər Baxşıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

МЕХТИЕВА ЛЕЙЛА

leylamekhtiyeva13@gmail.com

Бакинский Славянский Университет

Преподаватель, диссертантка кафедры Славянской
Филологии

Азербайджан АЗ1014 Баку ул. Сулейман Рустам 33

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА И ДИАЛЕКТОВ РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются несколько аспектов: роль и функции диалектной лексики в процессе формирования болгарского литературного языка в эпоху Возрождения; роль диалектизмов в современном болгарском языке (литературном и разговорном), что в свою очередь соприкасается и лексикологической, с литературоведческой проблематикой, и стилистикой. Например, исследованием языка отдельных авторов, активно использующих диалектизмы для придания колорита литературным произведениям.

Народная лексика составляет лексическую основу современного болгарского литературного языка, которая взята из говоров и речи местного населения. Не малое место в ней занимает также лексика книжного происхождения, и прежде всего заимствования из церковнославянского и русского языков. В истории современного литературного языка стоит вопрос разграничения слов диалектного и литературного происхождения, церковнославянских и русских заимствований.

Ключевые слова: диалекты, литературный язык, современность, исследование, двуязычие, общество, развитие, личность, ценность

Отношение современного болгарина к его национальному языку и, в частности, к литературному, сложным образом связано с типом формирования болгарской нации в эпоху Возрождения и с ролью литературного языка в этом процессе. Болгарские общественные лидеры и деятели литературы того времени ясно осознавали символические функции литературного языка и активно их использовали: и способность кодифицированного языка консолидировать нацию, и его способность разграничивать (нацию от нации), восстановить болгарское государство, и его престижность. Болгарская элита периода Возрождения видела необходимость создания единого литературного языка следующим образом: «Ни один болгарин (со своим родным диалектом) не должен остаться отчужденным от этого будущего языка (и не должен чувствовать себя вне болгарской нации), поэтому в основу литературного языка должна быть положена не просто

диалектная основа, а основа, в которой участвуют все современные им болгарские диалекты

Анализируя значение «свое / чужое» в процессе формирования болгарского литературного языка, Т. Александрова выделила следующую категоризацию элементов будущего национального языка: свое позитивное (диалектное, сохранившее богатство старославянского языка), свое негативное (диалект как средство культурной коммуникации), свое разделяемое с другими (церковнославянский язык), усвоенное чужое (турецкие, греческие, русские и др. элементы), престижное чужое (европеизмы)

В своей статье Ст. Младенов 1936 г. опубликовал «Нужно ли сохранить диалекты в болгарском языке?», в которой говорил, что диалекты являются своеобразным проявлением болгарского языкового духа, что они всегда существовали и будут существовать. Спустя полвека после возникновения этого вопроса, можно утвердительно на него ответить. Несмотря на политические социальные и процессы, происходящие в болгарском обществе в последние годы, несмотря на существенные изменения пространства диалектов и уменьшение носителей диалектов, территориальные диалекты сохраняются и демонстрируют постоянность своей структуры.

Языковая современная ситуация по отношению диалектов существенно разнится от состояния болгарского языка до Второй мировой войны, когда большая часть населения жила в селах и говорила на диалекте. После освобождения в Болгарии не сформировались предпосылки для установления известного другим языкам массового диалектно-литературного двуязычия, при котором образованные носители языка переключались в зависимости от ситуации с диалектного кода на литературный или употребляли бы параллельно литературные и диалектные формы. Причиной тому были уже установившиеся достаточно строгие социальные барьеры, которые не допускали понимания литературного языка и диалектов как совместимых в одном контексте. Поэтому и сферы их употребления были различными. Ярким показателем этой ситуации был тот факт, что писатели того времени даже при сельских зарисовках избегали использования большого числа диалектных форм. Процесс приобщения к нормам литературного языка и отказ от особенностей родных диалектов начинается в творчестве Хр. Ботева и Ивана Вазова, которые, переиздавая свои произведения, подвергали их редакции, отказываясь от особенностей родного диалекта, до того там присутствовавшие (срв. Вазов: Бедният народ тръпи, и нш без срам, без укор броими време // А бедният роб тръпи, и ние без срам, без укор броиме вре-ме). Деятели Болгарского Возрождения, участвовавшие в создании литературного языка, старались писать не на диалекте, а на литературном языке, они

соотносились с нормами национального языка, который для них был «недостижимым идеалом».

Творчество более поздних болгарских писателей (таких как И. Йовков, Елин Пелин) диалектные формы, используются умело в речи персонажей, которые говорят, все же, на литературном языке. Приумноженное употребление диалектизмов в литературных произведениях приводит к утрате их коммуникативной функции, что делает его непонятным для читателей. Многочисленны диалектизмы в творчестве Т. Г. Влайкова и М. Георгиева, которые пишут прямо на диалекте и создают, в каком-то смысле, региональную литературу. Если у Влайкова употребление диалектных особенностей связано с его желанием правдиво изобразить действительность и народный быт, то у М. Георгиева диалектизмы выполняют другую функцию: усиливают комический эффект в его рассказах.

В Болгарии после Второй мировой войны диалекты были внедрены в новую языковую политику, в основе которой в 50-х гг. был положен тезис о скором отмирании диалектов как отжившей свое время реликтовой категории, свойственной отсталому слою сельского населения. Идеологические рамки болгарского государства в период с 1944 г. превращают оппозицию «свое / не-свое» в оппозицию «народное, свое / не-свое». Официальная идеология социалистической державы была направлена на воспитание и утверждение коллективистского духа, но неизбежно возникали социальные процессы, которые способствовали повышению ценности личности. Так и в современной ситуации коммуникативная функция языка получает такую же степень значимости, как и его символическая функция. Именно эти процессы, связанные с различными ценностными системами аккумулировали напряжение между официозным и разговорным. Основной «языковой» конфликт по мнению П. Костадиновой, в современном обществе порождается тем обстоятельством, что существовавшее в прошлом строгое разграничение литературного и разговорного языка просто отсутствует, что обуславливает периодическое появление законопроектов, направленных на защиту и обогащение болгарского языка.

В последние десятилетия диалекты различным образом реагируют на социальные изменения в обществе. Т. Бояджиев объясняет их развитие конструктивными и деструктивными факторами: конструктивные проявляются в изменении внутренних импульсов диалектных систем и в их сближении с литературным языком; деструктивные факторы способствуют смешению и отмиранию диалектов в отдельных районах под влиянием социально-демографических условий.

В процессе формирования болгарского книжного языка, равно как и в первые десятилетия его существования (конец XIX в.), в него легко проникали отдельные элементы диалектной системы. С завершением

формирования и утверждением национального языка, влияние диалектов постепенно уменьшалось и слабело, превратившись в едва заметное в наши дни. Однако национальный литературный язык и диалекты отличаются, в первую очередь, благодаря своим фонетическим особенностям, и лишь затем лексическим составом. Болгарский литературный язык фонетически близок центральному балканскому говору, но не похож на него во всех своих характеристиках. Поднимая тему об обогащении литературного языка диалектизмами в настоящее время, имеется ввиду, прежде всего, лексическое богатство говоров. Однако при наличии кодифицированного языка сравнительно малая часть особых диалектных слов может быть воспринята им: это названия предметов и понятий, для которых не существует названий в литературном языке, а также наименования, которые способствуют формированию некоторых специальных научных терминов в области ботаники, зоологии, геологии, медицины и т.д. Относительно большее число диалектизмов может употребляться в художественной литературе, где они шире представлены: с одной стороны, это лексические диалектизмы, обозначающие особые бытовые предметы, не имеющие соответствий в литературном языке и по функции близкие историзмам и профессионализмам.

Важное место диалектов на нынешнем этапе развития болгарского языка, когда они уже являются умирающей категорией и осознаются больше как «испорченный литературный язык», дает возможность использовать их элементы для «юмористических» целей, что с успехом реализует Елин Пелин, например в рассказе «Пижо и Пендо». Итак, диалектизмы, вводимые в литературное произведение, необходимы и оправданы лишь тогда, когда они способствуют полному и адекватному осуществлению идейно-художественного замысла автора, придают особый местный или социальный колорит тексту, когда они не только не ослабляют, но усиливают коммуникативную функцию речи.

Место диалектной лексики в современном разговорном болгарском языке менее значительна, чем в эпоху его становления, причем она связана преимущественно с одной из сфер функционирования современного языка социальными говорами и, в частности, с современным молодежным жаргоном, который, будучи наиболее динамичной, открытой и изменяющейся терминологической системой и одним из источников обогащения литературного языка, представляет интерес для исследователя с точки зрения наиболее быстрого и адекватного отражения в нем процессов изменения картины мира в сознании носителей языка. Несмотря на своеобразную интеллектуализацию жаргона в нем весьма значительное место принадлежит лексемам, заимствованным из территориальных диалектов, которые с течением времени не теряют образности и оригинальности, продолжают активно употребляться и очень редко вытесняются заимствованиями из

других языков, а скорее становятся частью литературного языка (напр. разг. мацка -девушка, подруга, любовница'). Отдельные диалектные лексемы функционируют в жаргоне без каких-либо семантических изменений (напр., зап.-болг. копеле 'парень или незаконнорожденный ребенок', кютек 'драка', южно-болг. тайфа 'компания', вост.-болг. хахо 'странный человек'). Одни диалектные слова своим значением придают особый колорит, образность, свежесть жаргонной фразе, другие лексемы меняют свое значение путем метафорического или метонимического переноса: чукундур > диал. 'свекла' > жарг. 'глупый человек'. С другой стороны, зап.-болг. лексические единицы оказывают влияние и меняют по своему образу и подобию лексемы, приходящие из других территориальных или тайных говоров, равно как и заимствования из других языков, напр. дринкам 'пить', гърла девушка. Стилистическая сниженность и пейоративная нюансировка некоторых диалектизмов делает их необычайно подходящими для молодежного социолекта, в котором экспрессивность слова является предварительно заданной.

Диалектные слова контрастируют с теми лексическими элементами, которые создают внешнюю интеллектуальную приподнятость жаргона (архаизмы, книжная лексика, заимствования из западно-европейских языков, невоспринятые литературным языком). Стилистическая неоднородность сленгового высказывания вносит свой вклад в достижение комического эффекта речи. Используют диалектные лексемы чаще молодые люди, чем взрослые, но вместе с тем, они не употребляют диалектизмы в непринужденной беседе со старшими или ровесниками, с которыми мало знакомы.

Наряду с лексическими диалектизмами присутствуют и фонетические, когда заимствуются готовые слова, чей фонетический облик - это результат действия различных огласовок (гявол вм. дявол, дзвер вм. звяр). Склонность имитировать диалектные черты, по мнению информантов, проявляет почти исключительно молодежь из западно-болгарских областей, которые иронизируют над сильной мягкостью и редукцией е>и восточно-болгарских говоров, с целью усиления экспрессивности сленгового высказывания, например: Ще кажем нашето твърдо н'е на империализма 'Скажем наше твердое нет'; Минети вляво, вм. минете. Употребление находят и готовые императивные формы с западно-болгарским ударением на основе: мани, ходи 'исчезни, вали'. Все же в сравнение в довоенным состоянием (до 1945 г.) диалектная лексика в современном молодежном жаргоне занимает более ограниченное место, хотя отмечается ряд устойчивых лексических диалектизмов. Тогда как ранее влияние территориальных диалектов на лексический и грамматический облик молодежного (ученического) жаргона было более сильным, чем влияние литературного языка. В настоящее время

все больше грамматических черт жаргона, заимствованных из диалектов, замещается книжными образцами, диалектные слова сменяются литературными или неологизмами, или вообще перестают осознаваться как диалектизмы. Подобное явление вполне закономерно и наблюдается и в других социолектах

Книжный язык в современном болгарском обществе в качестве культурного символа нации имеет высший статус. Его функции более сложны в сравнении с функциями диалектов, которые хотя и выявляют тенденцию в исчезновении, все же продолжают развиваться. Благодаря активному влиянию и распространению литературного языка и перемен в сельском быту, диалекты постепенно утрачивают свои структурные особенности, сближаются с литературным языком или существуют в форме идиолектов.

В социолингвистических исследованиях при описании языковой ситуации, взаимодействия в ней различных языковых моделей, употребления диалектизмов используются такие характеристики, как образовательный ценз, вид профессии и возраст говорящего. Стилистика же указывает на то, что чрезмерное употребление диалектизмов может быть признаком кича и фальши, популизма, желанием продемонстрировать превосходство, популярность, проявлением дурного вкуса и стремления понравиться.

Очевидны случаи употребления причин диалектизмов и возможности их описания и определения одновременно с точки зрения исследователя и говорящего весьма сложна, поскольку использование диалектных форм обусловлено различными факторами и бывает мотивировано скорее индивидуальным стилем автора и жанровой спецификой.

Диалектизмы в публицистических текстах употребляются сознательно, не имея при этом стилеобразующих функций: они призваны создавать пародийный эффект, что является ответной реакцией на чрезмерное употребление неологизмов и заимствований. С другой стороны, волшебство диалектного слова, вынутого из локального дискурса и структурированного в книжный контекст формирует сознание слияния с народной традицией и культурой, связывает прошлое с настоящим и таким образом помогает повышать языковую культуру общества.

На сегодняшнем этапе развития, таким образом, болгарского литературного языка число диалектных слов и форм, которые могли бы войти в язык и обогатить его лексическую и грамматическую систему, достаточно мало. Сравнительно больше диалектизмов, которые могут употребляться в художественной литературе для достижения определенных авторских задач: создании ярких образов персонажей, при изображении прошлого и настоящего сельского быта, причем количество и вид диалектизмов не зависит от тематики литературного произведения, а обуславливается художественно-эстетическими взглядами автора. Наибольшее число

диалектизмов присутствует в разговорном болгарском языке и, особенно, в его социолектах, в том числе в молодежном жаргоне, где диалектные лексемы и формы выполняют стилистические функции, придавая ироническую или пейоративную окраску речи, создавая особый колорит языка молодежи.

Литература

1. Венедиктов Г. К. Из наблюдений над соотношением диалектного и книжного в истории современного болгарского литературного языка// Исследования по славянской диалектологии. Выш. 6. Славянская диалектология и история языка. М.; 2005, с 295-304.
2. Костадинова П. За обществените нагласи в полза на закон за българския език // Закони на / за езика. София, 2004. с 19
3. Александрова Т. Проблемът свое - чуждо и дебатът за българския книжовен език през Възраждането // Националният език в условията на чужди влияния и глобализацията. София, 2006. с. 3.
4. Костадинова П. За обществените нагласи... с. 29.
5. Бояджиев Т. Българските диалекти в съвременната езикова ситуация// Български език през XX век. София, 2001.с. 21.
6. Жаргонът, без който (не) можем. София, 1989. с. 31.
7. Китанова М. Диалектната лексика в сборника «Диви разкази» на Николай Хайтов// Българска реч. Кн. 1. София, 1995. С. 15.

The role of Bulgarian literature in modern life in Bulgaria

Mehdiyeva Leila

Key words: dialects, literary language, modernity, research, bilingualism, society, development, personality, value

Summary

In this article several aspects are considered: the role and functions of dialect vocabulary in the formation of the Bulgarian literary language in the Renaissance; the role of dialectisms in the modern Bulgarian language (literary and spoken) that in turn is in contact with both lexicological, literary, and stylistic issues. For example, research into the language of individual authors who actively use dialectism to give a flavor to literary works.

Folk vocabulary is the lexical basis of modern Bulgarian literary language, which is taken from the dialogues and speeches of the local population. Not a small place in it is also occupied by vocabulary of book origin, and above all borrowing from the Church Slavonic and Russian languages. In the history of the modern

literary language there is a question of the distinction between words of dialect and literary origin, church Slavonic and Russian borrowings.

Bolqarıstanın müasir həyatında bolqar ədəbiyyatının rolu

Mehdiyeva Leyla

Açar sözlər: dialektlər, ədəbi dil, müasirlik, tədqiqat, ikidillilik, cəmiyyət, inkişaf, şəxsiyyət, dəyər

Xülasə

Bu məqalədə bir neçə cəhət nəzərdən keçirilir: İntibah dövründə Bolqar ədəbi dilinin formalaşmasında dialektik lüğətin rolu və funksiyaları; dialektizmlərin müasir Bolqar dilində (ədəbi və danışiq dili) rolu, bu da öz növbəsində həm leksikoloji, həm ədəbi, həm də stilistik problemlərlə təmasda olur. Məsələn, ədəbi əsərlərə ləzzət vermək üçün dialektizmdən fəal istifadə edən ayrı-ayrı müəlliflərin dilinin öyrənilməsi.

Xalq lüğəti yerli əhalinin dialoq və çıxışlarından götürülmüş müasir Bolqar ədəbi dilinin leksik əsasıdır. Kitab mənşəli lüğət və hər şeydən əvvəl kilsə slavyan və rus dillərindən borc götürmək də əhəmiyyətli bir yer tutur. Müasir ədəbi dil tarixində dialektal və ədəbi mənşəli sözlər, kilsə slavyan və rus borcları arasındakı fərq məsələsi var.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya elmlər doktoru, professor Rafiq Novruzov.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com

**“DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TƏDQIQ TARİXİNİN VƏ DİLİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAIR**

Açar sözlər: dastan, qorqudşünaslıq elmi, qaynaq, tədqiq tarixi, lüğət tərkibi, əlyazma

Keywords: epos, science, source, date of study, vocabulary composition, manuscript

Ключевые слова: эпос, наука, источник, дата изучения, словарный состав, рукопись

Azərbaycan ədəbiyyatının ulu qaynağı olan “Dədə Qorqud” dastanı yarandığı və yayıldığı dövrdə deyil, bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin əsası olaraq qəbul edilir. Azərbaycan mədəniyyət tarixini bu abidəmiz olmadan təsəəvvür etmək mümkün deyildir. “Dastan”da milli mənəvi dəyərlərimizə münasibət bütün dövrlərdə xalqımızın milli birlik hissinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Abidənin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsində Əbdüləzəl Dəmirçizadənin, Yaşar Qarayevin, Kamal Abdullanın, İsa Həbibbəylinin, Yeganə İsmayılovanın, Ülkər Nəbiyevanın xidmətlərini qeyd edə bilərik. “Dastan”ın poetik istiqamətdə araşdırılmasında Kamil Vəli Nərimanoğlu, Nizami Cəfərov, Muxtar Kazımoğlu, Əzizxan Tanrıverdi, Asif Hacıyev və b. dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. “Dastan” qardaş Türkiyədə daim elm adamlarının diqqətindədir. Türk alimlərindən – O.Ş. Gökyayın, M. Erginin F. Köprülünün, C. Öztellinin, P.N. Boratavın, O.F. Sərtkayanın və b. tədqiqatlarında geniş yer verilmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanının əlyazması ilk dəfə Almaniyanın Drezden kitabxanasından tapılmışdır. Alman şərqşünası Y.Reyski XVIII əsrdə dastanın əlyazmasını əldə etmişdir. Lakin üzərində elmi tədqiqat işi aparmamışdır. Daha sonra kitabxanada kataloqların tərtibi ilə məşğul olan Fleyşer onu səhvən XVI əsr (üzərində 1585 – Osman paşanın ölüm tarixi yazıldığı üçün) əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir.

1815-ci ildə şərqşünas Haynrix Fridrix fon Dits əlyazmanın üzünü çıxarmış və Berlin kitabxanasına gətirmişdir. “Dədə Qorqud” dastanını ilk dəfə elmi cəhətdən araşdıran Haynrix Fridrix fon Dits “Dastan”ı tarixi, coğrafi və mətnşünaslıq cəhətdən yüksək dəyərləndirmişdir, qorqudşünaslıq elminin əsasını qoymuşdur. “Asiyadan xatirələr” əsərində Oğuz xalqının dünyagörüşü, adət-ənənələri və s. haqqında geniş bəhs etmişdir. “Dastan”ın Oğuz xalqının dilində yazılması, Təpəgöz mifinin

oğuzlarda daha qədim olması və s. məsələləri də diqqətə çatdırmışdır. V.V. Bartold tərəfindən 1922-ci ildə rus dilində çapa hazırlanmış “Dastan” nəşr edilmir və bu, sonradan 1950-ci ildə Bakıda Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib tərəfindən nəşr edilir. Türkiyədə “Dastan”ın nəşri 1916-cı ilə aiddir. Kilisli müəllim Rüşfətın ərəb əlifbası ilə çapından sonra diqqəti daha da cəlb etmişdir. 1926-cı ildə isə Azərbaycanda qorqudşünaslığın əsasını Əmin Abid qoymuşdur. Həmid Araslı isə ilk nəşrə 1939-cu ildə nail olmuşdur. “Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirdikdən sonra əbədi susduruldu. Bəzi mənbələr eposun otuz boydan ibarət olduğunu təxmin edirlər. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni haqqında məlumat versə də, sonralar alim repressiyaya məruz qaldığına görə bu məlumatın dürüstlüyünü təsdiq etmək mümkün olmadı (1, 12-13).

Ulu Öndərin diqqət və qayğısı ilə “Dastan” dünya səviyyəsində təqdim edilir, UNESCO-nun qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilir. Beynəlxalq konfranslar təşkil edilərək “Dastan” beynəlxalq arenaya çıxarılır. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “Azərbaycan xalqının, bütün türkdilli xalqların böyük abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” 1300 ildir ki yaşayır. Əgər 1300 ildən də öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yaranması üçün xalqımızın nə qədər çalışdığını və nəhayət, bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təsəvvür edə bilərik ki, bizim xalqlarımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev onu da qeyd edirdi ki, “faşizmə qarşı mübarizəyə qalxan xalqda qəhrəmanlıq ruhunu canlandırmaq məqsədilə sovet ideoloji maşını “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarından istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Müharibə qurtardıqdan və dinc həyat bərqərar olduqdan sonra gənc nəslin “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhunda tərbiyə edilməsi ideoloqlar tərəfindən yasaq olundu. Ədəbiyyata və incəsənətə qarşı yönəldilmiş məşhur “Jdanov qərarları” ab-havasına uyğun olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a qarşı hücumlar başlandı” (1, 13). Professor Cəlal Qasımov “Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı qadağalardan bəhs edərkən 4 səbəbi diqqətə çatdırır:

1. Marksizmin klassik irsə baxışları. “Kitabi-Dədə Qorqud” milli-mənəvi əxlaqi və dini dəyərlərimizi özündə yaşatdığına görə marksizmə və leninizmə zidd bir əsər kimi ədəbi səhnədən (müvəqqəti də olsa) yığışdırıldı.

2. Türkün özünə qayıdış çağırışı. Dastanda oğuzun (türkün) mənşəyindən, məişət tərzindən, qəhrəmanlıq, cəngavərlik tarixinə, hətta coğrafi ərazi və məkana qədər hər şey öz əksini tapır. Lakin bütün bunların içindən bir ana xətt də keçir: Qorqud atanın son boydakı “türkün türkə inamı, əcdada, babaya etiqadı və dəstəyi itəndə vurduğu fəsad” mesajı... Bu nəsihətin növbəti türk sərkərdələrinə çatmaması və buraxılmış səhvlərin, törədilmiş faciələrin növbəti dəfə təkrarlanmaması, türkün bir mənəvi bayraq altında birləşməməsi üçün onun “dədə kitabı” – “Kitabi-Dədə Qorqud” “burjuv”, “pantürkist” elan edilərək yasaqlanır. Başqa sözlə, Qorqudun

vəsiyyətlərini onun nəvələrindən uzun müddət tarix, zaman indi isə bolşeviklər gizlətmək istəyirdilər.

3. Erməni amili. Ermənilər milli-mənəvi dəyərləri və ya mədəniyyət abidələrini özəlləşdirərkən əsasən aşağıdakı prinsipdən çıxış edirdilər:

Birincisi, başqa xalqlara məxsus abidələri özününkü elan etmək;

İkincisi, modifikasiya edərək onları dəyişdirmək;

Üçüncüsü, özəlləşdirə bilmədiklərini özlərinin və ya başqalarının əli ilə məhv etmək;

Dördüncüsü, müxtəlif şayiələr yaymaqla əhalini öz əli ilə məhv etmək (məsələn, Azərbaycanda daşdan yonulmuş qoçların içərisində qızıl və ya qiymətli əşya gizlədildiyi uydurmasını ortaya ataraq yerli əhalinin əli ilə həmin abidələrin məhv etmək).

4. “Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanmasının imperiyanın əyalət-müstəmləkə düşüncəsindən doğması. Məlumdur ki, həmişə və hər yerdə imperiya maraqları güdən SSRİ rəhbərliyi mənşə və şəcərə məsələsinə xüsusi fikir verirdi. Fikrimizcə, azərbaycanlıların gəlmə elan edilməsi ideyası da buradan qaynaqlanırdı (3, 29-31).

Kamil Vəli Nərimanoğlu qeyd edir ki, “folklor dili insanın qəzavü-qədərlə, tanrı ilə, ilahi qüvvə ilə ünsiyyət dilidir. Folklor dili insanla insanın ən yetkin, doğrudur, təbii ünsiyyət yoludur. Folklor dilinin sadəliyi içində dilin sonsuz mürəkkəbliyinin potensial qüvvəsi – mayası yaşayır. Milli-etnik, etnoqrafik, psixoloji, estetik, sosioloji, antropoloji, özəlliklərin qaynağı, məbədi olan folklor elə bir fenomendir ki, istər mifoloq, istər filosof, istərsə etnoqraf və ya yazıçı ondan vaz keçə bilməz. Bu mənada türk folklorunun təbii ifadə forması kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinin yekunu olan dastanlardır. Dastan sintezdir və özündə musiqi rəqs, hərəkət özəlliklərini birləşdirir (2, 198). Dünya folklor xəzinəsinin nadir incilərindən olan “Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını izləmək baxımından zəngin material verir. “Batı (Oğuz) Türklərinə aid KDQ-nin coğrafi baxımdan Azərbaycan və onun yaxın çevrəsi ilə, dil baxımdan isə Azərbaycan Türkcəsi ilə daha çox bağlılığı bəlli məsələdir. Batı (Oğuz) Türkcəsində yazılan və təkrarları nəzərə almasaq, iki mindən artıq leksik vahid işlənən KDQ-dəki sözlərin çox böyük əksəriyyəti çağdaş Azərbaycan Türkcəsində eynilə, yaxud azacıq fono-morfoloji və ya semantik dəyişikliklə qorunmaqdadır. Təxminən üç yüzdən bir qədər artıq söz isə çağdaş Azərbaycan Türkcəsi üçün arxaikləşmişdir ki, onların da bir qismi tam unudulmuş, mühüm bir qismi isə dialekt və şivələrdə işlənmişdir. KDQ-nin oxunuşunda və sözlərin dəqiq mənalarının verilməsində ən çox ağırlıq törədən məsələ məhz bu üç yüzdən bir qədər artıq leksik vahidlə bağlıdır. Digər yazılı abidələrin, özəlliklə, DLT-nin nəzərə alınmaması həmin sözlərlə bağlı müəyyən yanlışlıqlara yol açmaqdadır (4, 140). “Hər şeydən öncə KDQ folklor dilinin təməl örnəyidir. Hər xalqın öz dilində yaranan folklor ana dilinin əbədi yaddaşındır və əslində dildə olan hər sözün el dilində müəyyənləşən, sabitləşən və dəyişən elə bir dəyəri var ki, məhz o dəyər sözün mahiyyətini açmaqda açar rolunu oynayır. Ən

qədim sözlər, ana köklər folklor dilindən pərvazlanır. İlklin folklor örnəkləri olan sehrli kəlmələr, söyləmələr, şaman nəğmələri, əmək və mərasimlərlə bağlı kəlmələr sözlü ədəbiyyatın bünövrəsidir” (2, 198). Dits qərara gəlmişdir ki, “Dastan”ın dili “Giriş”də bəhs edilən Osmanlı sülaləsinin dövründən çox qədimlərə gedib çıxır. “Dədə Qorqud” dastanlarında 2 721 söz mövcuddur. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, böyük əksəriyyəti Mahmud Kaşğari “Divan”ında işlənmiş bu sözlərin təxminən 300-dən bir az çoxu müasir Azərbaycan dili üçün arxaikdir. Öz xarakterinə görə həmin sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. “Divan”da və KDQ-də işlənərək müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə arxaıkləşmiş sözlər.

2. “Divan”da və KDQ-də işlənərək müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkicə, yaxud mənaca dəyişikliyə uğramış sözlər.

3. “Divan”da və KDQ-də işlənərək hazırda Azərbaycan dili dialektlərində qorunan sözlər (4,150).

Tədqiqatçı alim hər üç qrupu ayrı-ayrılıqda təhlil etdikdən sonra qeyd edir ki, istər birinci, istər ikinci qrupa nisbətən üçüncü qrupda sözlərin sayı qat-qat artıqdır. Daha doğrusu, KDQ-də işlənərək müasir Azərbaycan dili üçün arxaıkləşmiş 300-dən çox sözün 50-ə qədəri 1-ci qrupa, 40-a yaxını 2-ci qrupa, qalanları (210-dan çoxu) isə 3-cü qrupa aiddir. İkinci qrupda olduğı kimi, üçüncü qrupdan da bəzi örnəklər göstərməklə kifayətlənirik. Çünki bu qrupa daxil olan sözlər hər halda müasir Azərbaycan dilində (istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə) yaşamaqdadır və onların mənaca, şəkicə dəyişmələri, yaxud işləklik dərəcəsinin daralması hələ bu sözlərin Azərbaycan dili ilə bağlılığını açıq-aşkar görməyə mane olmur. Birinci qrupa daxil olan sözlərə dair nisbətən çox örnək verilməsi isə onların azərbaycanlılar tərəfindən unudulmasından və bu sözlərin Azərbaycan dili ilə bağlılığını göstərmək zərurətindən doğmuşdur (4, 170).

“Dastan”ın tarixinin araşdırılması, dilinin dəqiq oxunması, sözlərin mənasının incələnməsi dilimizin lüğət tərkibinin öyrənilməsində əhəmiyyətli qaynaqdır. İlk olaraq sadə gördüyümüz çox məsələlərin hələ tam aydınlaşdırılmaması üzə çıxdıqdca bu tədqiqatın daha dərindən aparılmasına ehtiyacın olmasını bir daha aktuallaşdırır. Xüsusilə Qorqudşünaslıqda olan fikir ayrılıqları bu araşdırmanı daim diqqətdə saxlayır. Bu da mətnin sətir-sətir öyrənilməsinin vacibliyini ortaya qoyur, əski çağları özündə yaşadan sözlərin etimologiyasının zərgər dəqiqliyi ilə öyrənilməsi istiqamətində araşdırmanın əhəmiyyətini bildirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 6-17

2. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000, II cild

3. Qasımov C. “Dədə Qorqud kitabı” və milli-etnik yaddaşın repressiya tarixi/ “Dədə Qorqud” 2009, IV, s. 11-13.

4. Rəhimoğlu A. Dilimiz və Tariximiz. Məqalələr. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 328 s.

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının ulu qaynağı olan "Dədə Qorqud" dastanı yarandığı və yayıldığı dövrdə deyil, bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin əsası olaraq qəbul edilir. Azərbaycan mədəniyyət tarixini bu abidəmiz olmadan təsəəvvür etmək mümkün deyildir. "Dastan"da milli mənəvi dəyərlərimizə münasibət bütün dövrlərdə xalqımızın milli birlik hissini güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Məqalədə "Dastan"ın tədqiq tarixinə nəzər salınır. Qeyd olunur ki, "Dədə Qorqud" dastanının əlyazması ilk dəfə Almaniyanın Drezden kitabxanasından tapılmışdır. Alman şərqşünası Y.Reyski XVIII əsrdə dastanın əlyazmasını əldə etmişdir. Lakin üzərində elmi tədqiqat işi aparmamışdır. Daha sonra kitabxanada kataloqların tərtibi ilə məşğul olan Fleyşer onu səhvən XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir. 1815-ci ildə şərqşünas Haynrix Fridrix fon Dits əlyazmanın üzünü çıxarmış və Berlin kitabxanasına gətirmişdir. "Dədə Qorqud" dastanını ilk dəfə elmi cəhətdən araşdıran Haynrix Fridrix fon Dits "Dastan"ı tarixi, coğrafi və mətnşünaslıq cəhətdən yüksək dəyərləndirmişdir, qorqudşünaslıq elminin əsasını qoymuşdur. "Asiyadan xatirələr" əsərində Oğuz xalqının dünyagörüşü, adət-ənənələri və s. haqqında geniş bəhs etmişdir. "Dastan"ın dilinin öyrənilməsinə nəzər salınır, Oğuz xalqının dilində yazılması, Təpəgöz mifinin oğuzlarda daha qədim olması və s. məsələləri də diqqətə çatdırmışdır. V.V. Bartold tərəfindən 1922-ci ildə rus dilində çapa hazırlanmış "Dastan" nəşr edilmir və bu, sonradan 1950-ci ildə Bakıda Həmid Araslı və Məmmədhusəyn Təhmasib tərəfindən nəşr edilir. Türkiyədə "Dastan"ın nəşri 1916-cı ilə aiddir. Kilisli müəllim Rüşdin ərəb əlifbası ilə çapından sonra diqqəti daha da cəlb etmişdir. 1926-cı ildə isə Azərbaycanda qorqudşünaslığın əsasını Əmin Abid qoymuşdur. Həmid Araslı isə ilk nəşrə 1939-cu ildə nail olmuşdur. Bütün bu məsələlərə diqqət çəkilməsilə məqalədən aydın olur ki, "Dastan"ın tarixinin araşdırılması, dilinin dəqiq oxunması, sözlərin mənasının incələnməsi dilimizin lüğət tərkibinin öyrənilməsində əhəmiyyətli qaynaqdır.

Alizadeh T.

On the study of the history and language of the "Dede Gorgud"

Summary

"Dede Gorgud" epos, which is a great source of Azerbaijani literature, is considered as the basis of Azerbaijani literature and culture not only in the period of its creation and spread, but also today. It is impossible to imagine the cultural history of Azerbaijan without this monument. The attitude towards our national moral values in the epos has led to the strengthening of the sense of national unity of our people at all times.

The article looks at the history of the study of the epos. It is noted that the manuscript of the epos "Dede Gorgud" was found for the first time in the library of

Dresden, Germany. The German orientalist Y. Reisky obtained the manuscript of the epic in the 18th century. However, he did not conduct scientific research on it.

Later, Fleischer, who was engaged in compiling catalogs in the library, mistakenly included it in the catalog of 16th century manuscripts. In 1815, the orientalist Heinrich Friedrich von Dietz made a copy of the manuscript and brought it to the Berlin library.

Heinrich Friedrich von Dietz, who was the first to scientifically study the epos, highly valued the "Dede Gorgud" in terms of history, geography and textual studies, and laid the foundation of the Gorgud sciences studies. In his book "Memories from Asia" he spoke extensively about the Oguz people's outlook, customs and so on. Writing in the language of the Oguz people, the fact that the myth of Tepegöz is older in the Oguz people, and other issues have also drawn attention. A book printed in Russian by Barthold in 1922 was not published, and it was later published in Baku in 1950 by Hamid Arasli and Mammadhuseyn Tahmasib. "Dastan" was published in Turkey in 1916.

"Dastan" attracted even more attention after the publication of teacher Rufat from Kilis in the Arabic alphabet. In 1926, Amin Abid laid the foundation of Gorgud sciences in Azerbaijan. Hamid Arasli achieved the first publication in 1939. Paying attention to all these issues, it is clear from the article that the study of the history of "Dastan", the accurate reading of its language, and the refinement of the meaning of words are an important source in the study of the vocabulary of our language.

Резюме

Ализаде Т.

К изучению истории и языка «Деде Горгуд»

Эпос «Деде Горгуд», являющийся великим источником азербайджанской литературы, считается основой азербайджанской литературы и культуры не только в период ее создания и распространения, но и сегодня. Без этого памятника невозможно представить культурную историю Азербайджана. Отношение к нашим национальным моральным ценностям в эпосе во все времена приводило к усилению чувства национального единства нашего народа.

В статье рассматривается история изучения эпоса. Отмечается, что рукопись эпоса «Деде Горгуд» впервые была найдена в библиотеке Дрездена, Германия. Немецкий востоковед Ю. Рейский получил рукопись эпоса в XVIII века. Однако научных исследований по этому поводу он не проводил. Позже Флейшер, занимавшийся составлением каталогов в библиотеке, ошибочно включил ее в каталог рукописей XVI века. В 1815 году востоковед Генрих Фридрих фон Дитц сделал копию рукописи и привез ее в берлинскую

библиотеку. Генрих Фридрих фон Дитц, который первым начал научно изучать эпос, высоко ценил «Деде Горгуд» с точки зрения истории, географии и текстологии, заложил основы изучения горгудских наук. В своей книге «Воспоминания из Азии» он подробно рассказал о мировоззрении, обычаях и т.д. огузов. При написании на языке огузов внимание также привлекли тот факт, что миф о Тепегёзе у огузов более древний, и другие вопросы. Книга, напечатанная на русском языке Бартольдом в 1922 году, не была издана, а позже она была опубликована в Баку в 1950 году Хамидом Арасли и Мамедгусейном Тахмасибом. «Дастан» был издан в Турции в 1916 году. «Дастан» привлек еще большее внимание после публикации учителя Руфата из Килиса на арабском алфавите. В 1926 году Амин Абид заложил основы Горгудской науки в Азербайджане. Хамид Арасли добился первой публикации в 1939 году. . Обращая внимание на все эти вопросы, из статьи становится ясно, что изучение истории «Дастана», точное прочтение его языка, уточнение значения слов являются важным источником в изучении лексики «Дастана» наш язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ABBASOVA RAMİDƏ AKİF QIZI

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

ramidet@ gmail.com

ORCID -0009-0001-6301-8588

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ

Xülasə

Məqalədə müəllimlik peşəsinin nəcibliyindən, müəllimə verilən dəyərdən bəhs olunur. Müəllim adı müqəddəsdir. Bu peşə sahibləri xüsusi hörmət və ehtirama layiqdirlər. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin nəzəri irsinə diqqət yetirsək ki, Azərbaycan müəlliminə olan xüsusi hörməti, sevgini görürük. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev müəllimlərə həmişə xüsusi qayğı göstərmiş, müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə seçilir. Təhsilimizdəki uğurlara yol açan, onun dirçəlişi üçün şərait yaradan Heydər Əliyev bütün həyatı boyu təhsilə, müəllimə, məktəbə qayğı ilə yanaşmışdı. XX əsr Azərbaycanımızın təhsil sahəsində ən böyük nailiyyətləri də , dünya təhsilinə inteqrasiyası da, ilk növbədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 1998-ci il Azərbaycan Müəllimlərinin XI Qurultayına iştirak etmişdir. Həmin qurultaydakı çıxışında müəllimə verdiyi qiyməti dilə gətirməsidə yazıda öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: müəllimlik peşəsi, Heydər Əliyev, Azərbaycan Müəllimləri Qurultayı

Dünyada gözəl, nəcib peşələr çoxdur. Fəqət bütün peşələrin fəvqündə dayanan müqəddəs bir peşə də var. Bu, müəllimlikdir. Müəllim elm, bilik xəzinəsinin qapısını insanların üzünə açan bir varlıqdır.

Bu xəzinəyə inamla daxil olanlar həyatın enişli-yoxuşlu yollarında bədrəmir, öz biliyi və əməlləri ilə cəmiyyətin inkişafına töhfələr verirlər. Elə buna görə də dünyada müəllim əməyinin bənzəri yoxdur. Əgər bu gün biz bəşəriyyətin çatdığı yüksək inkişaf səviyyəsi, elmi-texniki nailiyyətlər barədə məmnunluqla söhbət açırsaq, buna görə ilk növbədə müəllimlərə minnətdar olmalıyıq. İnsan cəmiyyətinin əzəli və sonu müəllim əməyi ilə bağlıdır. İnsanlar öyrənə-öyrənə kamilləşmiş, təbiətin sirlərinə yiyələnərək onu ram etmiş, yeni-yeni kəşflərlə öz həyatlarını yüngüləşdirmişlər.

Deyirlər ki, hər kəsin taleyində müəllimin yeri var. Bu, həqiqətən belədir. Ona əlindən tutub əlifbanın ilk hərfini, «ana» kəlməsini yazmağı, saymağı öyrədən ilk müəllimini kim xatırlamır? Məktəb partası arxasında keçən illərdə müəllimlər bizə qətrə-qətrə vətənə, torpağa sevgi hissi aşılayırlar. Biz Azərbaycanın kəşməkəşli tarixi, ana yurdumuzun təbiətinin gözəllikləri, xalqımızın dostları və düşmənləri barədə müəllimlərimizdən çox şey öyrənmişik.

Uğurlarımızın arxasında müəllimlərimizin illər boyu çəkdikləri gərgin zəhmət dayanır. Elə buna görə də cəmiyyətdə müəllimlik çox şərəfli, müqəddəs peşə hesab olunur. Alim də, sərkərdə də, bir sözlə, həyatda tutduğu mövqedən asılı olmayaraq hər kəs müəllimi qarşısında baş əyir, ona səcdə qılır, onu həmişə xoş duyğularla yada salır.

Müəllim adı müqəddəsdir. Bu peşə sahibləri xüsusi hörmət və ehtirama layiq olmaqla insana ilk düz yol göstərən, onun mükəmməl insan olmasında stimül verən əsas qüvvədir. Böyük yunan filosofu Platon demişdir: “Müəllim hər şeydən əvvəl bir Tanrı sənətidir”.

Azərbaycan müəlliminin tarixən xalqımızın intellektual potensialının formalaşmasında böyük xidmətləri vardır. Dilimizin, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimizin və mənəviyyatımızın keşiyində dayanan müəllim daim cəmiyyətimizdə hörmət və ehtiramla əhatə olunmuşdur. Azərbaycanın əldə etdiyi bütün nailiyyətlərin əsasında məhz müəllimin gərgin zəhməti və gündəlik fəaliyyəti durur.

Müəllim peşəsinə ən şərəfli peşə adı ona görə verilib ki, ölkənin və cəmiyyətin gələcəyi dövlətin başçısından və ya hökumətdən çox müəllimlərdən asılıdır.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onun təhsil və inkişafında müəllimin rolu danılmazdır. Görkəmli alim Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasir” əsərində müəllim peşəsinə yüksək qiymət verərək yazmışdır: “Varlıqları ən aşağı dərəcədən kainatın ən şərəfli mərtəbəsinə qaldıran sənətdən daha şərəflisi nə ola bilər?” Zəmanəsinin dahi şəxsiyyəti Mustafa Kamal Atatürk müəllim amilinə son dərəcə böyük önəm verərək demişdi: “Milləti yalnız və yalnız müəllimləri xilas edə bilər”

Müəllim haqqında zaman-zaman deyilmiş bu fikirlər göstərir ki, dövründən asılı olmayaraq, həmişə əsl müəllim milli sərvət kimi qəbul edilmişdir. Müəllimlik yeganə peşədir ki, həyatda onun hec bir alternativini yoxdur. Zaman keçəcək, cəmiyyət və həyat daha yüksək inkişaf mərhələsinə çatacaq, lakin müəllim peşəsi yenə də bütün peşələrin zirvəsində dayanacaqdır.

Müəllim adı ümumiyyətlə, Azərbaycanda həmişə çox uca tutulub. Müəllim gənc nəslin mənəvi aləminin memarı, cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir. Cəmiyyət ən əziz, ən qiymətli sərvətini - uşaqları, öz ümidini, gələcəyini müəllimə etibar edir. Bununla sanki məktəbin, müəllimin məqsəd və vəzifəsi də müəyyənləşdirilir – “xalqın, dövlətin gələcəyini formalaşdırmaq”.

Əsrlər boyu müəllim cəmiyyətdə sayılıb-seçilən insanlardan olub. Bu gün də müəllimlər cəmiyyətdə özlərinə layiq yer alıblar. Onlar öz vəzifələrinin

məsuliyyətini, çətinliyini, müqəddəsliyini dərk edir və gələcək nəslin cavabdehliyini çiyinləri üzərində daşımağa imza ataraq bu yolda heç bir çətinlikdən qorxmayan, zəhməti, fədakarlığı hesabına özünə inanan insanlardır. Bu gün də ölkəmizdə müəllim adının ucalığını qoruyan, öz intellektindən, biliyindən minlərlə şagirdinə pay verən dəyərli müəllimlərimiz az deyil.

Azərbaycan xalqının Ümümmilli Lideri, XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev müəllimlərə həmişə xüsusi qayğı göstərmiş, müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə seçilir: “Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!”. [1] Bu qiymətli sözlər Ulu Öndərimizin müəllimlik peşəsinə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, ilk peşə ixtisasının müəllimlik olmasından və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

Ulu öndərin müəllimə, təhsilə verdiyi dəyəri onun dillər əzbəri olan aforizmlərindən də görürük: “Təhsil millətin gələcəyidir”, “Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram”, “Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq”, “Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir”, “Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır”, “Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mədəniyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır”, “Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir”, “Bizdə təhsil çox inkişaf edibdir. Azərbaycanda, demək olar ki, təhsil almayan adam yoxdur”, “Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır”, “Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır”, “Biz hamımız həyatımızda əldə etdiyimiz nailiyyətlərə, bütün varlığımıza görə müəllimə borcluyuq” [2]

Ulu Öndər Heydər Əliyev hər zaman müəllim peşəsinə böyük dəyər vermişdir. Yeni tədris ilinin ilk günündə məktəblərdə olub, müəllim və şagirdlərlə görüşüb, onları dinləyib və öz müdrik tövsiyələrini verirdi.

Özünün bütün həyatını Azərbaycana, onun inkişafına və tərəqqisinə sərf edən Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi, xalqımızın təhsilinə, onun yüksəlişinə, bu sahədə şərəflə çalışan insanların şəxsiyyətinə, işinə, əməyinə həmişə yüksək qiymət vermiş, onlara böyük hörmət və ehtiramını bildirmişdir. Bu hörmət və ehtiram onun bütün çıxışlarında, fəaliyyətində özünü göstərmişdir. İstər müəllimlər qarşısında çıxışlarında, istər müəllimlər qurultayına göndərdiyi təbrik məktubunda, istərsə də respublikamızın problemləri ilə bağlı digər məruzə və çıxışlarında bu xətt həmişə olmuş və özünü göstərmişdir.

Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsinə olan münasibətində həmişə bir müdriklik, qayğıkeşlik, bu sənətə böyük hörmət və ehtiramı görünməkdədir. Bu, bir tərəfdən onun dövlət başçısı kimi vəzifəsindən irəli gəlsə də, digər tərəfdən onun yenə də ilk ixtisasca müəllim olması ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Onun insanlara yanaşma

tərzi, onlarla ünsiyyət və münasibəti, hər bir adamla “öz dilində danışması” Ulu Öndərimizin pedaqoji məharətindən, psixoloji, etik, estetik biliklərə dərinlən yiyələnməsindən, geniş dünyagörüşündən, çevik və hərtərəfli bilik və məlumatlılığa malik olmasından, “Heydər Əliyev pedaqogikası”ndan xəbər verir. Heydər Əliyevin səlis və aydın nitqi, insanlara humanist münasibəti, demokratik düşüncələri, tolerantlığı, əzmkarlığı, peşə fədakarlığı, dərin zəkası, incə yumoru, dəmir iradəyə sahibliyi, habelə səliqəli geyimi, vüqarlı yerışı, ifadəli baxışları, düzgün davranış və hərəkətləri hər bir müəllimin peşə keyfiyyətləri, peşə fəaliyyəti üçün bir nümunədir.

Ulu Öndər 1998-ci il Azərbaycan Müəllimləri Qurultayıda iştirak etmiş, çıxışı zamanı Azərbaycan müəllimlərinə verdiyi qiyməti bir daha nəzərə çatdırmışdır: “Sizi, bütün Azərbaycan müəllimlərini müstəqil respublikamızın ilk müəllimlər qurultayının açılışı münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Azərbaycan müəllimlərinin cəmiyyətimizin həyatında oynadığı rol müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Müəllimlik xalqımızın ən çox hörmət etdiyi, ən çox əziz tutduğu bir peşədir. Təsədüfi deyil ki, cəmiyyətimizin ən layiqli nümayəndələri sənətindən, işindən asılı olmayaraq müəllim adlandırılır. Tariximizin bütün dövrlərində bu ada məhəbbətlə yanaşılmış və onun daşıyıcılarına xüsusi ehtiram bəslənmiş, diqqət göstərilmişdir.”[3.s.56]

Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır. Azərbaycan müəllimlərinin tam əksəriyyəti layiqli müəllimlərdir. Əgər bunlar belə olmasaydı, Azərbaycanın bugünkü elmi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, yüksəlişi ola bilərdimi? Biz bunların hamısını məktəblərdən, universitetlərdən, müəllimlərdən almışıq.

“Bu gün ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllində müəllimlərin fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müəlliminin bir məqsədi, bir amalı olmalıdır: Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir dövlətə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək. Ümidvaram ki, müstəqil Azərbaycan müəllimlərinin ən mötəbər məclisi olan bu qurultay təhsilimizin qarşısında duran məsələlərin həlli yolunda mühüm addım olacaq və pedaqoji fikir tariximizdə əhəmiyyətli yer tutacaqdır.

Hamınıza cansağlığı və xoşbəxtlik, qurultayınıza müvəffəqiyyət diləyirəm.”[4.]

XX əsr Azərbaycanımızın təhsil sahəsində ən böyük uğurları da, dünya təhsilinə integrasiyası da, ilk növbədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz, Heydər Əliyev vətənin ən təlatümlü günlərində, xalqımız siyasət aləmində təklənəndə öz müdrikliyi ilə dünya liderləri zirvəsinə qalxmış və özü ucaldıqca, millətini də ucaltmışdır. Onun rəhbərliyi ilə bir qərinə ərzində ölkəmizdə dövlət quruculuğunun əsası qoyulmuş, onun dayaqları möhkəmləndirilmiş və öz iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə bütün dünyada Vətənimizi tarixi ənənələri olan qədim diyar kimi şöhrətləndirmişdir. Zaman anlamında ən uzağı görən, onu hamıdan yaxşı duyan, hər işdə hamıdan tez və doğru qərar çıxarmağı bacaran, özünə və ideyasına inam

yaradan, ən çətin məqamlarda uğur qazanacağına ümidini itirməyən, bir lider kimi rəhbərlik etdiyi dövrdə həmişə öz xalqının önündə gedən, ən çətin zamanlarda belə ondan ayrılmayan, əleyhdarları çox olsa da, böyük iradə sahibi kimi xalqını bəlalardan xilas etmək yolunda fədakarlıq göstərən ulu öndərimiz Heydər Əliyev həmişə uzaqgörənliklə təhsilimizin gələcəyinə düzgün istiqamət vermişdir.

Müasir Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biri sayılan ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyev kimi bir şəxsiyyətin respublika rəhbərliyinə gəlməsi Azərbaycan üçün yeni dövrün başlanğıcı oldu. O vaxtdan sonra Azərbaycanın bütün sferalarında, o cümlədən təhsilində də yeni dirçəliş erası başlandı. Müdrik rəhbərimiz təhsilə həmişə xalqın gələcəyinin təməl daşı, “millətin gələcəyi” kimi baxmışdır.

Təhsilimizdəki uğurlara yol açan, onun dirçəlişi üçün şərait yaradan Heydər Əliyev çox sonralar yazırdı: “...Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu, mənim prinsiplial mövqeyimdir. Azərbaycana rəhbər seçiləndə də bu mövqedə olmuşam, indi müstəqil Azərbaycanın dövlət başçısı kimi də bu mövqedəyəm. Mən həyatımın bütün mərhələlərində məhz belə mövqedə durmuşam”.[2.]

Heydər Əliyev Azərbaycan təhsilinin inkişafı tarixindən danışarkən onun keçdiyi yollara nəzər salmağı, hər şeyə obyektiv yanaşmağı vacib sayırdı. Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayında dediyi belə bir konseptual fikirdə məhz bunu təsdiq edir. O xatırladırdı ki, “...xalqımızın maariflənməsi, təhsillənməsi üçün o dövr çox əhəmiyyətli bir dövr olmuşdur. Biz bunu qiymətləndirməliyik, heç vaxt unutmamalıyıq. Biz tariximizə doğru, ədalətli qiymət verməliyik”. Ulu Öndər Azərbaycan müəllimlərinin qurultayları haqqında çox aydın təsəvvürə malik idi. O, bu qurultayların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Aydındır ki, müəllimlər qurultayları bütün xalqların tarixində əlamətdar hadisə kimi qalır. Ona görə də Ulu Öndərimiz Azərbaycan müəllimlərinin qurultaylarına tarixi dövrün ən böyük mədəni hadisəsi kimi yanaşmışdır. O, XX əsrdə qazandığımız müstəqilliyimizin bəhrəsi olan son müəllimlər qurultaylarının çağırılmasına da böyük əhəmiyyət verir və deyirdi: “Sizin bu qurultayınız müstəqil respublikamızın ilk müəllimlər qurultayı olsa da, Azərbaycanda müəllimlər qurultaylarının ictimai-siyasi hadisə kimi tarixi qədim, əhəmiyyəti danılmazdır. Müəllimlər vaxtaşırı yığılaraq təhsilin qarşısında duran problemlərin həlli üçün yollar aramalı olmuşlar. Hələ 1883-cü ildə Nuxa qəza müəllimlərinin qurultayı, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzalarında çağırılmış sahə qurultayları 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının çağırılmasına zəmin yaratmışdır. Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyli və başqa görkəmli maarifçilərin fəal iştirakı ilə keçirilən həmin qurultay Azərbaycanın ictimai-pedaqoji fikir tarixində mühüm hadisə olmuşdur. Sonralar Azərbaycan müəllimlər qurultayları müntəzəm olaraq keçirilməyə başlamışdır. Lakin sizin qurultayınız əvvəllərdən qarşısında qoyduğu məsələlərin daha vacib, daha aktual

olması ilə səciyyələnir. Çünki dövr cəmiyyətimizin qarşısında çox məsul, qlobal tələblər qoyur və onların həlli bu gün sizin tərbiyə etdiyiniz gənc nəsillərin öhdəsinə düşür.” [4.]

Heydər Əliyev öz müəllimlərini xatırlayaraq, indiki müəllimlərə həmişə öyüd verirdi: “Mən müəllimlərimi həmişə böyük hörmət və ehtiramla xatırlamışam. Bunu bu gün bir daha bildirmək istəyirəm. Arzu edərdim ki, müəllim elə müəllim olsun ki, bax, mənim hafizəmdə orta məktəbdən indiyədək yaşayan duyğular hər bir gəncin hafizəsində qalsın. Xatirimdədir, biz müəllimi görəndə həmişə özümüzü yığışdırırdıq. Müəllimdən həm qorxurduq, həm də ona hörmət edirdik. Biz müəllimin hər sözünü qanun kimi qəbul edirdik. Şəxsən mənim həyatımda müəllim ən ali sima olmuşdur. Mən tək deyiləm, hesab edirəm Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti mənim kimi belə düşünür. Hər kəs öz həyatında müəllimlə özünün əlaqəsi haqqında fikirlər söyləyə bilər. Ancaq mənim çoxillik həyatımda, dünyanın çox mərhələlərini keçib gəldiyim həyatımda ən çox yadımda qalan mənim üçün əziz olan müəllimlərdir. Mən onları bu gün də böyük minnətdarlıqla xatırlayıram. Hesab edirəm ki, mənim öz daxili istedadımla yanaşı, müəllimlərimin mənə verdikləri bilik, tərbiyə, müəllimlərimin mənə göstərdiyi yol bütün həyatımı həmişə uğurlu edibdir və bu gün də uğurlu edir.” [4.]

Tarix böyük şəxsiyyətləri, dahiləri az-az yetişdirir. Azərbaycan xalqı xoşbəxt xalqlardandır ki, vətənimizin ağır günlərində Heydər Əliyev kimi müdrik rəhbəri bəxş etmişdir. Onun dühası bundan sonra da xalqımızın yoluna işıq saçacaqdır. Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın rəhbərlik etdiyi dövrdə təhsilimizin inkişafı naminə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Ulu öndərin iştirak etdiyi müəllimlər qurultaylarından sonra Azərbaycan təhsilinin yeni mərhələsi başlanmış, təhsilə dövlətin qayğısı daha da gücləndirilmiş, müstəqil Azərbaycan müəllimlərinin sonrakı XIII-XIV qurultayları da uğurla keçirilmişdir.

Ulu öndərin təhsil quruculuğu siyasətini son 10 ildə inamla davam etdirən Prezident İlham Əliyev qazanılmış ənənələrin yaşadılması yolunda əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Təhsilimiz, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs əsasında həyata keçirilən ardıcıl islahatlar ölkənin sürətli inkişafı yolu ilə reallaşmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseynzadə R. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik / Aqra Elmin inkişafına dəstək İctimai Birliyi.- Aprel 1, 2015
2. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm.
3. Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal .-Bakı , 2014.- Yanvar-fevral.- № 1(659)
4. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/5859862.html>

Аббасова Рамида Акиф

**Общенациональный лидер Гейдар Алиев и азербайджанский учитель
Резюме**

Ключевые слова: Учительская профессия, Гейдар Алиев, Съезд учителей Азербайджана

В статье рассказывается о благородстве педагогической профессии, о том, что дано учителю от ценности, в теоретическом наследии Гейдара Алиева до азербайджанского учителя речь идет об отношениях.

Общенациональный лидер азербайджанского народа, XX века гений, великий государственный деятель Гейдар Алиев всегда был особенным для учителей заботливый, слова, которые он сказал о своей профессии учителя его особая ценность, он выделяется своей значимостью и высокой оценкой профессии. К успехам в нашем образовании Гейдар Алиев, открывший дорогу, создавший условия для ее возрождения, всю жизнь он бережно относился к образованию, учителю, школе.

Образование Азербайджана XX века и его величайшие достижения в области интеграции в мировое образование, в первую очередь. Это связано с именем нашего великого лидера Гейдара Алиева. Видный государственный деятель Гейдар Алиев принял участие в XI Съезде учителей Азербайджана в 1998 году. В своем выступлении на этом съезде он высказал свою оценку учителю он нашел свое отражение.

Abbasova Ramide Akif

National leader Heydar Aliyev and Azerbaijani teacher

Summary

Keywords: the teaching profession, Heydar Aliyev, Azerbaijan Teachers' Congress

The article talks about the nobility of the teaching profession and the value given to the teacher. The teacher's name is sacred. The owners of these professions deserve special respect and honor. If we pay attention to the theoretical legacy of the genius Heydar Aliyev, we will see the special respect and love for the Azerbaijani teacher.

The national leader of the Azerbaijani people, the genius of the 20th century, the great statesman Heydar Aliyev always paid special attention to teachers, and the words he said about the teaching profession stand out for their special value, importance and the high value he gave to the profession.

Heydar Aliyev, who paved the way for success in our education and created conditions for its revival, cared about education, teachers, and schools throughout his life. The greatest achievements of Azerbaijan in the field of education in the 20th

century and its integration into world education are primarily connected with the name of our Great Leader Heydar Aliyev. Outstanding statesman Heydar Aliyev participated in the 11th Congress of Azerbaijan Teachers in 1998. In his speech at that congress, he expressed his appreciation to the teacher, which was reflected in the article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: t.e.d., dosent Həsənzadə Tahirə Dadaş qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KÖNÜL HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı

kafedrasının dosenti

alpkonul@gmail.com

«TƏBİƏT-İNSAN» VƏ «TANRI-İNSAN» KONSEPSİYASI

Xülasə

Məqalədə də, makrokosmosun mikrokosmosda təzahürü həm elmi-praktiki, həm də dini-fəlsəfi aspektlərdə İslam və Qərb mütəfəkkirlərinin fikirləri çərçivəsində tədqiq olunmuşdur. Təfəkkürün formalaşdığı ilkin çağlardan ən qədim insanın təbiətdə Tanrı arayışı ilə bu günkü müasir insanın nəzəri mülahizələrindəki Tanrı idealının əsas nüvəsi Təbiət-İnsan və Tanrı-İnsan konsepsiyasıdır. Təbiət-İnsan konsepsiyasını müdafiə edənlər materialistlərdir ki, onlar hər şeyin materiyadan ibarət olduğunu irəli sürməklə yaradılış formulundakı Tanrı etalonunu inkar edirlər və səbəb-nəticə əlaqəsini fizika qanunları ilə izah etməyə çalışırlar. Materialistlərə görə, materiya (kainat) makrokosmos, insan isə mikrokosmosdur. Eradan əvvəl bu günə qədər bütün fəlsəfi düşüncə, fikir sahiblərinin əsas mülahizələri bu konsepsiyalar üzərindən olub.

Məqalədə iki əsas nəticəyə gəlinmişdir: 1. Təbiət-İnsan və Tanrı-İnsan konsepsiyası dini inanclar və fəlsəfi düşüncə ilə əlaqəli olan çoxsahəli bir mövzudur. 2. İrfan və təsəvvüf alimlərinin rəşadət və fəlsəfi paradigmaları əsasında kamil insan Allahın adlarının tam təcəllası və aləmin bir modeli hesab edilmişdir.

Açar sözlər : Makrokosmos, mikrokosmos, Tanrı, insan, kainat, təsəvvüf, irfan.

XVII ərsdə Alman filosofu Qotfrid Leybnitsin elmə gətirdiyi “materializm” termini sonralar bir cərəyan kimi dini-idealizmin əks qütbü kimi çıxış etməyə başladı və oppozisiya (qarşılaşma) formalaşdı. Materializmə görə mikrokosmos (insan) makrokosmosda gedən diaxronik (tarixi, xronoloji ardıcılıq) prosesin nəticəsində formalaşmışdır. Maraqlıdır, insanın bioloji quruluşuna da nəzər saldıqda, onun orqanlarının düzülüşü, funksiyası, quruluşu ilə kosmos arasında xeyli bənzərliklər var. Belə ki, qalaktikaların Günəşin ətrafında yerləşərək öz funksiyalarını icra etməsi ilə insanın daxili orqanlarının ürək ətrafında yerləşməsi və çalışmaları, insanın göz quruluşunun qalaktikaya bənzərliyi, insan bədənindəki damarların ümumi uzunluğunun (təqribi 96 min km) ekvator xəttindən (40 min 76 km) iki dəfə uzun olması, insan DNT-sinin bir molekulunda 100 milyarddan çox atomların olması və bunun da orta ölçülü bir qalaktikadakı ulduz sayına bərabər olması və yüzlərcə belə detallar materializmə görə insanla kosmos arasındakı bənzərlikləri göz önünə səfir.

Materialistlər makrokosmosla mikrokosmos arasındakı əlaqəni şüur adlandırırlar. Onlar şüuru da umumbioloji (heyvani) və bioantropoloji (insani) olmaqla iki mərhələyə bölürlər. Umumbioloji şüurda materiyada insanaqədərki

canlılar aləminin şüuru nəzərdə tutulur ki, bunun son halqası da meymunla yekunlaşır. Bioantropoloji şüur isə insan və ondan sonrakı şüur hesab olunur. Təkamül prosesini şüurla izah edən materialistlər insanın təkamül yolu ilə meymundan əmələ gəldiyini müdafiə etsələr də, dini-idealizm bunu kökündən inkar edir və hər növün özü ilə eyni forma və tərkibə malik kökünün- substansiyasının olması fikrini müdafiə edir. Buna sübut olaraq da insan nəslinin Adəm və Həvvadan başlanğıc götürdüyünü və bir yaradıcının- Tanrının(və ya Allahın) olması fikrini irəli sürürlər. İdalistlər insanın ilkin substansiyasının Allah olduğunu əsas götürdükleri üçün İslamla insanın dünyaya gəlişi və sonu ilə bağlı “İnna lillahi və inna ileyi raciun” (Allahdan gəldik dönüş də onadır) ifadəsi təməl prinsiplərdən hesab olunur. İdalistlərin makrokosmos və mikrokosmos tandemi materialistlərdən xeyli fərqlənir. Dini-idealizmə görə Tanrı (yaradıcı) makrokosmos, insan (yaradılan) isə mikrokosmosdur və digər bütün yaranmış maddi varlıqlar insana xidmət, onun həyatını yaxşılaşdırmaq üçündür. İdealistlərə görə makrokosmosla (Tanrı) mikrokosmos(insan) arasındakı əlaqə bağı ruhdur. N.Berdyayev fəlsəfənin sosial vəzifələrindən yazarkən qeyd edirdi ki, fəlsəfə dünyanı insan prizmasından keçirib öyrənir, elm isə dünyanı insandan kənarda görür və öyrənir. Fəlsəfəni antropologizmdən azad etsək, onu məhv etmiş olarıq. Birinci növbədə insanı öyrənmək lazımdır, çünki varlıq insanda və insan vasitəsilə aşkarlanır, bu zaman ruh da açıqlanır(1, s.17). Elə makrokosmosun mikrokosmosda ilk təzahürü də ruhdur ki, müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”in “İsra” və “Muminun” surələrində bu barədə açıq şəkildə dəlillər var. Allahın Cəlal və Camal təcəlliləri vardır ki, Cəlal təcəllisi ilə Allah kamil insanın ruhunda, Camal təcəllisi ilə də sürətində təcəlla etmişdir. Məhz şair İmaddədin Nəsimi də hürufi şair olduğu üçün kamil insanı Tanrı babında görür və deyir:

Surətin nəqşində hər kim görmədi nəqqaşını,

Vahibi-surət onun gözsüz yaratmış başını (7, s. 46).

Yəni yaradılışda yaradanı görməyən kordu. İnsanın üzündəki nəqşlərdə nəqqaşın (Allahın) Camalını görməmək mənəvi korluq əlamətidir. Dolayısı ilə nəfsin dördüncü mərtəbəsini- nəfsi mutmaini keçənlər ilahi sirrə vaqif olan və hər şeydə vahidin(Allahın) təcəllasını görən kimsələrdir. İnsan ruhundakı mərhəmət, cəzalandırmaqla qüdrətini göstərmə və s. keyfiyyətlər ruh vasitəsi ilə Allahdan insana transfer olunmuşdur. Məhz insan ilahi nurun zərrəsini daşıdığı üçün insana “Nüsxei-Səğir”(kiçik nüsxə), Allaha isə “Nüsxei-Kəbir”(böyük nüsxə) deyilir. Məntiqə görə, böyük nüsxə daha geniş məzmunu əhatə etsə də, mənaca kiçik nüsxə ilə eyni məvhumu ifadə etməlidir. Kosmosa başqa adla aləm də demək mümkündür. Təsəvvüf və irfanda isə Allah və onun yer üzündəki canişini(Adəm) tanımlanarkən Allah “Aləmi-Kübra”(böyük aləm), insan isə “Aləmi- Süğra”(kiçik aləm) adlanır. Diqqət edilərsə, burada “dünya” sözü yox, məhz “aləm” sözü işlənilib. Yəni Allah makrokosmos, insan isə mikrokosmosdur.

Bəs təsəvvüf və irfanın özü nədir? Bunlar ikisi də eyni məfhumdurmu?

Məsələ burasındadır ki, iki fərqli adla adlandırılan bu anlayışların məzmunları da fərqlidir. Belə ki, bəzən təsəvvüf irfanın özü bilənlər də var. Lakin “suf” kəliməsindən olan “təsəvvüf” sözünün “yun parça” anlamında işlənir. Səbəbi isə budur ki, təsəvvüf əhli olan sufilər yun parçadan paltar geyinməkləri ilə tanınıblar. Yun parçanın bədənini sürterek əziyyət verməsinə dözən sufi, bu yolla səbrini möhkəmlətdiyini, özünə əziyyət etməklə Allaha daha yaxın olduqlarını düşünürlər. Onlar əziyyətləri qarşısında Allahın özünü onlara tanıdacaqlarını və bu yolla vəhdətə çatacaqlarını inanmışlar. İrfan kəlməsi isə “ərəfə” sözündən olub mənası “tanımaq” deməkdir. Bu yolun yolçuları olan ariflər tanımaqları ilə tanınıblar. Ariflər haqqı filosoflardan, sufilerdən fərqli və daha düzgün tanıyıblar. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onlara irfan əhli deyilib. Təsəvvüf əhli ilə irfan əhlinin ortaq cəhəti hər ikisinin yaradılışdakı vəhdəti aramasıdır. Bu axtarışdakı fərqli yollar isə onları eyni sistemdəki fərqli baxışlara gətirib çıxarmışdır. Yaradıcısı Muhyiddin ibn əl- Ərəbi hesab edilən “Vəhdəti-vücut” (hər şeydə Allahı görmək) fəlsəfəsində ariflərlə sufilerin fərqli baxışları daha açıq şəkildə əks olunub. Belə ki, “Vəhdəti-vücut” yaradanla yaradılan münasibətlərinə fərqli baxış sərgiləndiyi üçün bu nəzəriyyə üç qola bölünür: 1. Vəhdəti-mövcud (panteizm), 2. Vəhdəti-şühud (şahidliyin vəhdəti), 3. Vəhdəti-vücut(varlığın vəhdəti).

Filosofların nəzəriyyəsi olan “Vəhdəti-mövcud” (panteizm) həm şərqdə, həm də qərbdə geniş yayılmışdır. Panteizm fəlsəfəsinin mahiyyəti Tanrını təbiətdə axtarışdır. Burada təbiət deyərək kainat və ya kosmos nəzərdə tutulur. Qərbdə bu nəzəriyyənin təməl anlayışları hələ qədim Yunan filosoflarının müzakirə mövzusu olmuş və bu barədə ilkin fikirlər söylənilmişdir. Lakin XVII əsrdə qərbdə panteizmin ən tanınmış nümayəndəsi yahudi əsilli hollandiyalı filosof Benedikt Spinozadır ki, onun “Etika” adlı əsərində panteizmin mahiyyəti özünəməxsus şəkildə izah edilmiş və təbiətlə(kainatla) Tanrı məvhumu eyniləşdirilmişdir: “Kainatda əzəldən bəri olan və əbədiyyətə qədər də var olacaq bildiyimiz yaşayış, varlığa gəliş, aydınlaşma, çeşid-çeşid varlıqların gəlişi, sonsuz hərəkət Təbiət/Tanrının ta özüdür” (8, s.34). B.Spinozaya görə, Tanrı kainatın(və ya təbiətin) özüdür və kainat özü özlüyündə var olduğu üçün onun kənar təsirlə yaranmasına gerek yoxdur: “Sonsuz sifətləri ilə əbədi və əzəli olub, özü bu sifətlərin hər biri ilə ifadə edilmiş(tanınmış) olan cövhərə Tanrı deyirəm. Var olmaq bir cövhərin təbiəti gərəyidir”(8, s.31-32; 36). Spinozanın Tanrı anlayışı materilizmə çox yaxındır və o, İbrahimi dinlərdəki(yahudilik, xristianlıq, islam) Tanrı qavramından tamamilə fərqli Tanrı anlayışına sahibdir. Ümumiyyətlə filosoflar bütün varlıqların mövcudluğunu qəbul edərək, həmin varlıqlar içərisində Tanrı arayışında olublar. Ona görə də Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni Raz” əsərində Tanrını məntiq yolu ilə axtaran filosoflar haqqında deyir: “Filosof heyranət içində olduğundan imkan(maddi) aləmindən başqa heç nəyi görmür. O, Vacibi(Allahı) mümkündə sübut etməyə çalışır, buna görə də Vacibin zati məsələsində çaşqın qalır” (9, s.28).

Yəni, filosof Tanrını maddi aləmlə sübut etməyə çalışır. Lakin maddi aləm və külli-mümkünat yaradanın sifətləridir. Filosof isə sifət aləmində zat axtarışındadır ki, bu yolla Tanrının isbatı mümkün deyil.

Sufilərin nəzəriyyəsinə görə isə bütün var olanlar hamısı Tanrıdır. Yəni baxıb gördüyümüz hər bir şey əslində görünənin özü deyil, Tanrının şəkillənmiş (camal təzahürü) formasıdır. Onların nəzəriyyəsinə görə, bütün kainat yalnız Tanrıdan(Allahdan) ibarətdir və yerdə qalanlar yox hesabındadır. Dolayısı ilə mikrokosmos elə makrokosmosda var olub, onun özündən ibarətdir. Muhyiddin İbn-əl Ərəbi də bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından, hətta əsas sütunlarından biri olmuşdur deyə bilərik. Ariflərin görüşündəki Vəhdəti-vücud nəzəriyyəsinə görə, tək baqi olan Allahdır, yerdə qalan varlıqlar isə Allahın nişanverənləridir. Ariflərə görə, kainatda mövcud olan bütün varlıqlar hər biri Allahın varlığından xəbər verir və onun nişanəsidir. Yəni makrokosmos olan Allah yerdə qalan mikrokosmosda öz təzahürünü əks etdirmişdir. Makrokosmos(Allah) və mikrokosmos(insan) konsepsiyasına yanaşmada ariflərlə sufilər arasında mənəvi mərtəbə fərqi də var. Belə ki, insanın (mikrokosmosun) mənəvi kamilləşmə yolu ilə öz əslinə(makrokosmosa) qovuşması üçün dörd mərhələdən- şəriət, təriqət, mərifət və həqiqətdən keçməsi lazımdır. Lakin məsələ ondadır ki, bu dörd mərhələnin ikincisi olan təriqət mərhələsinin keçilməsi çox çətindir və o, bir bataqlıq kimidir. Bu mərhələdən çıxan ariflər, orada ilişib qalanlar isə sufilərdir. Məhz bu səbəbdən də sufilikdən müxtəlif təriqətlər budaqlanmışdır. Kimlərə arif deyilir?-sualına dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli belə cavab verir:

Hikməti-dünyavü-mafiha bilən arif deyil,

Arif oldur, bilməsin dünyavü-mafiha nədir (5, s.196).

Əvvəla “dünyavü-mafiha” dünya və dünyadakılar mənasına gəlir. Yəni dünya və dünyadakılarla maraqlanan, onların niyə? nədən? necə? formalaşdıqlarını fikir mövzusu edəndən arif ola bilməz. Dolayısı ilə həmin şəxslər ariflik dərəcəsinə çatmamış kimsələrdir ki, yaradılışda yaradanın təcəllasını gördükləri halda niyə?-sualını vermiş olurlar. Sufi hər şeyin niyəsinə cavab axtarar, sehr göstərar(Şəms Təbrizinin Mövlanənin kitablarını hovuza atıb, sonra da sudan quru çıxardığı kimi), lakin ariflər bunu bacarsalar da etməzlər. Ona görə də, təsəvvüflə irfanın “Tanrı-İnsan” konsepsiyasına baxışları fərqlidir. Sufilər Allahın insanda Cəmal təcəllasını axtararkən (xüsusən üz və bədəndəki cizgilərdə), ariflər Allahı insan qəlbindəki zat təcəllası ilə tanımağa çalışıblar, çünki insan qəlbinə, özəlliklə də kamil insana ayna deyirlər. Haqqın nişanələri işıq kimi qəlb aynasında zahir olur (təcəlla edir). Haqqın qarşısında bütün kainat ayna kimidir. Onun nişanələrini əks etdirir. Lakin ən mükəmməl və cilalanmış ayna insandır. Tanrı bütün övliya və peyğəmbərlərdə, ən yetərli şəkildə isə Məhəmməddə(s) təcəlli etmişdir”. Yəni Allahın və ya materialistlərə görə təbiətin insan təzahürü, başqa adla desək makrokosmosun mikrokosmosda təzahürü mövcuddur. Sadəcə kamil insan mənəvi yüksəliş yolu ilə bunları görə bilir. Yaradıcının yaradılışda təzahürünü axtaranlar müxtəlif yollarla

axtardıqları üçün onu görmə şəkilləri və ona çatma yolları da fərqlənir. Bu təxminən Musa Peyğəmbərlə çobanın Allaha ibadət şəklinə, onu arayış formasındakı fərqi bənzəyir. S.Ə.Şirvaninin dediyi kimi:

Batin gözünün yox səni görməkdə qüsuri,
Zahir gözü görməz səni, əlbəttə, nihansan.
Zatın eləyib cümleyi-əşyada təcəlla,
Musa gözünə turi- həqiqətdə əyansan (10, s.220).

Burada “cümleyi-əşya” ifadəsində bütün yaradılanlar nəzərdə tutulur. Təsəvvüf və irfanda insan həm də ona görə mikrokosmos olaraq dəyərləndirilir ki, o, makrokosmosun(Tanrının) varlığını dərk edir və ona(öz əslinə) qovuşmaq üçün yollar arayır. Sufizmin məşhur sütunlarından biri olan Fəridəddin Əttar “Məntiqüt-teyr” əsərində yaradılışın Tanrı arayışından bəhs edərək fəlsəfi məna ilə bütün quşların Simurq quşunun axtarışına çıxdığını yazır və onların bir çox sınaqlardan(əslində mənəvi arınma prosesindən:-müəll.) keçərək sonda qalan 30 quşun Qaf dağına çıxdıqlarında elə Simurqun özləri olduğunu görməsi makrokosmosun mikrokosmosda təzahürünün dini-fəlsəfi izahıdır. F.Əttar yazır: “Simurq kölgəsini aləmə saldığı üçün hər an bu qədər quşlar meydana gəlir. Hər şey, Simurq olsun, çil murq olsun (otuz quş olsun, qırx quş olsun), Odur. Nə görürsən gör, Simurqun kölgəsidir” (4, s.100;103). Yəni Allah öz nurunu kainata saldığı üçün bütün varlıq aləmi var ola bilir. Maraqlıdır ki, F.Əttar da “aləm” deyərək kainatı ifadə edir. “Quşların Simurqu görmələri” bölməsində Əttar yazır: “Cahan Simurqunun üzünə yansıdı, o nurun yansıması ilə Simurqun üzünü gördülər. Fəqət Simurqa baxınca gördülər ki, Simurq o otuz quşdan ibarətdir. Özlərini Simurq olaraq gördülər”(4, s.347). Əslində burada mikrokosmosun(insanın) mənəvi təkamül yolu ilə öz əslinə, makrokosmosa(Allaha) qovuşmasından və ya cüzwün küllə qovuşmasından söhbət açılır. İstər şərq, istərsə də qərb fəlsəfəsi əslində yaradılışın yaradanın təcəllasından başqa bir şey olmadığını və bəzi məqamlarda onunla eyni məvhum olduğunu qəbul edirlər. Bu yaradan dediyimiz substansiyaya bəziləri Tanrı, bəziləri təbiət, bəziləri Allah, başqa bir qrup da ilahi nur deyir və s. Bu baxışlar arasındakı fərqliliklər isə həmin substansiyaya yanaşma tərzinə görə dəyişir. Bütün hallarda yaradılış içində bir mütləq nizamın olduğu və bu nizam zəncirinin ruh halqaları ilə bir-birinə möhkəm bağlandığını dərk etməmək mümkün deyil. Məşhur alman filosofu Fridrix Hegelin də dediyi kimi: “Tanrı, insan və maddə deyərək ayırmaq anlamsızdır. Kosmik cəvhər saf şüur olan ruhdur. Düşüncə pillələrini qət edən insan sonunda özünə döner, gerçək ruhun özü olduğunu kəşf edər. Əslində insan tanrı, tanrı da insandır”(3, s.103).

Əslində, Hegelin fikirləri F.Əttarın fikirləri ilə üst-üstə düşür, hətta onun müasir tərzdə deyilmiş ifadəsi olduğunu da deyərək bilərik. Hegelin fikirləri Spinozanın da fikirləri ilə yaxınlıq təşkil edir. Ən sonda isə onu deyərək bilərik ki, müasir elm də insan beyni ilə kainatın(kosmosun) xeyli oxşarlıqları mövcuddur və onların quruluşu da təxminən eynidir. Belə ki, italyan alimlər- Bolonya Universitetinin əməkdaşı, astrofizik Franko Vazza və Verona Universitetindən neyrocərrah Alberto

Feletti kainatın quruluş və çalışpa prinsipi ilə insan beyninin quruluş və çalışma prinsipini qarşılaşdırmışlar və nəticə hər kəsin heyretinə səbəb olub. Belə ki, insan beyni 69 milyard neyron dan ibarət olduğu halda kainat isə bir-biri ilə şəbəkəvari əlaqə şəklində ən azı 100 milyard qalaktikadan ibarətdir. Amma maraqlıdır ki, kosmosda kütlənin 70 faizini qara kütlə(enerji də deyilir)tutduğu halda, insan bədəninin də kütləsinin 70 faizini su təşkil edir. Yəni digər aspektdən yanaşdıqda kosmosun 30 faizini qalaktikalar, insan beyninin də 30 faizini neyronlar təşkil edir. Araşdırmanın nəticəsində gəldikləri qənaəti açıqlayan F.Vazza hər iki sistemin yerləşmə sıxlığını hesabladıklarını deyib: “Bizim tədqiqatlarımız onu göstərir ki, beyinciyn neyron şəbəkəsində 1 mikrometrdən 0.1 millimetərə qədər olan miqyasda dəyişikliklərin paylanması materiyanın kosmik şəbəkədə paylanması ilə üst-üstə düşür. Lakin kosmos böyük olduğu üçün bu paylanma orada daha böyük miqyasda baş verir. Söhbət 5 milyon işıq ilidən 500 milyon işıq ilinədək olan miqyasdan gedir”. Ayrıca sinir birləşmələri ilə qalaktikalar arasındakı əlaqələrin formalaşma xüsusiyyətlərini də araşdıran alimlər hər iki sistemin formalaşma elementlərində bənzərliyin daha çox olduğunu müəyyənləşdiriblər. Hətta bu barədə araşdırmanın nəticəsini izah edən "Neyron şəbəkəsi ilə kozmik şəbəkə arasındakı kəmiyyət müqayisəsi" (The quantitative comparison between the neuronal network and the cosmic web) başlıqlı məqalə də Frontiers of Physics'te yayımlandı. Beləcə də makrokosmosun mikrokosmosda təzahürü həm elmi-praktiki, həm də dini-fəlsəfi aspektlərdə isbatlanmış olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasova Q. Hacıyev Z. Sosial Fəlsəfə. Bakı, “Turan Nəşrlər evi”, 2012, 480 s.
2. Babayev Y. Təriqət Ədəbiyyatı:Sufizm, Hürufizm. Bakı, “Nurlan”, 2007, 132 s.
- 3.Çetin H. Hegeldə Tanrı(Mütləq), şüur və fərd. Yüksək lisans tezisi, İstanbul, İstanbul Universiteti Sosial Bilimlər İnstitutu Fəlsəfə Anabilim Dalı, 2019, 116 s.
4. Əttar F. //Keçeci Yaşar// Məntiqüt-teyr. İstanbul, “Kırkanbar yayınları”, 1998, 383 s.
- 5.Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
6. Hacı Ələmdar Mahir. Mənim Tanıdığım Füzuli. Bakı, “Nurlan”, 2009, 145 s.
- 7.Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 376 s.
- 8.Spinoza B./Ülken H.Z. Etika. Ankara, “Dosy Kitabevi yayınları”, 2011, 342 s.
- 9.Şəbüstəri M./Nağısoylu M. Gülşəni-Raz. Bakı, “Nurlar”, 2005, 175 s.
- 10.Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “AVRASİYA PRES”, 2005, 400 s.
11. <https://www.independent.co.uk/life-style>

Кёнюль Гасанова

Бакинский государственный университет, доцент
alpkonul@gmail.com

КОНЦЕПТЫ «ПРИРОДА-ЧЕЛОВЕК» И «БОГ-ЧЕЛОВЕК»

Аннотация

В статье проявление макрокосма в микрокосме исследуется в рамках идей мусульманских и западных мыслителей как в научно-практическом, так и в религиозно-философском аспектах. С древнейших времен формирования мышления, начавшихся с поисков древними людьми образа Творца в природе и завершающихся идеалом Бога в теоретических рассуждениях современного человека, основным ядром является концепция Природа-Человек и Бог-Человек. Материалисты, являющиеся сторонниками концепции Природа-Человек, исходя из постулата, согласно которому все состоит из материи, отрицают эталон Бога в формуле творения, и пытаются объяснить причинно-следственные связи с помощью физических законов. По мнению материалистов, материя (вселенная) — это макрокосм, а человек — микрокосм. Со времен нашей эры и до сегодняшнего дня основные рассуждения всех философов и мыслителей основывались на этих концепциях.

В статье сформулированы два основных вывода: 1. Концепты «Природа-Человек» и «Бог-Человек» представляют собой многогранную тему, связанную с религиозными верованиями и философской мыслью. 2. Исходя из рациональных и философских парадигм гностиков и суфистов, совершенный человек воспринимается как полное воплощение имен Бога и модель мира.

Ключевые слова: макрокосм, микрокосм, Тенгри, человек, вселенная, суфизм, гнозис.

Konul Hasanova

Baku State University, Associate Professor
alpkonul@gmail.com

«NATURE-MAN» AND «GOD-MAN» CONCEPTS

Annotation

The article deals with the explored of manifestation of the macrocosm in the microcosm within the framework of the ideas of Muslim and Western thinkers, both in scientific-practical and in religious-philosophical aspects. Since the ancient times of the formation of thinking, which began with the search by first people for the

image of the Creator in Nature, and ended with the ideal of God in the theoretical reasoning of modern man, the Nature-Man and God-Man concepts are the main core of the question. Materialists, who are supporters of the Nature-Man concept, based on the postulate that everything consists of matter, deny the standard of God in the formula of creation, and try to explain cause-and-effect relationships using physical laws. According to materialists, Matter (the Universe) is the macrocosm, and Man is the microcosm. From the our era times to the present day, the main reasoning of all philosophers and thinkers was based on these concepts.

There are formulates two main conclusions in the article: 1. The concepts “Nature-Man” and “God-Man” are represent a multifaceted topic associated with religious beliefs and philosophical thought. 2. Based on the rational and philosophical paradigms of the Gnostics and Sufis, a perfect man is perceived as the complete embodiment of the names of God and a model of the world.

Keywords: *macrocosm, microcosm, Tengri, man, Universe, Sufism, gnosis.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professor Səhər Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏMRAHOVA FƏRİDƏ ARİF QIZI

Azərbaycan Universitetinin dissertantı

e-mail: ecomon.f@mail.ru

QARĞIŞLAR ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ MİKRO-JANRI KİMİ

Xülasə

Məqalədə şifahi xalq yaradıcılığında mənfi emosional çalarla daha çox yüklənmiş olan janrlarından biri kimi qarğışların lingvistik özəllikləri nəzərdən keçirilir. Qarğışlarla bağlı dilçilikdə aparılan araşdırmalar azlıq təşkil edir. Bu baxımdan mövzunun xüsusi aktuallıq kəsb etdiyini söyləmək olar. Burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində bu mikro-janrların tematik qruplara görə təsnif edilməsinə cəhd edilir. Bununla yanaşı, məqalə çərçivəsində somatonimlərin iştirakı da nəzərə alınaraq müəyyən bölgü aparılır. Tədqiqat zamanı dilçiliyin müqayisəli-təsviri metodundan istifadə edilir. Qarğışlarla bağlı Azərbaycan və rus dilçiliyində aparılmış elmi tədqiqatlara istinadlar edilir. Fərqli tədqiqatçıların fikir və mülahizələri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, qarğışlar xüsusi psixoloji təsir özəlliyinə malikdir. Qədim ayin və rituallarla bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Məqalədə eyni zamanda bu xalq yaradıcılığı nümunələrində konsept məsələsinə də toxunulur. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi qarğışlarda müşahidə edilən əsas konseptlər sadalanır. Onlar arasında yüksək intensivliyə malik olanlar nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqatda qarğışlar nitq aktı kimi də nəzərdən keçirilir. Onların funksionallığı məsələsinə də toxunulur. Neqativ motivlərdən ibarət olan qarğışların mənfi emosiyaların nitqdə ifadəsinin son həddi olduğu qeyd edilir. Burada aparılan araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmanın nəticələrindən bu istiqamətdə aparılan gələcək elmi tədqiqatlarda istifadə edilə bilər. Tədqiqatın sonunda əldə edilən elmi nəticələr öz əksini tapmışdır. Burada qeyd edilən hər bir müddəə xüsusi maraq kəsb edir. Onlardan birində qeyd edilir ki, andlarla bir arada qarğışların işlənməsi öhdəliyin ciddiyyətinə işarə edir.

Açar sözlər: şifahi xalq yaradıcılığı, janr, qarğış, alqış, motiv, konsept.

АМРАХОВА Ф.А.

ПРОКЛЯТИЯ КАК ФОЛЬКЛОРНЫЙ МИКРО-ЖАНР

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются языковые особенности проклятий как одного из жанров устного народного творчества, сильно нагруженного негативными эмоциональными оттенками. Проклятия с лингвистической точки зрения мало исследованы. Учитывая данный факт, можно сказать, что тема имеет особую актуальность. Здесь впервые в азербайджанском языкознании делается попытка классифицировать примеры этого микро-жанра по тематическим

группам. При этом в статье производится определенное деление с учетом наличия соматонимов в проклятиях. В исследовании используется сравнительно-описательный метод языкознания. Делаются ссылки на научные исследования в азербайджанском и русском языкознании. Анализируются мнения различных исследователей. Отмечено, что проклятия имеют особое психологическое воздействие. Они возникли в связи с древними обрядами и ритуалами. В статье также затрагиваются основные концепты проклятий. Приведены основные понятия, наблюдаемые в проклятиях, на примере азербайджанского устного народного творчества. Среди них рассматриваются те, которые имеют высокую интенсивность. В данном исследовании проклятия также рассматриваются как речевой акт. Также затронут вопрос их функциональности. Отмечено, что проклятия с негативными мотивами являются пиком выражения негативных эмоций в речи. Практическая значимость проводимых здесь исследований заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в будущих исследованиях в этой области. В конце исследования были отражены научные результаты. Каждое из упомянутых здесь положений представляет особый интерес. В одном из них говорится, что проклятия, употребленные наряду с клятвами, свидетельствует о серьезности намерений и обязательств.

Ключевые слова: устное народное творчество, жанр, проклятия, благожелания, мотив, концепт.

AMRAKHOVA F.A.

CURSES AS A MICRO-GENRE OF FOLK

ABSTRACT

The article deals with the linguistic features of curses as one of the genres of oral folk art, heavily loaded with negative emotional connotations. Curses from a linguistic point of view have been little studied. Given this fact, we can say that the topic is of particular relevance. Here, for the first time in Azerbaijani linguistics, an attempt is made to classify examples of this micro-genre by thematic groups. At the same time, a certain division is made in the article, taking into account the presence of somatonyms in curses. The study uses a comparative descriptive method of linguistics. References are made to scientific research in Azerbaijani and Russian linguistics. Opinions of various researchers are analyzed. It is noted that curses have a special psychological impact. They arose in connection with ancient rites and rituals. The article also touches on the basic concepts of curses. The main concepts observed in curses are given on the example of Azerbaijani oral folk art. Among them are considered those that have a high intensity. In this study, curses are also considered as a speech act. The question of their functionality is also raised. It is noted that curses with negative motives are the peak of expression of negative

emotions in speech. The practical significance of the research conducted here is that the results of the study can be used in future research in this area. At the end of the study, scientific results were reflected. Each of the provisions mentioned here is of particular interest. One of them says that curses used along with oaths indicate the seriousness of intentions and obligations.

Key words: folklore, genre, curses, good wishes, motif, concept.

Giriş. Qarğışlar lənət mənası daşıyaraq müəyyən funksionallığa malik söz və ifadələr vasitəsilə formalaşan nitq aktı kimi başa düşülür. Adətən, həmsöhbətə qarşı mənfi münasibəti, qınamanı ifadə edən bu “şifahi düstur” onunla münasibətlərin tam kəsilməsini nümayiş etdirir. Qarğışlar standart modelə uyğun olaraq qurulur və imperativ formada “olmaq” felini ehtiva edən əmr və ya nida və bəzən də qeyri-performativ bir ifadə kimi işlədilir.

Qarğışlar dildə klişe, yəni artıq hazır model şəklində mövcud olan və ərslərin süzgəcindən keçib bu günümüzdə qədər gəlib çıxan deyimlərdir və şifahi xalq ədəbiyyatının mikro-janrlarından biridir. Şifahi və yazılı şəkildə qeydə alınmış qarğış nümunələri bir çox etnik qrupların folklorunda geniş yayılmışdır. Çox vaxt onlar ən vacib funksiyası mənəvi zərər vurmaqdır. Burada koqnitiv və pragmatik dil xüsusiyyətləri və ekstralingvistik amillər də özünü göstərir. Belə ki, xalq arasında belə bir deyim var ki, “qarğış ikibaşlı olar”. Yəni insan kimə nə arzuladığına, ağzından çıxan söz və ifadələrdən istifadə edərkən diqqətli olmalı, sonra dediklərindən peşmanlıq duymaması üçün sözlərini seçib danışmalıdır. Çünki fikirlər materiallaşma xüsusiyyətinə də malikdir.

“Hissləri ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz ən adi bir söz də bizim emosiyalarımızı və duyğularımızı ifadə edir. Çoxlarımız milli adət-ənənədən və mentalitetdən qaynaqlanan psixologiyamıza görə şər işlərdən və qarğışlardan uzaq dursaq da, bəzimiz hirsini soyutmaq, çarəsizlik və ya digər səbəbdən qarğış edir” [2].

“Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası”nda alqış və qarğışların izahı bu şəkildə verilir: “Alqış, öygü, qarğışlar sosial situasiyalarda ayrı-ayrı vəzifələr yerinə yetirirlər. Məsələn, qarğışlar konfliktlərin dil ekvivalenti olub konfliktləri çılpalaşdırma, dərinləşdirmə vasitəsinə çevrilirlər. Tipik qarğışlar konfliktlərdə tərəflərin emblematik göstəriciləri də olur” [1]. Qarğışlara xalq dilində bəd dua, lənət də deyilir. Lənətin dilə gətirilməsinin əsas səbəbi xitab edənin incimiş, ümitsizliyə qapılması, ilahi ədalətin tələb edilməsi hissindən çıxış etməsi, təhqir məqsədi güdməsi və s. ola bilər. Bu baxımdan qarğışların səsləndirilməsi müəyyən dramatikliyi ilə seçilir. Qarğışlar müxtəlif təbəqələrdən olan insanlar tərəfindən işlədilir. Yəni bu janrdan nitqdə istifadə edilməsi ilə bağlı ciddi diskriminasiya müşahidə edilmir. Tez-tez qarğış yağdıran insan haqqında isə el arasında “ağzı yava”, “ağzı bəddualı”, “xeyirsöyləməz” və s. kimi ifadələrin işlədilməsinə rast gəlirik.

Dağıstanda yaşayan xalqların folklor nümunələrini tədqiq edən F. O. Abakarova qeyd edir ki, tərkibində qarğış motivi olan xalq nəğmələri “qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsinin və emosiyalarının daha qabarıq ifadəsinə xidmət edir” [5, s. 28]. Qarğışlarla bağlı araşdırma aparan tədqiqatçılar belə bir yekdil fikrə gəlirlər ki, “onların kökü daha qədimlərə gedib çıxır və fərqli ayin və ritualların, mərasimlərin bir hissəsi olan bu elementlər tarixi-ictimai inkişaf fonunda öz aktivliyini itirərək folklor nümunələri kimi günümüzə qədər gəlib çıxmışdır” [4, s. 16]. Darginlərin folklor nümunələrini sistem şəklinə təhlil edən X. A. Yusupova daha çox mərasim və ayinlərə diqqət ayıraraq qeyd edir ki, bir topladığı şifahi xalq nümunələrində rast gəlinən qarğış və alqış məzmunlu bayatılar ailə-məişət münasibətlərinin tarixi inkişaf planını daha çox işıqlandırır [12, s. 161]. Alqış və qarğışlarla bağlı dargin xalqının folklorunu daha geniş aspektdə təhlil edən N. G. Rəcəbova isə ilk dəfə onların tematik qruplar əsasında qruplaşdırılmasına cəhd etmişdir [11]. Kiçik xalqlardan hesab olunan kədarların folklor nümunələri əsasında bəd duaları araşdıran N. A. Vagiziyeva qeyd edir ki, “istər alqışlar, istərsə də qarğışlar insanlar arasındakı ünsiyyətin ən müxtəlif sahələrində istifadə edilən dil klişələridir” [7, s. 39]. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında mövcud olan qarğışların linqvistik özəlliklərinin araşdırılmasından ibarətdir.

Qarğışların milli linqvistik özəllikləri. Digər ekspressiv dil vahidləri kimi qarğışlar da milli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. S. İ. Mutayeva və b. qeyd edirlər ki, “mədəni, kulturoloji mahiyyət kəsb edən məlumatlar, bu linqvokulturoloji birliyin zehniyyətini əks etdirən inanclar, miflər, sehlər vasitəsilə ifadəli sabit birləşmələrdə sabitləşmişdir” [9, s. 256-258]. Yu. A. Qvozdarev isə iddia edir ki, “sözlərin simvolik mənası məhz leksemlərin bir araya gəlməsi ilə ortaya çıxır” [8, s. 57]. Azərbaycan xalqının folklor nümunələrindəki qarğışlarda metaforik ifadələrin bolluğu etnosun emosionallığı ilə izah olunur, onlar mücərrəd anlayışların konkretləşdirilmiş təəcəssümünü təmsil edən ekspressiv formasiyalar kimi yaranır. Azərbaycanda folklor nümunələrinin tərkib hissəsi olan qarğışlarının metaforizasiyası ilkin ifadənin məzmununun çatdırdığı anlayışlar üçün müxtəlif dərəcədə vacib olan ümumi xüsusiyyət (keyfiyyət, ölçü, intensivlik) əsasında həyata keçirilir. Bu ifadələrdə daha çox görmə, eşitmə və digər duyğu orqanları ilə bağlı lənətlərin bolluğu diqqəti xüsusilə çəkir: “Səni görüm, kor olasan!”, “Dilin lal olsun!”, “Gözlərin tökülsün!”, “Başına daş düşsün!” və s.

Qarğışlar kiməsə zərər vermək, xətər yetirmək və ya xəstəlik göndərmək məqsədi daşıyır. Bəzən burada qarğanan ünvan sahibinə ölüm arzusu alleqorik şəkildə ifadə edilir: “Səni görüm, cəhənnəm atəşində yanasan!”, “Tikən ələ gəlməsin!” və s. Azərbaycan folklor nümunələrində qısa, lakonik qarğışlara da rast gəlinir. Məsələn: “Gəbər!”, “Cəhənnəmə vasil ol!” və s. Bəzi hallarda, daha dəqiq desək, xüsusən də kimisə inandırmaq məqsədi ilə adresat özünə yönəlik qarğışlar da

söyləyə bilər. Məsələn, “Yalan deyirəmsə, sabaha sağ çıxmayım!” və ya “Görmüşəmsə, gözlərim tökülsün!”, “Dediyimi etməsəm, anamın südü mənə haram olsun!” və s. Burada and motivi də müşahidə edilir. Lakin bu cür nitq parçalarında “and nifrətlə o qədər doludur ki, qarğışla birgə işlənir” [3, s. 126].

Qarğışlarda konsept məsələsi. İnsanın şüur səviyyəsində qarğışlar xüsusi təsiredici gücə malikdir. Bu və ya digər etnik qrupun mental dəyərlər səviyyəsində insan və onu əhatə edən dünya haqqında bilik və təsəvvürləri özündə əks etdirən konkret konseptlərin fərqli məzmununda dərk edilməsi mövcuddur ki, bunun da nəticəsində dünyanın mənzərəsi milli səciyyəli keyfiyyətlər qazanır. Konseptlərin milli-spesifik məzmunu, öz növbəsində, reallığın idrakının müxtəlif təcrübələri və etnosun, toplumun bu və ya digər dəyər və varlıqların qiymətləndirmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan folklorundakı qarğışlarda daha çox torpaq, işıq, ana, halal və ya haram kimi anlayışlar daha geniş yer alır. Torpaqla bağlı bir çox qarğış nümunələrinə rast gəlinir. Məsələn: “Torpaq sənə qənim olsun!”, “Torpaq gözlərini örtsün!”, “Torpağına həsrət qalasan!”, “Torpaq altı qalasan!” və s. Bu nümunələri nəzərdən keçirdikdə torpağın alt qatı ilə bağlı olan qarğışların daha çox ölüm arzusu ilə bağlı olduğunu görmək olar.

İşıq və qaranlıq // zülmət konseptləri də qarğışlarda xüsusi rəng çaları, emosional yükü ilə seçilir. Bu konseptlər insan həyatını müxtəlif cəhətlərdən şərhinin əsasını təşkil edən “ışıq” anlayışına mədəni aksioloji metaforik oppozisiyadır: İşıq sevgi, sevinc, xoşbəxtlik, ümid simvoludur. Qaranlıq kədər, qəm, bədbəxtlik və s.-nin simvolu kimi çıxış edir.

Həyat, ömür, tale, bəxt konseptlərinin dominantlığı ilə müşayiət edilən qarğışlar Azərbaycan folklor nümunələrində alqışlarla müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu tip qarğışlara aşağıdakıları misal gətirmək olar: “Allah ömründən kəssin!”, “Bəxtin qara gətirsin!” və s. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, söz müəyyən bir xalqın milli dilində danışanların kollektiv yaddaşı, həyatının və məişətinin, dolanışığının güzgüsü hesab olunur. Sözün dərk edilməsi, semantik yükü xalqın həyat tərzinin açarıdır. Belə ki, elə söz və ifadələr var ki, bir dildə müsbət qarşılandığı halda, digər dildə mənfi emosiyaların yaranmasına səbəb olur. Sözdə konkret etnik qrupun və onun folklorunun milli-mədəni xüsusiyyəti təzahür edir. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli-mədəni xüsusiyyətlərin ifadə üsulları çoxşaxəlidir. Məsələyə bu baxımdan yanaşılıqda qarğışların dildə özünəməxsus bir lay təşkil etdiyini və özlüyündə çox maraqlı linqvo-koqnitiv hadisə olduğunu şahidi oluruq.

Qarğışlarda qohumluq terminlərinin işlədilməsi ona xüsusi qəddarlıq çalarları verən və psixoloji vəziyyətdə iz buraxan mənfi istək və arzular yığcam və aforistik şəkildə ifadə edilir. Qarğışlar insanda qorxu yaradır, ona narahatlıq gətirir, ruhunu tərpədir. Qarğışlarda ifadə edilən qəddarlıq həm də danışanın hər hansı bir insanda mənəvi tarazlığı pozmağa qadir olan mənfi emosional tonda ifadə olunur. Qarğışların əsas elementini somatonimlər (insanın bədən üzvlərinin adları) təşkil edir. Bu

baxımdan somatonimlərinə, əsas leksik-semantik elementinə görə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1). “Göz” somatonimli qarğışlar: “Gözün tökülsün!”, “Gözlərinə ağ gəlsin!” və s.; 2). “Baş” somatonimli qarğışlar: “Başın yarılsın!”, “Evin başına yıxılsın!” və s.; 3). “Ürək” somatonimli qarğışlar: “Ürəyin partlasın!”, “Ürəyinə dağ gəlsin!” və s.; 4). “Qarın // bətn” somatonimli qarğışlar: “Qarın cırılısın!”, “Bətnin yansın!” və s.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan folklorunda qarğışların böyük bir hissəsi insanın bədən üzvlərinin adları — somatik leksika ilə bağlıdır. A. İ. Alexina bunu belə izah edir ki, “somatizmlərlə ətraf aləmin reallıqları arasındakı əlaqələrin genişliyi insan bədəninin hissələrinin ontogenetik funksional xüsusiyyətləri və onların özəllikləri ilə izah olunur və bunun fonunda geniş miqyaslı simvollaşma müşahidə edilir” [6, s. 179]. Bu, ibtidai təfəkkürlə də izah edilə bilər. Belə ki, ta qədim zamanlardan təbiətin möcüzəsinə, sehrinə inanan insanlar qarğışlarında insan bədən üzvlərinin adlarının çəkməklə bunun xüsusi bir magiyaya malik olduğuna inanmışlar. “İnsana nə arzulasan, o da baş verəcək” təfəkkürünə sahib olmuşlar. Bununla da insanlar qəzəbini, hiddətini bəd dualarla ifadə edərək təskinlik tapmağa çalışmışlar. Somatik leksika ən qədim universal leksik qruplardan biridir. Qarğışlarda “somatizmlərə daim diqqət yetirilməsinin səbəbi odur ki, ətrafdakı reallıq arasında özünü dərk etmək və özünü şəxsiyyət kimi müəyyən etmək prosesi bilavasitə hiss orqanları və öz bədəninin hissələri vasitəsilə yaranan hisslərdən başlayır” [10, s. 65].

Qarğışların tematik qruplar üzrə təsnifatı. Qarğışların məzmununa görə isə onları müəyyən tematik qruplar şəklində də təsnif etmək olar. Lakin burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, təklif edəcəyimiz təsnifat konkretlik baxımından yaygın da ola bilər. Beləliklə, qarğışlarla bağlı təklif etdiyimiz tematik qruplar aşağıdakılardır:

1). “Xəstəlik” temalı qarğışlar: Bu tematik qrupa daxil olan qarğışlarda insanlar bir-birinin müxtəlif bədən üzvlərinin və ya orqanlarının zədə görməsi, xəstəliyə tutulması arzusunu ifadə edirlər: “Sağalmaz bəlaya düşər olasan!”, “Qanına bələsən!”, “Ağzından qan gəlsin!” və s.;

2) “Ailə” temalı qarğışlar: “Balaların yetim qalsın!”, “Uşaqlarından yarımayasın!”, “Səni görüm heç artmayasan!”, “Uşaq üzünə həsrət qalasan!”, “Çırağın sönsün” və s.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətlərindən ən ümdəsi ailə dəyərləridir. Övladsız ailə Azərbaycan kulturologiyasında, milli düşüncəsində natamam ailə hesab edilir. Bu baxımdan bu tematik qrupdakı qarğışların əksəriyyəti sonsuzluq arzusu, evin övladsız qalması, övlad itkisi ilə bağlı istəklərin ifadə edilməsi ilə bağlıdır.

3) “Ev, məişət” temalı qarğışlar: “Evin başına yıxılsın!”, “Qazancın quruya çıxsın!”, “Qazandığının xeyrini görməyəsən!” və s.

4). “Ölüm” temalı qarğışlar: “Səni görüm cəhənnəm odunda yanasan!”, “Sabaha sağ çıxmayasın!”, “Yatdığın yerdən qalxmayasın!” və s.

5). “Dərd, qəm, kədər” temalı qarğışlar: “Üzün heç gülməsin!”, “Dərdin bitməsin!”, “Qərdinin üstünə dərd gəlsin!”, “Şadyanalığa həsrət qalasan!” və s.

Qarğışlarda istifadə edilən sifətlərin işlənmə tezliyinə nəzər salsaq, burada “qara” sözünün dominantlıq təşkil etdiyini görə bilərik: “Qara günə qalasan!”, “Qaradan çıxmayasın!” və s. Bu, təbii ki, “qara” rəngin yas, zülmət, ölüm simvoluna çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu hal yalnız Azərbaycan folklor nümunələrində deyil, demək olar ki, dünya xalqlarının əksəriyyətində müşahidə edilir.

Nəticə. Qarğışlar milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi mental funksionallığa malikdir.

Andlarla bir arada qarğışların işlənməsi öhdəliyin və danışanın niyyətinin, hədələrinin ciddiyyətinə işarə edir.

Temporallıq baxımından qarğışlar gələcək zaman məzmunludur.

Azərbaycan folklorunda qarğışların nəzərdən keçirilməsi zamanı belə bir qənaət hasil olur ki, bu bəd dualar klişedir, bunların əsasında keçmiş dilin və etnik qrupun tarixi ilə bağlı əsaslı faktları müəyyən etmək mümkündür, çünki dil vahidi ana dilində danışanın etnik təcrübəsinin deposu kimi funksionallaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayat F. Alqış və qarğışlar // Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası [Elektron resurs]: URL: <http://dede.musigi-dunya.az/a/algish.html>
2. Mehralı L. “Səni görüm ... Alqış və qarğışların sirri” // Milli.az. 13 April 2011 07:06 [Elektron resurs]: URL: <https://news.milli.az/society/36264.html>
3. Paşayeva A. Məni nə vədə Şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları» povesti haqqında). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 146 s.
4. Абакарова Ф.О., Алиева Ф.А. Очерки устно-поэтического творчества даргинцев. Махачкала: Издательство типографии ДНЦ РАН, 1999. 260 с.
5. Абакарова Ф. О. Кубачинский фольклор: этно-локальные особенности. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1996, 264 с.
6. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. Минск: Высшая школа, 1982, 279 с.
7. Вагизиева Н.А. Структурно-семантическая характеристика благопожеланий кадарского языка. Вестник института языка, литературы и искусства имени Г. Цадасы. 2019; № 19: 39 - 44.
8. Гвоздарев Ю.А. Народные обычаи в русской фразеологии. Вопросы общей и дагестанской фразеологии. Махачкала: Издательство: ДГУ, 1984. 162 с.
9. Мутаева С.И., Рабаданова С.М., Мишаева М.В. Национально-культурная специфика проклятий даргинского языка // Современные исследования социальных проблем. Красноярск, 2017. Т. 9, № 4: 256 - 265.

10. Раджабова Н. Г. Соматонимы в благопожеланиях и проклятиях даргинского языка // Сочи: – Вестник Университета Российской академии образования. 2011, № 1, с. 64-66

11. Раджабова Н.Г. Структурно-семантический анализ благопожеланий и проклятий даргинского языка. Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук. Махачкала, 2012. 22 с.

12. Юсупов Х.А. Обрядовая поэзия даргинцев (общее и локальное особенное). Махачкала: Деловой мир. 2009. 180 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: fil.e.d., dos. Nərmin Əbülfəz qızı Rəcəbova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLNARA HACIYEVA
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim
Üzeyir Hacıbəyli, 68
g.h.hajiyeva@gmail.com

GI DE MOPASSANIN QƏHRƏMANLARININ TƏHLİLİ

Xülasə

Adından göründüyü kimi, məqalədə XIX yüzilliyin fransız realist yazıçısı Gi de Mopassanın qəhrəmanları təhlil olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, misilsiz müşahidə qabiliyyətinə malik olan Gi de Mopassan obrazlarını gerçək həyatdan götürürdü və bu obrazlar ən müxtəlif sosial təbəqələri təmsil edirdi. Bir realist yazar olaraq Gi de Mopassanı yaşadığı dövrün insanının psixologiyası, hisslərinin təkamülü, fərdlər arasındakı mürəkkəb sosial münasibətlər maraqlandırır. Gi de Mopassan hesab edirdi ki, fərdlər və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsirin olmasına baxmayaraq insanın mənəviyyat və psixologiyasına aid nə varsa hamısını sırf sosial gerçəkliyə bağlamaq doğru deyil. Məqalədə yazıçının “Gözəl dost” (Jorj Dürua) və “Həyat” romanlarının personajlarının (baron Simon-Jak Lö Pertüi dö Vo, Jülyən) təmsalında bir neçə obrazı analiz olunur. Bunların arasında baron kimi, öz insanlığını və ləyaqətini qoruyub-saxlayanları da var, mənəvi cəhətdən tamamilə deqradasiya etmiş, şəxsi mənfəəti naminə mənəvi və insani dəyərləri ayaqlayaraq keçməyə, hətta qadınlardan bir vasitə kimi istifadə edərək onlara bədbəxtlik gətirənlərə də rast gəlinir. Məqalədə o da vurğulanır ki, realist yazar olaraq Gi de Mopassan heç bir vəhclə öz qəhrəmanlarını ideallaşdırmırdı. Əksinə, Mopassanın yaradıcılığı üçün personajların sırf sərt və ya mənfi tərəflərinin qabardılması xasdır.

Açar sözlər: Gi de Mopassan, qəhrəmanlar, gerçək həyat, tipik obrazlar

Gi de Mopassanın qəhrəmanları əsasən gerçək həyatdan götürülmüş, yaşadıkları tarixi dövrü və ictimai quruluşu, o cümlədən sosial dairələri təmsil edən tipik obrazlardır. Müasiri olduğu dövrün mənzərəsini hərtərəfli, demək olar ki, bütün çılpalığı ilə qələmə almış Mopassanın diqqət mərkəzində on doqquzuncu əsr insanının psixologiyası, hisslərinin təkamülü, fərdlər arasındakı mürəkkəb sosial və psixoloji münasibətlər dururdu. Obrazlar dərin ictimai səciyyə daşıdıqları üçün onların düşüncələrinin və hisslərinin, davranışlarının və əməllərinin əsasında məhz ictimai motivlər dayanırdı. Odur ki, personajın mənəviyyatı və psixologiyası ilə məhdudlaşmaq istəməyən realist yazar bunları şərtləndirən sosial amilləri də ortaya qoyurdu. Sosial analizlə psixoloji analizin vəhdəti obrazların iç dünyasının açılmasında, onun obyektiv dünya ilə, cəmiyyətlə, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılaraq aşkar olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin bununla yanaşı, müasiri olmuş bir sıra yazarlar kimi Mopassan da insanın mənəviyyat və psixologiyasına aid nə varsa hamısını sırf sosial gerçəkliyə bağlamaq cəhdlərinə qarşı çıxırdı. Mopassan yazırdı ki, ədəbiyyat insanı birmənalı olaraq sosial gerçəkliyə

möhkəm bağlamaq və hər şeyi onunla izah etmək kimi vulqar sosioloji reseptlərdən çoxdan imtina etmişdir.

Gi de Mopassanın əsərlərində bütün sosial təbəqələri təmsil edən obrazlara rast gəlinir. Bunlar ziyalılardan və sənət adamlarından, burjua və zadəganlardan, oliqarxlardan, din xadimlərindən, notariustlardan, xırda məmurlardan tutmuş sadə kəndlilərə, balıqçılara, ticarətçilərə, hətta dilənçilərə və yüngül əxlaqlı qadınlara qədər cəmiyyətin hər bir zümresindən çıxmış insanlardır. “Mopassana qədər fransız hekayəsi belə bir zəngin müşahidənin, həyatı xarakterlərin, sosial tiplərin, psixoloji dərinliyin nə olduğunu bilmirdi”.. [4, s.303]. Mopassan yorulmaz bir müşahidəçi idi. O, təhsil aldığı seminariyadakı din xadimlərini, yaşadığı yerlərdəki sakinləri, çalışdığı nazirliklərdəki məmurları müşahidə etdiyi kimi, səyahət etdiyi ölkələrin sakinlərini, ayaq döydüyü redaksiya və nəşriyyatların işçilərini, müalicə aldığı sanatoriya və xəstəxanaların personalından tutmuş xəstələrinə qədər hər bir kəsi hərtərəfli müşahidə edərdi. Böyük realistin obrazlar qalereyası da məhz reallıqdan götürülmüş bu tiplərdən təşəkkül tapıb. Ədəbi qəhrəmana çevrilərkən bu obrazların həyatı orijinallıqlarını itirməməsinin səbəbi də gerçək həyatdan götürülmələridir. Mopassan öz obrazlarını necə varsa o cür, bütün yaxşı və pis cəhətləri ilə birlikdə təsvir edirdi. Öz qəhrəmanlarını ideallaşdırmaq fikrindən uzaq olan yazarın yaradıcılığı üçün xarakterlərin sırf sərt və ya mənfi tərəflərinin qabardılması xasdır. Yazıçı qəhrəmanlarının hərəkətlərini şərtləndirən motivləri tapmaq üçün onları əhatə edən gerçək mühiti də diqqətlə öyrənirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzən tənqidçilər arasında Mopassanın qərəzliliyi, insanları aşağılaması, onların yalnız gülünc və cılız əməllərini önə çəkməsi haqqında iddialara da rast gəlinir. Bu cür fikirlər həqiqətdən uzaqdır və onların özünü qərəzli hesab etmək olar. Əslində belə mülahizələrin səbəbi yazarın sırf gerçəklikdən götürülmüş personajları və hadisələri qələmə almasıdır. Mopassan elə halları, elə nöqsanları qabarıq təsvir edirdi ki, insanın və cəmiyyətin həmin naqisliklərdən təmizlənməsinə ehtiyacı olduğunu görürdü. Əsərlərində cəmiyyətin, sosial quruluşun və fərdlərin əsasən tənqidinə geniş yer verməsinə rəğmən, yazıçı yaxşı insani xüsusiyyətləri də dəyərləndirməyi bacarırdı. Mopassanın istər romanlarında, istərsə də novellalarında kifayət qədər müsbət keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən ağıllı, qürurlu, mübariz insan obrazlarına rast gəlinir. “Martina”, “Simonun atası” və digər əsərlərində o, kəndlilərin mərdliyini, və xeyirxahlığını tərənnüm edərək göstərmək istəyib ki, amansız qanunların hökm sürdüyü qeyri-humanist cəmiyyətdə hələ də vicdanını itirməmiş insanlar var.

Əsərlərində şəxsi mənfəəti hər şeydən üstün tutan burjuaziyanın tamahkarlığı ana xətt kimi keçən yazıçı əmin idi ki, yalnız sadə insanlar fədakarlığa, mərdliyə, həqiqətən sevməyə qadirdirlər. Ədib öz vətənpərvər obrazlarını da məhz sadə adamların arasında axtarıb: (“Sovaj ana”, “Milon ata”) Ümumiyyətlə, Mopassanın novellalarının qəhrəmanları adətən sadə insanlardır. Cəsur fransız kəndliləri olan ağbirçək tənha qarı, çəlimsiz qoca fermer öz hünər və qətiyyətləri ilə, düşməinə qarşı

amansızlıqları ilə, təkbəşinə mübarizə aparmaları ilə diqqəti çəkirlər. Prussiyalıların işğalı nəticəsində gənc oğlunu və yaşlı atasını itirmiş Milon ata düşmənlərlə mehriban davrandığına, prussiyalı əsgər və zabitlərə həddindən artıq qulluq göstərdiyinə görə həmkəndliləri tərəfindən qınanırdı. Amma günlərin birində məlum olur ki, bu çəlimsiz qoca tək-tənha və hamıdan gizlin “partizan” müharibəsi aparırmış; o, təkbəşinə işğalçı ordunun onlarla əsgərini qətlə yetiribmiş. Daxilində işğalçılara qarşı nifrət hissi coşub-daşan cansız-cüssəsiz qoca kəndli yekəpər, cavan əsgərləri təkləyərək kimisini kənd təsərrüfatı alətləri ilə, kimisini adi daşla vurub öldürübmiş. “Mopassan Fransada müharibə ilə bağlı yaranmış faciəvi vəziyyət fonunda müasirlərinin psixologiyasını açır, onların dövlətə, vətən qarşısında borcuna münasibətini aydınlaşdırır. Yazıçı iddia edir ki, sərvət yığmaq düşüncəsi ilə zəhərlənən, şəxsi mənafeyini ön plana çəkən adam vətənpərvər olmaq iqtidarında deyil.” [3, s.26]. Məşhurluğun zirvəsinə doğru qalxdıqdan, sərvət qazanmağa nail olduqdan və salon mühiti həyatının bir hissəsinə çevrildikdən sonra Mopassan dövrünün elit təbəqəsi ilə, zadəgan, ziyalı və incəsənət aristokratiyası ilə yaxından təmas qurmuşdu ki, bu da misilsiz müşahidə qabiliyyətinə və möhkəm yaddaşa malik olan yazarın əsərlərində, xüsusilə də romanlarında yaratdığı zadəgan, burjua, yazıçı və rəssam obrazlarının xarakterini mükəmməl surətdə açmasına imkan verirdi. Təkcə “Əziz dost” romanında bir neçə sosial təbəqənin nümayəndəsini görmək olar: kəndlilər (Jorjun valideynləri), ziyalılar (“Fransız həyatı”nın əməkdaşları), siyasətçilər (xarici işlər naziri Laroş-Matye), zadəganlar (vikont de Vodrek və başqaları). Romanda Mopassanın dövrünün sosial və siyasi reallığı kəndli ailəsindən çıxmış, əvvəlcə hərbi, sonra jurnalist, az sonra tanınmış bir şəxs olan Jorj Düruanın simasında ən kəskin sarkazmla öz ifadəsini tapıb. Əbədi sosial, mənəvi problemə toxunan müəllif, maddi mənfəət və əlverişli mövqe əldə etməkdən ötrü hər cür nalayiq üsula əl ataraq korlanan insan təbiətini bütün çılpalığı ilə açıb göstərib. . Düruanın bir çox hərəkətlərinin əsasında obyektiv şərait dayanır; özünü dolandırmaq üçün pul qazanmağa çalışarkən, bir şəxsiyyət kimi özünə qarşı hörmətə nail olmaq istərkən Dürua natəmiz üsullara əl atır. Onun asanlıqla əldə etdiyi sərvəti və mövqeyi dürüst yollarla əldə etmək ya mümkün deyil, ya da uzun illərin keşməkeşli yollarından keçməklə mümkün olur. Jorj Dürua əxlaq prinsiplərinə məhəl qoymadan məqsədinə doğru addımlayan vicdansızın və yaramazın obrazıdır. Bu obraz mənəviyyatsızlıq, simasızlıq, mənsəbpərəstlik, hiyləgərlik simvolu kimi təqdim olunur. Jorj yoldaşlarının nəzərində də “hiyləgər, fırıldaqçı və hoqqabaz”, “həmişə sudan quru çıxmağa” nail olan bir şəxsdir. O istədiyinə nail olmaq üçün qadınlardan rəzil bir şəkildə istifadə edir, özünə lazım olmayanda isə yolunu ayırır. Vaxtilə Düruanın “qadın qəlblərini fəth edə bilmək” bacarığını müşahidə edən Forestye ona məsləhət də vermiş, bundan faydalanarsa, xeyli uzaqlara gedəcəyini demişdi. Ona karyerasında ilk addımlarını atdıran və irəliyə doğru getməsində dəstək verən də Forestye ilə yanaşı, xanımı Madlena olmuşdu. Taleyin ironiyası ilə dostunun ölümündən sonra Jorj elə onun dul arvadı ilə evlənərək şəxsi həyatında rahatlıq,

sığmacaq əldə edir. Lakin vəziyyəti anında qiymətləndirə bilmək, onu özünə sərf edən səmtə yönəltmək bacarığı güclü olan Jorj daha yuxarı pillədə özünə yer təmin etmək üçün fürsət yarananda, Madlenanı boşamağı qərara alır. İşlədiyi qəzetin təsisçisi, zəngin bankirin, oliqarxın qızı ilə izdivacdən yararlanmaq fürsəti əldə edən kimi o, nigahını sonlandırmaq üçün xanımını Xarici İşlər naziri Laroş--Matye ilə xəyanətdə ifşa etməyi özünə rəva bilir; bu, həm də karyeristin əlinə həsəd apardığı, kin bəslədiyi bir şəxsdən, deputat Laroş-Matyedən intiqam almaq, onun karyerasını ləkələmək üçün yaxşı bir fürsət verirdi. "Fransız həyatının" aksionerlərindən və Valterin maliyyə ortaqlarından olan Laroş-Matye də Dürua kimi simasız və əqidəsiz idi. Dürua Valterin yeniyetmə qızı Süzannanı qaçıraraq atasını onunla izdivaca razılıq verməyə məcbur etmək üçün Mərakeş ekspedisiyası ilə bağlı bir məsələdə şantaj edir. Zəngin ailənin azyaşlı qızı bu qadın ovçusunun saysız-hesabsız "qurbanları" arasında hələlik sonuncusudur. Qaçırdığı qızın anası ilə gizli eşq macərası yaşamasına və xanım Valterin sayəsində sərvətini xeyli artırmasına baxmayaraq, daha böyük məqsədləri hədəfə alan Jorj Dürua bu addımı da atmaqdan çəkinmir; heç kim və heç nə Düruanı hədəfə çatmaq yolundan döndərə bilməzdi. "Mopassanın heç bir əsərində Jorj Dürua kimi sevgi münasibətlərində bu qədər kobud və heyvan təbiətli bir qəhrəman yoxdur;.. "Əziz dost" əsərində müəllifin qəhrəmanına qarşı antipatiası olduqca açıq hiss olunur, lakin o, Düruanın mənfə xüsusiyyətlərini qabartmağı, davranışını şişirtməyi özünə rəva bilmir. Jorj Dürua obrazı Mopassan realistin böyük uğurudur." [4,s. 307]. Jorj Düruanın durmadan irəli getməsinə təkan verən səbəblərdən ən birincisi onun daxilində daim qalmaqda olan paxıllıq hissi idi. O, dostu Forestyeyə əldə elədiyi ictimai mövqeyə görə paxıllıq etdiyi kimi, zəngin redaktor Valterə də, nazir Laroş-Matyeyə də eyni hissləri bəsləyirdi. Karyerasının başlanğıcında sadəcə qarındolusu yemək arzusunda olan baş qəhrəman romanın yekun səhnəsində artıq elitər təbəqənin daxilində özünə yer tutur və bununla da kifayətlənməyərək daha yüksək pillələrə iddia edir.

Mopassanın kübar obrazlarından olan Simon-Jak Lö Pertüi dö Vo ("Həyat") alicənablığı, rəhmdilliyi, xeyirxahlığı ilə xoş təəssürat bağışlayır. Müəllifin özünün də Dö Vo ya qarşı rəğbəti aydın sezilir. Baron dö Vonun mənəviyyatı və dünyagörüşü on səkkizinci əsr maarifçiliyinin, Jan Jak Russonun işıqlı ideyalarından bəhrələnməklə formalaşmışdı. Tərbiyə haqqında özünəməxsus fikirləri olan bu adam yeganə övladının xoşbəxtliyi naminə məqbul bildiyi hər şeyi etmişdi. O, qızını azyaşlı ikən monastra yerləşdirib onu pak, namuslu bir insan kimi yetişdirməyə çalışırdı. Lakin, gözləntilərinin əksinə olaraq, onu real həyatdan təcrid etmiş olur. Xarakter etibarı ilə mülayim, mehriban, cəmərd olan Simon-Jak Lö Pertüi dö Vo xanımını və qızını kifayət qədər sevgi və qayğıya əhatə edir. Baronun ailəsində pul həmişə səxavətlə, bəzi hallarda isə bədxərcliliklə xərclənir; ailə səxavətini nəinki özündən, hətta dost-tağırlardan, ehtiyacı olan insanlardan əsirgəmir. Ünsiyyətə qılın bir adam olmasa da, bu mərhəmətli insan öz işçiləri ilə, ətrafdakılarla mülayim davranır, hər kəsə qarşı humanistlik nümunəsi göstərir. Qızının süd bacısı olduğu üçün öz

övladları kimi münasibət bəslədikləri Rozalinin kürəkəni Jülyənlə gizli əlaqəsi aşkar olduqda baron qəzəblənsə də, qızı küçələrə atmağa qıymur, onu kifayət qədər dəyəri olan cehizlə kəndli oğlana ərə verir. O, kifayət qədər yüksək məbləğ müqabilində keşişin vasitəsi ilə kəndlilərdən birini Rozali ilə evlənməyə və uşağa atalıq etməyə razı salmışdı. Baron qəlbində Tanrı xofu daşısı da, xurafatdan uzaq adamdır; o, kəndin yeni keşişi Tolbiakın fanatizminə qarşı çıxır və bu cür rəzil adamlarla mübarizə aparmağa borclu olduğunu düşünür. Amma nəvəsini hədsiz qayğı və səxavətlə əhatə etməklə, onun hər bir tələbini qeyd-şərtsiz yerinə yetirməklə, bu fanatik baba özü də istəmədən uşağın korlanmasına yardım edir. Nəvəsi Polun tez-tez yüksək məbləğdə maddi yardım istəməsi səbrini tükəndirsə də, hər dəfə əmlakının bir hissəsini satıb onun borclarını ödəyir. Elə baronun ömrünə qəfildən son qoyan da qızının ailəsində baş verən hadisələrdən dolayı keçirdiyi sarsıntılar olur; o, nəvəsinin borclarını ödəməklə bağlı məsələləri yoluna qoymaqda ikən qəflətən iflic keçirərək vəfat edir.

Mopassana görə, zadəganlar arasındakı evliliyin səbəbi sevgi deyil, əsasən təmənna və maraqlardır. “Onun romanlarında təsvir olunan evliliklərin kökündə həmişə sevgi yox, başqa motivlər dayanır.” [1, s.46]. Monastrdan ata ocağına qayıtdıqdan az sonra Vo ailəsi ilə dost münasibətdə olan keşiş vasitəsilə tanış olaraq ailə qurduğu vikont Jülyən de Lamar gənc qızın xəyallarında təsəvvür etdiyi ideal varlığın tam əksidir: Jülyən qabadır, hissiz-duyğusuzdur, acımasızın biridir. O, Janna ilə sevgi əsasında deyil, müəyyən məqsədlə və təmənna ilə ailə qurmuşdu. Onun xəyanəti və əxlaqsızlığı da özünü çox gözəl təmsil edir: de Vo ocağına ayaq basdığı ilk günlərdən başlayaraq ömrünün və ailə həyatının son dəqiqəsinədək davam edir. Jülyən öz egoizmi, qəddarlığı, simicliyi və zinakarlığı ilə nəinki xanımının ailə və məhəbbət haqqındakı bütün illuziyalarını dağıdır, de Vo ailəsinin qayğısız, sakit həyatına sanki bir fırtına gətirir. Onun incəlik, həssaslıq, həya kimi insani məziyyətlərdən xali olması evliliklərinin ilk günlərindən xanımının məyusluğa qapılmasına səbəb olur. Üstəlik, Jülyənin vulqar davranışı -- heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən şeylərdən ötrü deyilməsi, toy səyahəti zamanı hədsiz simiclik etməsi, xanımını bədxərclikdə ittiham edib, valideynlərinin verdiyi pulu əlindən alaraq sərt qənaətlə xərcləməsi onu xanımının gözündən salır. Toy səyahətindən geri döndükdən sonra ailəyə yaşatdığı acılar --- xəyanət səhnəsi və qeyri-qanuni uşağın doğulması onların ailə münasibətlərinin kəskinləşməsində kulminasiya nöqtəsi olur. Məhz Jülyənin ucbatından ərlə arvadın həmişəlik bir-birinə yad olaraq qalmasına səbəb olacaq dəfolunmaz maneələr yaranır. O, oğlu Pola qarşı da soyuq münasibət sərgiləyir, hətta uşağın dünyaya gəlməsi ilə özünün ailədəki “qüdrətinin” azaldığını zənn edərək doğma övladını özünə rəqib kimi qəbul edir. Jannanın təkidi ilə uşağı öpəndə də “O, çimçəşə- çimçəşə dodaqlarının ucunu uşağın şümal və tüksüz alına yüngülvarı toxundururdu”. [2,s.117]” Hər şeydə öz mənfəətini güdən Jülyən acımadan öz nığahdankənar uşağının da anası ilə birlikdə maddi təminat olmadan çölə atılmasında təkid edir. Onun üçün həyatda heç bir dəyər yoxdur. Sevgisi saxta

olan bu şəxs heç bir qadına xoşbəxtlik gətirmir. Jülyənlə Jorj Dürua arasında müəyyən oxşarlıqlar da var: hər ikisi qadın qəlbinin ovçusudur. Hər ikisi yaraşıqlı görkəmlərindən, qadınlardan və qurduqları nığahdan öz maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, müəyyən mövqe əldə etmək niyyəti ilə faydalanırlar. Lakin fürsətkeşlik və avantürizmdə Jorj Düruaya bərabər tutula biləcək bir kimsəni təsəvvür etmək çox çətindir.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ ГЕРОЕВ ГИ ДЕ МОПАССАНА

Ключевые слова: Ги де Мопассан, герои, реальная жизнь, типичные персонажи.

Как следует из названия, в статье анализируются герои французского писателя-реалиста XIX века Ги де Мопассана. Автор статьи подчеркивает, что Ги де Мопассан, обладавший беспримерной наблюдательностью, брал свои образы из реальной жизни, и эти изображения представляли самые разные социальные классы. Как писатель-реалист Ги де Мопассан интересовался психологией людей своего времени, эволюцией его чувств, сложными социальными отношениями между людьми. Ги де Мопассан считал, что, несмотря на взаимное влияние личности и общества, неверно связывать все, что касается духовности и психологии человека, с социальной реальностью. В статье анализируются некоторые характеры писателя на примере героев романов «Милый друг» (Жорж Дюруа) и «Жизнь» (барон Симон-Жак Ле Пертюи де Во, Жюльен). Среди них есть те, кто сохраняет свою человечность и достоинство, подобно барону, и те, кто полностью морально деградировал, игнорирует моральные и человеческие ценности ради личной выгоды и даже приносит несчастья женщинам, используя их как инструмент. В статье также упоминается, что Ги де Мопассан как писатель-реалист не идеализировал своих героев. Напротив, для творчества Мопассана характерно преувеличение резких или отрицательных сторон характеров.

SUMMARY

ANALYSIS OF GUY DE MAUPASSANT'S HEROES

Key words: Guy de Maupassant, heroes, real life, typical characters

As is obvious from its title, the article analyzes several characters of the 19th century French realist writer Guy de Maupassant. The author of the article notes that Guy de Maupassant, who had an incomparable ability of observation, took his images from real life, and these images represented a variety of social classes. As a realist writer, Guy de Maupassant was interested in the psychology of the people of his time, the evolution of his feelings, and complex social relationships between

people. Guy de Maupassant believed that, despite the mutual influence of the individual and society, it is wrong to connect everything related to spirituality and human psychology with social reality. The article analyzes some of the writer's characters using the example of the heroes of the novels *Dear Friend* (Georges Duroy) and *La Vie* (Baron Simon-Jacques Le Perthuis de Vaux, Julien). Among them are those who retain their humanity and dignity, like the Baron, and those who are completely morally degraded, ignore moral and human values for personal gain and even bring misfortune to women by using them as a tool. The author of the article also emphasizes that Guy de Maupassant, as a realist writer, did not idealize his heroes. On the contrary, Maupassant's work is characterized by an exaggeration of the harsh or negative aspects of characters.

Ədəbiyyat:

1. Andree KAUTHEN *La femme dans les romans realistes*.
<https://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/63690-la-femme-dans-les-romans-realistes.pdf>
2. Gi dö Mopassan. *Roman və novellalar*. Bakı, yazıçı, 1989.
3. О.В.Флоровская. Мопассан--новелист. Кишинёв "Штиинца", 1979
4. З.М.Потапова. *История всемирной литературы*. Том седьмой. Издательство "Наука". Москва, 1991.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: f.e.d.,prof. Cavanşir Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Filologiya üzrə fəlsəfə.d. YADİGAR ƏSGƏROVA

AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu
Bakı, H.Cavid Pr 117

yadigar@2012gmail.com

DAVUD NƏSİBİN POEZİYASI

XÜLASƏ:

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı artıq bizim üçün tarixə çevrilib. Keçən əsrin şairlərindən hər birinin poetik sistemində, dil müstəvisində öyrənəcəklərimiz az deyil. Məqalə Azərbaycan şairi Davud Nəsimin poeziyasından, sənətkarlığından, tərcümələrindən bəhs edir. 60-cılar nəslindən olan Davud Nəsim istedadlı şair, nasir, tərcüməçi kimi ədəbiyyat tariximizdə öz imzasını qoymuşdur. Onun yaradıcılığında insanın mənəvi dünyası, dövrün özünəməxsus cəhətləri əksini tapır, təbiət lövhələrinin, fəsillər haqqında düşüncələrin orijinal poetik vasitələrlə ifadəsi, yaratdığı bədii-estetik təəssürlərdən bəhs edilir. Bəzi fəlsəfi düşüncələrin önə çəkilməsi, süjet elementləri, etnoqrafik məlumatlar Davud Nəsimin sonrakı nəsillərə ötürmək istədikləridir. Məqalədə şairin poemalarından tərcümələrindən söhbət açılır.

Açar sözlər: Davud Nəsim, poeziya, ata, Vətən, şair.

Şair İkinci Dünya Müharibəsi dövründə, 1942- ci ildə Qazax şəhərində doğulub. Bu müharibə onun həyatına, yaradıcılığına təsir edib, özünü görmədiyi atası cəbhədən qayıtmayıb, uşaq çağından unutmadığı bu dərdi poeziyasına köçürüb; “Neçə ki, uşaqsan, Vətəndir - ata, atasız –Vətəndə uşaq qərirdir” düşüncəsi bir körpənin, bir gəncin, bir atanın müharibələrə, təcavüzə etiraz səsidir. Bütün yaradıcılığından qoşa keçən “Vətən–ata” motivi illər keçdikcə fərdi kədərdən Vətən sevgisinə qədər böyüyərək “vətənləşən el oğulları” ilə əvəzlənib:

Ürəyi tox, amalı tox,
İnsan olan nə böyükdür.
Vətən borcu əsgərlik yox,
Vətən borcu ömürlükdür [2,15]

50- 60-cı illər Azərbaycan poeziyasında Vətən müharibəsi mövzusu kədər, nisgil, həsrət pafosu ilə təmsil olunurdu. Davud Nəsim şeirində də bu mövzu məhv olmuş talelərin, arzuların içindən keçir: “insanlar, düşünün, saysız oğul var, məzarı bilmirik hardasa batır” fikrinə dayanır. Dünyanı təlatümə gətirən məsələlərin BMT - nin növbəti iclasında, naməlum əsgərin məzarı üstündə keçirmək təşəbbüsü şairin sülh, əmin- amanlıq istəyidir :

Şəhid əsgərlərin üstünə gedin,
Bu ibrət gəlməsə yerin karına,
Onda bu dünyanı etibar edin
Dünyanın oğulsuz analarına. [2,51]

80-ci illərdə yazılan bu şeirlər Qarabağ müharibələrini görən müasir oxucu üçün də düşündürücüdür- şəhid anaları - insanların göz dağı- sülh göyərçinləridir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində təbliğat və siyasətin yaxınlaşdırma bilmədiyi sovet xalqlarını ümumi dərd və kədər elə doğmalaşdırmışdı ki, onlar üçün “Vətən”- anlayışı keçmiş SSRİ-nin hüduqları qədər böyümüşdü. Nifrət, qəzəb ruhlu yüzlərlə şeir nümunəsi sovet poeziyası tarixində xüsusi bir mərhələ

təşkil edirdi. Birlikdə eyni düşməne - faşizmə qarşı döyüşmüş, birlikdə kədərlənib

sevinmiş millətlərin dostluğu nə qədər qiymətli idisə, yeni əsrdə bir-birinə düşmən kəsilməkləri bir o qədər absurd, faciəvi və məntiqsizdir.

Davud Nəsinin poetik ifasında Vətən sevgisi kiçik, yerli coğrafi məkandan daha böyük, daha genişdir: “Yer adı, çətində olanda Vətən , Bir əsgər demişdi, yada düşməyir, Bəs niyə, bilmirəm , bilmirəm, nədən, insan ağır gündə yer soruşmayır”. “Haralısan?” soruşan adama şairin cavabı belədir:

Ani səhv eləsək,
O bircə anın
Yüz il ləkəsini silə bilmərik.
Bölsək torpağını Azərbaycanın
Onun çörəyini bölə bilmərik.[2,63]

Vətəni, torpağı bütöv görməyi öyrədən misralar müasirini yerlibazlıqdan, kiçik hisslərin ucuzluğundan, “bir anlıq səhvin” təhlükəsindən sayıq saxlayır. Vətən sevgisi Davud Nəsin üçün həm də ikiye bölünən Azərbaycan -Təbriz, Ərdəbildir:

Mən qaçmaq istədim qəmdən uzağa,
Kədərdən, qüssədən qəlbim doymadı.
Təbriz həsrətinin oduna bax ha! –
Məni uzaqda da tənha qoymadı.[2,63]

Həyatində bilmədən dağıtdığı quş yuvasına görə bağ evində yaşaya bilməyən şairin “Daş üstündə lələ” lirik-dramatik poeması faciəvi səhnəyə diqqət

çəkir. Burada öz yuvasını dağıtmış atanın və anası ilə tənha qalan oğulun ailə dramı yaşanır: onu atıb getmiş atasının toyunda iştirak edən “yaşı az, boyu gödək” körpənin ”saxta vurmuş bahar, boran dəymiş bir çiçək” görünüşlü obrazı riqqət doğuracaq qədər ibrətlidir. Poemanın adı simvolikdir ; zərif bir çiçək olan lələ daşın üstündə bitə bilirsə, deməli bu uşağın da öz kədərini yenməyə gücü çatır. Amma xəyanətə və dönüklüyə qarşı nə edəcəyini kəsdirə bilməyən bir körpənin qəlbindəki ağrı, həyəcanlar - emosional rənglərlə, gərgin düşüncələrlə kulminasiya

həddinə çatır, uşaq mikrofona: -“ Ata, toyun mübarək”-deyir. Yəqin ki, həyatda rastlaşdığı belə acı hadisələr ömrü boyu ata həsrəti çəkən Davud Nəsibin poemasında ədəbi həllini tapmışdı. “Ata laylası”, “Ata paltosu”, “Ata sağlığı”, “Ata tərbiyəsi”, “Ata” poeması onun ürəyində yaşayan sonsuz ata sevgisinin lirik təəcəssümüdür:

Qoy hamıya deyim,
Ata dəlisiyəm mən,
Ata vurgunuyam mən...
Mən ölsəm qəbrim üstə
Salın yada laylamı;
Çalın mənim mahnımı,
Çalın ata laylamı. [2,31]

Kobudluğa, nadanlığa laqeyd qala bilməyən çox həssas, zərif qəlbli şairin məramı onun ifadə estetikasında, poetik tərzində formalaşır, oxucuya münasibət mədəniyyətindən görünür:

Kədər lərzə salar ildırım təki
İnsanı göylərdən yerə endirər.
Qəmindən qorxuram,
Danışmıram ki,
Kədər kimisə kədərləndirər. [2,62]

60-cı illərdən mətbuatda görünən şair Davud Nəsibin ilk şeirləri bir gəncin istedadından, poetik potensialından xəbər verirdi. Onun 1956- cı ildə dərc olunan “Mənim doğma çayım, mənim Kür çayım” çapdan çıxan ilk əsəridir.

Şair, publicist, tərcüməçi, nasir, ictimai xadim Nəsibov Davud Məcid oğlu 1969-cu ildən Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuşdur. 1966-1969-cu illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində İncəsənət redaksiyasında redaktor işləmişdir. Moskvada ikiillik ali ədəbiyyat kursunu bitirmişdir. Kursu bitirib Bakıya qayıdandan sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi, təsviri incəsənət şöbəsinin müdiri olmuş, poeziya şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Onun Moskvada "Sovetskiy pisatel" nəşriyyatı tərəfindən "Anama məktublar" (1974), "Ocaq daşları" (1981), "Müsahibə" (1985) adlı şeirlər kitabı çap edilmişdir.

1966 – cu ildə dərc olunan ilk kitabı “Gözüm səni axtarır” adlanır. 40 illik yaradıcılığı dövründə ondan çox kitabı nəşr edilmişdir; “Dağlar danışsaydı”(1966), “Məhəbbət yolları” (1973), “Ürək sözsüz danışır” (1976), “Ümid qatarı” (1979), “Bizdən sonra yaşayanlar”(1981), “Əsrin laylası”

“Azərbaycan bayatısı” (1984) , “Dünya bir körpüdür” (1987), “Bizdən sonra yaşayanlar”(1989), “Karvan gedir”(1991) və .s. Şair Ümumittifaq və Azərbaycan LKGİ –nin fəxri fərmanlarına layiq görülmüşdür. [3]

1978-1980-ci illərdə Macarıstan Xalq Respublikasında yaradıcılıq ezamiyyətində olduğu müddətdə macar xalqının ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə tanışlığı onun diqqətini Mikloş Radnotinin poeziyasına yönəltmişdir. Həm macar, həm yəhudi, həm katolik, həm də kommunist olan Radnoti 1944-cü ildə nasist düşərgəsində öldürülmüşdür. Basdırılanların eksqumasiyası vaxtı onun qısa qeydlərdən, 10 şeirdən ibarət dəftəri tapılmışdır.. Yaradıcılığına yaxın müharibə tematikası, bir şairin faciəvi taleyi Davud Nəsibə Mikloş Radnotinin “Yaralı ağılar” kitabını dilimizə çevirməsinə səbəb olmuşdur. Davud Nəsib onun qəbrinə güllər qoymuş, yoldaşı Fanni ilə, dostları ilə görüşüb söhbətləşmişdi.

Macar şairi müharibədən əvvəlki illərdə yazdığı əsərlərlə kifayət qədər tanınmışdı. Lakin Bor düşərgəsində yazdığı “Bor qeydləri” bloknotundakı 10 şeirinə görə bir çox ədəbiyyatşünaslar onu XX əsrin böyük şairi adlandırırdılar:

Müharibə, od, alov durub yerin qəsdinə,
Ürək aciz olanda döyüntüsü zəifdir,
Elə bil yumruq dəyir düz köksümün üstünə,
Gəl, dünyanı sevindir, insanları sən dindir,
Qaçırlar, oynayırlar...

Nə mənalı, gözəldir,
Uşaqların dəstəsi çəməndə bayraq kimi,
Yer üzünün işıqlı, günəşli havaları
Bizim ürəyimizdə qalacaqdır görəsən?
Bir də bu divarlarda qaranquş yuvaları olacaqmı görəsən?
Olaçaqdır, görəsən?
Ürək, ümidlə döyün, mübariz ol həyatda!

Bu şeir Davud Nəsibin M. Radnotudən etdiyi tərcümədir.

Əsərləri ilə xarakterinin çox yaxınlığı Davud Nəsibin səmimiyyətiyəndir. Yazdıqları insanpərvərlikdən, vətəndaşlıq borcundan, ata –ana, övlad sevgisindən, məhəbbətdən güc alır. Dostları, tanışları onun çox xeyirxah, yaxşılıq etməyi sevən bir adam olmasını söyləyirlər. Görkəmli alimimiz Qəzənfər Paşayev xatirələrində Davud Nəsibin xeyirxahlığını, istedadlı əyalət şairlərinə yol açdığını, onları həvəsləndirməyini xüsusi qeyd edir .

Lirik yaradıcılığında, poemalarında Davud Nəsibin təbiət lövhələrinin hadisələrə uyğun olaraq dəyişdiyinə şahid oluruq. “Fəsillərin rəngi” adlı peyzaj lirikası onun estetik baxışlarının, təbiət gözəlliyinə vurğunluğunun ifadəsidir.

İdeyaca “Dişlərini qış ağardır” məcazında alliterasiyalar, konkret qış mənzərəsi təsəvvürünü verən rəng assosiasiyası sözün, ifadənin daha bir cəhətini üzə çıxarır :“Tufan da qopmadı, yel də əsmədi, Bəs niyə çiçəklər pıçıldadırdı?” bədii sualı, bir-birinə toxunan çiçəklərin xışıltısını anladır: “Çiçəklərin rəngi başqa, dili bir”, “təbiət bənövşələnər, açar kol dibində baharın rəngi”- son misrada təşbihlə metaforun simvolikada incə təcəssümüdür.

Payızın gəlişinə, hüzn və kədərə işarə edən sarı yarpaqlar Davud Nəsibə görə günəşlə assosiasiya yaradır, həyat eşqi anlamına gəlir,” “qızılı”, “günəş donlu” olur:

Əvvəl sarı şələlətək
Tökülən yarpaq
Qar altında qaraltının istı nəfəsi.[2,102]

Sarı yarpaqların günəşlə müqayisəsi həm gözlənilməz, həm də yenidir. Əslində günəşin təsirindən yarpaqların saralıb tökülməsi təbii prosesdir, amma bu təbii proses müəllifin fərdi bədii-poetik dərkidir: “günəş hopub yarpaqlara”, “hər yarpaq bir günəş” bənzətmələri sonda :“Təbiət tək ömr eləsək günəşləşərik”- ümumiləşməsi ilə bitir:. Daha bir parça da artıq şairin öz mövqeyini bildirir:

Günəş hara, de, biz hara?!
İnsanın qəmi....
Qəlbimizdə bir dağdır,-
Bizlə döyüşür,
Yazmadığım bircə misra
İndiyə kimi
Elə bil ki, bir yarpaqdır, əlimdən düşür.[2,102]

Davud Nəsibin təbiət lövhələri ətri, rəngi, oyatdığı hisslərlə də yaşamağa, həyata səsləyir, estetik zövq yaşadır. Ağacdən asılı qalan yarpaq taleyini şairin “Kənddən məktublar” poemasında da müşahidə edirik. Sevdidi oğlanı gözləyən qızın ümidlərinə və istəklərinə daha bir canlı bənzətmə -“payız yarpağı tək məhəbbətimiz, elə bil budaqda xəyalə dalıb....Lakin nə üzülüb düşmür budaqdan, nə də ki, cücərib yenidən bitir..[2,146]

“Zaman məni, yaman məni dağladı dag-dag,- Ümidimi, həsrətimi qoydu gözümdə. Bir kədərdən ürəyimdə qaynadı bulaq. Heç bilmirəm, kədəriydi, suydu gözümdə”- Təkrirlə başlayan ilk misralar Dağladı dağ-dağ- anafolarının təkrarı, “ümidimi, həsrətimi qoydu gözümdə” frazeoloqizmi - ağrının dərəcəsinə işarədirsə, “ürəkdə qaynayan kədər bulağının” metaforunun gözdə yaşa çevrilməsi - “kədəriydi, suydu gözümdə” bəndinin poetik metamorfozasıdır. [1,8 Düşüncənin təsir gücünü artıran poetik fiqurlar, məcazların yerində işlənməsi bu poeziyanın estetik görüntüsüdür .

Davud Nəsibin leksikasında müasir dövrlərdə işlənməyən, arxaikləşən sözlərə də vaxtaşırı rast gəlmək olur. Haçıkərim Sanılının “Aran köçü” poemasını xatırladan “Göyqurşağı”etnoqrafik poeması milli yaddaşımızı özündə dasıyan xalça sənətinə həsr olunub. Xalçayaranma prosesi nənin xatirələri ilə çeşnilərə, ilmələrə, naxışlara çevrilir: “Toxudu qəlbini ilmələr üstə”, “rənglərdə göz nuru, ilmədə ürək”. Nəvələrimizin göz yaddaşı - yeddi rəngin mozaikasında bədii rəng alır - “yeddisi torpağın rəngi, ömrümüz, günümüz yeddi rəngdədir, dünyanın yeddi qatı...” Yundan ip əyirmədən başlayaraq ən xırda detallara qədər xalçanın ərsəyə gəlməsi nənin son işi kimi diqqətə çatdırılsa da bu proses bayramsayağı, toydan öncəsi kimi

sevinclidir : “bircə arzusu var, bircə niyyəti,- tezəcə bu rəngləri çiçəkləndirsin.” 168 Toxuculuğa aid bütün alətlərin adları, saplara rəng qatan güllərin adı da oxucuya ünvanlanır, sanki şair sözlərin , məlumatların itməsindən qorxur, oxucuların yaddaşını xalçalara aid detallara kökləyir.

Sən bir hökmünə bax ulu sərvətin,
Köhnəlik-yenilik,
Bir məhək daşı.
Bu əlvan sənətin,
Əlvan hikmətin
Önündə əyildi yadların başı.169

“Dünya bir körpüdür” misrası da şairin uğurlu obrazlarından. Şairin inkişafı bu obrazın açılması, inkişafı üzərində qurulub. Xalq ədəbiyyatında bir insan həyatı, insan dünyası pəncərəyə, saraya bənzədilir: Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər”, “hər gün bir kərpic düşür ömrümün sarayından”... Davud Nəşibdə:” Dünya bir körpüdür, verilib bizə- Körpünün üstündə dayanmaq olmaz. Məndə dünya - ömür anlamındadır. Biz bu ömrü yaşamalıyıq, başa vurmalıyıq:

Keçəndə solunda, baxmır, sağında
Kimlərdir? -
Nə görür, nə də ki, seçir,
Hələ ki, yatan var fil qulağında, -
Körpünü yuxulu-yuxulu keçir.

Fəlsəfi düşüncəyə yol alaraq insanın “körpüdən” keçən ömür yolu, insan qruplarını təsniflərə ayırması real gerçəkləyə əsaslanır:

Kimi atlı keçir, kimi piyada,
Birinin qarnı ac, başqasının tox,
Tələsir köçməyə hamı dünyadan
Körpüdən o yana inanmır – yol yox.[2,107]

Misralardan şairin həyat əqidəsi, dünyagörüşü, həssaslığa, xeyirxahlığa rəğbəti, qabalığa, laqeydliyə münasibəti aydınlaşır: “Hər kəsin keçəcəyi körpü. Dünyada kar və kor kimi yaşayanlar, özündən başqa heç kəsi görməyənlər, kimisə tapdalamaqdan çəkinməyənlər”. Sonda ritorik sual: Hər kəs öz qəlbini açsın, yoxlasın, həyatda ev yıxır, yoxsa iz salır?”

Ömrünün sonlarında 200-2002 ci illərdə Davud Nəşib ayrıca tədqiqat mövzusu olan “Cavanşir”, “Cavanşirsiz məmləkət” tarixi romanlarını yazmışdır.

Davud Nəşibin poeziyası oxucusuna ürəyini acan, təbii hisslərlə danışan poeziyadır, şairin düşüncələri “zəfər soraqlıdır”, sabaha ümidlə doludur. Bu şeirlərdə yaddaş da, gələcəyə inam da vardır.

Mənbə:

1. Davud Nəşib. Azərbaycan bayatısı. Bakı, Yazıçı, 1984.
2. Davud Nəşib. Dünya bir körpüdür. Bakı, Yazıçı, 1987.
3. davudnasib.az

Ядигяр Аскерова

Поэзия Давуда Насиба

Резюме

Азербайджанская советская литература стала историей. Нам есть чему поучиться в поэтической системе и языковом уровне каждого из поэтов прошлого века. В статье говорится о поэзии, творчестве и переводах поэта . Давуд Насиб, родившийся в 60-е годы, оставил свой след в истории нашей литературы как талантливый поэт, прозаик и переводчик. В его творчестве отражены духовный мир человека, уникальные особенности эпохи, описание природных красот в разные времена года оригинальными поэтическими образами усиливающие художественно-эстетические впечатления. Выделение некоторых философских мыслей, сюжетных элементов, этнографических сведений – это то, что Давуд Насиб хочет передать следующим поколениям. В статье говорится и о переводах и поэмах Давуда Насиба .

Ключевые слова: Давуд Насиб, поэзия, отец, Родина, поэт

Yadigar Askerova

Poetry of Azerbaijani poet Davud Nasib

Abstract

The literature of Soviet Azerbaijan has already become history for us. We have a lot to learn from the poetic system and linguistic level of each of the poets of the last century. The article talks about the poetry, creativity and translations of the poet Davud Nasib. Davud Nasib, born in the 60s, left his mark on the history of our literature as a talented poet, prose writer and translator. His works reflect the spiritual world of man, the unique features of the era, the description of natural beauties at different times of the year with original poetic images that enhance artistic and aesthetic impressions. Highlighting some philosophical thoughts, plot elements, ethnographic information is what Davud Nasib wants to pass on to future generations. The article also talks about the translations and poems of Davud Nasib.

Key words: Davud Nasib, poetry, father, homeland, poet

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: fil.e.d.,prof. Şirindil Alışanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci
İnşaatçılar pr.111
gunelhuseynova1980adpk@gmail.com

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ TARİXİ

Xülasə

Atalar sözləri, geniş istifadə olunan sitatlar, aforizmlər frazeologiya ilə sıx əlaqədirlər. Atalar sözləri, əslində, leksikologiyanın tədqiq predmetinə deyil, folklorşünaslıq sahəsinə aid edilir. Bununla belə, bir çox leksikoloqlar atalar sözlərinə lüğət tərkibinin bir hissəsi kimi baxırlar. Bəs buna əsas nədir Müəlliflər, sözün və onun ekvivalentinin ən əsas əlamətlərindən biri olan nitqdə yarandığı deyil, buraya hazır vəziyyətdə əlavə olunduqları faktını vurğulayaraq, qeyd edirlər ki, atalar sözləri ünsiyyət prosesi zamanı nitqi daha da parlaq və obrazlı edən vasitə kimi istifadə olunurlar. Məhz bu fakt atalar sözlərinə və hazır klişe kimi istifadə olunan, bəzi digər bitmiş cümlələrə leksik dil vahidi kimi baxmağa imkan yaradır[2, s.218].

Atalar sözlərini məsəllərdən fərqləndirmək üçün bir neçə xüsusiyyət vardır:

1. Məntiqi baxımdan iki əkslik tam bir vahid halında birləşirsə, bu halda yığcam yekunlaşdırıcı fikir peyda olur. Əlavə (artıq) sözün və ya təsvirin olmaması bununla izah olunur.

2. Fikiri düz və məntiqi baxımdan ifadə etmək üçün atalar sözləri öz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hər bir atalar sözü hər hansı bir hadisəni həm müsbət, həm də mənfi baxımdan qiymətləndirir. Bu cür əlamətlər atalar sözlərini insanlar arasında məşhurlaşdırmağa xidmət edir.

3. Atalar sözləri müdrik və tam fikir bildirir, məsəllər/deyimlər isə nəyinsə təsvirini verir, lakin tam (bitmiş) mənanı bildirmir. Onlar bir tərkibi vahiddən ibarət olur.

4. Atalar sözləri neytral məcazi mənada işlənə bilər. Atalar sözlərinin bu xüsusiyyətləri onların mövzudan asılı olaraq istifadəsini çoxaldır. Buna görə də atalar sözləri müxtəlif millətlər və xalqlar arasında məşhurdur. Deyimlər/məsəllər isə 1 – 2 millətdə məhdud işlənmə dairəsinə görə fərqlənir ki, bu millətlər də coğrafi baxımdan bir – birinə yaxın ərazilərdə yaşayır və ya onların dili qohum olmayan dillər qrupuna daxil olur.

5. Deyimlərin funksiyası nitqdə vasitələrin ötürülməsi və ya göstərilməsidir. Lakin atalar sözlərinin funksiyası isə hər hansı bir hadisə və ya vəziyyəti sübuta yetirməkdir

Bəzən atalar sözləri ilə deyimləri (məsəlləri) bir – birindən fərqləndirmək çətin olur. Deyim atalar sözləri ilə eyni sərhəddi bölüşür. Ona hər hansı bir söz əlavə olunduqda və ya söz sırasının dəyişməsi ilə deyim atalar sözünə çevrilir. Şifahi

nitqdə deyimlər çox vaxt atalar sözlərinə çevrilir və yaxud da əksinə. Atalar sözləri və deyimlərin (məsəllər) dözümlülük əldə etməsi və ya yadda qalması üçün bəzi ifadə vasitələrinin də rolu danılmazdır. Bu cür ifadə vasitələrinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: 1. Atalar sözləri və ya deyimlərdə (məsəllərdə) dəqiq və ya assonans (eyni olmayan) qafiyənin olması: Little strokes fell great oaks – Kiçik zərbələr böyük palıdları da yıxa bilər .2. Atalar sözləri və deyimlərin sadə və balanslaşdırılmış forması onların tez – tez işlənən formasıdır: More haste, less speed – Tələsən təndirə düşər .3. Lakoniklik yadda saxlanılan söyləmlərin əsas aspektini təşkil edir: Dead men tell no tales – Ölülər heç zaman danışmaz.

Onu da qeyd edək ki, yalnız bir neçə atalar sözləri çoxsözlüdürlər, onların əksəriyyəti bir qayda olaraq 5 sözdən çox olmur.

Beləliklə, bu iki terminə aid fikir həmrəyliyi olmaması faktı ilə üz – üzə gəlir. Hər bir müəllif bu iki terminə verilən tərfi özünəməxsus şəkildə izah edir, amma dilçilərin bir çoxu həm atalar sözlərinə, həm də deyimlərə öyüdverici (ibrətamiz) xarakterli sabit söz birləşmələri kimi baxır və onların hansısa bir xalqın dünyasının dil mənzərəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini göstərir.

Açar sözlər:folklorşünaslıq,atalar sözləri,frazeologizmlər

Atalar sözləri kitabı dünyanın diqqətini cəlb etmişdir, çünki o, bütün insanlar üçün dəyəri olan material daşıyır və kitabdakı deyimlər gündəlik nitqimizin bir hissəsinə çevrilmişdir.

Atalar sözləri hər zaman milli dilin ən uzun yaşayan və ən stabil hissəsi olmuşdur və onlar deyimlərlə (məsəllərlə) və aforizmlərlə hər zaman yarışa biləcək vəziyyətdə olmuşlar. Atalar sözlərində və deyimlərdə milli şüurun əhatəliliyi və gözəlliyi kimi onların milli xarakterik xüsusiyyətləri də çox aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Atalar sözləri və deyimlər folklorə dair qısa, lakin dərin mənalı bir sənəddir. Onlar çoxlu sayda kütlənin ictimai və ideal unksiyası ilə baxışlarını ifadə edir. Atalar sözləri və deyimlər bəzi tarixi inkişaf və xalqın mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Atalar sözlərinin semantik sahəsi çox genişdir və özlərini məhdudlaşdırmır. Atalar sözləri insan həyatının hər bir sahəsini təsvir edir. Atalar sözləri və deyimlər mənaca oxşadırlar, baxmayaraq ki, onlar forma və dil baxımından fərqli olur. Bunu sübut etmək üçün bəzi misallara baxaq: *A bird in hand is worth two in the bush – Soğan olsun nağd olsun*.

Bu atalar sözləri forma, söz quruluşu və üslubi baxımından fərqli olsalar da onlar eyni mənanı ifadə edir. Atalar sözləri öz mənə və formasını çox nadir hallarda dəyişir və uzunmüddətli mövcud olma xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər hansı bir atalar sözünün insanlar arasında yayılması prosesi, yarandığı kimi də asta şəkildə həyata keçir. Atalar sözlərini qəbul etməyə hazır olan bəzi coğrafi ərazilər atalar sözlərini sınaqdan keçirdikdən sonra onları öz daxilinə qəbul edir.

Atalar sözləri və deyimlər (məsəllər) hər ikisi şifahi xalq yaradıcılığının janrları hesab edilir. Onlar qədimdən bəri insanları müşaiət edir. Dəqiq qafiyə, sadə forma, lakoniklik kimi ifadə vasitələri atalar sözlərini və deyimləri (məsəlləri) nitqdə

düzümlü, yaddaqalan və vacib edir. Atalar sözlərini deyimlərdən fərqləndirmək lazımdır. Atalar sözlərinin əsas xüsusiyyəti onların bitkin olmasında və didaktik məzmunudur. Deyimlərdə (məsəllərdə) isə fikrin nəticəsində bitkinlik və onlarda öyrədici (ibrətamiz) xarakter olmur. Deyimlər (məsəllər) sözləri qismində, bir qayda olaraq, aşağıdakılar işlənir: When pigs can fly – Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə; When two Sundays come together – Yernən göy bir olsa.

“New brooms sweep clean” – “Təzə bardağın suyu sərin olar” ; “Too many cooks spoil the broth” – “Aşbazı çox olan xörəyin dadı olmaz”; “As you make your bed, so you must lie on it” – “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına ” və s. kimi atalar sözlərinin gündəlik həyatımızda istifadəsini müşaidə etsək bu mülahizələrin doğruluğunu görəcəyik.

Atalar sözlərinin frazeologiyada baxılmalı olduğunun digər bir səbəbi frazeologizmlərin əmələ gəlməsi üçün baza yaratmaqları və bədiiilik, rəfm, ritm, alliterasiya ilə əlaqəli leksik və üslubi xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Aşağıdakı nümunələrdə frazeoloji birləşmələrlə atalar sözlərini müqayisə edə bilərik:

“Strike the iron while it’s hot”. **“Dəmiri isti isti döyərlər”** (atalar sözü)

“to strike the iron while it’s hot” **“Dəmiri isti isti döyərlər”** (frazeoloji birləşmə)

“Do not look a gift horse into the mouse”. **“Siçanın hədiyyəsi ata görünməz”**(atalar sözü)

“To look a gift horse into the mouse” **“Siçanın hədiyyəsi ata görünməz”**(frazeoloji birləşmə)

Atalar sözləri əsasən xalq müdrikliyinin sıxılmış, xüsusən də bədii ifadəsidir:

“There is no smoke without fire”. **“Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz”.**

“A friend in need is a friend indeed”. **“Dost dar gündə tanınar”.**

“As they sow, so let them reap”. **“Nə əkərsən, onu da biçərsən”.**

Atalar sözü həmişə bitmiş cümlə formasında olur, bəzən isə elliptik formada, lakin bu mənada həmişə ikihədlidir:

“Better late than never”. **“Gec olsun, güc olsun”.**

~~Out of sight, out of mind.~~ **“Gözdən uzaq, könlədən iraq”.**

“Seeing is believing”. **“Görmək inanmaqdır”.**

Atalar sözləri demək olar ki, didaktik yönümlüdür, buna görə də çox vaxt əmr cümləsi şəklində olurlar: “Make hay while the sun shines”. – **“Dəmiri isti-isti döyərlər”**[2, s.219].

Bəzi atalar sözlərində ibrətamizlik sarkazm və satira şəklində verilir:

“Great thieves hang little ones”. **“Dəvədən də böyük fil var”.**

“Fool’s haste is no speed”. **“Tələsən təndirə düşər”.**

Aforizmlər nitqə atalar sözləri kimi daxil olan, lakin onlardan folklor deyil, ədəbi mənşəli olmaları ilə fərqlənən, sərrast, səciyyəvi ifadələrdir:

“Stony limits cannot hold love out. (Shakespeare)” – *“Sevgi sərhəd tanımır”* (Şekspir)[2, s.220].

“So said, so done (Shakespeare)” – *“Deyildi – edildi”* (Şekspir).

“What’s in a name? (Shakespeare)” – *“Adda nə varki?”* (Şekspir) – yəni hər hansı bir şeyin adından çox, keyfiyyəti önəmlidir.

“Truth is always strange. Stranger than fiction.(Byron)” – *“Doğru həmişə yaddır.Uydurmadan belə”* – və ya *“Bəzən fakta inanmaq uydurmaya inanmaqdan çətin gəlir”* (Bayron).

Bir çox aforizmlər atalar sözlərindən fərqli olaraq sonlu fikrə malik deyillər və didaktik yönümlü olmurlar: “To be or not to be? (Shakespeare)” – *“Olum ya ölüm?”* (Şekspir)[2, s.221].

Atalar sözləri folklorun qədim janrlarındandır. Bu janrın yaranma tarixi lap ibtidai icma quruluşundan başlayır. O vaxtdan bəri insanların həyat təcrübələri, bilik və dünya görüşləri, təcrübə və sınaqları qısa və bitkin şəkildə ifadə edilərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. M.Qorki yazır: “Ən böyük hikmət sözün sadəliyindədir. Atalar sözü həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitablar dolusu ağıl və hiss vardır” [2,s 119].

Ona görə də atalar sözü və məsəllər ruslar – ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, şərq xalqları – dilin gülzarı, ipə - sapa düzülmüş incilər, yunanlar və romalıları – hakim fikirlər, italyanlar – xalq məkəbi, ispanlar – ruhun təbiəti, ingilislər və fransızlar – təcrübənin barı və s. adları vermişdilər. Atalar sözləri – “xalqın tarixinin müstəsna məna dərinliyinə malik olan qısa ifadələr inkasıdır”. Xalq müdrikliyinin təcəssümü, xalq təfəkkürünün incə çiçəkləridir. Tanınmış folklorşünas alimlərin fikrinə əsasən, məna və poetik forma baxımından bu ifadələr məna dərinliyinin müstəsna poetik forma kamilliyi ilə sadəliyin mütləq kamilliklərlə uzlaşmasının klassik ifadəsidir. M.İ. Mixelson hələ XIX əsrin axırında öz lüğətində qeyd edirdi: “Atalar sözləri – xalqın müdrikliyinin çox əsrlik təcrübəsindən alınmış kvintessensiyasıdır”. Qeyd etməliyik ki, atalar sözünün əksəriyyətinin izahata, izahlı lüğətə ehtiyacı var. Bu izahlı lüğətlər bir çox xalqların dilində vardır. N.P.Yukovun tərtib etdiyi rus və ingilis atalar sözləri lüğətində iki mindən artıq atalar sözünün izahı verilmişdir.

Atalar sözlərini ilk dəfə olaraq təsnif edib, sistemləşdirən Aristotel olmuşdur (b.e. 384-322 il əvvəl). O qeyd edirdi ki, mənanın ifadə yığcamlığına görə atalar sözləri – qədim fəlsəfənin elementləridir. Atalar sözlərindən antik dövrün – Homer, Hesiod (b.e.ə.VIII əsrdə), Aristofan və Menandr kimi şairləri öz əsərlərində istifadə etmişdilər [2,s110]. İngilis ədəbiyyatında isə atalar sözlərinin işlənmə dövrü XVI – XVII əsrlərə təsadüf edir. İngilis dramaturqlarından C.Lili və B.Conson öz əsərlərinin aforizmin müxtəlif növləri ilə zənginləşdirmişlər. V.Şekspir “Hamlet”, “Romeo və Culyetta” və bir çox əsərlərində külli miqdarda atalar sözlərindən istifadə etmişdir. İngilis ədəbiyyatı poeziyasının atası sayılan C.Çoser özünün iri həcmli əsərlərində yumoristik xarakter daşıyan atalar sözlərindən istifadə etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində isə atalar sözlərinə S.V.Skottun və Ç.Dikkensin əsərlərində rast gəlmək olar.

İngiltərədə atalar sözləri XV – XVI əsrlərdən işlənir. İngilis atalar sözlərinin toplanması Erasmusun, ilk tərif vermək cəhdi isə Sinesiusa görə Aristotelin adı ilə bağlıdır. Lakin qeyd etsək ki, ilk topluya atalar sözü ilə yanaşı məcazi mənada işlənən digər ifadələr də daxil olduğundan hər toplunu sırf atalar sözləri toplusu adlandırmaq olmaz. Aristotelin atalar sözlərini “növdən – növə düşən metafora” adlandırması atalar sözlərinə verilən uğurlu və ya düzgün tərif demək olmazdı. Orta əsrlərdə İngiltərədə atalar sözləri daha çox savadlı adamlar tərəfindən işləndiyindən bir növ dəb halı almışdı. Bu orta əsr ədəbiyyatında da özünü açıq biruzə verirdi. Həmin ədəbiyyatlarda atalar sözləri heç bir mənə, məzmun ilə uyğunlaşdırılmadan, kortəbii işlənirdi. Bu zəifləmə XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə atalar sözləri “sıradan çıxmış ifadələr” adlanırdı [2, s. 51].

İngilis atalar sözləri öz tutumuna görə rəngarəngdir və ingilis xalqının həyatını hərtərəfli şəkildə əks etdirir.

Bildiyimiz kimi, hər bir mədəniyyət öz atalar sözlərindəki sosial dəyərlərindən, inanclarından, dilindən, dilinin tərkibindən müəyyən oluna bilər. Bununla birlikdə heç bir mədəniyyətdə atalar sözlərinin müəllifləri ümumi olaraq məşhur deyillər. Buna baxmayaraq atalar sözləri bəzi mədəniyyətlərin başlanğıclarından yaranıblar və lap qədim zamandan bəri bəzi şifahi və yazılı nümunələr meydana gətiriblər. Sonralar, atalar sözlərinin mənbəyi qədim resurslar tərəfindən bərpa edilib. Atalar sözlərinin uzun tarixi var və atalar sözləri hər danışq dilinin və xalq ədəbiyyatının hissəsidir.

P.L.Stephan 1001 məşhur atalar sözlərində və məsələlərində deyir ki, atalar sözləri millətlərin və əsrlərin qiymətli sağlam düşüncəsidir. Onun sözlərinə görə, atalar sözləri millətin və əsrlərin müdrik düşüncəsinə çevrilmişdir. Təcrübələr göstərir ki, hələ qədim zamanlardan açıq təsərrüfat sahələrində və ferma ərazilərində, kiçik fermalarda, kənd və şəhərlərdə və sonralar fabrikələrdə və emalatxanalarda bu sözlər illərlə görkəmli müşahidələr və təcrübələrin növləri ilə şəffaflaşdırılıb sonralar kolleksiya şəklində toplanıblar [3, s. 14].

Qeyd etməliyik ki, həmçinin onların nəhəng dəyərləri və faydalılığı həyatın məqsədi üçün insanlara faydalı işarələr göndərir. Atalar sözləri müxtəlif mövzularda, məqalələrdə və danışqlarda istifadə olunmaqla müəyyən bir vəziyyəti izah etməyə və ya yazını zənginləşdirməyə kömək edir. Atalar sözləri xüsusi ilə həyatı təcrübələri olmayan və danışq bacarığı olmayan gənclərin nitqinə mənə qatmaq, yazısının zənginləşdirməklə sağlam düşüncə və bilik verməkdə faydalıdır və hətta həyatın gedişinin formalaşmasına, birbaşa təsirinə də yardım edir [4, s. 189].

İngilis lüğətinin böyük hissəsi fərqli dillərinin dialektlərindən alınmadır. Buna əsasən deyə bilərik ki, İngilis atalar sözlərinin böyük hissəsi Anqlo-Saxon və Tamil torpaqlarında yazılıb.

Yunan və Romanın klassik ədəbiyyatında atalar sözləri ədəbi bir yolda dramatik tənqid kimi tez-tez təqdim edilir. Güclü dil və parlaq obrazlar onlara klassik tənqidlər tərəfindən verilir, bunun sayəsində onların tənqidinə canlılıq və rənglilik gətirir. Ədəbiyyat həyatın aynasıdır atalar sözləri isə həyatın tənqididir [9, s.25].

Atalar sözləri mədəniyyət varisinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Xalq ədəbiyyatı bizə bizim əcdadlarımız tərəfindən gətirilmişdir. Bu ədəbiyyat milli-ənənəvi bilik hesab edilir ki, əsrlərlə dünya üzərində xalq ədəbiyyatına rast gəlinir.

Məşhur paremioloqist Volfanq Miderin Atalar sözləri Əl Kitabında deyir ki, atalar sözlərindəki müdrik düşüncə və bilik insanların sosial əlaqə qurulmasında milyon illərlə dünya ətrafında bələdçilik edib. Atalar sözləri hər günün ümumi təcrübəsini bəzi real nümunələr və ümumi müşahidlər ilə aydın və şablon dildə qurur. Bu şəkildə yazılmış atalar sözləri onları rahat xatırlamağa şifahi və ya yazılı nitqdə effektiv ritorik nitqi hazırlamaqda kömək edir [6, s. 46].

İstənilən halda, atalar sözləri həqiqi real və müdrik ifadələr olduğu üçün dəyərlidir. Onlar müasir əsrlərdə də əhəmiyyətli rol oynayırlar. Dünya dillərinin və mədəniyyətlərinin çoxunda atalar sözləri var. Onlar əsrlərlə istifadə olunan dilçiliyin mədəni dəyərlərini və fikirlərini toplayıb öyrənilər. Ən birinci atalar sözünə b.e.ə 3-cü minillikdə Şumerlərin daşlar üzərindəki mixi yazılarında insan təbiətinin günlük müşahidələri kodlar şəklində təsvir edilmişdir. Atalar sözlərinin kolleksiyası bu vaxtdan bəri adətən sosial mətnlər, yəni atalar sözlərinin mətnləri list şəklində yığılmağa başlayıb. Atalar sözlərinin istifadəsi və funksiyası çox fərqlidir, bu da pəz növbəsində vəziyyətdən asılı olur. Əksər dillərdə atalar sözlərinin kolleksiyası oxuyucular üçün əlverişlidir və oxuyucuları maraqlandıran atalar sözlərinin mənbəyi, tarixi paylanması oradan tapa bilirlər. Profantova öz bəyannaməsində milli atalar sözlərini başlanğıcdan bəri xalq filosofluğunun manifesti hesab edir [7, s.27].

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatından formalaşır ki, bu sözlər həmçinin xalq və ya şifahi ənənə kimi də adlandırılır. Mədəniyyətlərin yazılmış dili yoxdur. Bu sözlərlə ötürülür. Bura həmçinin şeir, nəsr, hekayələr, dramlar, ayinlər, miflər, atalar sözləri və tapmacalar daxildir.

Norrik İngilis atalar sözlərində 2 əsas kateqoriyanı təqdim edir. Bunlar atalar sözlərinin mənbəyi kimi formalaşır. O, atalar sözlərini şifahi və yazılı olaraq birbirindən ayırır.

İngilis atalar sözlərinin digər mənbəyi din mətnləridir. Müqəddəs Bibliya (İncil) kitabı atalar sözlərinin kolleksiyası üçün ən mükəmməl mənbədir. Bu ideal başlama nöqtəsidir ki, istifadə olunan geniş sayda atalar sözləri Avropa mədəniyyətinə bu kitabla yayılırdı. Xristianlıq bu kitab vasitəsilə müdrik insanlar tərəfindən təbliğ edilirdi bu kitab dünyada yayılıb və məşhurlaşmışdır. Bir çox tərcüməçilər və yazarlar Valtkenin yazılarını İncil kitabında tapa bilərdilər. İncil kitabındakı atalar sözlərini həmçinin çoxlu nümunələr ilə tapmaq mümkündür. Corc Bernard bunu mezalyansında (1914) daha yaxşı göstərir [8, s. 32].

İngilis dilinin atalar sözləri və deyimlərinin mənbəyini yaranma tarixini təhlil etdikdən sonra onların yaranma xarakteristikasını nəzərdən keçirmək də yerinə düşər.

Hər bir atalar sözü özündə 3 ifadəni birləşdirir – “bir neçə söz, yaxşı təsir və gözəl təsvir”. Xalqın inanışına görə hesab edilir ki, ingilis atalar sözləri milli dünyaya baxışı, müdrikliyi, insanların təcrübəsini və mentalitetini ötürür. Həmçinin bütün xalqlarda olduğu kimi ingilis xalqının atalar sözlərində də didaktiklik və dəqiq əxlaq nümunələrində öz yerini tapır. Ona görə də atalar sözləri sadəcə millətin reallığını deyil eyni zamanda praktiki və etnik dəyərləri də təmsil edir (Malinauskiene).

Atalar sözlərinin xarakteri deyimlərdə belə təsvir edilir: “Atala sözləri kəpənəklər kimidir, bəziləri qalır bəzilər isə çox uzaqlara uçur”. Atalar sözlərinin bəziləri şübhəsiz vəziyyətdən asılı olaraq unudulmuş və ya itib getmişdir. Bununla bərabər bir çox atalar sözləri isə mədəniyyətin xüsusiyyətlərini, sosial və digər dəyişimləri qəbul edib məşhurlaşmışdır [11, s. 22].

Bəzi lingvistlər Sauka, Litovkina və Mieder bütün atalar sözlərinin həqiqi – real fikirlər hesab edilməməsinə etiraz edirlər. Sübutlara görə bir çox atalar sözləri bir – birlərinə ziddiyyət təşkil edirlər. Litovkina və Mieder deyir ki, ingilis atalar sözlərinin sağlam düşüncəsi həqiqi mənası fərziyyəyə görə 18-ci əsrdən daha erkən başlayır. Litovkina və Mieder qeyd edir ki, atalar sözləri insan düşüncələrinin təsəvvürlərini həyatın özünə ziddiyyəti təşkil etmək istəyir. Demək olar ki, indi atalar sözlərinin bu ziddiyyəti və münaqişəsi təbii fenomendən daha uzaqdır. Hələdə hər atalar sözünü şəxsi tipik xüsusiyyəti var ki, buda sözsüz dəqiqliyin olmağıdır. Atalar sözlərinin daha vacib faktları hələdə bizim tərəfimizdən istifadə edilir, bu həqiqətən göstərir ki, onlar həmçinin müasir əsrin cəmiyyətində əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Again Norrick təklif edir ki, ingilis atalar sözlərinin mədəniyyəti həmçinin atalar sözlərinin məzmunundada göstərilsin. Bu tədqiqatçı atalar sözlərinin nadir xarakterik xüsusiyyətinin kəşf etmişdir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər atalar sözlərinin digər növlərinin xarakterlərini kəşf etməyə kömək edir [9, s. 166].

İngilis atalar sözləri və deyimlərinin yaranma tarixi və mənbəyi haqqında fikir sahibi olduqdan, eləcə də onların yaranma xarakteristikasını təhlil etdikdən sonra atalar sözləri və deyimlərin hələ qədim zamandan indiyədək işlənməsinin faydasını araşdırmaq məqsədəuyğundur. Aşağıda verilmiş nümunələrdə ibrətverici atalar sözlərinin işlənməsinə diqqət edək:

Alın təri ilə qazanılan pul, ədalətsiz qazanılan böyük gəlirdən daha yaxşıdır [5, s. 60].

Əvvəl qulaq as sonra danış [5, s. 67].

Öz əlində olan mal özgəninkindən daha yaxşıdır [5, s. 87].

Bu növdə atalar sözlərini insanların ümumi biliyində daxil edilib və geniş şəkildə insanların gündəlik nitqində qəbul edilmişdir. Xristianlığın məşhurlaşmasında əsas mərkəzi rolunu oynayan İncil kitabı bir çox dillərə tərcümə edilmişdir və sağlam düşüncənin bu biliyi çox kiçik və ya vacib dəyişiklik edilmədən dünya ətrafına

yayılmışdır. Göründüyü kimi atalar sözləri, gənc və təcrübəsiz insanlara məsləhət, öyüd vermək məqsədilə qədim zamanlardan işlədilmişdir və xristian dini də bu məqamda güclü rol oynamışdır.

Hər bir millət atalar sözlərindən ibarət geniş kolleksiyaya sahibdir. Bir çox alimlər atalar sözlərinin kolleksiyaları üzərində olduqca əhəmiyyətli təcrübələri var. Mieder hesab edir ki, bütün Avropa üzərində atalar sözlərinin qızıl əsri 16-cı və 17-ci əsrlər olmuşdur. Bir ənənə olaraq atalar sözlərinin toplanması Rotterdamin Erasmusunun vaxtına təsadüf edirdi. Onun "COLLECTANEA" adlı kitabının birinci nəşri 1500-cü ildə çap edilmiş və 818 atalar sözündən ibarət olub, Erasmusun öz şəxsi şərhində Latın və Yunan dilində işıqlandırılmışdır. Sözü gedən atalar sözü kitabının ikinci nəşri olan CHILADES, 1508-ci ildə çap edilmişdir [2, s.44].

Tamamilə təəccüb ilə qeyd edilir ki, biznes massivinın və biznes təhsilinin inkişaf dövrü olan 20-ci əsrdə qədim deyimlər yenidən canlanmış və bir çox yaddaşlara həkk olunmuşdur. Hətta onların bəziləri ən azı atalar sözü statusları şəklində çatdırılmışdır. Yeni dövrün deyimlərinə nümunə olan aşağıdakı deyim hər kəs tərəfindən bilinən olduqca məşhur yeni dövr deyimidir: "Müştəri həmişə haqlıdır".

İllər dəyişdikcə deyimlər də öz xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ya keçmiş deyimləri müasirləşdirmiş və ya yeni dövrə uyğun yeni deyimlər ortaya çıxmışdır. 20-ci əsrdə, fundamental və sosial dəyişikliklər insanların yaşayışı ilə birlikdə milliməişət danışıqlarına da təsir etmişdir. Şəhər həyatının yüksəlişi və xüsusi ilə tələblərdəki çeviklik iş və karyeranın daha çox idarəedilməsinə təkan verdi. Bununla da yuxarıda veridimiz nümunə kimi biznes və karyera ilə əlaqədar deyimlər meydana çıxmağa başladı.

Bütün ədəbi mətnlər öyrətməkdə və öyrənilməkdə istifadə edilir onların əsas məqsədi dilə yiyələnməkdən ibarətdir. İngilis atalar sözlərinin pedoqoji əhəmiyyətini qiymətləndirsək, görərik ki, hələ qədim zamanlardan bəri atalar sözləri beyin idmanı kimi qəbul olunmuşdur. İngilis dilində olan atalar sözləri həm yerli xalq həm də İngilis dilini öyrənmək istəyən şəxslər üçün danışiq və yazı bacarığını zənginləşdirməkdə əhəmiyyətli rola sahibdir [11, s.15].

İngilis atalar sözlərinin tanınmış hissəsi bir çox natiq və ya yazıçı üçün hazır mənbədir. Belə ki, onlar məşhur atalar sözləri və deyimlərdən istifadə etməklə öz nitqlərinin kəsərliliyini artırma bilərlər.

Atalar sözlərinin təbiliyi oxuyucuya və ya dinləyəne birbaşa cəlbedicilik verir və bu sözlərdən istifadə edən müəllifin fikrini rahat şəkildə izah etməyə xidmət edir.

Atalar sözləri insan düşüncəsində əmələ gəlir. Bunlar təcrübənin və müşahidənin nəticəsidir və hər kəs tərəfindən gündən günə istifadə oluna bilər. Abrahama görə, atalar sözləri birbaşa gələcək hadisələr ilə bağlı mənəvi problem və ya hər hansı bir hadisə baş verdikdən sonra ondan dərs çıxarmaqdan ibarətdir. Adətən, onlar diqqətin, ədalətin, mənəviyyatın formalarıdır və atalar sözləri buna görə məsləhət xarakterlidir. Həmçinin atalar sözləri və məsəllər öz qədim

ənənələrinə sadıq qalaraq hər zaman bizə hər hansı hərəkəti necə edəcəyimizi və ya etməyəcəyimizi öyrədir. Bunlar bizə mənəvi dəyərləri öyrədir, bizə real hisslərimizə aydınlıq gətirməyi və həmçinin daxili aləmimizdən keçən şeyləri deməkdə yardım edir. İnsan hisslərini dəqiq izah edə bilmədiyi hissləri, atalar sözləri izah etməkdə bir nümunədir [12, s.8].

İngilis dilinin atalar sözlərinin tarixini və mənşəyini araşdıran tədqiqatçılardan Cermak atalar sözünün istifadəsini tipik və qeyri-tipik olmaqla iki hissəyə ayırır. Tipik atalar sözləri mətnin başlanğıcında və ya sonunda istifadə edilir. Atalar sözlərinin qeyri-tipik tətbiqi başlıqlarda, elanlarda, sorğularda istifadə edilir. Geniş medyada xüsusi ilə qəzetlərdə adətən belə bir ənənə var ki, qulaq asanları və ya oxuyucuları özlərinə cəlb etmək üçün atalar sözlərini tam formada başlıqlarda qoyurlar. Atalar sözü həmçinin sloqanlarda, kitablarda, görüş kartlarında və hətta xalq və ya müasir mahnılarda istifadə edilir. Bunun istifadəsinin sayəsində musiqi və ya mahnı insanların yaddaşına asanlıqla qalır.

İngilis dilinin atalar sözlərinin daha ciddi istifadəsinin aspekti Honeck tərəfindən təsvir edilir. O inanır ki, atalar sözünü yoxlamaq üçün şəxsi intellektə tətbiq edilə bilər. Norrick vurğulayır ki, atalar sözlərinin nüfuzlu xarakteri danışanın sözlərinin dəqiq hökmranlı səs tonunun əlavəsindən də asılıdır. Atalar sözləri həmçinin Cicero, Abraham Lincoln, Theodore Roosevelt, Winston S. Churchill, Adolf Hitler kimi natiqlər və siyasətçilər tərəfindən istifadə edilmiş və inandırıcı ritorika vasitə ilə sosial cəmiyyətin üzvlərinə təsir aləti vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

İngilis atalar sözləri fikirlərin formalaşmasında inandırıcı rola sahibdir. Sözügedən ifadələr gənc öyrənənlərin sosial, siyasi və etnik mənsubiyyətlər üzərində dərin fikir formalaşdırmasına kömək edir. Atalar sözləri həqiqətən gənc insanlara həyatın bütün aspektləri baxımından yardım edir. Atalar sözləri gənc düşüncələrdə fikirləşmə prosesinin başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

İngilis mədəniyyətində atalar sözlərinin istifadəsində ardıcıl təcrübə kimi müəllim yazı və nitqdə atalar sözlərinin geniş istifadəsi üçün metod tətbiq edir. Müəllimin vəzifəsi daha qısa vaxt ərzində öyrətməyi həll etməsidir. İngilis atalar sözləri tələbələrin mənimsəməsi və gələcək həyatlarında istifadə etmələri üçün ibtidai sinfdə məktəblilərə tədris olunur. Tədris prosesində əsasən İngilis mənşəli atalar sözlərindən istifadə olunur [5, s.179].

Atalar sözləri tez-tez etnik məsələlərdən, ədəbi rəftardan, ədəbi dəyərlərdən və ümumi məsləhətlərdən danışır. Belə ki, təəccüblü deyil ki, atalar sözləri dini kitablardan gəlib bizə çatmışdır. Buna ən mükəmməl nümunə qədim "Atalar sözləri kitabıdır".

Atalar sözləri insanların tək allahlı olmağını məhdudlaşdırmır - bu tamamilə ümumi istifadə olunan bütün dinlərə aiddir, lakin atalar sözləri dinlərin mətnlərinin izahından və onlardan həmçinin dini məqsədlər və moizələr oxumaq üçün istifadə olunur.

Atalar sözləri həmçinin vizual olaraq şəkillərdə və heykəllərdə geniş mediyanın müxtəlifliliyində təsvir olunmuşdur. Onlar həmçinin qədim vaxtlarda vizual olaraq dekorativ saxsı qablar və heykəllər üzərində təsvir edilib.

Bəzi atalar sözlərinə anti –atalar sözləri də yaradılır ki, bu da həmçinin ədəbiyyata effektiv təsir verir. O zamanlardan bəri zamandan bəri atalar sözləri mədəniyyətin, cəmiyyətin və dilin bir hissəsidir, buna görə də müəlliflər bunlardan effektiv səviyyədə özlərinin ədəbi mətnlərində istifadə ediblər.

İSTİFADƏ OLUNMŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında atalar sözləri// Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2015, № 1.
2. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation, 2nd ed. Wiesbaden, 1969.
3. Atkins, B.T.S.; Varantola, K. (1998). 'Language Learners Using Dictionaries: The Final Report on the EURALEX/AILA Research Project on Dictionary Use'. In B.T.S.
4. Doyle, C. C., Mieder, W., & Shapiro, F. R. (2012). *The Dictionary of Modern Proverbs*. Yale: YaleUniversity Press.
5. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation, 2nd ed. Wiesbaden, 1969.
6. Mac Coinnigh, M. (2015). Structural Aspects of Proverbs. In H. Hrisztova-Gotthardt, & M. Aleksa Varga (Eds.), Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies (pp. 112-132). Berlin: de Gruyter.
7. Jackson H.; Zé Amvela, E. (2007). *Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. London: Continuum.
8. Fontenelle, T. (1998). 'Discovering Significant Lexical Functions in Dictionary Entries'. In A.P. Cowie (ed., 1998). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: OxfordUniversity Press. 189-207.
9. ГАЛЬПЕРИН И. Р.. СТИЛИСТИКА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, Москва «Высшая школа» 1981.
10. Harras, G.; Proost, K. (2005). 'The Lemmatisation of Idioms'. In H. Gottlieb; J.E. Mogensen; A. Zettersen (2005). Symposium on Lexicography XI, Proceedings of the Eleventh International Symposium on Lexicography. Tübingen: Max Niemeyer. 277-291.
11. Waltke, Bruce K. (1965). Prolegomena to the Samaritan Pentateuch (Ph.D.). Harvard University.
12. Andrews, Stephen J. (1990). "Abraham". In Mills, Watson E.; Bullard, Roger A. *Mercer Dictionary of the Bible*. Mercer University Press. p. 5.

Гюнел Гусейнова

**ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ИСТОРИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: фольклор, пословицы, фразеология

Пословицы, широко используемые цитаты, афоризмы тесно связаны с фразеологией. Пословицы, по сути, не являются предметом лексикологии, а относятся к области фольклористики. Однако многие лексикологи считают предисловия частью словарного запаса. Исходя из этого, автор подчеркивает тот факт, что слово и его эквивалент не создаются в речи, что является одним из важнейших признаков, а добавляются сюда в готовом состоянии, и отмечают, что пословицы используются как инструмент что делает речь более яркой и образной в процессе общения. Английские стишки и песни, содержащие новые иностранные слова, можно использовать для улучшения лексических навыков учащихся на более высоких уровнях изучения английского языка и для лучшего запоминания слов. Необходимо также мобилизовать специальные способы запоминания слов, такие как произношение с разной громкостью, ритмичное произношение любого знакомого мотива. К этим способам можно отнести и успешное использование паремий (комплекса пословиц и поговорок) при изучении английского языка. Использование пословиц и поговорок на современных уроках английского языка является эффективной поддержкой интереса к уроку, активности учащихся и умения работать на уроках, поскольку помогает использовать в процессе изучения языка элементы игры и соревнования.

Разнообразие пословиц и поговорок дает возможность использовать их на разных уровнях изучения английского языка (высоком, среднем, низком) и для учащихся с разным уровнем владения английским языком.

Историки, следящие за развитием паремического фонда, фиксируют важные изменения в обычаях и традициях, материальной и духовной культуре народа. Этнографы и фольклористы пытаются установить связь состава пословиц с их национальным характером.

Когда лингвисты изучают пословицы и поговорки, они особое внимание уделяют строению языка и принципам построения. Литературоведы изучают своеобразие метафор и символов в них, определяют квинтэссенционные функции народной мудрости в контексте литературных периодов.

Gunel Huseynova

**ORIGIN AND HISTORY OF PROVERBS AND SAYINGS
SUMMARY**

Key words: folklore, proverbs, phraseology

Proverbs, widely used quotes, aphorisms are closely related to phraseology. Proverbs, in fact, are not the subject of lexicology, but belong to the field of folklore

studies. However, many lexicologists consider forewords as part of the vocabulary. Based on this, the Author emphasizes the fact that the word and its equivalent are not created in the speech, which is one of the most important signs, but they are added here in a ready state, and note that proverbs are used as a tool that makes the speech more vivid and figurative during the communication process.

English rhymes and songs containing new foreign words can be used to improve the lexical habits of learners at higher levels of English language learning and to remember words better. It is also necessary to mobilize special ways of memorizing words, such as pronunciation with different loudness, rhythmic pronunciation of any familiar motif. The successful use of paremias (a complex of proverbs and proverbs) in learning English can also be attributed to these ways. The use of proverbs and proverbs in today's English language classes is an effective support for interest in the lesson, learners' activity and ability to work in the lessons, as they help to use game and competition elements in the language learning process. The diversity of proverbs and sayings makes it possible to use them at different levels of English language learners (high, middle, low) and for students with different levels of English. Historians following the development of the Paremic fund record important changes in the customs and traditions, material and spiritual culture of the nation. Ethnographers and folklorists try to establish a connection between the composition of proverbs and their national character. When linguists study proverbs and proverbs, they pay special attention to the structure of the language and the principles of construction. Literary scholars study the unique nature of metaphors and symbols in them, determine the quintessence functions of folk wisdom in the context of literary periods.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Fil.f.d.Günay Tahirzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TƏRANƏ CAVADOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Teranecavadova062@gmail.com
İstiqlaliyyət 26

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AMEA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA
ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Biliyi ilə xalqı faydalandıran bir alim yetmiş il ibadət edən adamdan xeyirlidir.

Hz. Məhəmməd Peyğəmbər
Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram.
Heydər Əliyev

Xülasə

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli azadlıq və istiqlaliyyət tarixində xilaskar rolunu oynayan dahi insandır. Bu dahi insan öz qətiyyəti ilə xalqı arxasınca apararaq ən ağır taleyüklü məqamlardan qalib çıxarmışdır. Heydər Əliyev müasir dünya tarixində parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi və müdrik dövlət xadimi olmuşdur.

Misilsiz xidmətləri ilə əbədilik qazanmış ümummilli lider Heydər Əliyevin mənalı həyat yoluna nəzər salarkən görürük ki, onun fəaliyyəti zəngin və çoxşaxəli irsi tükənməz ibrət məktəbidir. Azərbaycan xalqının qazanmış olduğu mühüm tarixi nailiyyətlərinin intibah və milli şüurun oyanışı məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış, müstəqilliyimiz onun sayəsində əbədilik qazanmışdır. Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə gəlişi ilə keçmiş SSRİ-nin geridə qalmış respublikalarından biri sayılan Azərbaycanda həyat ritmini büsbütün dəyişmiş, ölkədə görünməmiş canlanma və quruculuq işləri başlanmışdı. Azərbaycan dünya səviyyəsində layiq olduğu mərtəbəyə, Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi və zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bilmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin keçdiyi mənalı və şərəfli həyat yolu, doğma xalqı qarşısında misilsiz xidmətləri zaman və məkan anlayışına sığmır. Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu, fəaliyyəti zamanla ayaqlaşaraq bir-birini tamamlamış, öz xalqına bağlılığın, milli dövlətçiliyə sadıqlığın canlı nümunəsi olmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqı, əlyazma, Əlyazmalar İnstitutu, yazılı abidə.

Möhtəşəm bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev təkcə müstəqillik dövründə deyil, hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə (1969-1982) -ci illərdə

Azərbaycan ictimaiyyətini, elmi, mədəniyyəti kimi ən vacib məsələləri uğurla həll etməyə nail olmuşdur.

Ulu Öndərin xalqın yaradıcılıq tarixi yaddaşının bərpası istiqamətində, nadir tarixi orta əsrlər Şərq yazılı abidələrinin qorunmasında, soykökə qayıdış kimi böyük mədəni quruculuqla əlaqədar məsələlərdə əziyyətlər bahasına ciddi addımlar atılmışdır. Ulu Öndərin Azərbaycanın rəhbəri kimi gördüyü işlər xalqın yaddaşında daim qalacaqdır.

Əlyazmalar İnstitutunun son onilliklərdə müasir elmi-tədqiqat mərkəzi kimi təşəkkülü Ümummilli Liderimiz, ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İnstitutun əlyazma fondunun əsasını əvvəllər orta əsr kitabxanalarına, eləcə də, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə yaşamış görkəmli mədəniyyət xadimlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əbdülməni Əfəndi Xalisəqarızadə, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə Qacar, Mir Möhsün Nəvvab və başqalarının şəxsi kolleksiyalarına daxil olan materiallar təşkil edir. Əlyazmalar İnstitutunun müstəqil ixtisaslaşdırılmış elmi müəssisə kimi təşkili dövründə buraya müxtəlif mədəni-maarif təşkilatlarından, kitabxanalardan minlərlə əlyazma, əski çap kitabları, tarixi sənədlər və başqa arxeoqrafik sənədlər toplanmışdır.

Əlyazmaların respublikamızda toplanması işinə hələ XX əsrin əvvəllərindən, sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmışdır. 1924-cü ilin 21-24 sentyabrında Bakıda Birinci Ümumazərbaycan diyarşünaslar qurultayı keçirildi. Burada – 1929-cu ildə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutuna çevrildi (Az.DETİ). 22 oktyabr 1929-cu ildə bu hadisəyə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyov çıxış edərək demişdir: “ Bu gün siz özünüz şahid oldunuz ki, qonaqlar Həbib Cəbiyev vasitəsilə İnstituta ən qiymətli bir hədiyyə, bəlkə də mən deyərdim, xəzinə bağışladılar - bu, Sədinin əlyazmasıdır. Səhv etməməyə, təqribən 500 il bundan qabaq yazılmışdır. Eyni zamanda, Mirzə Fətəli Axundovun əlyazmasının əslini və başqalarını təqdim etmişlər. Belə qiymətli şeylər Azərbaycanda az deyildir, yəqin ki, onlar başqa yerlərdə də çoxdur”.(3, 22)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (əvvəllər Respublika Əlyazmalar Fondu) orta əsrlər Şərq yazılı abidələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, mühafizəsi və nəşri üzrə vahid bir mərkəz kimi 1950-ci ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmalar şöbəsi əsasında yaradılmışdır. Hələ 1981-ci ildə Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi partiya və hökumətin o vaxtkı Respublika Əlyazmalar Fondunun fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması haqqında xüsusi Qərarı ilə müəssisənin bazası möhkəmləndirilmiş, maddi-texniki təchizatı yüksəldilmiş, 1982-ci ildən fond Bakının indi İstiqlaliyyət adlanan küçəsindəki ən gözəl binalardan birində yerləşdirilmişdir.

1986-cı ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləyən Heydər Əliyev cənablarının yaxından iştirakı və köməyi sayəsində SSRİ Nazirlər Sovetinin 28 oktyabr tarixli 2162 №-li sərəncamı, bir müddət sonra Azərbaycan SSR

Nazirlər Sovetinin 11 noyabr 1986-cı il tarixli 398 №-li Qərarı və Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin 4 dekabr 1986-cı il tarixli 22/3 №-li Qərarı ilə Respublika Əlyazmalar Fondunun bazasında Əlyazmalar İnstitutu təsis edilmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının Fərmanı ilə instituta dəyişikliyə və müəssisəmiz Məhəmməd Füzulinin adı verilmişdi.

Əlyazmalar İnstitutunun əsas prioritet fəaliyyət istiqaməti azərbaycanşünaslıqdır. Burada, eləcə də qorunan abidələrin mühafizə şəraitinin daim müasirləşdirilməsi, onların müntəzəm dezinfeksiya, gigiyena və bərpa məsələlərinin həlli, əlyazmaların kataloqlaşdırılması və sistemləşdirilməsi, onların tədqiq edilməsi və nəşr etdirilərək elmi tədavi və müasir nəsilə çatdırılması işi aparılır. Azərbaycan əlyazmaşünaslığının metodoloji və elmi-nəzəri problemlərinin işlənilib-hazırlanması əlyazmaşünas alim və tədqiqatçılar qarşısında duran ən aktual və vacib məsələdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu dünyanın ən zəngin kitab xəzinələrindən sayılır. Burada Azərbaycan, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə zəngin və nadir əlyazmalar saxlanılır. İndi Əlyazmalar İnstitutunda 40 mindən artıq əlyazma, sənəd, şəxsi arxiv materialları, əski çap kitabları, qəzetlər və s. saxlanılır və tədqiq edilir. Əlyazmalar İnstitutunun elmi-tədqiqat mərkəzi kimi təşəkkülə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə birbaşa bağlıdır. Bünövrəsi ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müstəqil, çağdaş Azərbaycan Respublikası inkişaf etdikcə milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarixi keçmişimizə, yazılı abidələrimizə, onların tədqiqi, nəşri və təbliğinə diqqətin get-gedə artması danılmaz faktdır. İnanırıq ki, vaxt gələcək, dünya kitabxanalarında tariximizə, mədəniyyət, elm və ədəbiyyat tariximizə dair bütün əlyazmaların surətləri, elektron variantları əlyazmaların vahid dövlət qorunma mərkəzi kimi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda toplanacaqdır.

Yeni 2001-ci il, Yeni əsr, Üçüncü minillik münasibətilə xalqa müraciətində Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının dünya sivilizasiya qarşısındakı tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: "İkinci minilliyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Keçən iki min il ərzində bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsi kimi azərbaycanlılar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə sanballı töhfələr vermişlər. Bizim əcdadlarımız ibtidai insanın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən faydalanaraq özünəməxsus zəngin mədəni-mənəvi irs yaratmışlar". (5, 48).

Ümumiyyətlə, respublikada yazılı abidələr üzərində indiyədək aparılan elmi axtarışlarda mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu sahədə Əlyazmalar İnstitutu alimlərinin qazandığı uğurları qeyd etmək lazımdır. Keçən əsrin 50-80-ci illərində müəssisədə Azərbaycan humanitar elminin Məmmədəğa Sultanov, Cahangir Qəhrəmanov, Həmid Arslı, Rüstəm Əliyev, Əzizə Məmmədov, Əzizə Cəfərzadə kimi simaları çalışmışlar.

Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu dünyanın ən zəngin əlyazma xəzinələrindən birinə çevrilmişdir, buradakı ərəb qrafikalı yazılı abidələr məzmunu və nadirliyi baxımından ən məşhur kitabxana və muzeylərin eksponatlarından heç də geri qalmır.

İnstitutda XIX-XX əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin şəxsi sənədləri, tarixi sənədlər və fraqmentlər, əski çap kitabları, əvvəlki dövrlərin qəzet və jurnalları, mikrofilm və fotosurətlər mühafizə edilməkdədir. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan ən qədim əlyazma IX əsrə aid edilən dəri üzərində yazılmış Quranın "Ən-Nisa" surəsinin bir hissəsidir.

Üzərində qeyd olan ən qədim əlyazmalardan biri X əsrin sonunda tanınmış leksikoqraf İsmail əl-Cövhəri tərəfindən tərtib edilmiş klassik ərəb dilinin izahlı ensikopedik lüğəti hesab edilən "Əs-sihah" əsərinin əlyazmasıdır ki, 1117-ci ildə avtoqraf nüsxəsindən üzü köçürülmüşdür. Əbu Əli ibn Sinanın "Qanun fi-t-tibb" ("Tibbi qanun") əsəri (II cild) ərəb dilində yazılmış, tibb və farmakologiyaya aid məşhur risələdir. 1143-cü ildə, müəllifin ölümündən 104 il sonra Bağdadda nəsx xətti ilə köçürülüb. Dünyada qədimliyinə görə ən nadir nüsxələrdən biridir.

Bünövrəsi ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müstəqil, çağdaş Azərbaycan Respublikası inkişaf etdikcə milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarixi keçmişimizə, yazılı abidələrimizə, onların tədqiqi, nəşri və təbliğinə diqqətin get-gedə artması danılmaz faktdır. İnanırıq ki, vaxt gələcək, dünya kitabxanalarında tariximizə, mədəniyyətimizə, elm və ədəbiyyat tariximizə dair bütün əlyazmaların surətləri, elektron variantları əlyazmaların vahid dövlət qorunma mərkəzi kimi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda toplanacaqdır.

Zəngin bir tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu kollektivi bütün ziyalılarımız ulu öndər Heydər Əliyevin bu müəssisənin tarixindəki rolunu heç vaxt unutmur, həmişə onu Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin böyük hamisi kimi yad edirlər.

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycanda 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi ilə bağlı olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu kollektivi, Azərbaycan dövlətinin qurucusu, dahi siyasətçi və qüdrətli dövlət xadimi Ulu öndərin zəngin siyasi irsinin, şərəfli həyat və fəaliyyətini gənc nəsilin daha ətraflı tanınması naminəhaqqında elmi əsərlər və məqalələr yazaraq təqdim edəcəklər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "H.Əliyev və mədəniyyət siyasəti" adlı beynəlxalq elmi konfransının materialları. / Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. – Bakı, 2023 –1284 səh.

2. H.Əliyev və Azərbaycan tarixi: ulu öndər H.Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümü münasibətilə keçirilmiş Bakı məktəblilərinin elmi-praktik konfransında dinlənilmiş məruzələr toplusu / X.Qocayeva, Q.Dadaşova, E.Gülmaliyev, F.Hüseynli: red. E.İmanov. Bakı şəhər icra hakimiyyəti. – Şərq-Qərb – 2022 I – 396 səh.
3. Ümummilli lider H.Əliyevinin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” III Respublika elmi konfransının materialları / N.M.Vəlixanlı: red.heyəti: N.M.Vəlixanlı; AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. – Bakı: Ziya, 2023. – 272 s.
4. Abbasov N.Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs: kulturoji təhlil / N.Ə.Abbasov; elmi red. V.B.Cəfərov. – Bakı, 2011, 220 səh.
5. Əfəndiyev T.İ. H.Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz / T.İ.Əfəndiyev: red. A.Ə.Babayev; rəy.: B.Ə.Nəbiyev, R.Məmmədova. – Bakı: Zərdabi LTD MMC NPM, 2011. – 260 s.

T.Cavadova

**Heydar Aliyev and Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli
of ANAS
Summary**

Heydar Aliyev is a genius who played the role of a savior in the history of the national freedom and independence of the Azerbaijani people. He led the people with his determination and brought them out of the most difficult fateful moments. He was a talented and wise statesman. When we look at the meaningful life path of the National Leader Heydar Aliyev, who won eternity with his unparalleled services, we see that his activity is an inexhaustible example of a rich and diverse heritage. It started with his coming to power, and thanks to him, our independence gained eternity. With the arrival of Heydar Aliyev to the leadership of the country, the rhythm of life in Azerbaijan, which is considered one of the backward republics of the former USSR, completely changed, and unprecedented revival and construction work began in the country. , was able to rise thanks to his wisdom and rich statesmanship experience. The meaningful and honorable life path of the National Leader Heydar Aliyev, his unparalleled services to his native people cannot be defined by time and space and it is a vivid example of loyalty to nationalism.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani people, manuscript, Institute of Manuscripts, written monument.

Т.Джавадова

**Гейдара Алиев и Институт рукописей имени Мухаммада Физули НАНА
Резюме**

Гейдар Алиев – гений, сыгравший роль спасителя в истории национальной свободы и независимости азербайджанского народа. Этот гениальный человек своей решительностью вел за собой народ и побеждал в самые тяжелые судьбоносные минуты. Гейдар Алиев был великой личностью, необыкновенным умом, врожденным талантом и мудрым государственным деятелем, оставившим яркий и неизгладимый след в истории современного мира. Глядя на содержательный жизненный путь общенационального лидера Гейдара Алиева, завоевавшего вечность своими беспримерными заслугами, мы видим, что его деятельность является неисчерпаемой школой богатого и многогранного наследия. Возрождение важных исторических достижений азербайджанского народа, пробуждение национального самосознания началось именно с приходом к власти Гейдара Алиева, и благодаря ему наша независимость обрела вечность. С приходом Гейдара Алиева к руководству страной в Азербайджане, считающемся одной из отсталых республик бывшего СССР, полностью изменился ритм жизни, в стране начались беспрецедентные работы по возрождению и строительству. Азербайджан смог подняться на заслуженный уровень на мировом уровне благодаря дальновидности, мудрости и богатому опыту государственности Великого Вождя. Осмысленный и почетный жизненный путь общенационального лидера Гейдара Алиева, его беспримерные заслуги перед родным народом не вписываются в концепцию времени и пространства. Богатый жизненный путь и деятельность Гейдара Алиева во времени дополнили друг друга и стали живым примером преданности своему народу и верности национальной государственности.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанский народ, рукопись, Институт Рукописей, письменный памятник.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Ağababa qızı Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏMƏDOVA MƏLAHƏT

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68

malahat.samadova@yahoo.com

KÖK SÖZ YUVALARININ AVROPA DİLÇİLƏRİ TƏRƏFİNDƏN TƏDQIQI

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə söz köklərinin inkişafı, kök söz yuvalarının təkamülünün əsas prinsipləri F.Boppun, A.Şleyxerin, Y.Qrimmin əsərlərində sistemli şəkildə araşdırılmışdır. F.Bopp qədim dillərdə söz köklərinin inkişafına təsir göstərən leksik-semantik və derivativ qanunauyğunluqları izah etməyə çalışmışdır.

F.Bopp “Müqayisəli qrammatika” əsərində morfolojiyanı hərtərəfli təhlil etmişdir. Əsərin “Kök haqqında” fəslində F.Bopp Hind-Avropa dillərində söz kökü haqqında öz nəzəriyyəsini izah edir. Alimin fikrincə, Hind-Avropa dillərində ilkin söz kökü birhecalı olmuş və iki dərəcəyə, feil və əvəzlik köklərinə ayrılmışdır.

F.Boppun məqsədi Hind-Avropa ulu dilini araşdırmaq, bu dil ailəsinə daxil olan dillərin qohumluğunu sübut etmək idi. Bu görkəmli alim Hind-Avropa ulu dilinin izahı üçün yollar axtararkən müqayisəli-tarixi metodu kəşf etdi.

Y.Qrimm də müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərində sayılır. O, söz köklərində səs keçidləri qanununu kəşf etmiş, sonralar bu qanun Rask-Qrimm qanunu adlanmışdır.

Açar sözlər: kök morfemlər, leksik-semantik təkamül, koqnitiv dilçilik, konseptlər, flektiv dillər.

Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, kök söz yuvalarının əsasında təkhecalı kök morfemlər durmuşdur. Monosillabizm ideyası Avropa dilçiliyində daima müdafiə edilmişdir. Kök söz yuvalarının zirvə komponentləri olan kök morfemlərin təkhecalı olması fikri F.Bopp, V.Pizani, M.Miller, F.Benvenist, H.Hirt, A.Fisk, A.Meye və başqaları tərəfindən müdafiə olunmuşdur.

Fikrimizcə, Hind-Avropa dilçiliyində sözün kökü morfoloji baxımdan tamdır, lakin müstəqil semantikaya malik deyil. Hind-Avropa dillərində sözün kök adlandırılan komponenti morfoloji cəhətdən tamlıq təşkil edir, lakin müstəqil semantikaya malik olmur. Həmin dillərdə əsas adlanan hissə isə tez-tez morfoloji dəyişikliyə məruz qalır, hər hansı bir məna bildirir. Əgər türk dillərində köklə sözün paralelliyi mövcuddursa, Hind-Avropa dillərində bunu görmək mümkün deyil. Hind-Avropa dillərində sözün kökü əksər halda heç bir məna kəsb etmir, yalnız əsas halında onun leksik mənası anlaşılır.

Alman dilçisi A.Şleyxer kök sözlü dilləri inkişafın başlanğıcı adlandırırdı. Hind-Avropa dilçiliyində kök söz yuvalarının zirvə komponenti olan kök sözlərin tədqiqat tarixində A.Şleyxerin xüsusi rolu vardır. A.Şleyxer dilləri təkamülün üç

pilləsini əks etdirən üç sinfə bölür: təkhecalı, aqqlütinativ və flektiv. A.Şleyxerin fikrincə, dillərin hər üç tipi tarixdən əvvəlki dövrdə yaranmışdır. Təkhəcalı dillər inkişafın birinci pilləsini təşkil edir. Bu köksözlü dillər tipindən aqqlütinativ dillər tipi inkişaf edir, inkişafın son mərhələsində aqqlütinativ dillər tərəfindən flektiv dillər yaranır. Alim Hind-Avropa dillərinin aid olduğu flektiv dilləri inkişafın ən yüksək pilləsinə aid edirdi.

Köksözlü dillərdən aqqlütinativ dillər, aqqlütinativ dillərdən isə flektiv dillər inkişaf etmişdir. A.Şleyxer qeyd edirdi ki, dillərin tipoloji təsnifatının əsasında onların məzmun və münasibəti ifadə etməsindəki fərqlər durur. O, məzmun deyəndə səslə ifadə edilən məfhumları və anlayışları nəzərdə tuturdu.

Fikrimizcə, Hind-Avropa dilçiliyində kök sözlərin hərtərəfli və sistemli araşdırılması daha mükəmməl şəkildədir. Hind-Avropa dilçiliyində söz kök yuvaları fundamental şəkildə öyrənilmiş, kök sözlərin araşdırılmasında müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuşdur.

Bu baxımdan tipoloji rekonstruksiyanın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kök söz yuvalarının tədqiqat tarixindən danışarkən S.S.Mayzelin adını çəkmək lazımdır. O, sami dillərinin kök morfemlərini tədqiq etmiş və kök variantlığı nəzəriyyəsini yaratmışdır.

E.Benvenist Hind-Avropa dillərində ilkin kökləri və bu köklərin yaratdığı söz yuvalarını tədqiq etmişdir. Alimin “Индоевропейское именное словообразование” (“Hind-Avropa dillərində adların söz yaradıcılığı”), “Семантические проблемы реконструкций” (“Rekonstruksiyanın semantik problemləri”) adlı fundamental əsərləri Hind-Avropa dillərində kök sözlərin semantik və qrammatik təkamülünə, bu kök sözlərin yaratdığı kök-söz yuvalarının özəl xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur.

T.V.Qamkçelidze və V.V.İvanovun həmmüəllif olduqları “Индоевропейский язык и индоевропейцы” T. I-II (“Hind-Avropa dili və hindavropalılar”) adlı ikicildlik monoqrafiyada Hind-Avropa dillərində söz köklərinin təkamülündən və derivativ qanunauyğunluqlarından, derivativ inkişafın leksik-semantik təkamülündən bəhs olunur.

Araşdırma zamanı bu qənaətə gəldik ki, dünya dillərində ortaq əlamətlər daha qədimliyi əks etdirdiyi halda fərqli cəhətlər daha sonrakı dövrün məhsulu kimi ortaya çıxır. *“Hind-Avropa dillərində oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allomorfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. Hər bir dilin ən qədim leksik layı onun kök morfemləridir. Kök sözlərin-ilkin morfemlərin yaranması probleminin şərhə ilk dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir: kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluqları bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir”*.

Kök söz yuvalarının zirvə komponenti olan söz köklərinin yaranmasının tədqiqində nida nəzəriyyəsi də özünəməxsus yer tutur.

Qədim yunan və Avropa alimləri Demokrit, Platon, V.Leybs, V.fon Humboldt, D.Herdar, D.Uitni səs təqlidi nəzəriyyəsinə tərəfdar çıxmışlar. Qədim yunan filosofu Platonun fikrincə, sözlər müəyyən əşyalar üçün səciyyəvi olan səslərdən yaranmışdır. Səslər simvolik mənaya malikdir. Səs və məna arasındakı daxili əlaqə ilkin sözlərin forma və məzmununu müəyyən etmişdir.

Alman dilçisi V.fon Humboldt da kök söz yuvalarının zirvə komponenti olan söz köklərinin təşəkkül tarixindən bəhs edərək yazır: *“Səs forması – dilin fikir ifadə etmək üçün yaratdığı formadır, onu karkas kimi də təsəvvür etmək olar ki, dil onun üzərində qurulur. Dillərin fərqi səs formasına əsaslanır. Bu, səs formasının təbiətinin özündən irəli gəlir. Dilin forması haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun səslərinin real xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Səs formasının həqiqi və tam yaranması dilin yalnız ilk dövrlərinə aiddir, yəni bizə məlum olmayan və fərziyyə kimi qəbul edilən dövrlərinə aiddir. Dilin səs forması kök sözlərə əlavə edilən məntiqi kateqoriyaların daxil olduğu sözyaradıcılığı qanunlarını əhatə edən qrammatik formadır”*.

XIX əsrin görkəmli Amerika dilçisi Uilyam Uitni söz köklərinin səs təqlidi və dilin yaranması ilə bilavasitə əlaqəsini qeyd etmişdir. Uitnin fikrincə, *dünya xalqlarının dilləri bir-birindən ona görə fərqlənir ki, hərəsinin özünəməxsus səs forması vardır. Səs forması təfəkkür üçün dilin hazırladığı işarədir. Yalnız material cəhətdən formalaşan səs dili yarada bilər. Dil səslər vasitəsilə dilxarici mənaları ifadə edən mexanizmdir. Uitni “xarici forma” termini ilə dilin səs tərkibini, morfoloji quruluşunu və məzmununu, “daxili forma” termini ilə isə bu məfhumun səslə, fikrin dil materiyası ilə birləşməsi üsulunu başa düşür. Beləliklə, daxili forma – təfəkkür dil əlaqəsinin funksional modelidir*.

Müxtəlif dillərin semantik fəzasının quruluşunu müəyyənləşdirərkən dilçilər insanın koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edirlər. Koqnitiv linqvistika termini 1989-cu ildə Duysburq şəhərində Rene Dirven tərəfindən təşkil olunmuş simpoziumda yaranmışdır və bir çox Avropa alimləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Koqnitiv dilçilik informasiyanın ötürülməsi, təsviri və təşkili olan dilin araşdırılmasını özündə ehtiva edən dilçilik cərəyanıdır.

Bu zaman dil formaları öz-özlüyündə avtonom şəkildə deyil, insanın həyata və cəmiyyətə baxışları prizmasından və onların konseptləri baxımından təsvir olunur. Burada insanın həyat təcrübəsi və ətraf mühitin təsviri ehtiva olunur.

Koqnitiv dilçiliyin özünəməxsus terminləri mövcuddur. Müasir dilçilik ədəbiyyatının araşdırılması bu qəbildən olan anlayışları müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Lakin bunların bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalır.

“Konsept”, “konseptlər”, “dilin semantik fəzası”, “dünyanın dil mənzərəsi” kimi ifadələr deyilənlərə misal ola bilər. Bu terminoloji anlayışların məna nüvəsini, əlbəttə, konsept anlayışı təşkil edir. Kök söz yuvalarının konseptologiya baxımından tədqiqi çox aktualdır. Konsept semantika nəzəriyyəsində əsas yerlərdən birini tutur.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqların konsept anlayışı öz tərkibinə və struktur quruluşunun prinsiplərinə görə fərqlidir. Dünya dillərinin tipoloji tədqiqatları prosesində, iki dilin kontrastiv öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisi zamanı bu fərqlər çox hiss olunur. Koqnitiv semasiologiyaya qədərki dövrdə bəzi problemlər düzgün araşdırılmırdı.

Fikrimizcə, dilin semantik fəzası semem yığını deyil, çoxsaylı və müxtəlif struktur birləşmələrin və qrupların kəsişməsi və birləşməsi nəticəsində yaranan çox mürəkkəb şəbəkəyə bənzər sistemdir. Bu şəbəkə mənə nüvəsini kənar anlamlarla, konnotativ sememlərlə birləşdirən zəncirlər və sikllərdir. Bu münasibətlə dilin koqnitiv fəzasında konseptlərin yerini müəyyənləşdirir. Semantik fəzada yerləşən mənaların münasibətləri hər hansı milli koloriti, etnik semantikanı özündə ehtiva edir. Konseptosferin milli özəlliyi dillərin semantik fəzasının milli xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Müxtəlif dillərin kök söz yuvalarında oxşar konseptlər fərqli əlamətlər əsasında qruplaşa bilər. Dilin semantik fəzası və konseptosfer – hər ikisi təfəkkür kateqoriyalarıdır. Beləliklə, dildə sistem münasibətlərin və milli sematik fəzanın araşdırılması dünyanın dil mənzərəsinin iki dəfə modelləşdirilməsi sayıla bilər.

Təfəkkür kateqoriyaları sayılan dilin semantik fəzası və konseptlər anlayışları arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, mənə bilavasitə dil işarəsinə aiddir. Konseptosfer anlayışının elementi olan konseptin isə konkret dil işarəsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. O müxtəlif dil işarələri ilə ifadə oluna bilər və dil sisteminə bilavasitə təcəssüm olunmaya bilər. Belə bir fikir mövcuddur ki, konsept dil işarələrinə - sözlərə alternativ hesab edilən jestlər və mimika, musiqi və rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və rəqslərlə də ifadə oluna bilər.

“Konsept” və “anlayış” terminləri tarixi dubletlərdir. Rus dilində “anlayış” (понятие) sözünün latın dilində kalkası “conceptus”dur. Lakin müasir elmi dildə bu terminlər fərqləndirilir. İ.A.Şiršov bu ifadələri belə izah edir: Konsept söz işarəsinin məzmun hissəsidir. O, xalqın mənəvi, ruhi və maddi həyatını əks etdirən anlayışları özündə əks etdirir. Xalqın həyatının tarixi köklərini ehtiva edir. Konseptin əsasını təşkil edən anlayış xüsusi potensiala malikdir və diferensiallaşa bilər.

Konseptin linqvokulturoloji aspekti belə müəyyənləşdirir: Konsept – təfəkkür prosesində çoxsaylı əşya və anlayışları ifadə edir. Konsept lüğəvi mənənin insanın şəxsi həyat təcrübəsi ilə vəhdətindən ibarətdir. İnsanın həyat təcrübəsi nə qədər zəngindir, onun istifadə etdiyi konseptlər də bir o qədər çoxdur. Dildə şüur zaman, tale, vicdan, hakimiyyət, azadlıq kimi anlayışları əks etdirir. Bu sözlərdə ifadə olunan nitq hissələri, ilk növbədə adlar sübut edir ki, onlar substantiv səciyyə daşıyır. Konsept şüurun tərkib hissələrindən biri olan yaddaşın ifadə formasıdır. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləşmə formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması mövcuddur.

Konsept hər hansı bir anlayış haqqında toplanan məntiqi, rəşional və hissi konnotativ informasiyadır. Konsept təfəkkürün reallığıdır, hissələrin və fikirlərin

predmetidir. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləmə formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması vardır.

Konsept maddiyyatı deyil, şüurun reallığıdır. Onun vasitəsilə şüurun maddi aləmə münasibəti öyrənilir. Konseptlər yalnız düşünülür, həm də hiss olunur. Onlar hisslərin, məhəbbətin və nifrətin, qarşıdurmanın predmetidir.

Konseptlər insan həyatında ifadə olunan təcrübənin mental formalarıdır. Konsept vahid məzmunu malik təfəkkür formasıdır. Konsept psixoloji strukturun xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayış hesab edilir. Konsept əşyaların arasında əlaqəni ifadə edən mental reprezentasiyadır.

Şüurun statik aspektlə əlaqəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür dinamikdir, təfəkkür – beyinin fəaliyyəti olub, obrazların və konseptlərin yaranmasını özündə ehtiva edir. Bütün araşdırmalar tədqiqindən bu qənaətə gəlmək olar ki, konsepti tam ifadə edə bilən bir tərif yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист. – Москва: Прогресс, –1974. – 447 с.
2. Бенвенист, Э. Индоевропейское именное словообразование / Э.Бенвенист. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1955. – 467 с.
3. Гинзбург, Е.Л. К разработке критериев направления производности // Е.Л.Гинзбург. – Грамматика и норма. – Москва: Наука, – 1981. – с. 38-57.
4. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – Москва: Наука, – 1984, – 471 с.
5. Щербак, А.М. Сравнительная морфология тюркских языков / А.М.Щербак. – Москва Наука, – 1979. – 246 с.
6. Бопп-Франц
<https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Закон Гримма
8.
https://ru.wikipedia.org/wiki

Samadova Malahat

A study of root word slots by European linguists

Summary

The development of word slots in languages with different systems, the main principles of the evolution of root word slots were systematically investigated in the works of F. Bopp, A. Schleicher, Y. Grimm. F. Bopp tried to explain the lexical-

semantic and derivational regularities affecting the development of word slots in ancient languages. F. Bopp thoroughly analyzed morphology in his work "Comparative Grammar". In the chapter "About the root" of the work, F. Bopp explains his theory about the word slots in Indo-European languages. According to the scientist, the initial word slot in Indo-European languages was monosyllabic and divided into two levels, verb and pronoun roots. F. Bopp's goal was to study the Indo-European language and to prove the kinship of the languages included in this language family. This outstanding scientist discovered the comparative-historical method while searching for ways to explain the great Indo-European language.

Y. Grimm is considered one of the founders of comparative-historical linguistics. He discovered the law of sound transitions in word slots, later this law was called Rask-Grimm's law.

Keywords: root morphemes, lexical-semantic evolution, cognitive linguistics, concepts, inflected languages.

Самедова Малахат

РЕЗЮМЕ

Исследование гнезд корневых слов европейскими лингвистами

Развитие корней слов в языках с разными системами, основные принципы эволюции гнезд корневых слов систематически исследовались в работах Ф. Боппа, А. Шлейхера, Ю. Гримма. Ф. Бопп пытался объяснить лексико-семантические и словообразовательные закономерности, влияющие на развитие корней слов в древних языках. Ф. Бопп подробно проанализировал морфологию в своей работе «Сравнительная грамматика». В главе «О корне» произведения Ф. Бопп излагает свою теорию о корне слова в индоевропейских языках. По мнению ученого, первоначальный корень слова в индоевропейских языках был односложным и делился на два уровня: глагольный и местоименный корни. Целью Ф. Боппа было изучение индоевропейского языка и доказательство родства языков, входящих в эту языковую семью. Этот выдающийся ученый открыл сравнительно-исторический метод в поисках путей объяснения великого индоевропейского языка. Ю. Гримм считается одним из основоположников сравнительно-исторического языкознания. Он открыл закон звуковых переходов в корнях слов, впоследствии этот закон получил название закона Раска-Гримма.

Ключевые слова: корневые морфемы, лексико-семантическая эволюция, когнитивная лингвистика, концепты, флективные языки.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova Qəribə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Fil.ü.f.d.LALƏ QASIMLI

AMEA akademik Z.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutu

“Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsi,

Böyük elmi işçi

İSMAİL ŞİHLİ’NİN “NAMERT KURŞUNU” HİKÂYESİNİN TAHLİLİ

ÖZET

Edebiyat dünyasına, 24 Kasım 1938 tarihinde *Edebiyat Gazetesi*’nde yayımlanan “Kuşlar” şiiriyle giren İsmail Şihli (1919-1995), 1947’den itibaren nesre yönelir. 1950 yılında ilk kitabı *Kerç Sularında* yayımlanan İsmail Şihli bu tarihten sonra sanatta yükselme dönemi yaşar.

Yazarın 1957-1966 yılları arasında üzerinde çalıştığı *Deli Küir* romanı sanatının bir dönüm noktası olur. 1962-1966 yılları arasında *Azərbaycan* dergisinde tefrika edilen roman 1968 tarihinde kitap olarak basılır. (İsmayılov, 1999, 31, 43-44, 50)

Çok sayıda hikâye, deneme, uzun hikâye, roman yazarı olarak bilinen İsmail Şihli’nin dikkat çeken hikâyelerinden biri “Namert Kurşunu” adlı hikâyesidir. 1991 yılında yayımlanan aynı başlıklı kitaba dâhil olan hikâyede köy muhtarı Niftalı’nın çevresindeki insanlarla ilişkileri ekseninde “mertlik” ve “namertlik” gibi kavramlar işlenir. Hikâye, Yasemin Bayer tarafından 2007 tarihinde Türkiye Türkçesine aktarılmış *Hazar Kıyısında Yerle Gök* isimli kitapta yer almıştır.

Bu tahlilde hikâye, olayörgüsü, kişikadrosu, zaman, mekân, dil ve üslup bakımından incelenmiştir. Yeri geldikçe hikâyede istifade olunan anlatım tekniklerindenedebahsedilmiştir. İsmail Şihli’nin “Namert Kurşunu” hikâyesi mertlik ve namertlik çatışması üzerine kurulmuş bir hikâyedir. Hikâyede düşman olunca bile mert olunması gerektiği mesajı verilmek istenmiştir.

Anahtar kelimeler: İsmayılŞihli, uzun hikâye, Namert Kurşunu, Azərbaycan edebiyatı

THE ANALYSIS OF THE STORY “THE COWARD BULLET” BY ISMAIL SİHLİ

SUMMARY

Ismail Sihli (1919-1995) who started his legacy in the world of literature with his poem “Birds” published in the newspaper “Edebiyat” (“Literature”) on November 24, 1938 turned to prose since 1947. Ismail Sihli whose first book “On Kerch Waters” was published in 1950 experienced a period of rise in literature after this date.

The writer’s novel “Turbulent Kura” on which he worked during 1957-1966 became a milestone in his literature. The novel which was serialized in the journal “Azerbaijan” (“Azerbaijan”) between the years 1962-1966 was printed as a book in 1968.

“The Coward Bullet” is one of Ismail Sihli’s stories that attracts attention, who is the author of many stories, essays, long stories and novels. In the story that was included in the book with the same title in 1991, concepts such as “manliness” and “cowardice” are discussed in the context. The story was included in the book titled “Land and Sky on the Caspian Shore” translated to Turkish by Yasemin Bayer in 2007.

In this analysis the story was studied in terms of its plot, cast of characters, time, place, language and style. Sometimes, when needed, narrative techniques used in the story are also mentioned. Ismail Sihli’s story “The Coward Bullet” is based on the clash between manliness and cowardice. The moral of the story is one should be manly even when he is an enemy.

Key Words: Ismail Sihli, The Coward Bullet, story, Azerbaijani literature

АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИСМАИЛА ШЫХЛЫ «ПРЕДАТЕЛЬСКАЯ ПУЛЯ»

РЕЗЮМЕ

Исмаил Шыхлы (1919-1995), вошедший в мир литературы со стихотворением «Птицы», опубликованным в газете «Эдебият» 24 ноября 1938 года, с 1947 года обращается к прозе. Исмаил Шыхлы, чья первая книга «В водах Керчи» была опубликована в 1950 году, после этой даты переживает период творческого роста.

Поворотным моментом в его творчестве становится роман «Кура неукротимая» («Дели Кюр»), над которым автор работал в период с 1957 по 1966 года. Роман, публиковавшийся серийно в журнале «Азербайджан» в период с 1962 по 1966 год, в виде книги был издан в 1968 году.

Одним из примечательных произведений Исмаила Шыхлы, известного как автор многих рассказов, эссе, повестей и романов, является его рассказ под названием «Предательская пуля». В произведении, вошедшем в одноименную книгу, изданную в 1991 году, такие понятия, как «мужественность» и «подлость», обсуждаются с точки зрения отношений старосты деревни Нифталы с окружающими его людьми. Рассказ был переведен на турецкий язык Ясемин Байер в 2007 году и включен в книгу под названием «Земля и небо на побережье Каспия». В этом анализе история рассматривалась с точки зрения сюжета, состава персонажей, времени, места, языка и действия. При необходимости также упоминались повествовательные приемы, использованные в произведении. Рассказ Исмаила Шыхлы «Предательская пуля» - это история, основанная на конфликте между мужественностью и подлостью. Здесь была передана информация о том что нужно быть мужественным, даже если ты враг.

Ключевые слова: Исмаил Шыхлы, Предательская пуля, рассказ, Азербайджанская литература

“Namert Kurşunu” Hikâyesi Üzerine

İsmail Şihli'nin “Namert Kurşunu” hikâyesi, bir köy muhtarının çevresindeki insanlarla ilişkileri ekseninde “mertlik” ve bunun karşısı “namertlik” kavramlarının işlendiği tezli bir hikâyedir. Hikâye, ismini de bu kavramlardan alır. Hikâyenin olay örgüsü şöyle özetlenebilir:

Sıcak bir yaz günü hasadı denetlemeye gelen köy muhtarı Niftalı, dinlenmek için silahını bir kenara bırakıp arkın suyuyla yıkanarak serinlemek, kendisi gibi sıcaktan bunalmış ve terlemiş atını da serbest bırakmak ister. Fakat hem görevi hem de şahsi ilişkileri yüzünden köyde birkaç kişinin düşmanlığını kazanmıştır bu yüzden yalnızken atını serbest bırakmaya ve silahı belinden çıkarmaya çekinir. Niftalı'nın düşmanlarından Kerem, eski dostudur, mert birisidir, onun silahsız birine saldırmayacağı kansındadır, diğer düşmanı Mürşid için aynı şeyi düşünmez. Bu düşüncelerle karar vermeye çalışırken bunaltıcı sıcağa dayanamayıp üstündekileri çıkarır ve suya girer. Bu sırada uzaktan gelen atlılardan biri ateş açar. Yere düşen yaralıya yaklaşan Kerem, karşısındakinin Niftalı olduğunu görünce kahrolur. Ateşi son zamanlarda Kerem'in grubuna sığınan Mürşid açmıştır. Bunun üzerine, nasıl olsa Niftalı'nın akrabaları öçlerini alacak diye, Kerem, Mürşid'e dokunmaz, onu kovmakla yetinir. Yaralı muhtar kurşunun Kerem tarafından atılmadığını öğrenince

sevinir. Ondan böyle namertliğı zaten beklememektedir. Fakathenüz yaşayan ve namert kurşunuyla ölmek istemeyen Niftalı, Kerem'i onu kendi silahıyla vurması için ikna etmeye çalışır, buna pek yanaşmayan Kerem, son anda Niftalı'nın ondan umut bekleyen bakışlarına dayanamayıp tetiği çeker.

“Namert Kurşunu” hikâyesi her şeyi gören ve bilen hâkim bakış açılı anlatıcı tarafından anlatılır. Anlatıcı hikâyede kendini belli etmez, tarafsızdır. Hikâye, köy muhtarı ve iki düşmanı etrafında şekillenir. Olay örgüsünü yönlendiren çatışma Niftalı ve düşmanları arasında yaşanır. Düşmanlar arasındaki karakter farkı olay örgüsünün gerilimini artırır.

Hikâye, köy muhtarı Niftalı'nın atının otlağını değiştirmek isterken onu serbest bırakamama ve silahını yanından ayıramama kaygısıyla kendi can güvenliğiyle ilgili endişelerini anlatan cümlelerle başlar:

“Muhtar Niftalı atı otlattığı yeri değiştirdiğinde, eyer ve dizginleri de çıkarmak, önceden yaptığı gibi arkın suyuyla belinin terini yıkamak istedi. Ama sonra bu fikrinden vazgeçti. Atı, eyer ve dizgini haliyle kazığa bağladı. İpi biraz daha yakına, arkın alt tarafına çekti. Biliyordu: Hava sıcaktı. At kan ter içindeydi. Ama başka çaresi yoktu. Eskiden nereye giderse gitsin, atını bağlardı. (...) O zamanlar kendisinin de atının da hiçbir şeyden korkusu yoktu. Hem gençti hem de... Ama muhtar olduktan sonra, artık korku içinde yaşıyordu...” (Şihli, 2007, s. 15).

Hikâyenin şahıs kadrosu kalabalık değildir. Muhtar Niftalı, Kerem, Mürşid, Niftalı'nın babası ve atlılar şahıs kadrosunu oluşturur. Köy muhtarı Niftalı başkahramandır. Niftalı'nın fiziksel portresiyle hikâyenin sonuna doğru, muhtar vurulduktan sonra karşılaşırız. Manevi portresiyle ilgili pek bilgi verilmez, köye gelen yabancı birine yardım etmesinden yola çıkarak iyi kalpli, yardımsever biri olarak tanımlanabilir. Niftalı, görevi dolayısıyla ve şahsi ilişkiler gibi sebeplerle köyde kendine düşman edinir, bu düşmanları nedeniyle devamlı dikkatli davranmak zorunda kalır. Hikâyede geniş olarak yer verilmesine de Niftalı'nın köylülerle ilişkileri ve görevi açısından iç âleminde bir çatışma yaşadığına da değinilir. Geleneksel hayat tarzının getirdiği ahlaki görüşlerle yönetimin taleplerini arasında kalan kahramanın hayatı trajik bir şekilde sonlanır.

Hikâyede Niftalı'nın görevi nedeniyle köy ahalisiyle yaşadığı sorunlara değinildiği gibi başkahramanın sorumlulukları altında ezildiğine de dikkat çekilir. İkilimde kalmıştır Niftalı; bir tarafta köylüleri, diğer tarafta görevi:

“Niftalı muhtar olduktan sonra istese de istemese de bazılarının kalbini kırmıştı. Her ne kadar onlardan uzak durmaya, gözlerine batmamaya çalışsa da olmuyordu. Arayıp buluyor; ‘Filan hırsız neden yakalamadın? Falanca kaçığa neden ekmek verdin? Kaçak Kerem’e Kür’den geçip yaylaya çıkması için neden izin verdin?’ diye azarlıyorlardı. Söylemesi kolaydı, ama böyle şeyler için köylülerle ya da tanıdıklarla yüz göz olmak, yapabiliyorsan, buyur sen yap bakalım, demek zordu. Görev boyunduruk gibi bir şeydir. Boynuna geçirdiler mi, sırtına binip istedikleri yöne

sürerler. Ya dayanman ya da kəndinlə birlikdə, boyunduruk vuranları da sürükleyip Kür'e atman gerekir" (Şıhlı, 2007, s. 19-20).

Böylece kahramanın iki baskı arasında kalması, olay örgüsünə fərqli bir gerilim unsuru daha katar. Niftalı, görevi nədənəylə düşüğü çıkmazda bocalayıp durur. Görevinin gereğini yerinə getirince köylülərlə arası bozulmakta, yapmaza üstü tərəfindən təmbihlənməkdədir. Görevi onu karakteriylə uyuşmayan davranışlara zorlamaktadır. Kahramanın karakterindəki bu özelliklər gələneksel həyat tarzının izləridir. Olayların feodal, ataerki yaşay tarzının hələ gəçərli olduğı bir zamanda gərəkləştiğı dikkəte alınırsa, hikəyədəki çatışmanın səbəplərinin daha dərən olduğı gərəülür. Bu bakiından hikəyədə gərəülen çatışmanın aslında insanların bir yaşay tarzından başka bir yaşay tarzına gəçmək zorunda bırakılmasından kaynaklandığı sөylənəbilir.

Niftalı'nın düşmanlarından biri hikəyə boyunca yer yer kendisiylə ilgili kısıa bilgiler verilən Kerem'dir. Yukarıda bahsedildiğı gibi olayın yaşandığı gün korkuları üzərinə düşən Niftalı'nın, Kerem'dən pek çekinmediğı anlaşılr: *"Kimden korkacaktı ki? Kerem bu saatte kuşkusuz Dilican'da olurdu. Yazın bu sıcağında buralarda olamazdı. Zaten olsa da korkusu yoktu. Hiçbir zaman silahsız bir adama kurşun atmazdı"* (Şıhlı, 2007, s. 16). Kerem uzakta olabileceğı gibi silahsız birinə kurşun atmayacak kadar mert biridir. Bu nədənəylə sıcak bir günün ortasında yorgun muhtarın atını serbest bırakıp kendisi də biraz dinlənmək istərken Kerem'le ilgili gөnlü rahattır.

Yönləndirici kahraman olaraq dəğərlandıriləbilecek Kerem, gərəklə həyattan alınmış bir karakterdir. Hikəyənən başında ismi Kerem olaraq gəçən karakterin ilərleyen sayfalarda ünlü Kaçak Kerem olduğunu öğreniriz. Fakat hikəyədə Kaçak Hərekəti'nin öncüsü gibi dēğil, mertliğı təmsil edən biri olaraq gərəülür. Kerem'in isminin karşısında sadəcə bir kərə "Kaçak" tanımının verilmesi, karakter olaraq geniş işlənməməsi hikəyədəki konumuyla ilgilidir.

Kaçak Kerem, XIX yy. ikinci yarısında yaygınlaşan Kaçak Hərekəti'nin ən önəmli isimlərləndən biridir. Kaçakçılıq 19. yüzyılda halkın çıkarlarını koruyan mücadələ biçimi olaraq ortaya çıkar. Çarlık Rusyasının köylülərlən haklarını elindən alması Kafkaslar'da itirazlara səbəp olur və bu itirazlar Kaçak Hərekəti'na dönüşür. Almaz Yürdsever (2015), Gürcü gəzeteci G.Gviniashvili'nin, "Kafkasya'da kaçakçılığın oluşum səbəpləri üzərində durduğı 'İveria' adlı makalesində, kaçakçılığın 'esarete, istismara karşı, adalet uğrunda önəmli bir mücadələ şekli' olarak" dəğərlandırdiğini belirtir. Kaçakçılıq hərekəti Çarlık Rusyası basını tərəfindən sürekli və uzun sürə takip ediliyordu. Takip edilen isimlərlən biri Kaçak Kerem'di. Kaçak Kerem'in mücadələsi –insan hakları və kişisel özgürlüğü önəmseməsi, sadəcə basına yansımaqla kalmayıp, yaşadığı günlərlən itibaren Azərbaycan edebiyatı ilə birlikdə, Gürcü və Rus edebiyatlarına da konu olur, şahsiyəti və mücadələsiylə halk kahramanı tipi olarak işlənilir. Rus edebiyatında özellikle, M. Qorki'nin Kaçak Kerem'le ilgili olumlu düşüncələri dikkət çekər.

Niftalı'nın digər düşmanı Mürşid, kimliyiylə ilgili köyde kimsenin bir şeybilmediyi, neredən geldiği, soyu-sopu belli olmayan biridir. Mürşid qarşı güc olaraq görülür; yanlışı bir yaşama biçiminə sahiptir, namertliyi təmsil edir. Hikəyə, Mürşid'in öne çıxan bu yönünə görə adlandırılmışdır. Yardıma muhtaçkən yazıkgörünümlü, eli güclənincə keçmiş və ona yardım edenləri unutan, ailesi və çocuklarını düşünməyən, bu kimi dəğərlerden uzak bir karakterdir.

Köyde hasadın bitmesini bekleyen Niftalı, köye dışarıdan geldiği için "Garip Mürşid" olaraq adlandırılan Mürşid yüzünden sadəcə otlakta dinlenmekten değil, köyde yalnız kalmaktan da çekinir. Köy əhalisi çoktan yaylaya çıkmıştır, böyle birdurumda köyde yalnız kalmak doğru değildir. Hikəyinin bu yerinde geriye dönüş yöntemiyle Mürşid'in köye gelişini anlatılır. Kara bir kış günü Niftalıların evlerine kadar gelip kendini kaçkını, kimsesiz gibi təkdım eden Mürşid, onu karşılayan Niftalı və babasından yardım ister. Niftalı və babası şaşkın halde ne karar vereceklerini bilemezler, hatta Niftalı'nın babası yabancı adama ilk bakıştan güvenmez:

"Gürültüyü duyunca dışarı çıkıp köpekleri susturmuş, bahçe kapısında duran delikanlıya kim olduğunu sormuşlardı. Kürkünü omzuna atarak oğluyla birlikte bahçe kapısına gelen Niftalı'nın babası, yolunu şaşırp gelmiş olan bu Allah'ın kuluna dikkatle bakmış ve onun, buraların insanlarına benzemediğini anlamıştı. Son zamanlarda böylelerine sıkça rastlanıyordu. Ya düşmanı öldürdükten sonra kaçıp buralara gelirler, ya da bir lokma ekmek için çöllere düşerlerdi. Adam, delikanlıyı tepeden tırnağa dikkatle süzdükten sonra, "Hayır, adam öldürüp kaçan birine benzemiyor bu." diye geçirmişti içinden. "Belki de başka bir sorunu var." diye düşünmüştü. Aslanabakılırsa, delikanlının çukurlaşmış gözleri adamın hiç hoşuna gitmemişti. (...)

Doğru mu söylüyordu, bunu Allah bilirdi; belge yok, tanık yok! Garip bir adamdı. İşte o günden sonra, köyleler ona "Garip Mürşid," dediler..." (Şıhlı, 2007, s. 17-18).

Pek emin olmasalar da kendine acındıran Mürşid'e sahip çıkar, yardım ederler. Mürşid, önce hayvanların bakımını üstlenir, sonra ekinle ilgilenir. Niftalı'yadost-kardeş olur. Babasını kaybettikten sonra Niftalı, ona toprak verir, orada küçük dahi olsa ev yapmasına yardımcı olur. Hayvanlardan pay ayırır, bir at hediye eder. Akrabalarından bir kızla evlendirip ev-aile sahibi yapar. Garip Mürşid yaman bir adam çıkar. Eline para geçince Tiflis, Gence'ye gidip gelir. Yaşam koşullarını iyileştirir. Daha refah bir hayata kavuşunca geçmişini, dostluklarını vesorumluluklarını unutur, ailesine iyi davranmaz: *"Niftalı, Mürşid'in karısını üzdüğünü duydu: haftalarca eve gelmiyor, kentte keyif çatıyor, çocuklarıyla ilgilenmiyordu"* (Şıhlı, 2007, s. 18). Mürşid'in ailesiyle ilgilenmediğini duyan Niftalı buduruma dayanamaz haber gönderip onu yanına çağırır. Ama Mürşid gelmez. Birgün yolda karşılaşırlar, onunla konuşup akıl vermek ister fakat Mürşid buna terstepki verir. İş ağız dalaşından kavgaya dönüşür. Sonunda özür dileyen

Mürşid, Niftalı'nın elinden kurtulunca bir gün bunun intikamını alacağını söyleyerek kaçar: *"Ey Muhtar, bunu senin yanına bırakırsam ben de adam değilim!"* der (Şıhlı, 2007, s. 19). Bu olaydan sonra Mürşid ailesini de köyü de terk eder.

Hikâyenin bu yerinde Niftalı'nın sığağa daha fazla dayanamayıp arka doğru gittiğini öğreniyoruz. Suyla kendisini serinletmek isterken gelen atlıları görmez, seslerini duymaz. Bir anda sırtında hissettiği acıdan vurulduğunu anlar. Dönüp bakınca atlılardan birinin diğerine kızarak sövdüğünü duyar: *"Namert köpoğlu!"* (Şıhlı, 2007, s. 20). Bundan başka bir şey de işitmez.

Yukarıda bahsedildiği gibi hikâyenin başkahramanının portresiyle ölüm anında, başı, aralarında husumet olan, eski dostu Kerem'in dizinin üstendeyken karşılaşırız: *"Niftalı oldukça değişmişti. Gerdanı biraz sarkmış, yüzü kararmış, kalın bıyığı seyrelmiş, şakakları ağarmıştı. Gözlerinin çevresinde hafif kırışıklıklar oluşmuştu"* (Şıhlı, 2007, s. 21). Bu cümlelerden Kerem'le Niftalı'nın uzun süredir karşılaşmadığını öğreniriz, zaten karşılaşsalar biri diğerini vurmuş olmalıdır. Şimdi Kerem, yaşı ilerlemiş ve vurulmuş olan Niftalı'ya yardım edemediği için üzülür. Bu sırada Niftalı yanındaki kim olduğunu anlar ve Kerem'i görünce öyle sevinir ki, sanki düşmanı değil sevdiği bir insandır. Burada eskiden Niftalı ile Kerem'in çocukluk arkadaşları olduğu özetlenir. Hayat şartları onları birbirinden ayırıp düşürmüş, koparmış hatta düşman etmiştir:

"Şimdi birbirlerinin yüzüne hasret kalmışlardı. Silahlıydılar. O, Kerem'e, Keremde ona yaklaşamıyordu. Kerem tüfeğini alıp dağlara çıktı, at sırtında ömür geçirdi. (...) Niftalı ise, evinde, akrabalarının çevresinde korku içinde yaşıyordu. Muhtar olduktan sonra değişmişti. Kerem ona birkaç kez, 'köy insanlarına dokunmaması için' haber göndermişti. Ama bunun hiçbir yararı olmamıştı. Kerem, kulağını çekmek için çoktandır onu arıyordu" (Şıhlı, 2007, s. 22).

Eski dostların düşmanlık nedeni şahsi olmayıp Niftalı'nın görevinin gereğini yerine getirirken köy ahalisini incitmesiyle ilgilidir. Hayat şartları onları birbirine karşı koysa da geleneksel değerlerden vazgeçmezler. Bu yüzden onu arkadan namert çevuranın Mürşid olmasına üzülmekle birlikte, Kerem tarafından vurulmadığını da sevinir. Bir insanın ölüm anında bunu düşünmesi olayların gerçekleştiği dönem için olağan bir haldir. Niftalı ve hikâyede yer alan diğer kişiler geleneksel hayat tarzının getirdiği değerlere sahip insanlardır. Bu nedenle de başkahraman, ölüm anında hayatı terk ettiği üzerine değil, kimin tarafından nasıl vurulması üzerinde düşünür. Son kez etrafa göz gezdirerek Kerem'den bir istekte bulunur. Hikâyenin etkileyici sahnesi diyalog şeklinde gerçekleşir:

"-Kerem, son bir dileğim var..."

-Silahını çıkar, beni alnımdan vur!

-Neler söylüyorsun?

-Bırak, muhtar Niftalı'yı kaçak Kerem öldürmüş desinler... Erkeği erkek öldürür!.."

(Şıhlı, 2007, s. 23).

Namert kurşunuyla ölmək istemeyən Niftalı, Kerem'den onu kendi silahıylavurmasını ister. Kerem buna ne kadar çox üzülse de eski dostunun dediğini yapar.Hikâye Kerem'in tetiği çekmesi sahnesiyle biter.

Şahıs kadrosu içinde yer alan Muhtarın babası ve Kaçak Kerem'in atlı grubudekoratif unsur olarak ele alınacak kişilerdir.

Hikâyede olaylar ismi verilmeyen bir köyün çevresinde cereyan eder. KaçakKerem'in GazahrayonuGıragKesemen köyünden olduğundan yola çıkarak olaylarınbu köy çevresinde gerçekleştiği söylenebilir. Hikâyede köyün çevresindekibazı yer isimleriyle birlikte yakın ve uzak çevreye ait isimlere yer verilir: Tiflis,Gence, İrevan, İran, Kür, Aras, Karayazı ormanı, Dilcan deresi, Ceylançöl. Yeryer köyün çevresindeki tahıl tarlaları ve s. ile ilgili tasvirler yapılır:

“Gözünü ufuklara dek uzatıp giden tahıl tarlalarına dikti. Hafif bir esinti vardı.Sıcaktan kavrulup sertleşmiş sümbüller hisırdıyordu. Otları çoktan sararıp solmuşdereli tepeli bu boz düzlüğün ortasında, kavak ağaçlarının birbirine değen yapraklarınınhişırtısı da duyuluyordu” (Şıhlı, 2007, s. 15-16).

Mekân gibi zaman unsuru da hikâyede arka plandadır. Yazar, hikâyenin geçtiğidönemle ilgili herhangi bir bilgi vermez, nesnel zamanı belirtmez. Kaçak Harekâtı'ndanve Kaçak Kerem isminden yola çıkarak olayların XIX yy. ikinci yarısından sonra gerçekleştiğini tespit etmek mümkündür. Neredeyse, en fazla bir saatsürecek olay geriye dönüş ve özetleme teknikleriyle genişletilir. Havanın sıcaklığıdurumundan mevsimin yaz olduğu anlaşılır.

Yazar, hikâyede yalın ve sade bir dil, akıcı bir üslup kullanır. Olayların köydegeçmesine rağmen yerel söyleme pek yer verilmez. Yer yer anlatımın dilini güçlendiren diyaloglara yer verilir. Anlatımda özellikle geriye dönüş ve özetlemeyöntemlerinden faydalanılır.

Sonuç

Eskiden günümüze, toplumumuz insani değerlere çok önem vermiş, vefa, dürüstlük,kahramanlık, mertlik v.s. gibi hasletler önem arz etmiştir. Hatta namertdosttan, mert düşman daha üstün görülmüştür. Bu, edebiyatımıza da konu olmuş,mertlik gibi olumlu davranışlar her şekilde yüceltilirken, namertlik gibi hasletleryerilmiştir. İsmail Şıhlı'nın “Namert Kurşunu” hikâyesi mertlik ve namertlik çatışmasıüzerine kurulmuş, hikâyede düşman olunca bile mert olunması gerektiğimesajı verilmek istenmiştir.

Hikâyede geniş olmasa da başkahramanın görevi ve köy ahalisi arasındakalarak iç âleminde yaşadığı sıkıntıya da değinilir. Başkahramanın iç çatışmasıhikâyede derinine irdelenmez, sonuçlarının yaşattığı olay üzerinden değerlere sahip olunması üzerine yoğunlaşılır. Daha çok olay ve olay aracılığıyla aktarılacakmesaja odaklanıldığı için zaman ve mekân gibi unsurlara dikkat edilmez, olayingerçekleştiği, karakterlerin yaşadığı köyün ismi verilmediği gibi,nesnel zamandan da bahsedilmez. İster hikâyenin başkahramanı, isterse de gerçek hayatta

var olan halk kahramanın prototipinin yer almasına rağmen şahıs kadrosunun fiziksel portreleri veruh tahlilləri yapılmaz. Tezli bir hikəyə olmasına rağmen, yazar, kişilərinikendisi yargılamaz, realist bir tavrıla nesnel, tarafsız bir düzlemde sunmaya çalışarak, bunu okuyucuya bırakır.

KAYNAKÇA

Almaz Yurdsever. (2015, 20 Şubat). *Halk Gehremanı Kaçak Kerem Hakkında Deyərli Menbe*.

Erişim tarihi: 28 Kasım 2019 https://525.az/site/?name=xeber&news_id=32590#gsc.tab=0

İsmayilov Y. (1999). *İsmayıl Şıhlı. Hayatı, Muhihi, Sanatı*. Bakı: Ayna.

Şıhlı İ. (2007). Namert Kurşunu. Y. Bayer, (Haz.), *Hazar Kıyısında Yerle Gök* (ss. 14-24). İstanbul: Telos.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: Fil.ü.f.d., dosent İnci Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ЛЕЙЛА ОМИРОВА
аспирантка Института языка, литературы и
национальных рукописей имени Махтумкули АНТ

ТВОРЧЕСТВО МАХТУМКУЛИ –
ХУДОЖСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЕДИНСТВА МИРА

Сегодня творчество Махтумкули не только признано духовной ценностью Востока и туркменского народа, но и вышел на уровень общечеловеческой ценности. В науке изучения мировой литературы мудрый поэт изучается с точки зрения художественного сознания, человечности, вечных проблем жизни, поэта времени.

Доказательством нашего вышеизложенного мнения можно считать распространение Махтумкуливедения на мировом уровне. Махтумкуливедение зародилось в 19 веке (от А. Вамбери – Л.О.) и не утратило своего значения даже в 21 веке. В свою очередь интерес к творчеству Махтумкули Фраги с годами рос. Есть немало доказательств, подтверждающих это мнение.

Во-первых, за растущим научным и литературным интересом к жизни и деятельности любого человека должна стоять истина, воплощающая мощные и важные для человечества вопросы. Творчество нашего деда Махтумкули, прошедшее испытание тремя столетиями, доказало этот факт.

Во-вторых, подобно тому, как Аттароведение, Физуливедение, Навоиведение... имели важность возникновения, также проявилась важность Махтумкуливедения. Потому что количество ученых и творческих работников, изучающих вышеназванных гигантов, очень велико, и поэтому потребовалось создание отдельного направления в области литературоведения.

В-третьих, регулярные юбилеи дня рождения Махтумкули Фраги и международные научные конференции способствуют распространению Махтумкуливедения на мировом уровне.

Мир поэзии Махтумкули Фраги изучался многими учеными и Махтумкуливедами с точки зрения нравственности, воспитания, религиозно-суфистической философии, психологической характеристики и других вопросов. Однако, несмотря на это, мы, изучив научную литературу, видим, что идеи, выдвинутые насчёт творчества великого поэта, нуждаются в дальнейшем изучении. Это связано с тем, что в советское время научные труды философско-научного направления изучались в соответствии с противоречивой борьбой материализма и идеализма, и в соответствии с марксизмом. То есть философские воззрения Махтумкули оценивались согласно направлению социалистического реализма в литературоведении.

В научных мнениях о творчестве Махтумкули до сих пор сохраняются противоречивые взгляды. В советский период многие ученые, изучавшие творчество Махтумкули, критикуют религиозно-суфийские, философские идеи поэта как идеалистические, как сторонника верящий в судьбу (фаталистические). Например, в работе академика Г. Чарыева «Мыслитель Махтумкули» говорится: «Как сын своего времени, особенно как идеалист в понимании общественных явлений, Махтумкули не мог понять истинных причин своих поражений и причин тех ситуаций» [2, с.110]. Здесь нужно помнить одно, у Махтумкули Фраги не было мировоззрения, тяготеющего к идеям материализма и идеализма в научной философии. Но несмотря на это, к сожалению, нашлось немало людей, стремившихся искусственно разделить творчество мыслителя на материалистические и идеалистические взгляды. Академик Г. Чарыев в этой книге трактует его как материалиста, а также как поэта, критикующего религию и её представителей: «Он видел, что священники угнетают народ через религию, и что религия служила в их руках орудием для угнетения рабочих, и он также понимал, что религия мешает его благородному делу» [2, с.111].

Как видим, у одного и того же автора противоречивый подход к творчеству Махтумкули. Такая ситуация характерна для большинства работ, написанных о Фраги в советское время.

Именно поэтому мы анализируем философские взгляды в творчестве Махтумкули на основе взглядов, опирающихся на концепции современной мировой философии. То есть, в современной философии выдвигаются взгляды, основанные на представлениях о бытии и его видах. Бытие, каким мы его знаем, есть всеобъемлющая реальность. Бытие делится на существование вселенной, природы, человека, общества и существование духовности, которые зависят друг от друга. Все эти типы взаимосвязаны. Но духовное бытие пронизывает все формы существования. Бытие включает в себя элементы живой природы, неживой природы и общественной жизни. Также изучается структура мира в виде микромира, макромира и мегамира.

Творчество великого философа-поэта Махтумкули охватывает все проблемы бытия. Оно выражает представления о мироздании, происхождении, строении, сущности мира, о природе и его тайнах, о человеке и о человеческом обществе, о духовном мире, хотя поэт-философ дает не прямое научное определение, а через художественное слово. Каждый читатель понимает философию Махтумкули согласно своему мировоззрению. Выражая в своем творчестве свои художественные представления о мире, Фраги создает философию жизни своего времени. Она отличается от идеалистического и материалистического мировоззрения. Он не проводит границ между материальными вещами и идеальными вещами и духом. Поэтому в его

творчестве находит свое место гармоничное выражение мира материального и мира духовного как целостность бытия.

Аманнепес Шыхнепесов – один из выдающихся туркменских ученых современности, основательно и в совершенстве проработавший концепцию бытия в творчестве Махтумкули Фраги на основе суфийской философии. Подробную информацию по этому поводу ученый дает в своей книге «Вселенная Махтумкули». Наш анализ основан на концепциях фундаментальной философии. В связи с этим удобнее будет продолжить наше обсуждение на нескольких примерах. Во-первых, давайте посмотрим на представление о том, насколько близок герой к миру науки в стихотворении «Наш мир»:

Мы не надолго здесь, поймите!
Что имеете, – всё дарите;
На казну Каруна взгляните:
Всё развеять готов наш мир! [4, с.35]

В этой строфе поэт выдвигает идею единства бытия мироздания. Потому что человечество хочет показать их иначе, разделив вселенную на понятия «тот мир» и «этот мир». Но Махтумкули Фраги признает, что это разделение условно, что мир един, несмотря на то, что мир разделен человечеством. Потому что вещи, существующие во Вселенной, находятся в одном единстве, они движутся в пространстве и во времени по отношению друг к другу, переходят из одной формы в другую, из одного состояния бытия в другое. То есть, в этих строках стихотворения поэт выдвигает связь между материальными и духовными состояниями и их переходом из одного в другое.

Поэт показывает, что с помощью интеллекта можно изучать тайны мира и происходящие вокруг него события и понимать их.

В стихотворении «Это везде»:

Вращается вокруг пламенного Солнце, колесо жизни,
И планеты вместе с предвестницей Луной. [3, с.472] (подстрочный перевод)

Махтумкули объясняет научную истину о связи между Солнцем, Солнечной системой и Луной в Галактике (Вселенной), о связи этого единства с человеческой жизнью. То есть, «Если я протяну руку, то достаточно дойти до ветвей (ар-ар)», это показывает, что как бы ни были велики и сложны эти тайны, их можно понять, как можно постигнуть ветки можжевельника (ар-ар), даже если он выше.

В стихотворении «И ты»:

Ты – прах, и жалок твой удел.
Остерегайся грешных дел;
От смерти, как бы ни хотел,
Защиты не найдешь
И ты. .[5, с.387]

Махтумкули Фраги показывает связь микромира и макромира на примерах, связанных с жизнью человека, общность перехода от одного к другому, выдвигает философскую идею единства мира.

В стихотворении «Рок» поэт говорит, что история создания земной сферы в мире начинается с более ранних времен:

Дни мчатся и века седые,
Дворцы ветшают золотые,
Друзья уходят и родные,
И ночь лишь сном о них светла.

Три части мира скрыло море,
А по четвертой бродит горе...
Вселенная погибнет вскоре,
Её погубит бремя зла. [3, с.491] (перевод)

Но при этом, давая научные сведения о том, что три четверти земной сферы составляет вода, а одна четвертая – суша, автор пишет:

Что дэвов для него взнузда,ла,
Смарагдов горы накидала,
Венцом алмазы увенчала, –
И все распалось, как зола! [4; с.491] (перевод)

В своих строках он раскрывает, что подземные и поверхностные ресурсы являются необходимыми ценностями для человечества и жизни, а также единство между человечеством и природой.

Таких примеров не один и не два, а целая группа, которые неоднократно твердят, что Махтумкули настоящий ученый, говорящий стихами.

В основе своего творчества поэт Махтумкули говорит про общество и проблемы, возникающие в нём. Поскольку эпоха жизни поэта относится к периоду конфликтов и слабого политического единства, он хочет объяснить в своих стихах общественные отношения и раскрыть смысл жизни. Он выражает отношения, лежащие в основе существования сообщества. То есть о добре–зле, дружбе–вражде, честности–безнравственности и прочих. В стихотворении «Знай» поэт говорит:

Коль ты хитёр и лжив, и на слова не строг,
Знай: зеркало души затмится тенью ржавой.

или

Хорош ты? – даже враг пошлёт тебе привет;
Но знай, что жизнь твою испортит нрав лукавый.
Также в стихотворении «Словно»:
Если плохой будет спутником хорошего,
Подобно выпвшему яд,
Если сможет от него избавиться,
Сразу почувствует облегчение. [4, с.610] (перевод)

Здесь он ставит вопрос о противоречиях и их единстве в общественных отношениях, показывая, что обществу свойственны в одно и то же время переходы с самого плохого «Яд»-Заккун, на уровень самых хороших отношений «Мед» – Сладкая Любовь.

Поэт Махтумкули также говорит о взаимоотношениях поколений в обществе, что является одной из проблем, изучаемых социальной философией. В стихотворении «Вдали остались»:

Чистые стремления юности,
Словно весна, прошли, вдали остались.
Настала старость тысячами невзгодами,
Сентябрь прошел, наступили осенние холода, только зимы и ждать.
(подстрочный перевод)

Свою жизнь я потратил пустым забавам,
Не служил, не молился я Богу,
Несравненную юность прожил я зря,
Теперь не осталось у меня ни силы, ни азарта. [1; с.450]
(подстрочный перевод)

Он показывает, что в человеческом обществе всегда есть прогресс и изменения, что течение жизни меняется от юности к старости и что между этими проблемами существует гармония. В ней также философски красноречиво описывается, насколько сложны и взаимосвязаны общественные отношения, застывшие в бесконечном единстве, постоянно изменяющиеся и меняющиеся.

Свои философские мысли о человеке, душе и теле поэт Махтумкули выражает в стихотворении «Друзья» так:

Происхождение твое – горсть земли, дыхание – миг,
Вернись к себе, дело твое – бесполезно.
Останки – остановка, тело – клетка,
Душа – птица с завязанными глазами, друзья. [3, с.456]
(подстрочный перевод)

В этих строках он раскрывает проблему соотношения материальных и духовных ценностей человека как биосоциального организма. Мудрый Махтумкули объясняет, что единство тела, души и человека должно продолжаться в гармонии с материальным и идеальным. В стихотворении «Уйдет» поэт показывает, что человеческое тело является продуктом природы и что оно имеет свою целостность, связанную с природой и природными явлениями:

Умрешь, кто тебя будет вспоминать,
Ржав, скакуны останутся,
Смельчаки, оседлавшие его,
Обняв черную землю, уйдут. [1, с. 280]
(подстрочный перевод)

Поэт описывает различные ситуации, связанные с социальными проблемами в жизни человека, а также проблемы, связанные с ними.

В стихотворении «Истины» он говорит:

Жизнь пройдет, однажды дышать перестанешь,
Тогда откуда у тебя эта спесь?
О, человек, подчинивший слона своей воле,
Тебя сожрут черви. [3, с.646] (перевод)

и настаивает на том, что человечество имеет преимущество перед другими существами своим разумом, мудростью и творческим трудом, но это превосходство должно быть перенесено человеком более разумно. Потому что это подчеркивает, что продолжительность жизни человека биологически коротка, как и у других живых существ. В этих строках принципиально ставятся вопросы воспитательного значения для человека. Махтумкули Фраги очень доходчиво выражает, что, как бы ты ни был высок, срок жизни худ, и человек, покоривший существо подобного слону, слабее червя в другом состоянии жизни. В этом разделении отражены представления, связанные с микро, макро и мегамиром существования материи в философии. То есть, после отрицания жизни человека в макром мире, он продолжает жить в микромире (смешанном с почвой) и имеет духовную преемственность.

Махтумкули достойный изучения в мировой литературе. То, что это так, нельзя объяснить ничем лучше чем его произведения. Потому что в стихах можно прочесть и глубоко познать мысли Фраги и убедиться в единстве мира.

Подытоживая наше мнение, мы точно можем сказать, что Махтумкули Фраги –неподражаемый мыслитель-поэт, созданный природой, превративший жемчужину вселенских идей в сокровищницу поэзии.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Magtymguly. Eserler ýygyny. I Jilt. Aşgabat, MGI, 2013.
2. Г. Оразов. «Магтымгулы мыслитель». Ылым. Ашгабат-1971.
3. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Түркменистан неширяты. Ашгабат-1976.
- Магтымгулы. Сайланан эсерлер. ТДН. Ашгабат-1957.
4. Махтум-Кули Фраги. Избранные стихи. Перевод с туркменского Георгия Шенгели. Государственное издательство художественной литературы. Огиз гослитиздат. Москва.1945.
5. Махтумкули. Избранные стихотворения. Перевод с туркменского. Посвящается 290-летию со дня рождения Махтумкули Фраги. Ашхабат-Ылым-2014.

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERI ÄLEM BITEWILIGINIŇ ÇEPER BEÝANY

Leýla Ömirowa

TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli
golýazmalar institutynyň aspiranty

Häzirki günde Magtymgulynyň döredijiligi diňe bir Gündogaryň we türkmen halkynyň ruhy gymmatlygy hökmünde kabul edilmek bilen çäklenmän, eýsem ol umumadamzat gymmatlygy derejesine galdy. Akyldar şahyr dünýä edebiýaty öwreniş ylmynda çeper aňyň, unsanyýetiň, ýaşayşyň müdimilik meseleleriniň waspçysy, döwürleriň şahyry nukdaýnazardan öwrenilip başlandy.

Magtymgulyşynaslyk ylmyň geriminiň dünýä derejesine ýaýramagyny ýokarky pikirimiziň subutnamasy hökmünde tutaryk edip bileris. Magtymgulyşynaslyk ylmy XIX asyrdan (A. Wamberiden-L.Ö.) öz başlangyjyny alyp, XXI asyrdan-da ähmiýetini ýitirmedi. Gaýtam, Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bolan gyzyklanma ýyl aýlandygyça artdy. Biziň bu pikirimiziň gol ýapjak delilleri-de az-küş däl. Magtymguly Pyragynyň şygryýet dünýäsi şu döwre

çenli örän köp alymlar, magtymgulyşynaslar tarapyndan ahlak, terbiýe, dini-sufistik filosofiýasy, psihologiki aýratynlyklar we beýleki meseleler boýunça öwrenildi. Ýöne, muňa garamazdan biz şol ylmy edebiýatlary okap, beýik şahyryň döredijiligindäki öňe sürülýän pikirleriň ýene-de öwrenilmeklik zerurlygynyň bardygyny görýäris. Biz Magtymgulyň döredijiligindäki filosofiki garaýyşlary häzirki zaman dünýä filosofiýasynyň konsepsiýalaryna daýanýan garaýyşlar esasynda seljerme edýäris. Ýagny, häzirki zaman filosofiýasynda barlyk we onuň görnüşleri baradaky pikirler esasynda garaýyşlar öňe sürülýär.

Magtymguly dünýä edebiýaty öwreniş ylmynda öwrenmäge mynasyp şahyr. Munuň şeýledigini bolsa şahyryň eserlerinden gowy düşündirip biljek ýok. Şonuň üçinem Pyragyny okap, Äleme, Älemiň bitewiligine göz ýetirmek mümkin. Pikirimizi jemläp aýtsak, Magtymguly Pyragy umumadamzat ideýalarynyň dürmerjenini şygryýet hazynasyna monjuk edip düzen, tebigatyň döreden gaýtalanmaz akyldar şahyry.

ТВОРЧЕСТВО МАХТУМКУЛИ – ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЕДИНСТВА МИРА

Лейла Омирова
аспирантка Института языка, литературы и
национальных рукописей имени Махтумкули АНТ

Сегодня творчество Махтумкули не только признано духовной ценностью Востока и туркменского народа, но и вышла на уровень общечеловеческой ценности. В науке изучения мировой литературы мудрый поэт изучается с точки зрения художественного сознания, человечности, вечных проблем жизни, поэта времени. Доказательством вышеизложенного мнения можно считать распространение Махтумкуливедения на мировом уровне. Махтумкуливедение зародилось в 19 веке (от А. Вамбери – Л.О.) и не утратило своего значения даже в 21 веке. В свою очередь интерес к творчеству Махтумкули Фраги с годами рос. Есть немало доказательств, подтверждающих это мнение.

Мир поэзии Махтумкули Фраги изучался многими учеными и Махтумкуливедами с точки зрения нравственности, воспитания, религиозно-суфистической философии, психологической характеристики и других вопросов. Однако, несмотря на это, изучение автором научной литературы показывает, что идеи, выдвинутые насчёт творчества великого поэта, нуждаются в дальнейшем изучении. В статье анализируются философские взгляды в творчестве Махтумкули на основе взглядов, опирающихся на концепции современной мировой философии. То есть, в

современной философии выдвигаются взгляды, основанные на представлениях о бытие и его видах.

Махтумкули достойный изучения в мировой литературе. То, что это так, нельзя объяснить ничем лучше чем его произведениями. Потому что в его стихах можно прочитать и глубоко познать мысли Фраги и, убедиться в единстве мира. Подытоживая наше мнение, мы точно можно сказать, что Махтумкули Фраги – неподражаемый мыслитель-поэт, созданный природой, превративший жемчужину вселенских идей в сокровищницу поэзии.

MAGTYMGULY'S CREATIVITY ARTISTIC EXPRESSION OF THE UNITY OF THE UNIVERSE

Leyla Omirova

**Postgraduate student of the Magtymguly National Institute of Language,
Literature and National Manuscripts of the Academy of Sciences of
Turkmenistan**

Today, Magtymguly's work is not only recognized as the spiritual value of the East and the Turkmen people, but also remains at the level of universal human value. In the science of studying world literature, the thinker-poet has been studied as a poet of artistic consciousness, humanity, the eternal problems of life and eras.

Proof of our above opinion can be considered the spread of science of studying Magtymguly to the world level. Science of studying Magtymguly originated in the 19th century (Ármin Vámbéry-L.O.) and has not lost its significance even in the 21st century. In turn, interest in the work of Magtymguly Pyragy grew over the years. There is a lot of evidence to support this view. The world of poetry of Magtymguly Pyragy has been studied by many scholars and experts on Magtymguly from the point of view of morality, education, religious and Sufi philosophy, psychological characteristics and other issues. However, despite this, we read this scientific literature and see that the ideas put forward in the work of the great poet need to be studied again. We analyze the philosophical views in the work of Magtymguly on the basis of views based on the concepts of modern world philosophy. That is, in modern philosophy, views are put forward based on ideas about being and its types.

Magtymguly is a poet worthy of study in the study of world literature. That this is so cannot be explained better than the works of the poet. Therefore, you can read works of Pyragy and be convinced of the unity of the world. Summarizing our opinion, Magtymguly Pyragy is an inimitable thinker-poet, created by nature, who turned the pearl of universal ideas into a treasury of poetry.

Leyla Omirova
Magtymguly adını taşıyan TYA'nın Dil, Edebiyat ve Ulusal
El yazmaları Enstitüsü'nde yüksek lisans öğrencisi

Mahtumkulu'nun eserleri, evren birliğinin sanatsal bir ifadesidir.

Günümüzde Mahtumkulu'nun yaratıcılığı sadece Doğu'nun ve Türkmen halkının manevi değeri olarak kabul görmemiş, evrensel değer düzeyinde kalmıştır. Bilge şair dünya edebiyatını inceleme biliminde, sanatçı aklı, insanlık, hayatın ebedi sorunları, zamanın şairi açısından incelenmiştir.

Mahtumkulu ilminin dünya ölçeğine yayılmasını yukarıdaki görüşümüzün bir delili olarak kabul edebiliriz. Mahtumkulu ilimleri XIX. yüzyılda (A.Vamberiden-L.Ö) başlamış ve XXI. yüzyılda dahi önemini kaybetmemiştir. Buna karşılık Mahtumkulu Firagi'nin eserlerine olan ilgi yıllar geçtikçe arttı. Bu görüşü destekleyen pek çok kanıt vardır. Mahtumkulu Firagi'nin şiir dünyası, ahlak, terbiye, din-tasavvuf felsefesi, psikolojik özellikler ve diğer hususlar açısından birçok bilim adamı ve Mahtumkulu ilimleri tarafından incelenmiştir. Ancak buna rağmen o ilmi literatürleri okuyoruz ve görüyoruz ki büyük şairin eserinde ileri sürülen fikirlerin yeniden incelenmesi gerekiyor. Mahtumkulu'nun eserindeki felsefi görüşleri, modern dünya felsefesi kavramlarına dayalı görüşlerden hareketle analiz ediyoruz. Yani modern felsefede görüşler, varlık ve çeşitleri hakkındaki fikirlere dayalı olarak geliştirilir.

Mahtumkulu, dünya edebiyatı araştırmalarında incelenmeyi hak eden bir şairdir. Bunun böyle olması şairin eserlerinden daha iyi açıklanamaz. Bu yüzden Firagi'yi okumak ve dünyanın birliğinden emin olmak mümkündür. Kanaatimizi özetleyecek olursak Mahtumkulu Firagi, evrensel fikirlerin incisini şiir hazinesi haline getirmiş, tabiatın yarattığı eşsiz bir düşünür-şairdir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023
Rəyçi: Чары Кулиев, Шахснем Хекимова
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSGƏNDƏROVA SEVDA ƏSGƏR QIZI

ADMIU-nun Instrumental ifaçılıq kafedrasının

baş müəllimi

Email: sevdaisgenderova@gmail.com

**MİLLİ MUSIQI FOLKLORUNUN İNKİŞAFINDA
SƏİD RÜSTƏMOVUN ROLU**

Xalqımızın yaratdığı əmək nəğmələri, epik, məişət, qəhrəmanlıq, lirik və satirik xarakterli mahnılar, rəqs melodiyları, aşığı yaradıcılığı və klassik muğam sənəti Azərbaycan musiqi folklorunun əsasını təşkil edir. Qədim və zəngin bir tarixə malik olan milli musiqi folklorunun toplanaraq yaşadılması və gələcək nəsillərimizə çatdırılması müasir dövrdə folklorşünaslıq elminin aktual problemlərindəndir. Milli folklor nümunələrinin müasir texniki vasitələrlə lentə alınması və notlaşdırılması musiqişünaslıqda daima aktual sayılır. Görkəmli bəstəkarımız Səid Rüstəmov öz yaradıcılığında son dərəcə əhəmiyyətli sayılan bu məsələlərə geniş yer ayırmaqla, xalq mahnılarını, milli rəqsləri və aşığı mahnılarını toplayıb nota salmış və bununla da milli folklorun yaşadılmasında mühüm rol oynamışdır.

Xalq artisti, Dövlət Mükafatı laureatı, ictimai xadim, professor Səid Rüstəmov musiqi mədəniyyətimizdə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Rəngarəng yaradıcılığı ilə musiqi sənətimizin inkişafında böyük rol oynayan bəstəkar müxtəlif janrlarda gözəl əsərlər yaratmaqla, milli folklor nümunələrini toplayaraq yaşatmışdır. Səid Rüstəmov Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə: Qarabağ, Lənkaran, Xaçmaz, Quba, Qusar, Dilican, Borcalı və Şəki rayonlarına səfərlər edərək, materiallar toplamış və bu materialların əsasında saysız-hesabsız folklor nümunələrini nota salmışdır. Onun nəşr etdirdiyi "Azərbaycan xalq mahnıları", "Azərbaycan rəqs havaları", "Azərbaycan aşığı mahnıları" və "Azərbaycan xalq rəngləri" məcmuələri xalq musiqi irsinin öyrənilməsi və yazılması yolunda böyük rol oynamışdır.

Bülbülün redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Azərbaycan xalq mahnıları" məcmuəsinin hər iki cildində Səid Rüstəmovun nota aldığı nümunələr üstünlük təşkil edir. Bu məcmuələrdə bəstəkar tərəfindən nota salınmış bir sıra mahnılar yer alır: "Qaçaq Nəbi", "Gedən gəlmədi", "Söhbət saz ilə", "Mən gülü dəstə bağlaram", "Qaladan qalaya", "Nə durmusan dağ başında", "Neylərsən", "Ay bəri bax, bəri bax", "Tərən kimi", "Uca dağlar", "Telli", "Alma", "Yarıma bax", "Meyvələrdə üç meyvə var", "Evləri var xana-xana", "Aman yar", "Üçtelli durna", "Yarın bağında" və s.

1937-ci ildə Azərbaycan xalq rəqslərindən ibarət ilk toplaşdırma nəşr edilir. "Azərbaycan rəqs havaları" adlanan bu toplaşdırma Səid Rüstəmovun nota yazdığı xalq rəqslərindən ibarət idi. X.Qacarın redaktorluğu ilə nəşr olunan topluda V.Belyayev tərəfindən ön söz təqdim edilərək, burada toplaşdırmanın aktuallığı, onun əhəmiyyəti və rəqs nümunələrinin notlaşdırılmasının əhəmiyyətindən bəhs edilir. Məcmuəyə keçmişdə

və müasir dövrdə məşhur olan otuz rəqs melodiyası daxil edilmişdir. Bu rəqslər ifaçılıq təcrübəsində geniş yayılaraq, birsəli şəkildə nota salınmışdır.

1950-ci ildə bu məcmuə Səid Rüstəmov tərəfindən yenidən redaktə edilərək, Boris Zeydmanın redaktorluğu ilə “Azərbaycan xalq rəqsləri” adı ilə nəşr olunmuşdur (2, səh.63).

1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan musiqi folkloruna maraq daha da artır və bunun nəticəsində xalq musiqi yaradıcılığının müxtəlif janrlarını əhatə edən bir sıra məcmuələr çap olunur. Bu baxımdan Səid Rüstəmovun məcmuələrini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Səid Rüstəmov milli musiqi folklor nümunələrini toplamaq və nota salmaqla yanaşı, öz əsərlərində folklor musiqisinə geniş yer verir və bu musiqinin intonasiyalarından bəhrələnirdi. Xalq musiqisi bəstəkarın yaradıcılığının və musiqi fəaliyyətinin əsas hissəsini təşkil edib, bütün əsərləri sırf milli xalq musiqisi dilindədir. Bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki BMA) nəzdində Bülbülün təşkil etdiyi Xalq Musiqi Elmi Tədqiqat Kabineti ilə əməkdaşlıq edərək ilk dəfə bir çox aşiq mahnılarını və xalq mahnılarını nota köçürür və yaradıcılığının sonuna kimi folklorşünaslıq fəaliyyətini davam etdirir. Onun “Azərbaycan xalq mahnıları”, “Azərbaycan xalq rəngləri”, “Azərbaycan xalq aşiq mahnıları” məcmuələri milli musiqi irsimizin öyrənilməsi və yazılması yolunda böyük rol oynamışdır. Səid Rüstəmovun bu sahədə apardığı işlər ona görə yüksək qiymətləndirilir ki, aşiq mahnılarının toplanmasında ilk addımlar onun tərəfindən atılmışdır. Səid Rüstəmovun folklorşünaslıq fəaliyyətindən danışarkən onun öz məcmuələrinə yazdığı müqəddimələrə nəzər yetirdik. 1967-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan xalq mahnıları” toplusunda bəstəkar yazırdı: “Böyük musiqi həvəskarı Ağalarbəy Əliverdibəyovun əlyazmasında altı yüzdən artıq mahnıların mətnləti var idi. Ağalarbəy mahnıların mətninə baxan kimi melodiyasını yada salıb oxuyardı. Mən onların içərisindən iki yüz mahnı seçib nota köçürdüm. Bu söhbəti öz repertuarlarını çox məhdud bir çərçivədə saxlayan gənc xanəndələrimiz üçün bir təcrübə və örnək olmaq məqsədilə yada salıram.” (4, səh.28) Buradan bəstəkarın musiqimizin gələcəyi haqqında çox düşünməsi bəlli olur. Mahnıları və rəngləri nota yazaraq, ilk növbədə ifaçıların repertuarı ilə maraqlanır və məsləhət verərək deyirdi: “Gələcək nəsillərimizi bu böyük sərvətdən məhrum etməyək.” (5, səh.13)

Səid Rüstəmov Aşiq Əsəd, Aşiq Mirzə, Aşiq Fətullahın ifasından bir çox aşiq mahnılarını nota köçürmüşdür. Səid Rüstəmov milli folklor nümunələrini toplayıb nota salmaqla yanaşı, öz əsərlərində bu folklor musiqisinə geniş yer vermişdir. Bəstəkar yaradıcılıq mənbəyi olaraq xalq musiqisindən daha dolğun istifadə etməklə, əsərlərini milli koloritlə zənginləşdirir. Dediklərimizi təsdiq etmək üçün bəstəkarın əsərlərinə qısa və lakonik şəkildə nəzər salaq:

1946-cı ildə bəstələdiyi *Azərbaycan* süitasında məqam intonasiyalarına geniş yer verərək milli folklorumuzun bir-sıra janrlarının: cənginin, rəqsin, muğamın

cizgilərini qabarıq şəkildə əks etdirir. Üç hissədən ibarət olan *Azərbaycan* süitasında klassik süita formasının xalq musiqisi ilə gözəl vəhdətini yaratmışdır.

1948-ci ildə Səid Rüstəmov xalq çalğı alətləri orkestri üçün *Rəqs süitasını* bəstələmişdir. Üçhissəli süitanın birinci hissəsi “Cıdır”, ikinci hissə “Gəlinlər”, üçüncü hissə “Yallı” adlanır. Rəqs süitasında məzmun rəqslər vasitəsilə ifadə olunaraq Azərbaycan xalq rəqslərinə xas olan səhnələr verilmişdir. Motivlərin periodik təkrarı Azərbaycan xalq rəqslərinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

Süitanın ikinci “Gəlinlər” hissəsi qızların sakit və lirik rəqsini xatırladır. Bu hissənin musiqisi xalq rəqslərindən “Uzundərə” və “Darçını” rəqslərinə yaxındır.

“Yallı” adlanan üçüncü hissə əvvəlki iki hissədən fərqli olaraq yallı rəqsinə xas olan 4/2 ölçüsündə qurulmuşdur. Burada təkcə rəqs səhnəsi deyil, geniş xalq kütləsinin bayram şənliyi, dəstə ilə yallı vuran insanların rəqs səhnəsi təsvir olunur. Quruluşuna görə üçüncü hissə bir növ Azərbaycan zərb muğamlarını xatırladır. “Heyratı” zərb muğamında vokal improvizasiya gah ritmik fon müşayiətində səslənir, gah da onunla növbələşir.

1940-cı il Səid Rüstəmovun yaradıcılıq fəaliyyətində əhəmiyyətli dövr olub o, musiqili səhnə əsərlərinə müraciət edərək, Məmməd Səid Ordubadinin librettosu əsasında “Beşmanatlıq gəlin” musiqili komediyasını bəstələyir. Komediyada milli ənənəyə əsaslanaraq xalq mahnılarına geniş yer verilmişdir. Məlumdur ki, bu xüsusiyyət Üzeyir Hacıbəylinin operettalarına, xüsusilə bir çox xarici ölkə teatr səhnələrində böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş “Arşın mal alan” operettasına böyük şöhrət gətirmişdir.

Səid Rüstəmov “Beşmanatlıq gəlin” musiqili komediyasında “Bülbüllər oxur”, “Araxçının məndədir”, “Yar bizə qonaq gələcək”, “Qəmərım” xalq mahnılarından istifadə etmişdir.

Səid Rüstəmov folklor nümunələrinin tətbiqinə “Durna” adlı ikinci musiqili komediyasında da geniş yer vermiş, “Üçtelli Durna”, “Gəl-gəl”, “Araz üstə düz üstə”, “Aman kəklik əlindən” xalq mahnılarının intonasiasını yaradıcılıqla tətbiq etmişdir.

Komedianın musiqisində və obrazların yaradıcılıqla mənalandırılmasında xalq melodiylarından peşəkarlıqla istifadə olunmuşdur. Səmimi və ürəkaçan ariyalar, arioso və mahnılar, xalq mahnı intonasiyaları, rəqs ritmlərinin geniş istifadəsi əsasında qurulmuş, sadə və ifadəli musiqi, maraqlı süjet əsərin müvəffəqiyyətini təmin etmişdir.

“Beşmanatlıq gəlin” musiqili komediyasında olduğu kimi “Durna” musiqili komediyası bütünlüklə mahnı üslubunda yazılmışdır. Bəstəkar müxtəlif səciyyəli musiqi obrazları yaratmaq üçün mahnı üslubuna ciddi riayət etmiş və onların birləşməsinə ənənəvi musiqili dramatik üsullar kömək edir.

Milli folklor nümunələrinin tətbiqi üsulları bəstəkarın mahnı yaradıcılığında da öz parlaq əksini tapmışdır. Belə ki, Səid Rüstəmov kütləvi mahnı janrı bəstəkarı kimi öz rəngarəng mahnılarında muğam intonasiyaları, xalq mahnıları və aşiq havalarından

peşəkarlıqla istifadə edir. Xalq musiqisi dilində danışmasının nəticəsidir ki, yaratdığı mahnılar xalq mahnıları ruhunda səslənir. Zeynal Cabbarzadənin sözlərinə bəstələdiyi “Sürəyya” mahnısında “Aman ovçu”, Ənvər Əlibəylinin sözlərinə olan “Gəlmədin” mahnısında isə “Gəl-gəl” xalq mahnısının musiqi mövzusunda son dərəcə ustalıqla istifadə etmişdir.

2003-cü ildə “Azərbaycan xalq musiqisinin Antologiyası”nın II cildi- “Azərbaycan xalq rəqs havaları” adı altında toplu nəşr edilir. Bu topluya Səid Rüstəmovun əvvəlki illərdə nəşr olunmuş məcmuələrindəki rəqs nümunələri daxil olunub (1, səh.106).

Səid Rüstəmovun milli folklor musiqi nümunələrini toplayaraq, notlaşdırması və öz əsərlərində bu nümunələrdən qaynaqlanması ənənəsi ondan sonra gələn bəstəkarların yaradıcılığında da uğurla davam etdirilmişdir. Müasir dövr milli bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələri də öz əsərlərində milli folklor nümunələrini yaradıcılıqla tətbiq edir və bu sahədə Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Səid Rüstəmovun ənənələrini davam etdirirlər.

Xalq musiqi irsinin inkişaf etdirilməsi məsələsi musiqişünaslarla yanaşı, daima Ulu Öndər Heydər Əliyevin də diqqət mərkəzində olmuşdur. O, milli folklorun və muğam irsinin inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni-yeni layihələrin həyata keçirilməsi üçün sərəncamlar imzalamışdır. Məhz Heydər Əliyevin sərəncamlarına əsasən Səid Rüstəmovun yaradıcılıq yolu yüksək qiymətləndirilmiş və onun əmri ilə bəstəkar dəfələrlə müxtəlif orden və medallarla, fəxri adlarla təltif edilmişdir.

Heydər Əliyevin sərəncamlarına əsasən xalq musiqisinin tarixi-nəzəri məsələləri müzakirə edilərək həll olunur, aşığı və muğam sənətinin inkişafı üçün mühüm addımlar atılır, xalq mahnıları və rəqs havaları yeni texniki vasitələrlə yazılaraq qorunub saxlanılmışdır. Bu gün Prezident İlham Əliyevin düşünülmüş siyasəti nəticəsində milli folklor nümunələrinin yazılması və qorunaraq gələcək nəsillərimizə çatdırılması sahəsində mühüm addımlar atılır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq rəqslərinin tədqiqi məsələləri. // «Консерватория» (elmi nəşr). № 1 (11), Bakı, 2011, s. 106-113
2. Azərbaycan xalq rəqsləri bəstəkar yaradıcılığında. / Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. XIII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 63-65
3. Bədəlbəyli Ə.B. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969.
4. İsayadə Ə.İ. Azərbaycan musiqi folklorunun öyrənilməsi tarixindən// Azərbaycan xalq musiqisi. Oçerklər. Bakı, Elm, 1981, s. 5-29.
5. Abasova E. Səid Rüstəmov. Bakı, Azər nəşr, 1973, 65 səh.

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə görkəmli bəstəkar Səid Rüstəmovun yaradıcılığında milli musiqi folklor nümunələrinin toplanmasından bəhs edilir. Rəngarəng yaradıcılığı ilə musiqi sənətimizin inkişafında böyük rolu olan bəstəkar müxtəlif janrlarda gözəl əsərlər yaratmaqla, milli folklor nümunələrini toplayıb, nota salaraq yaşatmışdır. Səid Rüstəmov yaradıcılığının müxtəlif illərində xalq mahnıları, aşiq havaları və milli rəqsləri toplayaraq nota salmışdır. Bu nümunələr “Azərbaycan xalq mahnıları”, “Azərbaycan aşiq havaları”, “Azərbaycan xalq rəqsləri” məcmuələri kimi nəşr edilmişdir. Səid Rüstəmovun folklorşünaslıq sahəsindəki bu misilsiz xidmətləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bəstəkar öz əsərlərində də milli musiqi folkloruna üstünlük vermiş, bu zəngin musiqi irsindən peşəkarlıqla bəhrələnmişdir. Bu ənənə ondan sonra gələn bəstəkar nəslinin yaradıcılığında da öz təcəssümünü tapır.

Açar sözlər: Səid Rüstəmov, folklor musiqi, xalq mahnıları, rəqslər, aşiq havaları, məcmuə.

Резюме

Роль Саида Рустамова в развитии национального музыкального фольклора

В представленной статье говорится о коллекции образцов национального музыкального фольклора в творчестве выдающегося композитора Саида Рустамова. Композитор, сыгравший своим ярким творчеством большую роль в развитии нашего музыкального искусства, создал прекрасные произведения в различных жанрах, собрал образцы национального фольклора и записал их. В разные годы своей карьеры Саид Рустамов собирал народные песни, любовные арии и национальные танцы. Эти образцы были изданы в виде сборников «Азербайджанские народные песни», «Азербайджанские любовные напевы», «Азербайджанские народные танцы». Эти беспримерные заслуги Саида Рустамова в области фольклористики актуальны и сегодня. В своих произведениях композитор отдавал предпочтение национальному музыкальному фольклору и профессионально воспользовался этим богатым музыкальным наследием. Эта традиция находит свое воплощение в творчестве пришедшего после него поколения композиторов.

Ключевые слова: Саид Рустамов, фольклорная музыка, народные песни, танцы, мелодии любви, сборник.

Summary

Said Rustamov's role in the development of national musical folklore

The presented article talks about the collection of national musical folklore samples in the work of the outstanding composer Said Rustamov. The composer, who played a great role in the development of our musical art with his colorful creativity, created beautiful works in various genres, collected examples of national folklore and recorded them. In different years of his career, Said Rustamov collected

folk songs, amorous airs and national dances. These samples were published as collections of "Azerbaijan folk songs", "Azerbaijan love tunes", "Azerbaijan folk dances". These unparalleled services of Said Rustamov in the field of folklore studies are still relevant today. The composer gave preference to national musical folklore in his works and professionally benefited from this rich musical heritage. This tradition finds its embodiment in the creativity of the generation of composers who came after him.

Key words: Said Rustamov, folklore music, folk songs, dances, airs of love, collection.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.11.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.11.2023

**Rəyçi: professoe Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA BİR HECALI ط/ت ƏSASLI OMOFONLAR (CVC TİPLİ)	3
NƏRMIN ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ALMAN DİLİNDƏN ALINMALARININ DİNAMİKASI.....	9
ХУРАМАН МАГЕРРАМОВА ТОПОНИМИКА ОБЪЕКТ ГЕОГРАФИИ ИЛИ ЛИНГХВИСТИКИ.....	16
LƏTAFƏT ƏLİYEVƏ FRAZEOLÖGİZMLƏR EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA VAHİDİ KİMİ	23
MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI ONE MEMBER SENTENCES AND TWO MEMBER SENTENCES IN THE SIMPLE SENTENCES	31
KƏRİMLİ FİRƏNGİZ QABİL qızı TILIMKHAN'S VOCABULARY	38
MİRİYEVƏ AYNUR FİZULİ QIZI TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞİRDŁƏRDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASININ DİDAKTİK ƏSASLARI	46
ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА О РОЛИ СТАРОСЛАВЯНИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	52
AFTAB YAŞAR QIZI HACIZADƏ İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICI MARKERLƏR	62
HASANQULİYEVƏ ELNARƏ AKİF QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR.....	69
АЙГЮН МАМЕДОВА ШАХНАЗАР КЫЗЫ СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ АНТРОПОНИМИИ.....	77
VALİDƏ ABİYEVƏ AFƏT SƏFİXANOVA İNGİLİS DİLİNİN DİPLOMATIYA SAHƏSİNDƏ ROLU	84

RAMAZANOVA GÜNAY SOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	90
SƏLİMOVA NƏRGİZ SƏMƏD qızı SLƏNQ LÜĞƏTLƏRDƏ VƏ AMERİKA BƏDİİ DİSKURSUNDA.....	97
AYGÜN QOCAYEVA TƏDRİSDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞMASINA DAİR.....	107
QULİYEVA SÜSƏN ƏDALƏT qızı TELEXƏBƏR MƏTNLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	114
MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADİL TAĞIYEVA SACİDƏ Hüseyn qızı MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCANIN ÜMUMMİLLİ LİDERU HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	125
HƏQİQƏT MÜBARİZ qızı HÜSEYNOVA HİSS-HƏYƏCAN İFADƏ EDƏN KONSEPTLƏRİN STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	131
İSMAYİLOVA VÜSALƏ MƏMMƏD QIZI İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS TƏQLİDİNDƏN YARANAN SÖZLƏRİN FONOLOJİ VƏ SEMANTİK PERSPEKTİVLƏRİ.....	137
XƏYAL VÜQAR QIZI ƏSGƏRLİ KARİM DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ GÖSTƏRİCİLƏRİ	144
SƏİDƏ ABBASOVA ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ İNSANI KEYFİYYƏTLƏRİN ƏSAS ATRİBUTU KİMİ	152
SALMAN SÜLEYMANOV ŞAH ŞAİRİMİZİN DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİKASI	160
ELVİN SƏFƏR OĞLU SƏMƏDOV XANIM VAQİF QIZI QULİYEVA TƏHSİL, TƏHSİLİN YARATDIĞI TƏLƏB VƏ TƏLƏBİN YARATDIĞI TƏHSİL.....	169
NOVAL AL-ABBASI TAVAT MURADLI KONUL MİKAYİLOVA ORTAOKULLARDA KALİTE GÜVENCESİ: İZLEME VE DEĞERLENDİRME.....	175

MƏTANƏT BƏKİR QIZI ƏMRAHOVA ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ: КАЗАХСКИЙ ГОВОР.....	189
MƏMMƏDOVA JALƏ RAFIQ Q QLOBALLAŞMANIN SON ILLƏRİNDƏ EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİN TƏSİRİ İLƏ YARANAN TERMİNLƏR	197
A.R.BASHIRZADE FUNCTIONAL STYLES IN THE ENGLISH LANGUAGE	205
ГУЛЬНАРА РАГИМОВА ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СЕМАНТИКО-КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА К ЯЗЫКУ	211
ALXASOVA CİMNƏZ HƏTƏM QIZI ŞÜKÜROVA AİDA ŞÜKÜR QIZI İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK- SEMANTİK VƏMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	217
RUHLANƏ İDRİS QIZI BAĞIROVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏTİ XARAKTERİZƏ EDƏN XÜSUSİYYƏTLƏR	224
VÜSALƏ SABİT qızı MƏMMƏDOVA MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRƏ AİD REKLAM MƏTNLƏRİNİN LİNGVİSTİK VƏ VİZUAL TƏŞKİLİ.....	233
XƏDİCƏ ƏLİYEVƏ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALARIN TƏTBİQİ YOLLARI	244
XUDUYEVA GÜNAY RÜSTƏM qızı NİTQ ŞƏRAİTİNİN EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİ	250
MƏMMƏDOVA FƏRƏH ƏLİXAN QIZI, XX ƏSRİN SONU - XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏMƏ VƏ İŞLƏMƏ MƏSƏLƏLƏRİ	258
ЗЕЙНАЛОВА ЗЕМФИРА АРЗУ РАДЖАБЛИ РОЛЬ ЯЗЫКОВЫХ ИГР В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.....	270
GÜNEL ƏLƏKBƏROVA, CAVAD HEYƏTİN “VARLIQ” JURNALINDA YENİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ.....	277
QƏMƏRLİ SƏİDƏ UKLYN DIANA XARİCİ DİL DƏRSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TEXNOLOGİYASI.....	286

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RÜBABƏ ŞİRİNOVA

GÖYÇƏ MAHALININ USTAD AŞIQLARI:

AŞIQ ŞİRİN VƏ AŞIQ İDRİS 294

ŞAKİR CƏFƏROV

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN JURNALİSTLİK FƏALİYYƏTİ 303

XƏLİLOVA QƏRİBƏ YAHYA QIZI

XƏTAYİ ƏSƏRLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 309

KƏMALƏ NƏCƏFOVA

XIX ƏSR TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASININ İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ 316

MAHMUDOVA GÜNEL TOFIQ

MƏİŞƏT TEXNİKASI TERMİNOLOJİ SİSTEM KİMİ 322

BAHAR ƏLİYEVƏ

GƏNC NƏSLİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”

QƏHRƏMANLIQ DASTANININ ROLU 330

QULİYEVƏ ZENFİRA MÜRSƏL qızı

AUDİTORİYADA TƏDRİS METODLARI 337

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI

ƏHMƏD CƏMİLİN ƏSƏRLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MÜTALİƏ

NÜMUNƏLƏRİ 345

МЕХТИЕВА ЛЕЙЛА

ВЗАИМОТНОШЕНИЯ БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

И ДИАЛЕКТОВ 357

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ

“DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TƏDQIQ TARİXİNİN VƏ DİLİNİN

ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAIR 365

ABBASOVA RAMİDƏ AKİF QIZI

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ 372

KÖNÜL HƏSƏNOVA

«TƏBİƏT-İNSAN» VƏ «TANRI-İNSAN» KONSEPSİYASI 380

ƏMRAHOVA FƏRİDƏ ARIF QIZI

QARĞIŞLAR ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ MİKRO-JANRI KİMİ 388

GÜLNARA HACIYEVA Gİ DE MOPASSANIN QƏHRƏMANLARININ TƏHLİLİ	396
YADİGAR ƏSGƏROVA DAVUD NƏSİBİN POEZİYASI.....	403
GÜNEL HÜSEYNOVA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ TARİXİ	410
TƏRANƏ CAVADOVA HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AMEA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU	422
SƏMƏDOVA MƏLAHƏT KÖK SÖZ YUVALARININ AVROPA DİLÇİLƏRİ TƏRƏFİNDƏN TƏDQİQİ	428
LALƏ QASIMLI İSMAİL ŞİHLİ'NİN "NAMERT KURŞUNU" HİKÂYESİNİN TAHLİLİ.....	434
ЛЕЙЛА ОМИРОВА ТВОРЧЕСТВО МАХТУМКУЛИ – ХУДОЖСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЕДИНСТВА МИРА.....	442
İSGƏNDƏROVA SEVDA ƏSGƏR QIZI MİLLİ MUSİQİ FOLKLORUNUN İNKİŞAFINDA SƏİD RÜSTƏMOVUN ROLU	452

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov

Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 28.11.2023

Şərti çap vərəqi 16. Sifariş № 478

Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4